

Naše Jesenice

Naše Jesenice

Jesenice, 2021

NAŠE JESENICE

Založila: Občinska knjižnica Jesenice
(Trg Toneta Čufarja 4, Jesenice, Slovenija)

Za založnika: Veronika Osredkar
mail: info@knjiznica-jesenice.si
http://www.knjiznica-jesenice.si

Izdali: Ljudska univerza Jesenice, Občinska knjižnica Jesenice in Gornjesavski muzej Jesenice
Mentorica – koordinatorka študijskega krožka: Polona Knific (Ljudska univerza Jesenice)

Glavna urednica: Nataša Kokošinek

Zbrale in uredile: Nataša Kokošinek (Občinska knjižnica Jesenice),

Špela Smolej Milat (Gornjesavski muzej Jesenice) in Zdenka Torkar Tahir

Avtorji in recenzenti: Nataša Kokošinek, Zdenka Torkar Tahir, Špela Smolej Milat, Irena Lačen Benedičič,
Stane Arh, Rok Humerca, Marko Mugerli, Štefanija Muhar, Polona Knific, Vitomir Pretnar

Lektoriranje: Anja Miklavčič

Slikovno gradivo so prispevali: Pripovedovalci in avtorji prispevkov, Gornjesavski muzej Jesenice,
Slovenski etnografski muzej, Dušan Prešern, Vitomir Pretnar, Blaž Lavtar, Aleš Krivec,
Gregor Vidmar, Miro Podgoršek, Miran Zupančič in Hajni Blagne.

Preslikava in priprava fotografij: Gornjesavski muzej Jesenice

Prelom in oblikovanje naslovnice: Rosje, Erika Kavalarič Mugerli

Objava e-knjige: www.jlib.si

Vse pravice pridržane.

Brez pisnega soglasja založnika je prepovedano reproduciranje, javna priobčitev, predelava ali kakršna koli
druga uporaba tega avtorskega dela in njegovih delov v kakršnem koli obsegu ali postopku,
vključno s fotokopiranjem ali s shranitvijo s pomočjo tehnologije.

December, 2021

Kataložni zapis o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani
COBISS.SI-ID 90493187
ISBN 978-961-94345-2-9 (PDF)

Kazalo

Blaž Račič:	
KNJIGI NAŠE JESENICE NA POT	6
Nataša Kokošinek:	
SPREMNA BESEDA	8
Marko Mugerli:	
ZGODOVINA MESTA JESENICE	10
Špela Smolej Milat:	
VASI POD GOLICO	34
Zdenka Torkar Tahir:	
STARE JESENICE Z MUROVO IN PLAVŽ	64
Irena Lačen Benedičič, Nataša Kokošinek:	
SAVA IN STARA SAVA	114
Stane Arh:	
PODMEŽAKLA	156
Rok Humerca, Špela Smolej Milat:	
SLOVENSKI JAVORNIK	188
Zdenka Torkar Tahir:	
KOROŠKA BELA	226
Nataša Kokošinek:	
JAVORNIŠKI ROVT	262
Štefanija Muhar, Marko Mugerli:	
BLEJSKA DOBRAVA, KOČNA IN LIPCE	300
Zdenka Torkar Tahir:	
HRUŠICA	330
Polona Knific:	
O PROJEKTU	371

KNJIGI NAŠE JESENICE NA POT

Vprašanje identitete je pomembno vprašanje tako za posameznika kot za skupnost. Pomembno je namreč vedeti, od kod prihajamo, saj tako lažje razmišljamo o razvoju in iščemo poti v prihodnost.

Naloga ohranjanja izročila in prenašanja na mlajše generacije je odgovornost vseh nas. Pričujoča e-knjiga je tako s tega vidika zelo pomemben prispevek k ohranjanju izročila.

Tako kot starši otroku privzgojijo vrednote, kulturo in mu s tem tlakujejo življenjsko pot, tako se s prenašanjem zgodovinskega izročila utrjuje občutek pripadnosti (lokalni) skupnosti, narodu ter državi.

V zadnjih letih je bilo na Jesenicah to vprašanje večkrat odprto. Prav zato sem vesel, da so na podlagi spominov naših ljudi nastale zanimive zgodbe, ki so svoje mesto dobile v priložnostnih knjižicah. Na ta način smo zgodbe iztrgali pozabi. E-knjiga z naslovom Naše Jesenice je nadgradnja zgodb iz teh knjižic, obenem pa so še nadgrajene s spoznanji različnih strok.

Ohranjeno izročilo je kot korenina drevesa. Prav te dajejo drevesu stabilnost, mu omogočajo črpanje življenjskih tekočin, ki so pomembne za rast in razvoj prav vsake vejice ali drevesnega lista posebej. Bolj ko so korenine drevesa vpete v podlago, stabilnejše je drevo in več možnosti ima, da zraste, se razvija, razmnožuje ter nadaljuje vrsto. Enako velja za našo skupnost.

Če torej sklenem, prispevki avtorjev zgodb in strokovnjakov so zelo dragoceni. Opravili so pomembno delo, zato se vsem zahvaljujem za prispevke, ki so mesto dobili v e-knjigi. Lahko si le želimo, da bodo te zgodbe dosegle bralce in se tako utrdile kot del našega kolektivnega spomina.

Blaž Račič,
župan Občine Jesenice

SPREMNA BESEDA

Jesenice so mlado mesto, nastalo v 20. stoletju z združitvijo nekdanjih samostojnih krajev, ki so se v preteklosti razvijali vsak po svoje. Na pobudo Ljudske univerze Jesenice smo leta 2006 v sodelovanju z Gornjesavskim muzejem Jesenice in Občinsko knjižnico Jesenice zasnovali študijski krožek in v okviru projekta Kako so včasih živeli začeli zbirati spomine krajanov. V petnajstih letih je nastala bogata zbirka zgodb, objavljenih v brošurah ter na portalih Jlib in Kamra. V letu 2020 je epidemija z omejitvami zbiranja posegla tudi v dejavnost krožka, obenem pa se je pokazala priložnost, da zbrano gradivo ponovno pregledamo, uredimo in objavimo v knjigi. Izbrane zgodbe krajanov smo združili z zapisi izpod peresa lokalnih zgodovinarjev, etnologov, arheologov in drugih poznavalcev krajevne zgodovine. Tako knjiga Naše Jesenice združuje že zapisano zgodovino mesta s spomini in življenjskimi zgodbami njegovih prebivalcev. Obogatili smo jo z izborom starih fotografij, ki smo jim mestoma dodali današnje vzporedne podobe. Želeli smo prikazati dolgo in raznoliko zgodovino jeseniških krajev in mesta, ki je širši javnosti manj znana. Obenem pa je bil naš namen ohraniti zapisane spomine preteklih in zdajšnje generacije Jeseničanov za prihodnje rodove.

*Nataša Kokošinek,
Občinska knjižnica Jesenice*

Udeleženci študijskega krožka Naše Jesenice 2021

Marko Mugerli

ZGODOVINA MESTA JESENICE

Zgodovina mesta, ki je svoje ime dobilo po potoku Jesenica, ta pa po jesenih, je zgodovina posameznih, nekdanjih samostojnih naselij, ki so se postopoma združila v mesto. Murova, Plavž in Sava so se združili že pred drugo svetovno vojno, po njej sta se jim pridružila še Podmežakla in Javornik. Slovenski Javornik je danes poleg Koroške Bele, Blejske Dobrave in Hrušice, primestno naselje. V občino Jesenice spadajo še Plavški Rovt, Planina pod Golico, Javorniški Rovt, Potoki, Lipce, Podkočna in Kočna. Ta značilni razvoj se še danes odraža v podobi mesta, ki se razteza na dobrih osmih kilometrih. Precejšen del tega ozemlja je zasedla železarska industrija, ki predstavlja rdečo nit v zgodovini mesta.

Železarska dejavnost je bila glavno gonilo razvoja naselij v Gornjesavski dolini. Z njo je povezana tudi prva omemba Jesenic in Save v Ortenburškem rudarskem redu iz leta 1381. Z njim je zemljiški gospod Friderik III. Ortenburški uredil razmere med njim, lastniki železarskih obratov, delavci v gozdovih, pri topilnicah, kovačnicah in prevozu surovin. Uvedel je funkcijo voljenega rudarskega sodnika, ki je odločal v drvarskih, oglarskih, rudarskih in železarskih zadevah na območju med potokoma Jesenico in Ukovo. Takrat je bilo središče železarske proizvodnje v bližini rudnika v Savskih jamah, na Savi je omenjena le kovačnica, na Jesenicah je bila tehtnica za železo in sedež rudarskega sodnika. Takšna ureditev je bila v veljavi tudi pozneje, ko je rodbina ortenburških grofov izumrla in so njene posesti leta 1418 dedovali celjski grofje, ki so na hribu med Trbižem in Ratečami postavili grad Bela Peč, od koder so obvladovali svoja posestva v Gornjesavski dolini. Poslej se njihovo gospostvo v dolini imenuje belopeško gospostvo. Sigmund von Dietrichstein, zakupnik belopeške posesti, je leta 1521 sezidal graščino, ki je postala sedež upravnika belopeškega gospostva (Sapač, 2016, str. 357). Graščina ima centralno lego na Murovi, naselbini kmečko-obrtniškega značaja, ki se je tu razvila že v 14. stoletju. Leta 1821 je lastnik graščine, jeseniški trgovec in podjetnik Francišek Pavel Kos, to povečal, obnovil ter ji dal današnjo podobo.

Pogled na Jesenice z vzhoda
(foto Vitomir Pretnar)

Kosova graščina na Jesenicah z belopeškim grbom nad vhodom
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Duhovno oskrbo na območju današnjih Jesenic so izvajali iz Radovljice. Zaradi povečanja števila prebivalstva so leta 1523 namesto cerkve sv. Marije Magdalene zgradili novo, večjo cerkev sv. Lenarta, Jesenice pa so dobile svojega duhovnika.

Odločilnega pomena za nadaljnji razvoj naselij je bil prihod fužinarjev Bucellenijev iz severnoitalijanskega območja ter izgradnja plavžev in fužin na Plavžu, Javorniku in Savi v 16. stoletju. V okolici fužin so se naselili delavci, ki so potrebovali različno oskrbo. Za nabavo hrane in drugih življenjskih potrebščin so poskrbeli fužinarji, ki so delavcem plačevali tudi v nadomestnem denarju, ki so ga lahko zapravili v njihovih prodajalnah. Z razmahom železarstva v 16. in 17. stoletju so Jesenice dobile značilno železarsko podobo. Okoliški gozdovi so dajali potreben les za kuhanje oglja in gradbene potrebe fužin, hribi so v svojih nedrjih skrivali železovo rudo, bogata vodna sila pa je poganjala fužinske naprave.

Znameniti zgodovinar in potopisec Janez Vajkard Valvazor je v svoji knjigi Slava vojvodine Kranjske iz leta 1689 Jesenice omenil kot trg. Bakrorez, na katerem je upodobljen osrednji del Murove, je naslovil kot Markt Assling. Žal se listina o podelitvi trških pravic Jesenicam ni ohranila, čeprav obstajajo pričevanja, iz katerih je razbrati, da so Jesenice te pravice imele. Valvazor v besedilu omenja, da se je na Jesenicah mudil kar 33-krat. Poleg trga Jesenice je upodobil še Savo, Javornik in Plavž.

Trg Jesenice v Slavi vojvodine Kranjske
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

V 18. stoletju je nastopila kriza v železarstvu in lastniki fužin so se začeli menjavati. Pokazali so se prvi obrisi pomanjkanja rude v okoliških hribih. Javorniško fužino so leta 1752 kupili Zoisi, savsko pa leta 1766 Ruardi. Obe fužinarski družini sta odločilno vplivali na razvoj železarstva v 18. stoletju. Prenovili in posodobili sta železarske obrate na Savi in Javorniku. Sledil je ponoven razcvet železarstva. Žiga Zoisi je slovel kot najbogatejši Kranjec, Ruardi pa so v dobi največje prosperitete savske fužine kupili blejsko posestvo z gradom in jezerom.

Do večjih sprememb je prišlo, ko je lastnica fužin postala Kranjska industrijska družba, ki so jo leta 1869 ustanovili Zoisi, najpremožnejši fužinarji na Kranjskem, in nekateri ljubljanski veletrgovci (Holzer, Seunig, Luckmani). Čez dve leti se ji je pridružil tudi savski fužinar Viktor Ruard. Kranjska industrijska družba je poskrbela za svetovni sloves njenih izdelkov in za izgradnjo sodobnih obratov za proizvodnjo in predelavo jekla. Ko so Jesenice leta 1870 dobile še železniško povezavo z Ljubljano in Trbižem, so bili dani pogoji za razvoj sodobne železarske industrije. Na Javorniku in Savi so proizvajali feromangan, ki je bil potreben pri proizvodnji jekla v dveh novih postopkih, v Bessemerjevem konvertorju in Siemens-Martinovi peči. Za izum postopka proizvodnje feromangana v plavžih, ki ga je izvedel tehnični ravnatelj vitez Lambert von Pantz, je Kranjska industrijska družba dobila medaljo, diplomu in še naročila na svetovnih industrijskih razstavah na Dunaju leta 1873 ter v Filadelfiji leta 1876. Kranjska industrijska družba je na Jesenicah leta 1890 zgradila Siemens-Martinovo jeklarno, livarno, valjarno in predelovalne obrate,

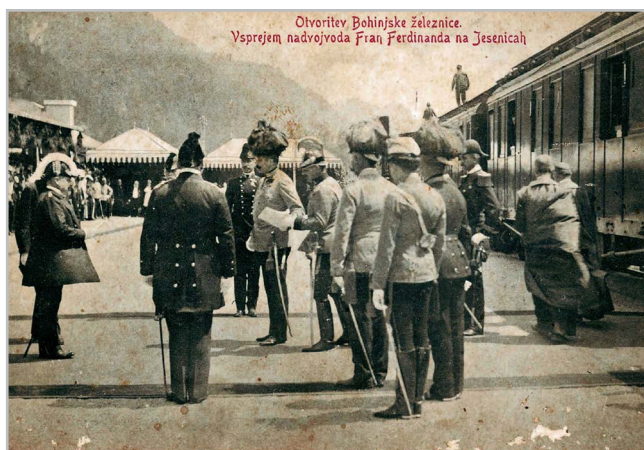
na Javorniku pa leta 1902 valjarno debele pločevine in valjarno različnih profilov. Proizvodnjo grodlja in feromangana na Savi je ukinila leta 1897. Območja nekdanje fužine se je prijelo ime Stara Sava. Leta 1904 so zaustavili tudi plavž na Javorniku. V jeseniško jeklarno so grodelj vozili iz Škednja pri Trstu. Tam je Kranjska industrijska družba v obdobju med letoma 1897 in 1914 zgradila tri plavže, jeklarno in valjarno (Mugerli, 2008, str. 55–58).

Razglednica Jesenice in Save iz leta 1898

(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Na prehodu iz 19. v 20. stoletje je Gornjesavska dolina postala ne le center jeklarske industrije, ampak tudi pomembno prometno križišče. Že leta 1870 je dobila železniško povezavo z Ljubljano in Trbižem, z izgradnjo bohinske proge leta 1906 pa še neposredno povezavo z Beljakom, Gorico in Trstom.

Ob otvoritvi železniške postaje Jesenice leta 1906, razglednica

(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Železnica in Kranjska industrijska družba sta postali največji zaposlovalki v regiji. Ker je bila na tem območju baza delovne sile premajhna, so delavci z družinami prihajali iz vseh slovenskih dežel in tudi od drugje. Posledično so se večala obstoječa naselja in nastajala nova. Na začetku 20. stoletja so stanovanjske hiše začeli graditi tudi na desnem bregu Save pod Mežaklo, kjer je bilo zaraščeno in kamnito območje zaradi nizkih temperatur in sence do tedaj nenaseljeno. Za svoje delavce in njihove svojce je Kranjska industrijska družba med letoma 1895 in 1896 zgradila bolnišnico.

Razglednica Kolodvorske ulice v začetku 20. stoletja

(fototeka Gornjesavskega muzeja)

Cesta Maršala Tita z železniško postajo danes

(foto Vitomir Pretnar)

Nova tovarna in železnica sta vnesli v dolino več živahnosti. Tako je bilo tudi na političnem področju. Pred tem je vladalo pravo mrtvilo. Ni bilo ne agitacije ne političnih shodov. Volivci niso imeli neposredne volilne pravice. Lahko so izbirali volilne može, ki so potem volili poslance. Poleg

tega volitve niso bile tajne. Volivec je moral volilni komisiji povedati, za katerega kandidata ali listo glasuje. Politično življenje je postalo bolj razgibano na začetku 20. stoletja. Takrat je bila uvedena splošna, enaka in tajna volilna pravica, vendar le za polnoletne moške državljane. Ker je bilo med delovno silo veliko volilnih upravičencev, so Jesenice postajale vedno bolj zanimive za politične stranke. Izoblikovale so se tri slovenske stranke, in sicer liberalna, socialdemokratska ter klerikalna. Zaupanje volivcev so skušale pridobiti s prirejanjem volilnih shodov, z ustanavljanjem svojih društev, trgovin in bančnih ustanov, z agresivnimi članki v strankarskih glasilih in časopisih ter z volilnimi letaki in plakati. Močno sredstvo za pridobivanje volivcev so postale raznovrstne strankarske organizacije, ki so izboljševale socialne razmere. Konservativna stran je ustanovila Hranilnico in posojilnico, ki je ljudem omogočala najem posojil z nizkimi obrestmi. Socialni demokrati so ustanavljali konzumna društva. V njihovih prodajalnah so članom omogočali nakup živil in drugih življenjskih potrebščin po nižjih cenah. Takšno prodajalno so dobile tudi Jesenice (Benedičič, 1995, str. 61–63).

Razglednica Jesenic s cerkvijo in Kosovo graščino pred letom 1918 (fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Strankarski veljaki so svoje shode prirejali v gostilnah, ki so se delile po strankarskem načelu. Liberalni gostilničarji so obiskovalcu ponujali liberalno časopisje in revije, kot so Slovenski narod, Rodoljub in Jeseniška straža, ter nekatere socialnodemokratske liste, kot so Rdeči prapor, Zarja in Naprej. Konservativnejše gostilne so nudile Slovenca, Našo moč in Domoljuba. Gostilne so na začetku 20. stoletja postale središče kulturnega dogajanja. Delavčev vsakdan pa ni bil zapolnjen samo z delom, ampak ga je

po navadi popestril z obiskom gostiln. Tu je lahko prebral časopis, izvedel za najnovejše novice in poklepetal s prijatelji. Žal premnogi pa so vanje prihajali iskat tolažbe za probleme v službi in zasebnem življenju. Uteho so iskali v alkoholu. Pretepi so bili na dnevnem redu. Poleg običajnih pivnic so na Jesenicah obstajale gostilne, v katerih so potekali kulturni dogodki. V gostilni pri Markotu je imelo svoje prostore Katoliško delavsko društvo, ki je večkrat organiziralo predavanja o zgodovini delavskega gibanja, pomenu izobraževanja, osebni higieni, zemljepisu in podobno. Ukvarjalo se je tudi z gledališko dejavnostjo. Prirejalo je dobrodelne zabave. Znani so bili Miklavževi večeri, na katerih so obdarovali revne delavske otroke. Društvo je imelo tudi svoj tamburaški orkester. S to gostilno je povezano tudi delovanje katoliškega telovadnega društva Orel, ustanovljenega leta 1906. Društvo je namreč imelo javno telovadbo prav na vrtu omenjene gostilne.

V gostilni Nandeta Ferjana je delovalo telovadno društvo Sokol, ustanovljeno leta 1904. Na vrtu gostilne so imeli trikrat tedensko telovadbo. Organizirali so izlete v bližnjo in daljno okolico. Imeli so svojo dramsko skupino. V salonu so prirejali zabavne prireditve. Tu je od jeseni 1904 delovala tudi prva javna ljudska knjižnica na Jesenicah. Po prvi svetovni vojni so dobili telovadnico nekdanje nemške šole v stavbi nekdanje kemične čistilnice. Leta 1929 je bil odprt nov sokolski dom, danes stavba TVD Partizana.

Živahno dogajanje je bilo tudi v gostilni Pri Jelenu na Savi. Tu je bila posebna dvorana, kjer je imelo gledališko društvo svoje predstave. Igralska skupina je štela okoli 30 igralcev in igralk. Pri Jelenu so delovala društva s socialnodemokratsko usmerjenostjo (Pogačnik, 2016, str. 548–552).

Eno od najbolj dejavnih društev pred prvo svetovno vojno je bilo vsekakor Slovensko planinsko društvo. Bojevalo se je za prevlado slovenskega elementa v naših gorah. Na svojih izletih so lahko opazovali posledice delovanja kranjske sekcije Nemškega in avstrijskega planinskega društva. Markirali so planinske poti in jih opremljali z nemškimi napisi. Na najlepših slovenskih vrhovih so gradili svoje postojanke. Tako je bilo tudi na Golici. Tik pod njenim vrhom je od leta 1892 že stala njihova koča. Postojanko so čez štiri leta še povečali in izboljšali. Vse je kazalo, da je boj za eno od naših najlepših gora izgubljen. S tem se člani kranjskogorske podružnice Slovenskega planinskega društva niso sprijaznili. Že na

svojem ustanovnem občnem zboru, ki je bil 19. aprila 1903 na Jesenicah, so si zadali cilj, da na vrhu gore postavijo svojo postojanko. Sredstva so nabirali s pomočjo dobrodelnih vrtnih veselic in iger na srečo, ki so jih prirejali v gostilnah pri Ferjanu na Stari Savi in pri Višnarju na Hrušici. Žal se je v fond nateklo premalo denarja, zato se je bila podružnica prisiljena zadolžiti. Dolgove je morala plačevati še dolga leta po izgradnji koče. Leta 1905 je bila slavnostna otvoritev. Kočo so poimenovali po starosti slovenske turisticke¹ Francu Kadilniku.

Zaradi večanja števila prebivalstva je bilo treba misliti na gradnjo novih šol. Prva jeseniška šola naj bi bila enorazrednica v Janezkovi hiši na Murovi. Konec 19. stoletja je bila organizirana štirirazrednica s štirimi paralelkami v Kosovi graščini. Ta je kmalu postala premajhna in pojavila se je potreba po novi šoli. Šolo so slovesno odprli 5. aprila 1915. To je stavba današnje Gimnazije Jesenice. Otroci z Javornika in Koroške Bele so hodili v štirirazrednico na Koroški Beli. Obstajale so tudi podružnične šole na Blejski Dobravi, Javorniškem Rovtu in Planini pod Golico. Veliko otrok se je hodilo učiti nemškega jezika na Koroško. Nemški kapital je bil namreč večinski lastnik Kranjske industrijske družbe. Če so Jeseničani hoteli priti do boljšega kruha, so morali znati nemško. Na začetku 20. stoletja so nemško šolo organizirali tudi na Stari Savi. Vzdrževala jo je tovarna. Za učne sobe ji je namenila prostore v Ruardovi graščini. Leta 1906 je bila zgrajena nova nemška šola (stavba poznejše kemične čistilnice). Po prvi vojni je v njej dobila svoje prostore meščanska šola. Leta 1935 se je preimenovala v Državno meščansko šolo dr. Franceta Prešerna.

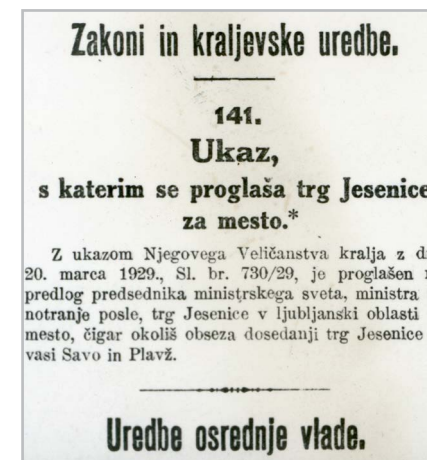
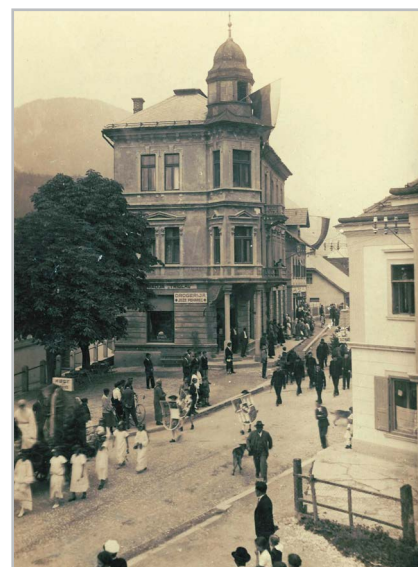
Ljudska šola na Jesenicah
leta 1914

(fototeka Gornjesavskega muzeja
Jesenice)

¹ Tedanji obiskovalci gora so se imenovali turisti, ker so hodili na gorske ture.

Naselja današnje jeseniške občine je močno zaznamovala prva svetovna vojna, saj so bila v zaledju soške fronte, kar se je poznalo v nasičenosti prometnih poti z orožjem, vojaki in ranjenci, v oskrbovanju vojske z živili, vozovi in vprežno živino, z zasedbo stavb za potrebe vojaške bolnice, za nastanitev vojakov in ujetniškega taborišča. 14. avgusta 1917 je bil v bombnem napadu uničen velik del Koroške Bele. Jeseniška železarna je pomanjkanje delovne sile reševala z vojnimi ujetniki in z večjim zaposlovanjem žensk. Po vojaškem ukazu je prilagodila svoj proizvodni program in zgradila tovarno elektrod na Blejski Dobravi. Tudi po prvi svetovni vojni se je morala prilagoditi novim političnim razmeram, ki so pripeljale do razpada Avstro-Ogrske in izgube obratov v Škednju pri Trstu ter do nastanka jugoslovanskega gospodarskega prostora. Kljub temu se je razvoj železarne in z njo naselij v njeni okolici nadaljeval. V kraljevini Jugoslaviji so Jesenice postale in do danes ostale obmejno mesto.

20. marca 1929 so bile Jesenice z odlokom kralja Aleksandra I. povišane v mesto, saj so izpolnjevale vse kriterije: število prebivalstva, mestoslužne in mestotvorne funkcije. Mestu so priključili še naselji Sava in Plavž. Takrat je bil župan Andrej Čufer, lastnik fotoateljaja, trgovskega in gostinskega podjetja. Jesenice so postale najmlajše mesto v kraljevini Jugoslaviji. Štele so okoli 8000 prebivalcev. Mesto je spadalo pod srez Radovljica, okrajno sodišče pa je bilo v Kranjski Gori.

Jesenice ob razglasitvi mesta 20. marca 1929 in ukaz, s katerim se trg Jesenice razglašajo za mesto.
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Promet skozi Jesenice
leta 1940

(fototeka Gornjesavskega
muzeja Jesenice)

Jesenice so bile elektrificirane, imele so razvejano cestno in železniško omrežje, urejala se je komunalna infrastruktura. Z različnih vidikov so bile pomembne za razvoj širše regije. Z odpiranjem šolskih programov na sekundarni stopnji so postale izobraževalno središče. Razširilo se je delo bolnišnice bratovske skladnice Kranjske industrijske družbe in zasebnih zdravstvenih ordinacij. Cvetele so različne gospodarske panoge, zlasti sekundarne in terciarne dejavnosti. Od slednjih so bila najuspešnejša trgovska in gostinska podjetja, frizerski saloni ter banke. Dohodek je prinašal tudi turizem, saj so nastanitve ponujale zasebne hiše in hoteli (Triglav, Novak, Pošta in Paar) na Jesenicah kot tudi na okoliških pobočjih Golice in Mežaklje, kjer je stala lovska rezidenca jugoslovanske kraljeve družine Karadjordjevič. Za turiste so bili zanimivi še soteski Dobršnik na Hrušici in Vintgar na Blejski Dobravi ter Zoisov park z jezerci v Javorniškem Rovtu.

Hotel Triglav
med obema vojnama

(fototeka Gornjesavskega
muzeja Jesenice,
foto: Franc Vilman)

Največ možnosti za zaposlitev je bilo v sekundarnih dejavnostih. Ob kovinski industriji je bilo več elektro in lesnih podjetij. Jože Markeš je proizvajal elektroinštalacijske cevi in druge materiale za elektrifikacijo. Njegov brat Valentin je bil leta 1938 izvoljen za jeseniškega župana. V lesni proizvodnji sta uspela Drago Višnar in Andrej Čufer. Prvi je izdeloval in prodajal spominke, drugi pa pohištvo. Nekateri podjetniki so uspešno poslovali z železarno, ki jim je dobavljala surovine ali kupovala izdelke. Anton Tršan je ustanovil podjetje Sava in izdeloval kovinsko galanterijo. Od leta 1927 je Jože Sablatnik iz žice izdeloval posteljne vložke, iz železnih profilov pa postelje (Mugerli, 2016, str. 13–15). Podjetje Cokla na Blejski Dobravi je za delavce železarne izdelovalo zaščitno obleko in obutev. V mestu je delovalo še mnogo obrtnikov.

Trgovina Čepon
med obema vojnama

(fototeka Gornjesavskega
muzeja Jesenice)

Največji delodajalec je bila še vedno železarna Kranjske industrijske družbe. Glavna delničarja KID sta leta 1929 postala nemška industrialca brata Westen, ki sta že posedovala tovarno emajlirane posode v Celju. Leta 1930 je bilo v železarni zaposlenih 2312, tik pred drugo svetovno vojno pa že 3977 delavcev. V drugi polovici tridesetih let 20. stoletja je izšla iz svetovne gospodarske krize in je začela z novimi investicijami, ki so prinesle povečavo jeklarne ter izgradnjo dveh plavžev. Železarna se je po stavki leta 1935 vse bolj zavedala pomena javne podobe. Zaradi tega je začela posegati na vsa področja delavčevega življenja. Želela je doseči, da bi se vsi Jeseničani čutili povezani z železarno in ne bi prišli pod vpliv revolucionarnih idej. Take ideje so se najlažje širile v večstanovanjskih

hišah, kjer je bilo več možnosti za stike med ljudmi, brez prisotnosti železarne. Zato je bila naklonjena zamisli, da bi delavci živeli v eno- ali dvostanovanjskih hišah, in dala izdelati šest različnih načrtov. Poskrbela je, da so delavci prišli do zazidljivih parcel in do stanovanjskega kredita (Pogačnik, 2016, str. 34–40).

Svojim obratom je želela zagotoviti kakovosten kader. Zaradi tega je leta 1938 odprla obrtno-nadaljevalno šolo, kjer so poučevali njeni inženirji. Dijake je štipendirala in jih tudi pošiljala na študijska izobraževanja v industrijske kraje doma in v tujini.

Pogled na jeseniško železarno leta 1940
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice,
foto Ivo Koželj)

Leta 1937 je železarna začela izdajati Tovarniški vestnik, v katerem je mesečno predstavljala dosežke, zgodovino in prireditve železarne. Objavljala je tudi seznam nabavljenih knjig za strokovno in leposlovno knjižnico Kranjske industrijske družbe, ustanovljeno leta 1940. Prirejala je kulturne in množične športne prireditve. Med največjimi kulturnimi prireditvami je bila kmečka ohcet leta 1940. Železarna je povabila kulturne delavce, da so upodabljali obrate. Med njimi sta bila fotograf Slavko Smolej in slikar Božidar Jakac. Njuna dela so objavljali v Tovarniškem vestniku (Pogačnik, 2016, str. 100–101).

Leta 1939 je začela z organizacijo letnih in zimskih tovarniških iger. Udeležencev je bilo okoli petsto, še več pa je bilo gledalcev. Na tretjih zimskih športnih igrah so tik pred drugo svetovno vojno organizirali hokejsko tekmo med Ilirijo iz Ljubljane in KAC iz Celovca. Nad dinamiko igre so se domačini navdušili in nekateri od njih pridružili nastajajočemu

jesenškemu hokejskemu moštvu. Do pravega razvoja tega športa je prišlo šele po vojni. Pred uveljavitvijo hokeja sta bila na Jesenicah popularna predvsem nogomet in smučanje. Železarna je podpirala nogometni klub Bratstvo in smučarsko zvezo.

Šport so gojila še številna društva, kot so Skala, Svoboda, Sokol in Orel. Turistovski klub Skala je bil kot podružnica ljubljanske Skale ustanovljen leta 1923 v gostilni pri Kobalu. Imel je plezalni, zimsko-športni, fotoamaterski in reševalni odsek. Skala je organizirala sankaske tekme v Planini pod Golico, smučarske tekme na Rožci, kjer so si postavili svojo kočo, ter prirejala triglavski smuk.

Telovadno-kulturno društvo Svoboda je bilo ustanovljeno že leta 1913, vendar je dejansko zaživelo šele po prvi svetovni vojni. Društvo je imelo dramski odsek, knjižnico, pevski zbor in telovadni odsek. Kmalu so se jim priključili še tamburaši, kolesarji, šahisti, smučarji, nogometaši in hazena (veliki rokomet za dekleta). Društvo je bilo podružnica Svobode v Ljubljani. Centrala je jeseniškemu društvu očitala, da ga vodijo komunisti, zato ga je leta 1933 razpustila. Naslednico je društvo dobilo v novem delavskem društvu Enakost. Svoje prostore je imelo v Delavskem domu pri Jelenu.

Sokoli so leta 1929 dobili svoj dom, ki je danes bolj znan kot TVD Partizan. Člani Sokola so bili odlični telovadci, smučarski tekači, alpski smučarji in skakalci.

Svoj dom so dobila tudi konservativno usmerjena društva Orli oziroma Atletski klub Gorenjec in Katoliško prosvetno društvo. 8. septembra 1930 se je odprl Krekov dom, hram jeseniške kulture, danes Gledališče Toneta Čufarja. V veliki dvorani doma je bil postavljen gledališki oder, na katerem so nastopale številne priznane dramske skupine iz bližnje in daljne okolice. Obstajala je tudi domača igralska zasedba, večinoma sestavljena iz dijakov jeseniške meščanske šole. Nosila je naziv Razoraši. V domu so prirejali razna poučna, potopisna in zgodovinska predavanja. Pogoste so bile tudi kinopredstave. Gledalci so imeli poleg običajnih nemih filmov možnost videti že prve zvočne filme. Filme so vrteli tudi v kinodvorani nasproti tovarne. Imenovala se je Kino-Radio (1927). V Krekovem domu sta imela svoje prostore še vrtec in knjižnica.

6. aprila 1941 je prišlo do napada nacistične Nemčije na Jugoslavijo. Jesenice so 11. aprila zasedle italijanske enote, ki so čez osem dni oblast predale nemškemu okupatorju.

Predaja oblasti med italijanskimi in nemškimi vojaki aprila 1941
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Že v prvih dneh okupacije so zamenjali slovenske napise z nemškimi. Šoloobvezni otroci so morali najprej na tečaj nemškega jezika, potem pa je pouk potekal le v tem jeziku. Pouk so vodili nemški učitelji, ki so jih pripeljali s Koroške, Salzburške in Tirolske. Izgnali so domače intelektualce, pisatelje, učitelje in duhovnike. Družine so odpeljali v zbirno taborišče v Zavod sv. Stanislava v Šentvid ali pa na grad Goričane. Potem so jih odpeljali v Srbijo. To se je zgodilo tudi z družino Pibernik z Javornika, ki se je v Srbiji pridružila partizanom. Na Jesenicah se po Julki Pibernik imenuje vrtec, na Javorniku pa je bil Delavski dom Julke in Albina Pibernika. Prve partizanske skupine so se julija 1941 združile v Cankarjevo četo. Do prve borbe z Nemci je prišlo 1. avgusta, ko je oddelek nemške policije napadel tabor čete na Obranci na Mežaklji. Padla sta Viktor Arzenšek in Ferdo Koren. Po vojni je ta dan postal občinski praznik, dokler ga ni zamenjal 20. marec v spomin na dogodek leta 1929, ko so Jesenice postale mesto. Danes je to spominski dan. Partizani so začeli z napadi na sovražnikovo infrastrukturo. Okupator je na napade odgovoril z ukrepi proti civilnemu prebivalstvu. Pogosta oblika represije je bilo streljanje talcev.

Nemci so potrebovali ljudi za delo v vojni industriji in ne nazadnje tudi za boj na fronti. Železarna je manjkajoče delavce nadomestila s tujo

delovno silo, zlasti z ujetniki iz Francije in Italije. Na igrišču športnega društva Kovinar Podmežaklo so zanje postavili taborišče devetih barak. Okupator je želel na svojo stran pridobiti domačine z zelo domišljeno propagando. Dajali so videz, da nimajo nič zoper Gorenjce, ampak zgolj zoper komuniste. V začetku junija 1942 so nastale tako imenovane »Gegenbande«, bolj znane pod imenom »raztrganci«. Jeseni 1942 so Gorenjcem podarili nemško državljanstvo na preklc, ki naj bi po desetih letih postalo stalno. Kot nemški državljani so bili naši fantje dolžni služiti nemško vojsko.

Nemcem so povzročali preglavice stalni napadi na železnico, ki so preprečevali premike nemških enot in vojnega materiala z enega bojišča na drugo. Teh prevozov je bilo zlasti veliko leta 1945, ko so se Nemci pripravljali na odločilne boje v Italiji, Nemčiji in Franciji. Da bi omogočili nemoten prevoz, so zaščito pomembnih mostov in prog poverili močnim posadkam. Zato so partizanske akcije vse težje uspevale. Na pomoč so jim priskočila zavezniška letala, ki so napadala vlakovne kompozicije, skladišča in postaje.

Portret deklice, ki ga je naslikal Slavko Koren, 1. maja 1942, v Goričanah.
(Spominska knjiga Dane Bernard)

1. marca 1945 je prišlo do silovitega napada na zelo pomembno jeseniško železniško križišče.

Porušene Jesenice leta 1945
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice, foto Slavko Smolej)

Angloameriška letala so napadla v dveh naletih, in sicer ob pol dveh ter ob drugi uri popoldne. Zaradi nemške protiletalske obrambe so morale smrtonosni tovor odvreči na veliki višini. Bombe so zato padale ne samo na železnico, ampak tudi na številne okoliške hiše. Porušenih in težko poškodovanih je bilo okoli 130 upravnih, stanovanjskih in gospodarskih poslopij. Bilo je več kot sto mrtvih in težko ranjenih, največ v železniški menzi nasproti postaje. Zaradi velikega števila tujcev na Jesenicah točno število žrtev še vedno ni znano, poznamo pa imena 123-ih žrtev.

Partizani so skupaj z domačini, ki so se jim tik pred koncem vojne pridružili na Poljanah, 9. maja 1945 zmagoslavno vkorakali v mesto.

Osvoboditev Jesenic
9. maja 1945
(fototeka Gornjesavskega
muzeja Jesenice)

Po vojni so bile organizirane prostovoljne delovne brigade, ki jih je vodil štab za obnovo Jesenic. Brigade so odstranjevale ruševine hiš, postajnega poslopja in uničene železniške infrastrukture. Udarniško delo je bilo organizirano tudi v železarni, ki so jo leta 1946 podržavili in naslednje leto registrirali pod imenom Železarna Jesenice.

Z razvojem železarne je naraščalo tudi število prebivalstva. Od popisa v letu 1961 do tistega v letu 1981 je prebivalstvo naraslo s 15 726 na 19 561 prebivalcev. S pritokom nove delovne sile je bila povezana gradnja novih delavskih stanovanj, zlasti blokov in stolpnic. Po eni strani se je stara arhitektura umikala industrijskim halam, po drugi pa so Jesenice razvile močno infrastrukturo. Mesto je tako dobilo novo bolnišnico, zdravstveni dom in občinsko stavbo, vrtce in šole, pošto, banko, železniško postajo, kinodvorane, hokejsko dvorano ter kopališče.

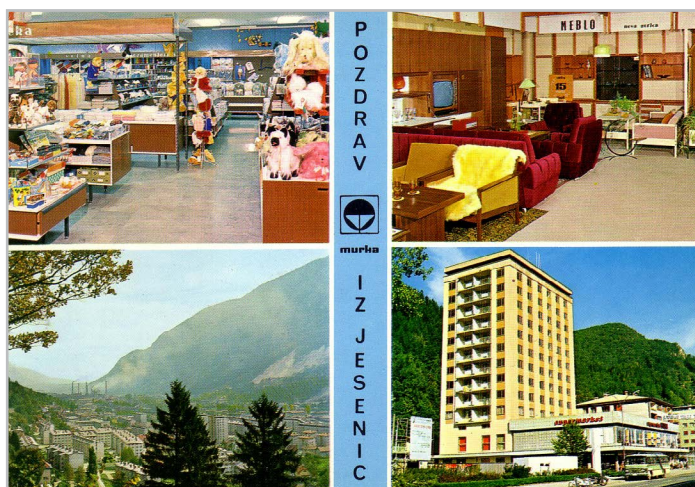
Jesenice leta 1957
(fototeka Gornjesavskega
muzeja Jesenice,
foto Slavko Smolej)

Država je sprva podpirala predvsem razvoj težke industrije in energetike, zaradi tega pa je primanjkovalo blaga za široko potrošnjo. V mestu si težko kupil obleko, meso, moko in druge stvari. Nova oblast je takoj po vojni vpeljala sistem racionirane preskrbe, to je razdeljevanje živil in industrijskih izdelkov prebivalstvu s kartami in nakazili. Po sistemu, ki je veljal do marca 1948, je pristojni državni organ ljudem predpisal količino osnovnih živil (moke, mesa, sladkorja) in industrijskega blaga za široko porabo (oblačila, obutev). Vse to so lahko dvignili le v določeni državni ali združni trgovini. Za njihovo oskrbo je poskrbela država, ki je kmetom in mlinarjem zaukazala, da morajo oddajati presežke hrane. Čeprav je bil sistem ukinjen, so trgovine še naprej ostale slabo preskrbljene. Primanjkovalo je vsega, od pralnih praškov, olja, kave do južnega sadja.

Razmere so se spremenile v šestdesetih in sedemdesetih letih. Na domači trg so prišli mali gospodinjski aparati, radijski sprejemniki, kavni mlinčki, pralni stroji, mopedi, avtomobili in hladilniki. Na Jesenicah so se odpirale nove samopostrežne trgovine: Zarja, Planika, Murka. Z novimi trgovinami so dobile ženske več možnosti za zaposlitev. Takrat sta začeli z delom tovarni Iskra na Blejski Dobravi in Planika na Breznici.

Ljudje so dobili potne liste in s tem možnost, da so šli po nakupih v tujino, kjer je bila izbira veliko večja kot doma. Kupovali so raznovrstno hrano, pomaranče, banane, riž ali pa obleke in šolske potrebščine. V tujini se je dalo dobiti tudi tehnične stvari boljše kakovosti. Ker je bila zgornja vrednostna meja uvoženih stvari precej nizka, so jih skušali pretihotapiti

v domovino. Kljub vsemu pomanjkanju in skromnemu življenju so bili ljudje zadovoljni, ker so imeli redno zaposlitev. Takratno plansko gospodarstvo je namreč z odpiranjem novih obratov zagotavljalo delo večini ljudem. Tako imenovani sindikalni turizem je omogočal delavcem zaslužen oddih na morju.

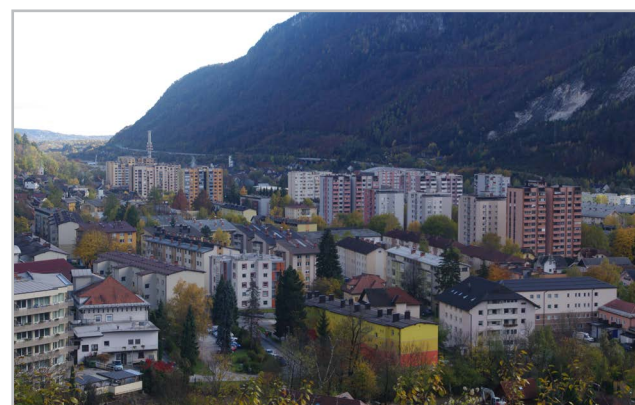
Razglednica trgovine Murka na Jesenicah
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Zaradi širitve železarske proizvodnje so Jesenice postale ponos jugoslovanske gospodarske politike, zato jih je bilo vredno pokazati tujim državljanom. Jesenice so v letih od 1959 do 1960 v spremstvu Tita obiskali egiptovski predsednik Naser, indonezijski voditelj Sukarno in egiptovski cesar Haile Selassie I.

Novi proizvodni programi so zahtevali vedno več delovne sile, ki jo železarna ni iskala samo v bližnji okolici, ampak tudi v republikah nekdanje Jugoslavije. S prihodom nove delovne sile se je še povečal že tako prisoten in pereč stanovanjski problem. Gradnja stanovanj ni sledila potrebam. Začasna rešitev je bila nastanitev v samskih domovih in barakah. Delavcem so sledile njihove družine, ki so bile prisiljene živeti v neustreznih razmerah. Železarna Jesenice je ob pomoči lokalne skupnosti postopoma zgradila stanovanjsko naselje na Plavžu. Obdobje intenzivne gradnje je trajalo nekako do leta 1962, ko so dokončali šest blokov na cesti Revolucije. Potem se je tempo upočasnilo. Spet se je nekoliko povečal v osemdesetih letih (Tahir, 2016, str. 73–85).

Razglednica Jesenic,
26. junija 1969
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Jesenice, 29. oktobra 2021
(foto Vitimir Pretnar)

Z gradnjo novega stanovanjskega naselja je bilo treba poskrbeti za varstvo otrok in šolajočo se mladino. Leta 1949 so odprli vrtec Julke Pibernik, deset let pozneje pa še vrtec Angelce Očepek na Plavžu. Osnovnošolci so sprva obiskovali prostore nekdanje meščanske šole in ljudske šole, dokler ni bila zgrajena nova stavba na cesti Toneta Tomšiča, v kateri sta bili Osnovna šola Prežihovega Voranca in Osnovna šola Toneta Čufarja. V petdesetih letih je bila odprta še šola Poldeta Stražišarja s prilagojenim programom. Leta 1978 je bil s samoprispevki zgrajen šolski center na Plavžu – Osnovna šola Toneta Čufarja in vrtec. Istega leta je bil odprt vrtec Cilke Zupančič na Koroški Beli. Tudi tukaj so izvedli samoprispevek, s pomočjo katerega je bila postavljena nova šola. Z gradnjo velikih šolskih centrov so se zaprle podružnične šole. Nekoč so bile na Hrušici, Javorniških Rovtih, Planini pod Golico in Blejski Dobravi. Sedaj deluje le slednja, in sicer za učence prvega triletja devetletke. V

šolskem letu 1958/59 je v šoli na Koroški Beli začel delovati oddelek za otroke s posebnimi potrebami, ki je naslednje leto prerasel v Osnovno šolo Poldeta Stražišarja s prilagojenim programom.

Otrokom je bila dana tudi možnost, da si pridobijo osnovno glasbeno znanje. Leta 1947 je bila namreč ustanovljena Glasbena šola Jesenice. Sprva je imela svoje prostore v gimnaziji, nato na ulici Viktorja Kejžarja. Danes domuje v Kasarni na Stari Savi. Po desetih letih delovanja je bil dosežen eden od njenih vrhuncev. Takrat je dobila simfonični orkester, ki je pripravljaj koncerte klasične glasbe. Vodil ga je Rado Kleč.

Z omenjenimi šolami je bila občanom zagotovljena ena od osnovnih življenjskih potreb. Ko pa se je postopoma izgrajevala še srednješolska mreža, so Jesenice postajale izobraževalno središče severozahodne Slovenije. Ta proces se je začel že med obema vojnoma in pospešil po drugi svetovni vojni, ko so ustanovili Gimnazijo Jesenice (1945/46) ter Železarsko izobraževalni center (1960). Za izobraževanje odraslih so skrbeli v sekciji Delavskega prosvetnega društva Toneta Čufarja. Ta se je leta 1957 preimenovala v Delavsko univerzo Jesenice in čez dve leti dobila pravico podeljevanja spričeval ter diplom. Od leta 1997 se imenuje Ljudska univerza Jesenice.

Po drugi svetovni vojni je velik razmah dobil hokej. Eden od prvih jeseniških navdušencev nad to igro je bil Karlo Vergles. V Ljubljani je imel priložnost videti hokej. Karla je igra tako navdušila, da je na Jesenicah še pred drugo svetovno vojno zbral svojo klapo in začeli so se poditi s palicami po ledu. Za opremo je poskrbela tovarna. Ekipe v današnjem pomenu besede takrat še ni bilo. Ni bilo skupnih treningov, vsak je treniral sam zase. Na naravno ledeno ploskev, ki so jo pripravili pod tribuno nogometnega stadiona Podmežaklo, je prišel, kdor je pač imel čas. Takrat je hokejiste združevalo le veselje do igre. To pa je bilo premalo za napredek. Treba je bilo ustanoviti lastno organizacijo, ki bi bdela nad razvojem hokejske igre. Želja se je uresničila 6. januarja 1948, ko je bila pri Športnem društvu Jože Gregorčič ustanovljena hokejsko-drsalna sekcija, ki se je čez šest let preimenovala v Hokejski klub Jesenice. Leto 1948 se šteje kot začetek organiziranega igranja hokeja na ledu na Jesenicah. Sprva so ga igrali na naravnem ledu na nogometnem stadionu v Podmežakli. Ledena ploskev ni bila dobra in se je rada predirala, zato so jo morali pred tekmo celo noč polivati. V času obilnih snežnih padavin

so morali hokejisti pred treningom in tekmo sami sčistiti ploskev. Čeprav so kidali sneg več ur, je potem sledila še tekma, vendar ko so se pognali za ploščico, je utrujenost v trenutku izginila.

Naravni led je bilo možno uporabljati le dobra dva meseca. Velika sprememba je prišla v sezoni 1953/54, ko so na Jesenicah zgradili prvo slovensko umetno drsališče. Pridobitev je bila pomembna za napredek športa, saj je podaljšala sezono in omogočala kakovostnejši trening. Prvi uspeh je prišel leta 1957 v Beogradu, ko je jeseniško moštvo postalo prvič državni prvak. V nekdanji državi so Jesenice to lovoriko osvojile triindvajsetkrat, v samostojni Sloveniji pa trinajstkrat.

Sprejem jeseniških hokejistov, jugoslovanskih prvakov leta 1957

(fototeka Gornjesavskega muzeja)

Za dvig življenjskega utripa mesta pa ne skrbijo le hokejisti, ampak tudi kulturne ustanove in društva. V prvi vrsti je treba omeniti Gledališče Toneta Čufarja, ki so ga poimenovali po jeseniškem pisatelju, dramatik in mu dodelili prostore v nekdanjem Krekovem domu. Na jeseniškem odru so svoje prve vloge odigrali priznani slovenski gledališki in filmski igralci. Na posebnem mestu je zapisano ime igralca Miha Baloha, ki je zaslovel v filmu Ples v dežju, nemških filmih o Vinetuju in francosko-nemški seriji Omar Paša. Najpomembnejša prireditev v hramu jeseniške kulture so Čufarjevi dnevi, na katerih se zberejo najboljši slovenski amaterski odri.

Dolgo tradicijo ima na Jesenicah tudi knjižnica. Že 11. septembra 1904 je akademsko počitniško društvo Prosveta v Ferjanovi gostilni na Savi odprlo prvo javno ljudsko knjižnico. Z razmahom društvenega življenja so postopoma zaživele še druge društvene knjižnice, železarna pa je imela

svojo knjižnico. Centralno sindikalno knjižnico, ki je delovala v nekdanjem Krekovem domu, so leta 1954 preimenovali v Ljudsko knjižnico Jesenice. Pod eno streho je postopoma združila vse krajevne knjižnice na Jesenicah, od leta 1962 pa se imenuje Občinska knjižnica Jesenice.

Zelo pomembno vlogo v življenju mesta ima Gornjesavski muzej Jesenice s sedežem v Ruardovi graščini na Stari Savi, ki pod različnimi imeni deluje že 70 let. V Kosovi graščini so pogoste slikarske razstave. Slikarji samouki imajo na Jesenicah svoj likovni klub, imenuje se Dolinski likovniki ali skrajšano Dolik. Med kulturniki velja omeniti enega od najbolj dejavnih pisateljev, ki je napisal več kot osemdeset knjig. To je Zdravko Slamnik z Javornika, ki je bolj znan kot Pavle Zidar. Pisal je pesmi in romane: Kaplje ognjene, Dim, Čudeži, Okupacija Javornika ...

Da se je v mestu res stalno nekaj dogajalo, so nas obveščali časopisi in radio Triglav. Po drugi svetovni vojni so jeseniške dogodke redno spremljali v Jeseniški straži in Tovarniški vestnik (izhajal je od leta 1937). Za kakovostno in izčrpno poročanje z vseh področij življenja mesta je štirideset let skrbel časopis Železar, ki je nehal izhajati leta 1991. Danes nas o dogodkih obveščajo Jeseniške novice, ki izhajajo kot priloga Gorenjskega glasa na štirinajst dni, ter radio Triglav, ki neprestano deluje od leta 1965.

Leta 1990 je v Sloveniji prišlo do prvih večstrankarskih in demokratičnih volitev. Novo izvoljena vlada si je zadala nalogo ustanoviti državo Slovenijo. 23. decembra 1990 je bil izveden plebiscit o samostojnosti Slovenije, za katero se je izrekla velika večina volilnih upravičencev. Dan, ko so bili objavljeni rezultati plebiscita, danes praznujemo kot dan samostojnosti. 25. junija 1991 je bila razglašena neodvisnost in samostojnost Republike Slovenije. Ta dan praznujemo kot dan državnosti. Vendar si je bilo treba izboriti samostojnost še v desetdnevni vojni. Bojne aktivnosti so se izvajale tudi na Jesenicah. Vojašnicam so prekinili oskrbo s hrano, vodo in elektriko. Jugoslovanska armada je zasedla mejni plato Karavanke takrat novega cestnega predora. Prišlo je do streljanja in kasneje do pogajanj, ki so se končala z umikom vojske v vojašnice in z nemoteno oskrbo.

Jesenice so v zadnjih dvajsetih letih zelo spremenile svojo podobo. Jeklarska industrija se je leta 1987 umaknila na Koroško Belo, na mestu obratov Železarne Jesenice so nastala nova zasebna podjetja z zelo

različno proizvodnjo dejavnostjo, trgovski centri in parkirišča. Stara Sava je iz degradiranega območja postala kulturno središče Jesenic. Leta 2019 je območje nekdanje fužine postalo spomenik državnega pomena.

Jeklarna II na Koroški beli leta 1988

(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

VIRI IN LITERATURA:

- ČOP, Dušan: Imena krajev v jeseniški občini in njihov izvor. *Jeseniški zbornik VII.* (ur. Tone Konobelj). Jesenice: Muzejsko društvo Jesenice, 1995, str. 161–171.
- BENEDIČIČ, Irena Lačen: *Zadruga na Jesenicah do konca druge svetovne vojne. Jeseniški zbornik VII.* (ur. Tone Konobelj). Jesenice: Muzejsko društvo Jesenice, 1995, str. 55–67.
- MOHORČIČ, Ivan: *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem. II. del.* Ljubljana: Mladinska knjiga, 1970.
- MUGERLI, Marko: Gospodarske razmere in jeseniška železarna. *Jesenice mesto železarjev* (ur. Irena Lačen Benedičič). Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 2016, str. 7–32.
- MUGERLI, Marko; POGAČNIK, Aljaž: Investicije železarne v prosveto, šport in kulturo. *Jesenice mesto železarjev* (ur. Irena Lačen Benedičič). Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 2016, str. 90–113.
- POGAČNIK, Aljaž: Železarna pospešuje gradnjo delavskih stanovanj. *Jesenice mesto železarjev* (ur. Irena Lačen Benedičič). Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 2016, str. 33–46.
- POGAČNIK, Aljaž: *Jeseniška Talijska vojska v času med obema vojnama in repertoarji posameznih odrov. Kronika*, l. 64, št. 3. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2016, str. 548–558.
- SAPAČ, Igor: *Grad Bela Peč/Weissenfels in njegov arhitekturnozgodovinski pomen. Kronika*, l. 64, št. 3. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2016, str. 327–352.
- TAHIR, Zdenka Torkar: Tovarniška stanovanja in bivalne razmere železarjev: *Jesenice mesto železarjev* (ur. Irena Lačen Benedičič). Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 2016, str. 47–87.
- ŠTULAR, Natalija: *Od trga do mesta.* Jesenice: Občina Jesenice, 1999.
- ŽONTAR, Majda: Društva, ki so razvijala kulturo, telovadbo in planinstvo na Jesenicah do prve svetovne vojne. *Jeseniški zbornik V.* (ur. Tone Konobelj). Jesenice: Kulturna skupnost Jesenice, 1985, str. 91–122.

Špela Smolej Milat

VASI POD GOLICO

V Karavanke, našo najstarejšo in najdaljšo gorsko verigo, so se na položnejša prisojna pobočja pod Golico udobno namestile vasi Planina pod Golico, Plavški Rovt in Prihodi. Ljudje so svet pod Golico naseljevali mnogo prej kot mračno in močvirno jeseniško dolino, saj so imele okoliške planine ugodno lego in rastje za pašo, čeprav ležijo precej visoko (od 1000 do več kot 1300 metrov nadmorske višine) (Torkar Tahir, 2003, str. 4), rudna bogastva v notranjosti gora pa so botrovala k stalni naselitvi tega dela Jesenic.

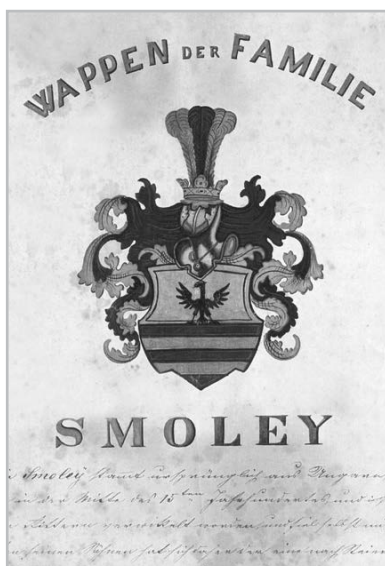
Rovte v Franciscejskem katastru leta 1826
(Arhiv RS)

Zato je bilo območje zanimivo tudi za sosede z osojne strani Karavank, ki je neprijazna, nedostopna in skalnata. Po legendi so spori zaradi zemlje med Rovtarji in avstrijskimi Korošci šli tako daleč, da so morali poklicati sodnika iz Bele Peči. Ker sodniku ne gre lagati, so se Rovtarji zvito zaščitili tako, da so si v škornje nasuli zemlje. Ko so prišli na sporno planino, jih je sodnik vprašal, po čigavi zemlji hodijo in Rovtarji so suvereno odgovorili: »Po svoji!« Ne sodnik ne Korošci jim niso mogli oporekati in tako so dobili še kos zemlje (po Smolej, Rožič, 2007, str. 4).

Skozi kraje pod Golico je že od prazgodovine naprej vodila pomembna pot preko Rateškega razvodja na Koroško in v severno Italijo, v srednjem veku pa tudi tovorna pot čez Korenski preval (Šranc, 1994, str. 4). Sprva

Pogled na Planino pod Golico
(foto Blaž Lavtar)

Planina ni imela stalnih prebivalcev, v spodnjem delu so v pašni sezoni pasli govejo živino in pozneje konje, v visokogorski svet Golice pa so svojo drobnico gnali kajzarji. Tu so že zgodaj pasli rožanski pastirji, ki so se sčasoma tu ustalili (Klinar, 2012, str. 96). Po pričevanjih domačinov so na to območje v srednjem veku prišli trije bratje, Martin, Šimen in Štefan, ki so prišli na »celo«, torej na nenačeto, neobdelano. Oni so bili zato »clinarji«, kar se je ohranilo z najpogostejšim rovtarskim priimkom Klinar. Še danes so v Plavškem Rovtu kmetije pri Martinc, pri Šimnovc in pri Štefon (Smolej, Rožič, 2007, str. 5). Jože Klinar se spominja otroštva na Šimnovčevi kmetiji: »Tam, kjer sem bil doma, se je reklo pri Šimnovčevih. Bilo nas je deset otrok, a sta dva že majhna umrla. Pri petih letih sem moral v planino, kjer sem pasel dve kravi in pazil še na mlajšega brata, ko je šla mama krave past. Opoldan sem jih gnal domov, popoldan pa spet nazaj. Imeli smo osemnajst glav govedu in do štirideset ovac. Ko sem bil star sedem let, sem pasel ovce. Še iz črede se me ni videlo, ker sem bil tako majhen. Ves čas sem jokal, medtem ko sem pasel. V planini sta bila tudi star pastir in majerca, ki sta pazila na nas. Štirinajstleten sem moral pomagati pri kmečkih opravilih, mlajši so pa pasli.« (Jože Klinar: Življenje pri Šimnovčevih, Kako so v vaseh pod Golico včasih živeli?)

Grb družine Smolej z letnico 1472
(last družine Vijoleta in Francija Smoleja)

Iz urbarjev belopeškega gospostva izvemo, da sta bili leta 1498 pod Golico (zapisano ime Hochenthall, ki verjetno zajema celotno območje pod Golico) dve hubi. Na prvi sta bila najemnika Mihael in Januš Klinger, priimek se je morda sčasoma popačil v Klinar, ter Valentin Lipovc (Lypaytz). Glede na obveznosti do zemljiškega gospoda lahko razberemo, da so redili drobnico in pridelovali sir, pšenico, oves, ječmen ter lan. Poleg tega je bila že zelo živahna železarska dejavnost. Pojavi se že ime Razinger (Rasinger), ki je dajatve plačeval od plavža, kladiva in rovtu. Poleg njegovega je bilo še šest plavžev, ki so jih upravljali posamezniki ali združbe (Mlinar, 2018, str. 71–72).

Tudi urbar iz leta 1636 še vedno omenja Hochenthall. Hube imajo v najemu bratje Jakob, Martin in Simon Klinar (Cliner), drugo si delijo Klement Lipov(e)c (Lippowitz), Klement Razinger (Räsinger) in Hans Smolej (Smolle), tretja, katere lastnik je bil Jurij Lipovec, pa je bila na Prihodih. Poleg prej omenjenih dajatev so sedaj oddajali še rž in ajdo. Tri hube so imele sedem volov – vsak kmet svojega, 35 krav in 190 glav drobnice. Poleg kmetov urbar beleži še tri plavže v lasti Oktavija in Julija Bucellenija ter okoli dvajset prebivalcev z nekaj zemljišča, živine in hišami, za katere lahko sklepamo, da so bili plavžarski delavci (plavžarji, rudarji, gozdni delavci, furmani, oglarji idr.) (Mlinar, 2018, str. 158–163, 165–166).

Mala pastirica s čredo ovac na Golici
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Marina Klinar in Marijan Žvegelj pa natančno opišeta, kakšna je bila domačija Martinčevih: »Kmetija je bila sestavljena iz hiše, velikega dvorišča, hleva s senikom, gospodarskega poslopja z lopo za listje in staje za ovce. Hiša je imela vežo z glavnim vhodom na južni strani in dovozom za spravilo sadja, zelenjave in žita na severni strani. V veži je bila odprtina za spravilo pridelkov v klet. Levo od veže je bila črna kuhinja. Tam je bilo ognjišče za kuho, kurišče kmečke peči, kjer so pekli kruh, in lesene palice za sušenje mesa. Kuhinja je imela odprtino za odpadno vodo, ki je odtekala na prosto. V veži je bil tudi vhod v hišo, kjer so bili kmečka peč, velika miza ter klopi ob stenah in okrog peči. Nad mizo je bil bohkov kot z večno lučko in cvetjem. Ob vhodu za vrati je bila leva, odprtina za svetilo. Najprej so si svetili s trskami, kasneje pa s svečami in petrolejkami. V steni je bila zidna omarica, kjer je gospodar hranil šnops in mošt. Ključ je imel le gospodar. V odprtini pod kmečko pečjo so sušili mokre čevlje. Nad pečjo so pod stropom visele lesene 'gliste' za sušenje perila.

V hiši so pozimi predli domačo volno. V kotu hiše je stala postelja. Poleg nje je bil vhod v kamro, kjer sta spala gospodar in gospodinja. Desno od veže je bil vhod v čumnato, kjer so shranjevali ozimnico. Poleg čumnate je bil vhod na prostorno podstrešje. Tam so stale postelje, na katerih so bile vreče, polnjene s koruzno slamo. Desno od veže je bila še ena soba, ki so ji rekli hiš'ca. V njej sta bili kmečka peč in mentrga. Ob stenah in peči so stale klopi. Vhod v klet je bil z zunanje strani. V kleti so imeli lesene podstavke za sode in police za sadje in zelenjavo. V sodih so hranili mošt, kislo zelje in kislo repo. Pred hišo je bil 'gartlc' za rože, ki so morale biti pri hiši. Na velikem dvorišču so imeli stranišče 'na štrbunk' z dvema sedežema, večjim za odrasle in manjšim za otroke. V bližini je stal hlev z dvema vhodoma. V hlevu sta bila privez za vprežno in govejo živino ter svinjak. Zajci in kokoši so se prosto gibali po hlevu. Po ganku se je prišlo do senika. Dovoz je bil z zunanje strani. Tam je bila še mlatilnica za mlatenje žita. Ob hlevu je bil še prostor za gnoj. Poleg sta stala listnjak ter odprta drvarnica. Ob cesti za gospodarskim poslopjem je bilo leseno korito za napajanje živine. Ker pri Martinčevih niso imeli mlina, so žito nosili mlet drugam. Lan pa so trli v vaški paštbi.« (Marina Klinar, Marijan Žvegelj: Martinčevi, Kako so v vaseh pod Golico včasih živeli?)

Prvo stalno naselje pod Golico je bila Planina pod Golico, sprva imenovana le Planina, v Franciscejskem katastru die Alpen². Leta 1683 so Bucelleniji, lastniki rudnikov in fužin, v Planini zgradili cerkev sv. Križa. Po izročilu je rodbina obljubila izgradnjo cerkve v zahvalo za odkritje novih nahajališč železove rude v Savskih jamah (Mugerli, 2008, str. 19).

Vas se je po cerkvi preimenovala v Sveti Križ (nad Jesenicami) vse do leta 1945, ko je dobila današnje ime Planina pod Golico.

Razglednica Planina-Sv. Križ okoli leta 1920
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

² die Alpe, Alm: visokogorski pašnik, sezonski pašnik, pridobljen z izkrčitvijo gozda. Danes se za to v nemščini uporablja le še beseda Alm, Alp oziroma mn. Alpe pa izključno za gorovje (Grimm, J. in Grimm, W. (1854–1971). Deutsches Wörterbuch. Leipzig: S. Hirzel).

Jedro vasi je okoli cerkve, ob bregovih potoka Jesenica in vzporedno ob cesti nad ozko dolino potoka. Nekaj je visoko ležečih kmetij, nižje ob cesti pa je nastal zaselek Prihodi (Šranc, 1994, str. 4). Zanimivo legendo o cerkvenih zvonovih je zapisal Franc Hribar: »Rudarji in vozniki rude so zgradili cerkev brez turna in zakristije. V cerkvi je bil le navček. Zvonik z bronastimi zvonovi in zakristijo so postavili po letu 1903, ko so rudnike zaprli. Med prvo svetovno vojno, ko so hoteli bronaste zvonove odpeljati in jih pretopiti v granate, se je vsul plaz pod Jerco v Rjavih pečeh in zasul cesto tako, da jih niso mogli odpeljati.« (Franc Hribar – Peredl: Spomini na rudarje v Savskih jamah, Kako so v Planini pod Golico včasih živeli?)

Na prisojna pobočja zahodnih Karavank se je na desni breg Jesenice na višini 750 metrov nad morjem stisnila še strnjena vas Plavški Rovt³ (spletni vir: TD Golica), katere ime priča o železarski dejavnosti v teh krajih. »Čeprav je Plavški Rovt glede na svoje hišne številke sprva spadal pod Planino in je bil s Sv. Križem vsaj uradno in očitno povezan, pa se domačini spominjajo, da je bil vedno 'zase'. Da so bili v resnici ločeni, dokazujejo tudi naslednja dejstva. Plavški Rovt je spadal pod jeseniško faro, Sv. Križ pa je imel svojo. Iz Plavškega Rovta so hodili v šolo na Jesenice. Dokler je bilo na Jesenicah pokopališče (današnji spominski park), so vaščane Plavškega Rovta pokopavali na Jesenicah, potem pa so imeli možnost izbire med pokopališčema na Blejski Dobravi in v Planini pod Golico,« piše Helena Razingger v prispevku Običaji in druženja v Plavškem Rovtu, objavljenem v knjigi Kako so v Planini pod Golico včasih živeli?.

Razglednica Plavškega Rovta okoli leta 1900
(last Franca Smoleja)

³ Rovt: m. edn. Róut, u Róut / 1. Značilno za zahodne Karavanke in za vzhodni del Julijskih Alp je ime Rovt, Rot, ki je tukaj namesto senožeti (Badjura, 1953, str. 271). 2. Nar. gorenjsko: s travo poraslo nekdanje izkrčeno zemljišče v hribovitem, gorskem svetu: sušiti seno v rovту (SSKJ).

Rovte, kot imenujemo območje pod Golico, so gorsko višinsko območje in zaradi neugodnih naravnih razmer niso najprimernejše za kmetovanje. Milo podnebje kljub temu omogoča, da tukaj uspevata tako žito kot sadje, glavna usmeritev pa je bila poleg gozdarstva pašna živinoreja. Ko ni bilo kmečkega dela, so se ukvarjali z železarstvom in trgovali z rudo ter železom (po Klinar, 2012, str. 95–96). Po najdenih kupih žlindre lahko sklepamo, da so železo morda tukaj na zelo preprost način pridobivali že v zgodnjem srednjem veku, a listinskih podatkov o prvotnih fužinarjih pod Golico ni – vse do srednjeveških urbarjev in rudarskih redov. Ko so nemški cesarji podeljevali zemljo v fevd svojim velikašem, so Jesenice s Planino pripadle v posest koroških vojvod Ortenburžanov (Torkar Tahir, 2003, str. 6). Leta 1381 je bilo število rudarjev in železarjev že tolikšno, da je zemljiški gospod Friderik, grof Ortenburg, njihove pravice in dolžnosti, ki so sicer že bile v veljavi, zapisal v obliki zakonika oziroma rudarskega reda. Rudarski mojstri, ki so imeli pravico kopanja rude in svoje peči, so bili oproščeni dajatev in tlake, plačevati pa so morali gozdni davek za izkoriščanje rudnika, paše in gozdov. Volili so rudarskega sodnika, ki je odločal o zadevah oglarjenja, priprave lesa, sekanja drv, pridobivanja rude, dela v kovačnicah in talilnih pečeh. Njegova pristojnost je segala od potoka Jesenica do potoka Ukova. Železo, namenjeno prodaji, so stehali na javni tehtnici na Jesenicah in plačevali mitnino za prevoz. Tudi celjski grofje, ki so posest pozneje dedovali, so uveljavljali rudarski red. Leta 1452 je bil narejen prepis, ki ga je potrdil Ulrik Celjski (Mugerli, 2008, str. 8). Rudarji so slavili na dva prosta dneva, in sicer 4. decembra na dan sv. Barbare, zaščitnice rudarjev, ter 4. maja na dan sv. Florijana, zaščitnika pred ognjem. Takrat so si rudarji s ponosom oblekli svoje značilne paradne uniforme z devetindvajsetimi gumbi, ki simbolizirajo leta življenja njihove zavetnice, izobesili svoje bandere ter se udeležili tradicionalnih cerkvenih procesij še dolgo po tem, ko so rudnike že zaprli. Tudi Franc Hribar se spominja, da je bila za njegovega starega očeta, nekdanjega rudarja v Savskih jamah, Barbara res sveta: »Pri starem očetu se na božič, veliko noč in sv. Barbaro ni smelo delati. Najbolj pa so spoštovali Barbaro.« (Franc Hribar: Spomini na rudarje v Savskih jamah, Kako so v Planini pod Golico včasih živeli?)

Bogastvo železove rude in zakonsko urejena razmerja so botrovali k množičnejšemu naseljevanju. Zasluzka so si v vaseh pod Golico iskali

poklicni rudarji, drvarji, oglarji, tesarji, tovarniki oziroma *furmani* in drugi. V začetku 16. stoletja so se na Planino priselili italijanski kovači Locatelliji, za njimi pa še Bucelleniji, ki so pokupili vse rudokope in na tem območju postali najmočnejši fužinarji. Zaradi preslabotne pogonske vodne sile so proizvodnjo leta 1538 preselili v dolino na Savo in z rastočimi fužinami postavili temelje jeseniškemu železarstvu (Torkar Tahir, 2003, str. 6–7). Leta 1766 je za 60 000 goldinarjev fužino z 286 delavci, vso rudarsko posestjo, gozdovi in graščino na Savi kupil belgijski trgovec Valentin Ruard. Rodbina Ruardov je tri generacije talila železo na Savi in kopala rudo v Savskih jamah. Med drugim so za svoje rudarje in gozdne delavce leta 1786 obnovili cerkev sv. Križa, leta 1868 pa je Viktor, zadnji od savskih fužinarjev, do rudnikov in še dlje dal zgraditi cesto. V rudišču Savske jame so rudo kopali v Korlnovem rovu ob Črnem potoku, Valentinovem rovu ali Tončevih jamah, Frančiškovem rovu ali Grinčarici in v rovu Janeza Nepomuka ali rovu sv. Barbare v skupni dolžini pet kilometrov ter zalagali fužine na Plavžu, Savi in Javorniku vse do leta 1907, ko so rudnike dokončno opustili.

Rudarji v prazničnih uniformah okoli leta 1900
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

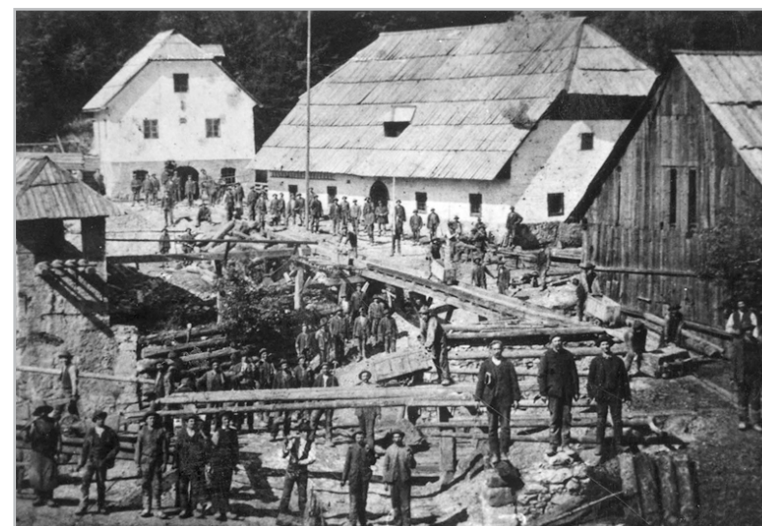
Pri rudnikih je bilo stalno zaposlenih od 200 do 300 rudarjev, kovačev, tesarjev in drugih, tudi z Jesenic, Hrušice in bližnje okolice, celo iz Spodnjih Gorij. Sprva so delali od 12 do 16 ur dnevno. Pred poslopjem oskrbnika rudnikov je bil v lesenem stolpiču postavljen železen zvon sv. Barbare, ki je pozival na začetek in konec dnine ter opoldne na enourni počitek. Med tednom so spali kar pri jamah. Šele ob sobotah so šli domov in

se vračali v nedeljo popoldne s hrano (koruzno in ovseno moko) v mehovih iz ovčjih kož. Tudi mleko so prinesli s sabo ali pa ga z dninami odplačali pri oskrbniku ali kmetih in ga zakopali v zemljo, da se ne bi pokvarilo. Kuhali so si sami v skupni kuhinji. Najpogostejša jed so bili žganci in krompirjeva ali ovsena močnata mešta s skromno zabelo. Hrana je bila enolična in revna z beljakovinami ter vitamini. Zaradi neodpornosti so rudarji pogosto zbolevali. »Ata je večkrat pripovedoval, da je bilo včasih, ko so bili še rudarji pri Savskih jamah, veliko snega. Nekoč ga je zapadlo toliko, da so ostali skoraj brez hrane. Trije naj bi se ponjo odpravili v vas. Ko so se vrnili, so imeli ostali rudarji še vedno tri krompirje, saj niso vedeli, kdaj se vrnejo.« (Antonija Robič, roj. Klinar: Kako smo živeli?, Kako so v Planini pod Golico včasih živeli?)

Zato pa se je toliko bolje jedlo ob kmečkih opravilih, sploh pri košnji: »V času košnje so se ljudje zbirali in drug drugega obiskovali. Nekateri so vse leto računali na to, da bodo lahko prišli pomagat, saj se je na Čednkovem rovtu dobro jedlo in pilo. Stara mama Jera je dopoldne kuhala koruzne žgance in kislo mleko, ajdove žgance z 'jurjevo kapo' (ocvrtilim jajcem na vrhu), ajdove krape, ješprenj iz suhe župe, v katero je 'stopilo veliko prašičjega'. Meso so takrat v glavnem sušili, suho meso in klobase so navadno namenili prav za čas košnje. Za popoldansko malico, ki je bila namesto kosila in večerje, pa je mama Jera pripravila fižol v solati in narezano svinjino (stegno, pleče ali šunko). A ta je bila samo za moške, ki so ves dan težko delali. Kosit so se zjutraj odpravili že ob štirih, ko je bila še rosa. Zvečer pa, ko je bilo vse narejeno, so se ljudje z različnih rovtov obiskovali in godvali.« (Jelka Klinar: Moji predniki, Kako so v Planini pod Golico včasih živeli?)

»Moj stari oče je bil za pastirja do svojega štirinajstega leta, nato pa je že šel v Savske jame, kjer je bil rudar do konca. Na začetku je delal zunaj rudnika, potem pa že notri. Po štirih letih je imel že komando. Bil je namreč energičen in je znal reči: 'Tako mora biti!'« (Franc Hribar – Peredl: Spomini na rudarje v Savskih jamah, Kako so v Planini pod Golico včasih živeli?). Novinci so v rudnikih začeli kot *laufarji*⁴ in vozili rudo v vozičkih, imenovanih *hunti*. Povprečna starost laufarjev je bila 17 do 18 let, neredki so začeli že pri petnajstih, najmlajši pa celo pri enajstih letih. Kopači so s smodnikom razstreljevali in metali rudo v lesen zaboj, *trugo*, pritrjeno na voziček, *hunt*. Napredovali so lahko do *lerhajerja* (pomočnika), *hajerja* (namestnika delovodje) do *forhajerja* (delovodje). Pri delu so uporabljali enostavna

orodja, kot so *šlegel* (kladivo), koničaste lopate, *pik* (vrsta krampa, ki so mu rekli tudi *pikon*), *štange* (železne palice) in svedre. K opremi je sodila še preprosta svetilka – železna leščerba. V odprtih leščerbah so si svetili z lojem, v zaprtih pa z repičnim oljem. Že pod Ruardi so rudarji nosili jamsko obleko iz debelega blaga in usnjene predpasnike ter pokrivala iz klobučevine, na nogah pa težke lesene knapovske cokle, okovane z obeh strani in na podplatih s kovanimi žebli – kroparji. Poleg rovtov so bile peči, gromedle ali roštanice za praženje in korita za pranje rude. Pred prevozom v dolino po strmi tovorniški poti čez Pejce so rudo še stehali na tehtnici, ki je stala na prostoru pred današnjim električnim transformatorjem (Torkar Tahir, 2003, str. 8–9). »Skozi Plavški Rovt so hodili na delo v rudnike tudi delavci s Hrušice in iz drugih vasi Gornjesavske doline. Pot čez Prevoz in naprej v dolino je bila takrat zelo prometna in zato so verjetno tam imeli gostilno pri Dolinarju. Pot iz vasi v dolino na Plavž je bila povsem drugje. Najstarejša pot je šla čez Sračji rob in dosegla dolino na mestu današnje bolnišnice. Mnogo kasneje je bila zgrajena pot z mostom na Erlahovi žagi. Sedanja cesta v Plavški Rovt, ki se z nagibom vije po pretežno novi trasi, pa je bila tudi s prostovoljnim delom vaščanov zgrajena v letih od 1981 do 1982,« je po pripovedih sovaščanov zapisala Tilka Klinar v članku Nekaj iz zgodovine Plavškega Rovta, objavljenem v knjigi Kako so v Planini pod Golico včasih živeli?.

Savske jame
okoli leta 1900
(fototeka
Gornjesavskega
muzeja Jesenice)

4 Po popisih plač zaposlenih v rudniku se je temu poklicu reklo vlečni hlapec (Schirrknecht).

Leta 1861 je 158 rudarjev nakopalo 123 146 centov rude⁵, ki jo je 62 vozačev odpeljalo k plavžu v dolino (Mugerli, 2008, str. 49). Kmetje z vozno živino so se od nekdaj bavili s furmanstvom – do leta 1907 s tovorjenjem rude v dolino z majhnimi volji, imenovanimi terci. Od srede 16. stoletja so prevažali železno rudo k fužinam na Savo, Plavž in Javornik. Kolovoz je povezoval Savske jame v kljukastih zavojih z Murovo, mimo Ambruščka, Fenta in Betela čez mostove, mimo cerkve sv. Križa, dalje mimo Šimna, skozi Kajže do Zamlake pod Golo pečjo in nato čez Pejce mimo dveh kapelic. Znane *glajžne* v skalah na Pejcah so sledi večstoletnega prevažanja rude z vozovi na žlajfe, na katerih je bila pritrjena *truga* z rudo. Vozovi so imeli spredaj kolesi, zadaj pa pritrjene *žlajfe s trugo*, ki so se vlekli po tleh in zavirale. Zaradi težkega tovora in strme poti je večkrat prišlo do nezgode. Nesrečam v bran sta bili ob poti čez Pejce postavljeni kapelici sv. Barbare, v opomin in spomin na nezgodo leta 1861 pa so postavili tudi leseno znamenje, *marterl*. Leta 1868 je lastnik fužin Viktor Ruard za svoje potrebe zgradil novo devet kilometrov dolgo cesto, ki so jo speljali mimo Kopišarjeve kmetije in se je s starim kolovozom združila pri današnjem transformatorju ter naprej vodila do Jesenic. Gradili so jo rudarji, saj je takrat že primanjkovalo rude, in jo dokončali leta 1871. Kmetje so jo imenovali kar *gverkovska cesta*⁶, po drugi svetovni vojni pa tudi rudarska cesta (del od Savskih jam do Planine). Pod Prihodi pri Mali škarpi so bila prek ceste postavljena lesena vrata, kjer so morali kmetje pri ključarju kupovati služnostno pravico do enkratne vožnje za 30 krajcarjev. Zato se je marsikateri raje peljal po starem kolovozu čez Pejce, čeprav sta pri

tem trpela tako živina kot vozilo. Šele od leta 1890 se je smelo po cesti tudi prosto prevažati (Torkar Tahir, 2003, str. 11–12).

Makadamska cesta
v Planino pod Golico
(last Janeza Tarmana)

⁵ 1 cent ali stot = 56 kilogramov

⁶ Werk (nem.): tovarna, obrat

Urška Lavtar pripoveduje, kako je njen ded po tej cesti tovoril celo kamenje s svoje zemlje: »*Nasproti hiše je bil skalnat predel, ki ga niso mogli obdelovati. Rekli so mu 'v Sovtanu'. Tam je moj ded začel kopati kamenje, ki je bilo dobro za v plavže v železarni. S konji je vozil kamenje na Javornik in Staro Savo, za kar je od Kranjske industrijske družbe dobil plačilo. Za pomoč je najel še hlapca. Tako je precej zaslužil. Vse pa je moral skrbno zapisovati, ker je bilo že takrat potrebno plačevati dohodnino. Ko so začeli v železarno voziti apnenec od drugod, je tudi moj ded nehal voziti, ker je tudi že omagal. Družino je spravil do kruha in posestvo obdržal v svojih rokah do smrti.*« (Urška Lavtar, roj. Štefelin: Štefelinovi, Kako so v Planini pod Golico včasih živeli?)

Po novi cesti, ki so jo furmani lepo zgladili, so se otroci sankali v šolo, sožitja z domačimi furmani se spominja Franci Smolej: »*V šolo in na delo smo hodili peš. Pozimi smo se v dolino peljali s sankami, kar je bil res pravi užitek. Po pouku smo počakali furmane, ki so se vračali domov, in pripeli sanke za rtiče, da nam jih ni bilo treba vleči navkreber. V tistih časih še ni bilo kamionov, zato so kmetje v zimskem času služili denar s 'furengo' (vožnjo) lesa in 'črisva' (smrekovega lubja) v dolino. Lubje je uporabljala tovarna usnja na Vrhniki. Na rtiče, ki so jih vlekli konji in voli, so naložili hlode in jih odpeljali v dolino, za seboj pa so pustili lepo zglajeno cesto, po kateri smo se sankali. V večernih urah so se po njej sankali vsi Jeseničani. Tu se je zbiralo in družilo staro in mlado. Ko so sankarji prišli do Jerce, so v gostilni spili čaj ali šilce močnega, nato pa se spustili v dolino. Posebno ob polni luni je bilo veliko smeha in veselja.*« (Franci Smolej: Prihodi, Kako so v Planini pod Golico včasih živeli?)

Fužine so bile izredno požrešen odjemalec oglja. Pred postavitvijo kauperjev, naprav za ogrevanje zraka v plavžih, so za 100 centov (5600 kilogramov) grodlja potrebovali 167 kilogramov oglja, nato se je poraba zmanjšala na 133 kilogramov. Kope so kuhali kar v gozdu, najbližje surovini, da ni bilo treba materiala transportirati, sprva pa so bile tudi fužine pri roki. Na začetku so za potrebe železarstva uporabljali predvsem bukov les, ki je najbolj kaloričen. Tega so olupili, saj lubje vsebuje veliko čreslovine, obenem pa se pri kuhanju kope izloča žveplo, kar ni dobro za kakovost železa. Poleg tega so lubje prav zaradi čreslovine tovorili na Vrhniko za potrebe usnjarske industrije. Ko so postopki v železarstvu napredovali, so delali oglje tudi iz smrekovega lesa, koks pa je oglje na Jesenicah zamenjal šele v 20. stoletju (Rožič, Smolej, 2007, str. 10).

Oglarji
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Pozimi so oglarji in gozdni delavci pripravljali les, nekje konec marca pa so šli v »gmajno«, kjer so ostali vse do konca oktobra in v tem času skuhali okrog petnajst kop, kar je v sezoni nanese približno 40 do 50 ton oglja. Kopišča so bila stalna. Navadno sta bila dva oglarja, ki sta hkrati kuhala dve kopi (Rožič, Smolej, 2007, str. 11). Oglarji so se od marca do novembra selili z ene gozdne parcele na drugo in si v bližini kopišč postavljali začasna bivališča iz desk ali kožarice iz lubja. Kožarica je bila pravokotnega tlorisa, ogrodje je bilo sestavljeno iz štirih kolov, po dva in dva na vrhu prekržana ter povezana z gredjo. Ogradje so

obložili s kožo, tj. smrekovim lubjem. Na sredi kožarice ali kar zunaj je bilo ognjišče kvadratne oblike, izdelano iz zbite ilovice ali zemlje in ojačano z lesom in kamenjem (Kušar, 1976, str. 14). Ob ognjišče so v tla zabili železne *ponhobarje* (nekakšna stojala), da so vanje lahko nad ogenj zatakneli ponovce. Če pa niso imeli železnih, so sami iz tanke smreke izdelali lesene tako, da so v vrh smreke počez zasekali zarezo za zatikanje. Navadno so imeli manjšo ponvico za cvrenje *špeha* (slanine) in večjo za kuhanje polente (Torkar Tahir, 2014, str. 47–50).

Tako kot hrana rudarjev je bila tudi hrana gozdnih delavcev precej enolična. Žganci, polenta, ovsen močnik, zabele je bilo le za enkrat dnevno. Mast, zaseko, maslo ali navaden loj za zabelo so hranili v doma narejenih posodicah, *zaskaricah*, s pokrovom iz tankih smrekovih cepljenk. Posebna jed je bila *frika*, tj. mast, na drobno narezan sir in polenta. Sir so prinesli delavci s seboj in ga med seboj razdelili. Nekateri so od bližnjih kmetov nosili v lesenih dežah kisló ali sveže mleko. Žejo so si gasili z vodo iz bližnjih studencev, ki so si jo prinesli v *jempah*, z žitno kavo, bolj poredko pa tudi s čajem. Poleg kave je bila že takrat prijetna, ročno zvita cigareta, ki so jo zvili iz papirčkov in tobaka, ki so jih nosili s seboj (Kušar, 1976, str. 12).

Delavci iz gozda in rudnikov so ob sobotah prihajali domov, malo pokomandirali, opravili okrog hiše, kar je bilo za opraviti, se ocedili in obvezno šli k nedeljski maši (Hribar, 2007, str. 10). Redno so zavili še v gostilno, kjer so ob srebanju žganja kramljali s kmeti in tovarniškimi delavci o cenah, delu ter politiki. V nedeljo proti večeru so si spet nadeli umazano delovno obleko, ki je bila spet njihova »druga koža« za naslednji teden, si oprtali rukzak, v katerega so nabasali koruzno moko, mast in kavo ter odšli nazaj v gošo do naslednje sobote. Konec 19. stoletja je oglje v plavžih začel izpodrivati koks. Še pred prvo svetovno vojno so kmetje in kajzarji delali kope tudi na svoji zemlji za domače potrebe kovaštva, saj je skoraj vsak kmet v vasi premogel svojo kovačnico. Po drugi svetovni vojni pa je v vaseh pod Golico poklic oglarja povsem izginil (Torkar Tahir, 2014, str. 47–50). Domačega kopišča in kovačije se spominja tudi Jože Klinar: »Pred žago in mlinom smo imeli tudi kopišče, kjer smo kuhali oglje in ga vozili v železarno na Jesenice. Železo so dobili v 'fabrki' na Savi. Nasekali smo drva (dolga od enega do metra in pol), jih zložili na kup in žgali. Ata je ves čas govoril: 'Glej, kako voda teče. Tako kot voda teče, tako bova midva cel dan delala.' Iz grabna je bila voda speljana v rake. Še prej je bila zapornica. Ko so vodo spustili, smo polovili ribe, ki so ostale v plitvini. Imeli smo tudi domačo kovačnico, ki smo ji rekli 'fržine'. Doma smo kovali podkve, orodje in druge izdelke. Žaga se je ustavila, ko so zgradili železniški tunel. Potok se je presušil.« (Jože Klinar: Življenje pri Šimnovčevih, Kako so v vaseh pod Golico včasih živeli?)

Leta 1871 je delniško podjetje Kranjska industrijska družba (KID) odkupilo poleg fužinskih obratov tudi rudnike Savske jame. Še leta 1870 so izkopavali rudo v treh glavnih rovih (v Nepomukovem, Valentinovem in Frančiškovem), a je v Karavankah že primanjkovalo zalog železove rude. S tem je pojemalo tudi število zaposlenih rudarjev. Leta 1895 jih je bilo 210, v letu 1905 pa le še 43. Delo v rudnikih pa je bilo povsem ustavljeno leta 1907. »Okoli leta 1900 se je v Korlnovem rovu pripetila nesreča. Že prej so bili pogosti vdori vode in eksplozije plina metana, pa tudi kakovostne rude je bilo vse manj, zato so rudnik leta 1903 zaprli. Ob eksplozijah plina pa je bilo tako: ko je leščerba ugasnila, so zaklicali: 'Dol se vleži!' in že je počilo, plin pa je šel čez rudarje. Po zaprtju so bili nekateri še tri leta gor, da so pospravili, potem pa je bilo vsega konec. Stari oče je bil nato malo za cestarja, pa mlin so imeli doma. Zemljo so spet bolj obdelovali in pridelali več zelja, krompirja, rži in ovsá, peso,

repo in bob (fižola takrat niso poznali). Po letu 1930 se je vse malo uneslo. Z župnikom Krašno se je dogovoril, da se zgradita centrala in jez, zraven pa še ribnik. Po zajezenem jezeru naj bi s čolni prevažali turiste. To je bilo leta 1937, v času velikih načrtov, a začela se je vojna in vsega je bilo konec.« (Franc Hribar – Peredl: Spomini na rudarje v Savskih jamah, Kako so v Planini pod Golico včasih živeli?) Po tem letu so se prebivalci vasi pod Golico v še večji meri zaposlovali kot železarski delavci v dolini in je kmalu vsaka družina imela vsaj enega tovarniškega delavca. Tako je bil v 20. stoletju Rovtar predvsem industrijski delavec, le malo še živinorejec, skoraj prenehal pa je biti poljedelec (Torkar Tahir, 2003, str. 7–9). Nikoli pa ni prenehal biti iznajdljiv: »Kasneje, po zatonu rudarstva, je velik del dohodka prineslo furanje – spravlanje lesa s pobočij Rožce do Jesenic. Več kmetij je imelo pri hiši svoje kovačnice za potrebe podkovanja vprežne živine in vzdrževanje potrebnega orodja. Vaščani so bili v času obratovanja Savskih jam in do 1. svetovne vojne, ko še ni bilo državne meje, bolj povezani s sosednjimi koroškimi vasmí. V Sveče, Svatno, Področico in vse do Celovca so hodili po večjih nakupih. Navadno so rekli, da gredo 'v semen pod Gorje'. Tam so prodajali domače pridelke (suhe hruške, volno), živino ..., domov pa prinašali posodo, kresilne kamne, tobak in kasneje tudi saharin. O prodaji volov je bilo govora še dva rodova nazaj, saj so 'vočka rekel, da so jesen par tercev in volov gnal na jarmak v Bl'k. V Blace so jih pa flajškarjem prodal'. (Na živinski sejem v Beljak. V Beljaku pa so jih mesarjem prodali.)« (Tilka Klinar: Nekaj iz zgodovine Plavškega Rovta, Kako so v Planini pod Golico včasih živeli?)

Omeniti je treba še eno dejavnost, enega najstarejših načinov preživetja, tj. lov, ki ima v Rovtih bogato tradicijo. Kar ni nič čudnega, srnjad je najštevilčnejša divjad, ki poseljuje skoraj celotno lovišče Jesenice od nižin do zgornje gozdne meje. Posebej ji prijajo prav rovti, če se še kosijo ročno in ne gnojijo z umetnimi gnojili (Černe, 2012, str. 78–79). Potem pa je tu še gams, vrsta, ki je najbolj zaznamovala zgodovino lovstva na tem območju. Ta avtohtona vrsta visokogorske divjadi živi na višjih predelih celotnega lovišča, največjo številčnost pa lovci beležijo na Hruški planini, Jeklju, Korenščici, Medjem dolu in Belščici (Černe, 2012, str. 82).

V preteklih stoletjih je bil lov »modna muha« višjih slojev in ni imel povezave z ohranjanjem biotske pestrosti. Revnejši v lovišča niso imeli dostopa. A Rovtarjev to ni ustavilo. Tatjana Klinar pripoveduje: »Revni

so si pomagali preživeti s krivim lovom, ki so mu drugače rekli 'raubšic'. Lov so prikrivali, saj revežu ni bil dovoljen. Imeli so veliko srečo, če jih je bogati lovec v svojem lovišču sprejel kot pomagače. V začetku 20. stoletja so začeli ustanavljati lovska društva, kasneje lovske družine, ki so organizirano skrbele za divjad in gozdove. Moko (Jože Klinar, op. a.) je bil član LD Jesenice. Lovišča te družine so bila pred šestdesetimi leti zelo težko dostopna, vozni poti ni bilo. Na lov je hodil s svojimi prijatelji Jakopičem, Pesjakom, Ivanom Grilom in stricem Albinom. Za divjad so skrbeli tudi pozimi, ji delali solnice ter staje za seno. Pogosto je v visokem snegu šel na Golico, da je naredil gaz tudi za divjad. Še danes je znana lovska pot na Golico, ki je težja, a pozimi varnejša pred plazovi. Leta 1966 je kupil Betelove svišli na Golici, na višini 1500 metrov. Zgradil je majhno lovsko kočo. Vse stvari je bilo treba nositi v nahrbtnikih ali na krošnjah. Ko je bila kočica dokončana, je bil zelo srečen, saj se mu je izpolnila tiha želja, da bi lahko na Golici ostal tudi več dni. Zgodaj spomladi je poslušal svatovsko petje divjega petelina, pozimi pa je opazoval gamse, kako plezajo po skalovju Golice. Sinovi so odraščali in počasi postali njegovi sopotniki pri delu in obiskovanju Golice, Rožce in Španovega vrha. Ni jim bilo težko oprtati nahrbtnika in pomagati očetu Mokotu pri uresničevanju skupnih načrtov. Da so se cilji in želje uresničili, je bila potrebna tudi moja podpora. Ko so se po sredogorju pričele prepletati ceste pod Golico, Rožco in drugje, se je spreminjal tudi gorski lov. Izgubil je pomen, ki ga je imel pred desetletji. Vse večji razvoj turizma je posegel tudi v tihe kotičke sredogorja, spreminja naravo, s tem pa tudi naša življenja in bivanje vsega živega okoli nas, živali in rastlin.« (Tatjana Klinar: Šport in lov pri Klinarjevih, po domače Lešnikovih, Kako so v Planini pod Golico včasih živeli?)

Po lovu na gamsa na Rožci leta 1975

(foto: Ivan Gril)

Po koroškem plebiscitu je bila leta 1920 po vrhu Karavank zarisana in postavljena nova državna meja med Avstrijo ter Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Takrat se je uradno zaprla večstoletna pot čez Golico prek dobro izhojenega Sedla na koroško stran. Da pa se domačini niso dali kar tako ustaviti in da so znali novonastale razmere izkoristiti tudi v svoj prid, pa četudi so se pri tem izpostavili nevarnostim, dokazuje iz obdobja med obema vojnama znano »veriženje«, »kontrabantanje« ali tihotapljenje tobaka, cigaret, vžigalnikov in papirčkov za zvijanje tobaka ter morske soli v Avstrijo, nazaj grede pa »švercanje« saharina. Tihotapci so bili tako domačini s Planine in okolice kot oni s koroških vasi, ki so vsi poznali vsako stezo boljše od financarjev (nadzornikov meje, ki so tihotapce preganjali) (Torkar Tahir, 2003, str. 15).

Žal se nelegalne dejavnosti pogosto končajo nesrečno. »V obmejnem pasu so ljudje (in blago) precej pogosto nezakonito prečkali mejo. A v nevarnosti so bili tako tihotapci kot tudi financarji. Leta 1924 se je na vrhu Golice zgodil umor financarja Lojzeta Brinška. Kontrolo meje je izvajal v okolici Kleka, Rožce in Golice. Leta 1922 je zasačil tihotapca Matevža Ledererja z Jesenic. Odpeljali so ga v Ljubljano, kjer so ga zaprli za leto in pol. Po izpustitvi se je Brinšku maščeval in ga na Golici zabodel z nožem. Kmalu ga je aretirala avstrijska vojska in ga predala jugoslovanski policiji. Umrl je v zaporu leta 1927. Pozimi leta 1929 sta med tihotapljenjem življenje izgubila 28-letni Jaka Noč in 25-letni Janez Erlah. Blizu Markljinove planine sta zmrznila.« (Mugerli, Tahir, 2018, str. 11–12).

Burjovc, ki je čez mejo nosil sol, pripoveduje: »Z uvedbo meje se je pričelo tudi 'švercanje'. V novi državi ni bilo vžigalnikov in saharina, zato so jih naskrivaj nosili z druge strani Karavank. Oranglova armada je bila razpuščena, mejo pa so do leta 1930 stražili 'financarji' v zelenih uniformah. V vasi sta bila dva ali trije, ki so tihotapili 'fajercarje' in saharin in jih nosili na Jesenice. Financarji so jih lovili. Neki Ledrar je ves čas hodil čez mejo. Na Jesenicah ga je pet žandarjev ujelo, zaprli so ga v Radovljico. Zahtevali so, da jim pokaže pot, a je financarju zabodel nož v srce. To je bilo leta 1926, na mestu zločina stoji spominska tabla. Kontrabantovce so imeli navadno zaprte od dveh tednov do šest mesecev, odvisno od tega, kolikokrat so jih bili že zasačili.« (Jože Klinar – Burjovc: Moji spomini, Kako so v Planini pod Golico včasih živeli?) O tihotapljenju čez Karavanke je Jeseničan Slavko Savinšek napisal gledališko predstavo Goliški plazovi. Ene od uprizoritev v Rovtah

se še spominja Antonija Robič: »Vadili smo v Kopišarjevem salonu. Tam se je dogajalo vse: gledališke predstave, proslave, 'dedki mrazi' in druge prireditve, nekaj časa celo kino. /.../ Proti koncu je bila v razna opravila in priprave vpeta vsa vas. Prizorišče je bilo čez ves spodnji del (pod gasilskim domom), od betonske plošče za ples in vse do ograje. Le sodnijo so postavili levo na dvignjenem odru, za muzikante. /.../ Predstava je bila zvečer, zato smo prizore na kmetiji, pri Meti, v naravi in na sodnji osvetljevali z žarometi. Orožje, dve puški, so si izposodili pri vojakih Jugoslovanske ljudske armade iz karavle. Vse je bilo mogoče urediti, a so bili tudi heci. Na srečo ni prišlo do hujšega, ko je orožnik s puškinim kopitom udaril ob tla in se je puška sprožila. V prizoru, ko so financarji in orožniki na Golici lovili tihotapce in jih zalotili pri počitku, da so se morali na hitro razbežati, je eden skočil čez ogrado na drugega igralca. K sreči ni bilo nič hudega.« (Antonija Robič: Goliški plazovi, Kako so v vaseh pod Golico včasih živeli?)

Goliški plazovi.
Tihotapce igrajo: Tone Štefelin, Tomaž Rabič, Jože Štefelin in Albin Noč.
(last Antonije Robič)

Gostilna Kopišar
v Planini pod Golico
(last Antonije Robič)

Ugoden razcvet železarstva na Jesenicah od leta 1930 do začetka druge svetovne vojne je bistveno pripomogel k razvoju turizma in športa v vaseh pod Karavankami, še posebej v Planini pod Golico. Po nekaterih podatkih smo na tem območju imeli trinajst gostinskih objektov (Klinar, Kunšič, 2007, str. 43). »Hotel je bil zgrajen pred drugo svetovno vojno. Njegov lastnik je bil Boštjan Belcijan, po katerem je dobil ime – hotel Belcijan. Leta 1948 je v hotelu izbruhnil požar. /.../ Pri obnovi je sodeloval tudi moj oče Jože Klinar. Po končanih delih so hotel okoli leta 1950 ponovno odprli. Dobil je novo ime Dom pod Golico. Na njegovem dvorišču so posadili tri lipe ter k vsaki zakopali po eno steklenico s sporočilom (verjetno so zapisali datum). Lipe stojijo še danes. Moj oče je postal upravnik hotela. Prevezel je tudi vlogo hotelirja, natakarja in hišnika. Pri delu sta mu pomagali kuharica in sobarica. Kadar so imeli goste, se je vsako jutro s konjem odpravil na Jesenice po sveže zemlje, da so jih gostje lahko pojedli že za zajtrk. Kruha sami niso pekli, ker je bila samo ena kuharica. Poleg tega so posodo pomivali na roke, s čimer je bilo veliko dela. Oče je vedno skrbel za zadovoljstvo svojih gostov in hodil na Jesenice iskat vse, kar so potrebovali. Ob navalu gostov, zlasti pozimi in v maju, ko cvetijo narcise, so v hotel prišli pomagat 'honorarci'. Takrat in ob gasilskih veselicah so zunaj pred hotelom vedno postavili stojnice, na katerih so potem stregli honorarni delavci, zlasti s pivom, ki so ga točili iz sodčkov. Tudi sama sem večkrat pomagala pri različnih opravilih. Ljudje so prihajali iz različnih koncev Jugoslavije. Največ jih je bilo iz Vojvodine in Ljubljane. Veliko je bilo bolnikov s tuberkulozo, ki so verjeli, da jim svež rovtarski zrak pomaga pri zdravljenju. Prihajali so tudi smučarji, ki so na Španovem vrhu trenirali, bivali pa v hotelu. Eden izmed rednih gostov je bil tudi vaški župnik Govekar, ki je po maši prihajal na kosilo in na pogovor k mojemu očetu. Precej je bilo tudi izletnikov, ki so se v hotelu ustavljali na poti na Golico ali z nje. Pozimi, ko avtobus v vas še ni vozil, so ljudje prišli peš ali z voli v hotel na ples, potem pa s sankami nazaj v dolino. Tako je bilo skoraj vsak zimski dan. Plesali so na glasbo s plošč, ki so jih predvajali na že zastarelem gramofonu. Zlasti ob nedeljah (takrat so bile veselice največje) pa je prišel na harmoniko igrat gospod Blatnik, in to brezplačno. Gostje so bili zadovoljni. Reklama se je zato delala kar sama – med ljudmi. V hotelu so potekali tudi sestanki in občni zbori. V hotelu je bilo skupno približno šestdeset ležišč, gostov pa velikokrat precej več. Takrat so jih namestili še po hišah v vasi, v hotelu pa so le jedli. Zgodilo se je, da je bilo na kosilu okrog sto dvajset ljudi. Pred hotelom je bil vrt, kjer so

pridelali vso zelenjavo. Vsako leto okrog novega leta so imeli tudi kolone, da so lahko svojim gostom postregli z domačimi krvavicami in pečenicami. Moj oče je kuhal tudi 'šnops' in ga prodajal. Vodili so posebno evidenco, da je bila prodaja alkohola zakonita. V vasi je bil telefon samo v hotelu. Na voljo je bil vsem. Velikokrat so ga uporabili obmejni vojaki, graničarji, ki so se zadrževali na Planini pod Golico. Moj oče se je upokojil leta 1965, ko je bil star šestdeset let. Upravnik hotela je bil petnajst let.« (Slavka Kerec: Hotel v Planini pod Golico, Kako so v vaseh pod Golico včasih živeli?)

Hotel Belcijan
6. junija 1937
(last Anice Ambrožič)

Jeka Čeh pa pripoveduje, kako je podjetni oče začel z gostinsko dejavnostjo v Črnem vrhu: »Mama se je čez pet let drugič poročila z Antonom Tršanom, poslovnežem iz Kranja. Po poroki je domačo hišo prepustila bratu, z drugim možem pa sta se preselila v Rožmanovo hišo, kjer so imeli gostilno in nekaj trgovskih lokalov, ki so jih oddajali. Mama je čez teden pomagala v očetovi pisarni, za konec tedna pa prišla v Črni vrh. Tršan je bil posloven mož in je videl, da bi se na tem lepem kraju tudi od turizma dalo nekaj iztržiti. Popravlil je hišo, v prvem nadstropju naredil šest sob, na podstrešju pa uredil skupna ležišča. Mama je odprla še gostilno in sčasoma je postalo posestvo bolj donosno. Ker je bila mama med tednom v dolini, so bili v Črnem vrhu oskrbniki. Mati je z otroki skrbel za živino in obdelovala zemljo, oče pa je poleg dela v tovarni opravljal težja dela na posestvu. V gostilni so ponujali domačo hrano, ki so jo pridelali na posestvu. Za vrtnarstvo je veliko storil vaški župnik Krašna. Vaščanom je rekel: 'Da ne boste jedli samo zelja, repe in korenja, posadite še kaj boljšega, kot sta ohrovt in cvetača.' Vaščane je tudi spodbujal k promoviranju

kraja kot zdravilišča in izdajanju promocijskega gradiva. Ko je kraj zaslovel kot odlično zdravilišče za živce, pljuča in astmo, so v vedno večjem številu prihajali zlasti Ljubljanci. V Ljubljani je bilo namreč veliko megle, zato so mnogi zboleli za astmo. Ob koncu tedna so Jeseničani v Črni vrh prihajali na nedeljsko kosilo, predvsem na prigovarjanje otrok, ki so se želeli gugati na naših gugalnicah (čolnih). Postregli smo jim z domačo hrano. Otroci so imeli še zlasti radi puding z malinami ali borovnicami. Moški so po kosilu balinali, ženske pa klepetale in se ob tem ukvarjale z ročnimi deli. Poleti je bilo še posebej živahno. Spominjam se, da je bilo do sv. Ane, ki goduje 26. julija, vse seno v vasi pokošeno. Na ta dan so na vozove naložili hrano in orodje in odpeljali do svojih rovtov na planini, kjer so ostali ves čas košnje. Potem so prišli 'ofirat' naši mami, ki je bila Ana. S pokrovkami, lonci, 'beštekom' in še s kakšnimi bobni so ropotali, potem pa še eno zapeli. Mama jih je povabila v gostilno, kjer so dobili hrano in pijačo. Potem so praznovali in se veselili. Živahno je bilo tudi pozimi. Celo z Jesenic so se prihajali sankat v Rovte. Sankali so se od Jerce ali od Kopišarja, le najpogumnejši pa so se upali na saneh spustiti s Črnega vrha. Za božič so z Jesenic prišli ljudje že popoldan. Pri nas v gostilni so se zbrali na kosilu. Po kosilu so izdelovali bakle, jih zvečer prižgali in se odpravili v cerkev pri sv. Križu k polnočnici. Domačini so jim tam pripravili sprejem. Ko sem bila stara 21 let, sem prevzela posestvo in gostilno v Črnem vrhu. Imela sem eno ali dve kravi in nekaj ovac. Ker sem končala trgovsko akademijo in gostinsko šolo, sem vodila gostilno in čez teden pomagala očimu v pisarni. Ves zasluženi denar sem vtaknila v Črni vrh.« (Jeka Čeh, roj. Arnejc: Spomini na Črni vrh, Kako so v Planini pod Golico včasih živeli?)

Otroci plešejo okoli bresta v Črnem vrhu leta 1930. (last Jeka Čeh)

Turistična dejavnost je prispevala tudi k razvoju planinske in športne aktivnosti. Pred vojno je imelo planinsko-športno društvo Skala na Pustem rovtu svojo postojanko, ki pa je bila med vojno požgana (Klinar, Kunšič, 2007, str. 43). Na rebro nad gozdno mejo je nemško-avstrijsko planinsko društvo že leta 1892 zgradilo kočo, ki so jo pred prvo svetovno vojno imenovali Nemška kočica. To je zelo bolelo slovenske planince, zato se je podružnica SPD za kranjskogorski okraj takoj po ustanovitvi leta 1903 odločila, da zgradi na vrhu Golice slovensko kočico. Slovesna otvoritev je bila 18. junija 1905. Poimenovali so jo po Francu Kadilniku, starosti slovenskih planincev, ki je za gradnjo kočice prispeval 7000 kron, kar je bilo takrat pravo premoženje. Med obema vojnoma so partizani obe kočici požgali, da ne bi Nemcem služili za oporišče. Leta 1979 so člani planinskega društva Jesenice sklenili, da zgradijo novo postojanko in jo odprli leta 1984 (spletni vir: PD Jesenice).

Razglednica Kadilnikove kočice na Golici v začetku 20. stoletja (fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice, foto: Fran Pavlin)

Pod Golico so se oblikovali prvi zametki alpskega smučanja v tem delu Karavank. Marjan Praček pripoveduje o začetkih: »Oprema je bila v letih od 1930 do 1945 še enostavna. Enostavne smučiči so se dobile v prvih športnih trgovinah, npr. pri Čuferju na Jesenicah. Prvotne smučiči iz jesenovega lesa so se pogosto lomile, zato jih je bilo potrebno velikokrat zamenjati za boljše, tu doma ali pa v Avstriji in Italiji. Le redko kdo je sam znal izdelati uporabne smučiči, če pa že, pa le za otroke. Tudi ostala oprema je bila še zelo preprosta: vezi so bile najprej iz usnjenih jermenčkov, pozneje so se že dobile tudi 'bildstein' in 'kandahar'. Oprema se je nato izboljševala po zgledu

avstrijskih in italijanskih smučarjev. Dolge smučarske hlače in ročno pleteni puloverji, ki so bili sprva enobarvni, pozneje pa tudi z norveškimi vzorci. Prve smuči so bile iz jesenovega lesa, palice pa iz močne leske. Kasneje so bile smuči iz hikorijevega lesa in bambusove palice. Po letu 1946 so že prodajali smuči z lakirano drsno ploskvijo, katerih kakovost se je postopoma izboljševala. Prve smuči na Jesenicah so izdelovali v Čuferjevi žagi, pozneje pa v tovarni Elan v Begunjah. Stroški za nabavo niso bili posebno visoki. Par smuči je znašal morda osmino povprečnega zaslužka. Za vsakega smučarja to seveda ni bilo dosegljivo, saj je bilo dobro delovno mesto težko dobiti. Za tekmovanja si je vsak tekmovalec poskušal priskrbeti najboljše, kar je mogel, v glavnem domače smuči. Ker pa se je njihova kakovost stalno izboljševala, so se temu primerno tudi cene dvigale. Smučarske maže, od klistrov, maž bilgeri, parafinov do maž toko, so se že dobile. Zaradi njih so bili smuka in rezultati boljši. Nasvete za dobro izbiro so dobili od vodstva kluba in trenerjev. Smučali so na domačih terenih: na Črnem vrhu, Rožci, Pustem Rovtu vse do Medjega dola nad Javorniško pristavo. Do smučišč so morali pešačiti. Smučarski dan ni imel kakšnega posebnega programa. Pomembni dejavniki so bili vreme, kakovost in količina snega, priprava terena ('štamfanje', vsak po svojih sposobnostih), hrana v koči, pijača je bila draga, zabava v obliki prepevanja, redkokdaj ples, odhod domov je bil po svoji volji, redko skupinski. Smučati je šlo ponavadi skupaj nekaj prijateljev. Smučarski klubi so se imenovali Gorenjec, Skala, Bratstvo. Boljši tekmovalni smučarji so bili člani klubov. Tudi iz bližnje okolice so bili včlanjeni v te klube, vendar ne veliko. Nekaj jih je treniralo organizirano, nekaj pa ne. Med ženskami pa vem le za dve članici: Kerecova in Klinarjeva. Trenerji so bili v glavnem člani jeseniškega kluba: Ciril Praček, Emil Žnidar, Stane Koblar, pozneje tudi Jože Kunšič (iz Planine pod Golico). Tekmovalci so se izpopolnjevali sami. Treningi so potekali ob sobotah in nedeljah in še bolj intenzivno na tečajih pred tekmovanji. Smučarske proge so potekale po pobočjih Črnega in Španovega vrha, na Rožci, še prej tudi na Pustem vrhu in na Kočni. Urejali so jih z marljivim teptanjem, seveda peš in brez strojev za teptanje. S smučmi na nogah smo 'štamfali' sneg, odstranjevali veje, korenine, kamenje in šture, kar je bilo naporno delo. Teren je bilo potrebno tudi spreminjati, ublažiti skoke in razširiti poti, kar je bilo spet postorjeno z udarniškim delom v prostem času. Organizirana so bila seveda številna tekmovanja, kot smuk z Rožce in s Španovega vrha v dolino potoka Ukove. Na treningih je bilo treba hoditi peš, enako tudi na tekmah pri natančnem ogledu prog. Veleslalom je navadno

potekal s Španovega vrha mimo koč na Črnem vrhu, slalom pa do travnika nasproti koči. Zabavno pustno smučarsko tekmovanje Svinjska glava pa je bilo vsako leto pri koči na Črnem vrhu.« (Marjan Praček: Smučanje, Kako so v Planini pod Golico včasih živeli?).

Kaj pa »odštekane« smučarke? Svojo smučarsko kariero je Lojzka Praček začela prav na Španovem vrhu: »Na Španov vrh sem bila zelo navezana, ker sem tam prvič v življenju zmagala v slalomu, na terenu, ki smo mu rekli 'v peklu', na severozahodni strani Španovega vrha. Tja gori sem šla vedno peš z Jesenic, največkrat po bližnjicah. Nazaj domov pa smo se, dokler cesta ni bila asfaltirana, lahko prismočali skoraj do domačega praga na Murovi. Svojo formo in stil sem rada pilila v družbi bratov in sestre Anice, ali pa kar sama, na bližnjem mesarjevem travniku nad sedanjo tržnico na Jesenicah, kjer je sneg obležal približno do srede marca, ali pa na Prihodih v Rovtih in na travniku poleg Žbatnikove kmetije. Prijazna kmetija in lastniki, ki nas niso nikoli preganjali in smo jim bili zato hvaležni. Spomladi, ko so kar na snežno odejo posuli gnoj, smo vedeli: 'Aha, sedaj je pa dovolj smučanja po vašem travniku!' Naš drugi 'poligon' je bil Kosmatov rovt nad Pejčami na Jesenicah, pa v Plavškem Rovtu nad Štrukljevo kmetijo, kjer je tudi lepa nova kapelica. Povsod smo vedno šli peš z Jesenic, saj druge možnosti ni bilo. Nazaj v dolino pa je bil užitek smuk po zasneženi cesti, ki je bila takrat že makadamska in splužena samo toliko, da je vprežna živina zmogla pot. Ob nedeljah je bil 'naš' svet na Črnem in Španovem vrhu, ki je bil v letih od 1937 do 1941 še brez žičnice. Pa je bilo vseeno lepo in veselo. Tudi na Rožco smo večkrat na ramah nesli 'dilce', ki pa niso bile tako težke, kot so smučke danes. Takrat so bile smuči navadne, jesenove, z železnimi robniki (kantami v žargonu), pa tudi okovje je bilo veliko bolj enostavno. Šli smo peš z Jesenic, čez Konarjev pront, mimo 'lesene skale', na molzišče in na koncu strmo do koč, kjer je bila za oskrbnico prijazna, vedno dobrovoljna Johanca. Že dolgo je ni več ... Zadaž za koč je bila dolga strmina, ki pa so jo posebno fantje radi čim bolj naravnost presmučali. Štart za smuk z Rožce je bil na vrhu Kleka. Spomladi, ko na južni strani Rožce ni bila več mogoča varna smuka, so najbolj pogumni smučarji, predvsem tekmovalci, smučali s sedla na severni avstrijski strani Rožce naravnost v globino. To območje so smučarji imenovali St. Moritz, ker je bilo zaradi severne lege in veliko snega mogoče uživati na snegu še do pozne pomladi.

Pravi preporod alpskega smučanja v Planini pod Golici smo doživeli v letu 1947, ko smo na Črnem vrhu zgradili prvo vlečnico v Jugoslaviji. Vlečnica je bila

Vlečnica v Črnem vrhu okoli leta 1950
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

v celoti in z domačim znanjem izdelana v Železarni Jesenice.« (Lojzka Praček: Kaj pa odštekane smučarke?, Kako so v vaseh pod Golico včasih živeli?)

»Že za zimsko olimpijado v St. Moritzu v Švici je državna reprezentanca pod vodstvom Francija Čopa trenirala na Rožci in ob vlečnici na Črnem vrhu. Zlata doba alpskega smučanja v našem kraju je bila v obdobju med letoma 1955 in 1965, ko so bili doseženi vidnejši rezultati v okviru smučarskega društva Jesenice, ki je nastalo po združitvi že omenjenih klubov. Nova pridobitev v Planini pod Golico je bila tudi v letu 1964 zgrajena sedežnica na Španov vrh, ki deluje še danes. Zaradi ugodnih smučarskih

terenov je bilo na Rožci in Črnem vrhu veliko število tekem. Z Rožce je potekal znameniti smuk na štirikilometrski progi. Na Črnem vrhu so bila mladinska državna prvenstva, izbirne tekme za sestavo reprezentanc, regijska in lokalna tekmovanja. Vaška tekmovanja pa so pripravljali še na progi 'od Rep do Tonca' ter na Bavantinovem in Budnarjevem rovtu.« (Andrej Klinar – Primožev in Jože Kunšič: Razvoj smučanja v Planini pod Golico in okoliških vaseh, Kako so v Planini pod Golico včasih živeli?)

Rovtarji so naravne danosti vedno znali obrniti v svoj prid. Nekoč za kmetijstvo, danes za turizem, ki marsikomu pomeni vir dodatnega zaslužka. Vsako pomlad pobočja Karavank pobelijo cvetoče narcise, ki privabljajo vse večje trume turistov. Na slovenskem etničnem ozemlju poznamo kar 120 poimenovanj za te cvetlice. Med njimi so bedenica, škrtovinjek in medenica. Domačini pa jo imenujejo ključavnica (ime je zapisal Žiga Zois leta 1793, ki razlaga, da je v cvetu dohod do meda zaprt, nekako zaklenjen). Ta vrsta narcise je najbolj razširjena v Karavankah, najdemo jo še v Julijcih v Radovni in na Poljanah, na kočevskih gorskih travnikih, nižinskih poplavnih travnikih ob Muri ter v Istri in na Krasu. Narcisa je pri nas zavarovana vrsta od leta 1949, vendar s svojim snežno belim cvetom in močnim prijetnim vonjem vabi k trganju. Še pred pol

stoletja so jo od Kranjske Gore, Jesenic do Radovljice železničarski otroci nabirali in vozili v košarah in nahrbtnikih prodajat na ljubljansko tržnico (Torkar Tahir, 2003, str. 21). Danes je na območju Karavank in Rovt nad Jesenicami več načinov varovanja narave prek naravovarstvenih statusov. To so naravna vrednota, posebno varstveno območje Nature 2000 in ekološko pomembno območje. Poleg tega je narcise ogrožala še neprimerna kmetijska praksa z gnojenjem, prezgodnjo in premnožično pašo ter opuščanjem košnje in s tem zaraščanje pašnikov (Krepfl, 2012, str. 9). Kristina Razinger se še spomni, ko so kosili na Golici: »Seno smo vozili tudi z Golice, ker se je kosilo. To seno smo imeli za breje krave in tiste, ki so bile po teletu. Zanje je bil to priboljšek, ker so bile notri same rožice. Konarjevi smo še leta 1965 kosili na Golici. Uricov Tinej nam je še pripeljal, a zelo težko, cel voz sena.« (Kristina Razinger: Spomini na Konarjevo domačijo, Kako so v Planini pod Golico včasih živeli?)

Narcisne poljane
leta 1936
(fototeka
Gornjesavskega muzeja
Jesenice)

Z osveščanjem tako domačinov kot obiskovalcev Rovt ter z naravovarstvenimi ukrepi se stanje iz leta v leto izboljšuje in spet lahko uživamo v čudovitih pogledih brez uničevanja narcisnih poljan.

Poseben praznik v Rovtih, miss narcis, ki ga organizirajo vsako leto v maju, je posvečen prav narcisam. Urška Lavtar se spominja podjetne rovtarske mladine: »Mladi smo se družili tudi v mladinski organizaciji. Dovolj nas je bilo, zato nismo hodili na Jesenice, ampak smo se zbirali v Planini pod Golico. V letih od 1970 do 1974 smo veliko pomagali pri prireditvah v mesecu narcis. Od obiskovalcev narcisnih poljan smo pobirali vstopnino. En

del vstopnice je veljal kot glasovnica, na katero je obiskovalec napisal ime dekleta za lepотно tekmovanje Miss narcis. To je pomagalo, saj so zaradi tega obiskovalci raje plačevali vstopnino. Nabrani denar se je porabil za potrebe vasi. Eno leto se je denar namenil za televizijski pretvornik v Plavškem Rovtu, da smo si omogočili gledanje televizije.« (Urška Lavtar: Spomini na družabno življenje v Planini pod Golico, Kako so v vaseh pod Golico včasih živeli?)

Kako privlačno prireditev Miss narcis je nekoč pripravljala lokalna skupnost, natančno opisuje Martina Klinar: »Prireditev Miss narcis je doživela veliko sprememb. Do leta 1966 je bila organizacija Turističnega društva Planina pod Golico bolj skromna. Tudi številčno je bila skupina precej majhna. Leta 1966 je prišlo do korenite spremembe, saj so se združile vse organizacije: gasilci, šolska mladina in turistično društvo. V odboru so bili predstavniki obeh vasi, Planine pod Golico in Plavškega Rovta. V sklopu praznovanja meseca narcis so pripravili povorko, v kateri so prikazali stare običaje. Prvo leto je povorka potekala od Jerce (Prihodov) do cerkve sv. Križa. Običaji so simbolizirali način življenja kmetov in delavcev v teh gorskih vasicah. V povorki je bilo več vozov in na vsakem vozu so predstavili eno tematiko. Gozdarstvo je bilo za moške iz vasi del vsakdanjika. Na vozu so prikazali gozdarsko življenje. Postavili so tudi hišico, kožarco, v kakršni so gozdarji prenočevali, kadar so bili daleč od doma. Pozimi tudi ženske niso sedele križem rok. Predle so in šivale obleko za otroke in družino. Na vozu je bilo kar nekaj predic, vsaka je opravljala določeno stopnjo dela. Gledalec si je resnično lahko predstavljal, kakšno je bilo nekoč delo predice. Čeprav so planšarji veliko bolj znani v Bohinju, smo jih imeli tudi pri nas. Danes jim pravimo kar pastirji, nekoč pa so jih imenovali planšarji. Seveda so imeli tudi svojo planšarijo. V povorki so nastopili, kot da so ravnokar prignali živino s planšarije. S seboj so imeli tudi cel voz lastnih izdelkov. Glede na to, da je Planina pod Golico znana rudarska vas, tudi rudarji niso manjkali. Njihovo življenje pod Karavankami ni bilo niti približno lahko. Na posebnem vozu so prikazali utrinke iz življenja rudarjev, njihovo orodje in delo. Poleg teh je bilo še nekaj vozov, na katerih so prikazovali vaške običaje. Obiskovalci so lahko videli striženje ovac, mlatenje rži, mletje pšenice, kuhanje žganja, prikazali so celo oranje njive s plugom in košnjo v strmih predelih. Bil pa je še en prav poseben voz, na katerem je stal hrib, posajen z narcisami. Ozračje med ljudmi in delavnost sta bila odlična. Vse v vasi je bilo usmerjeno v turizem, vsa dejavnost v praznovanje. Ljudje so bili navdušeni nad odlično organizacijo, ponudbo in lepoto narave. Tudi kulturni program je bil na primernem nivoju. Uprizorili

so tudi krajšo igrico, ki so jo pripravili otroci osnovne šole. Nekaj lepih pesmi je zapel tudi pevski zbor. Osrednja prireditev je bil izbor za miss narcis. Sestavili so strokovno komisijo, v kateri niso bili samo predstavniki vasi, ampak tudi obiskovalci in zunanji sodelavci. S tem so želeli preprečiti, da bi naslov miss narcis vedno dobila domačinka. Vsak obiskovalec, ki je plačal vstopnino oziroma parkirnino, vstopnica je bila glasovnica za izbor miss. Dekle, ki je želelo nastopiti na izboru za najlepšo med narcisami, se je moralo prijaviti. Naloga komisije je bila, da pravično prešteje vse glasove in na koncu razglasi najlepšo ter prvo in drugo spremljevalko. Leta 1966 je bilo prijavljenih šestindvajset deklet od vsepovsod, med njimi so bile tudi lepe domačinke. Zmagala je Lidija Klinar s približno sto glasovi prednosti. Prvo leto (1966) je bila prireditev izredno uspešna. Naslednje leto so jo malo razširili. Povorka je potekala od Jesenic do cerkve sv. Križa. Pred stavbo tedanje občine na Jesenicah so postavili mize in klopi, obiskovalci so se lahko okrepčali z žganci in mlekom. Povorka, ki je bila tisto leto najbogatejša, se sicer ni bistveno razlikovala od prejšnje, bila pa je daljša in bolj obsežna. Na čelu je jahal zastavonoša. Še nekaj let je prireditev potekala kar solidno, a uspeha prvih dveh let jim ni uspelo ponoviti. Kaj pa danes? Še vedno je vsako leto praznik narcis, a na žalost zanimanje pojenjuje. V zadnjih letih so ukinili tudi tradicionalni izbor za miss narcis, tako praznovanje na žalost izgublja svojo čarobnost. Danes bi bila povorka, kakršna je bila v letu 1966, še bolj zanimiva, saj mladina starih običajev ne pozna več. Takrat so še marsikje delali na star način, sedaj pa bi le težko našli kmetijo, na kateri se dela po starem. Kar je danes ostalo od nekdanj bogatega praznovanja

Ana Vilman kot miss narcis leta 1964
(last Janeza Tarmana)

Miss narcis, je le senca preteklosti. Na žalost zanimanje za prireditev upada, a zavedati se moramo, da zanimanje za narcise nikoli ne bo popolnoma usahnilo.« (Martina Klinar: Praznovanje meseca narcis v Planini pod Golico, Kako so v vaseh pod Golico včasih živeli?)

Kako je postala miss narcis, pa se spominja Ana Tarman: »Ko sem bila stara dvajset let, sem postala miss narcis. Bil je leta 1964. Prva prireditev je bila leta 1959 ali 1960.

Kandidirala so v glavnem mlada in neporočena dekleta. Takrat je bila izbrana Nuša Oman s Hrušice. Iz Rovt sva bili izbrani samo dve: Lidija Klinar in Ana Tarman. Vsa dekleta so imela doma narodne noše. Oblekle smo jih in odšle na ples v hotel Belcijan. Pripete smo imele srčke s številkami. Nosila sem številko petindvajset. Vsak je moral napisati številko in jo oddati komisiji. Zmagala je tista, ki je nabrala največ srčkov. Komisija je preštela glasove in razglasila zmagovalko in prvo ter drugo spremljevalko. Moj par je bil Peter Klinar. Po razglasitvi naju je šofer odpeljal v hotel Pošta na Jesenicah, kjer sva otvorila ples. Potem sva se vrnila na ples v Planino. V nedeljo je bil ples pred gasilskim domom. Na oder so poklicali zmagovalko in predsednik gasilskega društva mi je slovesno predal lento. Za nagrado sem dobila košaro z živili in pijačo. Vsi so se želeli slikati z mano. Po gasilski veselici so me fotografirali še med narcisami. O tem je bil leta 1964 objavljen tudi članek v *Železjarju*.« (Ana Tarman: Miss narcis, Kako so v vaseh pod Golico včasih živeli?)

Pogled na
Plavški Rovt
leta 2003
(hišni arhiv
Šimnovčevih)

Ljudstvo pod Golico nič več ne rudari, kuha oglja, tali železove rude, kuje jekla, vse manj orje in redi živino. Na te dejavnosti pa nas še spominjajo ledinska in hišna imena, kot so Plavški Rovt, Žlinder, Kopišar, Feržinc, Konjar, Senožeti in druga, kot pričevalci nekega preteklega časa.

VIRI IN LITERATURA:

- BADJURA, Rudolf: *Ljudska geografija: Terensko izrazoslovje*. Ljubljana: DZS, 1953.
- ČERNE, Blaž: Živalski svet. V M. Rogelj (ur.), *V Rovtih nad Jesenicami: narava in človek ustvarjata biotsko pestrost*. Ljubljana: Zavod RS za varstvo narave, 2012.
- KLINAR, Tilka: Kmetijstvo v Rovtih nekoč in danes. V M. Rogelj (ur.), *V Rovtih nad Jesenicami: narava in človek ustvarjata biotsko pestrost*. Ljubljana: Zavod RS za varstvo narave, 2012.
- KREPFL, Davor: Varstvo ključavnic ali narcis v Rovtih. V M. Rogelj (ur.), *V Rovtih nad Jesenicami: narava in človek ustvarjata biotsko pestrost*. Ljubljana: Zavod RS za varstvo narave, 2012.
- KUŠAR, O (Gal?): *Delo v gozdu kot glavni ali dodatni vir zaslužka Rovtarjev v zadnjih desetletjih 19. stoletja do leta 1975*. Neobjavljena seminarska naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1976.
- MLINAR, Janez: *Novejši urbarji za Slovenijo 2: Urbarji belopeškega gospostva*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2018.
- MUGERLI, Marko: *Savski fužinarji – znani Evropejci*. Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 2008.
- Naše koče: Koča na Golici*. Jesenice: Planinsko društvo Jesenice. Pridobljeno 29. junija 2021 s spletne strani: <http://www.pdjesenice-drustvo.si/sl/nase-koce/>.
- Naši kraji: Plavški rovt* (2018). Jesenice: Turistično društvo Golica. Pridobljeno 15. junija 2021 s spletne strani: <http://www.tdgolica.com/index.php/nasi-kraji/plavski-rovt>.
- RESMAN, Simon: Gozdarstvo. V M. Rogelj (ur.), *V Rovtih nad Jesenicami: narava in človek ustvarjata biotsko pestrost*. Ljubljana: Zavod RS za varstvo narave, 2012.
- ROŽIČ, Luka in SMOLEJ, Špela (2007). *Ledinska imena v krajevni skupnosti Planina pod Golico*. Neobjavljena seminarska naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Pridobljeno 15. junija 2021 s spletne strani <https://fran.si/iskanje?FilteredDictionaryIds=130&View=1&Query=rovt>.
- ŠRANC, Ivica in SEDEJ, Ivan: *Planina pod Golico*. Jesenice: Župnijski urad Sv. Križ nad Jesenicami, 1994.
- TORKAR TAHIR, Zdenka: *Planina pod Golico skozi čas*. Jesenice: Občina Jesenice, 2003.
- TORKAR TAHIR, Zdenka: Življenje v Planini pod Golico nekdaj. V M. Rogelj (ur.), *V Rovtih nad Jesenicami: narava in človek ustvarjata biotsko pestrost*. Ljubljana: Zavod RS za varstvo narave, 2012.
- TORKAR TAHIR, Zdenka: Bivališča, prehrana, obleka in prosti čas drvarjev. V Lačen Benedičič, I. (ur.), *Gozdovi Kranjske industrijske družbe*. Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 2014.

Izbrani odlomki so iz zgodb, objavljenih v knjižicah *Kako so v Planini pod Golico včasih živeli?*, (ur. Nataša Kokošinek, Zdenka Torkar Tahir), Jesenice: Ljudska univerza, 2007, in *Kako so v vaseh pod Golico včasih živeli?*, (ur. Nataša Kokošinek, Zdenka Torkar Tahir), Jesenice: Ljudska univerza, 2008.

Pogled na Murovo in Plavž danes
(foto Vitomir Pretnar)

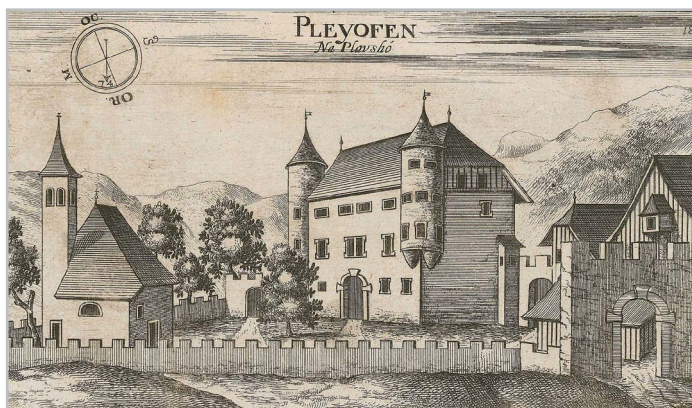
Zdenka Torkar Tahir

STARE JESENICE Z MUROVO IN PLAVŽ

Prvo omembo naselja Jesenice najdemo šele v rudarskem redu, ki ga je Friderik Ortenburški leta 1381 izdal za rudnike železa, ležeče nad njegovo vasjo Jesenice. Tam je zapisano, da so morali surovo in kovano železo, ki je bilo določeno za prodajo, stehitati na davčni tehtnici na Jesenicah. V kmečkem naselju se je na predelu Murove razvijala tudi trgovina, saj naj bi ob jeseniški mitnici trgovci prevzemali železo, kar je postopoma privedlo do ustanovitve trga. Kdaj točno, ne vemo, toda Valvazor v 17. stoletju naselje že imenuje trg. Drugo omembo najdemo v urbarju belopeškega gospostva iz leta 1498, kjer se poleg 12 kolonialnih posestev oziroma kmetij omenjajo še žaga in dve kladivi. Jesenice so na začetku 16. stoletja spadale še pod radovljiško župnijo, leta 1526 pa so na prošnjo prebivalstva dobile svojo, ki je obsegala Jesenice, Plavž, Savo, Planino pod Golico, Javornik, Javorniški Rovt, Koroško Belo in Potoke. Cerkev sv. Lenarta so sezidali leta 1523. V okviru Ortenburške posesti se je poleg starejšega radovljiškega gospostva v tridesetih letih 15. stoletja oblikovalo še belopeško gospostvo, katerega posest je v porečju Save Dolinke segala do levega brega potoka Ukova. Da bi del uprave preselili z Bele Peči na Jesenice, je baron Sigmund von Dietrichstein leta 1521 sezidal na Jesenicah (Kosovo) graščino. Ob razmahu železarstva in porastu prebivalstva v 16. stoletju je naselje pod pobočjem Mirce, današnja Murova, doživelo precejšen napredek in razvoj. Imelo je številne hleve za tovarne in vprežne konje ter vole, saj so na Jesenicah letno prodali 100 do 300 kop železa, kar je pomenilo precejšnje bogastvo.

Na Plavžu, naselju, ki mu je dala ime talilna peč, je fužina obratovala dobrih 200 let, vse do 1774. Postavil jo je fužinar Bernard Bucelleni po preselitvi iz Planine pod Golico na Savo. Ko je plavž ugasnil, je vse delo na njegovih rudiščih prevzela savska fužina. V vmesnem obdobju je menjala več lastnikov, a leta 1752 je Michelangelo Zois postal lastnik obratov, vključno z mlinom, gradom ter pripadajočimi zemljišči, ki pa jih je 1775 Žiga Zois prodal Valentinu Ruardu. Tako Plavž kot Sava sta bili po legi samostojni naselji z graščino, cerkvijo in fužinarskimi stavbami. V cerkvi

sv. Barbare, posvečeni 9. aprila 1617, je delovala bratovščina rudarjev in plavžarjev. Ob njej je bilo najbolj živahno na sejmih na dan posvetitve in na dan sv. Barbare, zaščitnice rudarjev.

Plavž v Valvazorjevi Topographii ducatus Carniolae modernae iz leta 1679

Podobo Plavža in Jesenic v 17. stoletju nam razkriva Valvazorjeva Slava vojvodine Kranjske s svojimi bakrorezi in opisi. Za Plavž navaja, da je tam železaril Baptista Locatelli in prodajal jeklo v Italijo ter opiše riže, po katerih so spuščali les v dolino. Z velikim jezom so zajezili Jesenico v majhno jezero, vanj nametali hlodovino in jo pozimi spuščali v dolino po zaledenelih rižah, na njihovem koncu pa je bil križni nož, ki je hlodovino razcepil. Podoba trga Jesenice pa zajema Murovo s cerkvijo, ki je bila že prezidana, in z enonadstropno graščino. Onstran ceste je dvoje lesenih stavb, verjetno kot pristava graščini, vzhodno sta pritlična in nadstropna hiša, zahodno od graščine pa je primer preobrazbe kmečke hiše, ki kaže, da se njen lastnik ni več ukvarjal le s kmetijstvom, temveč tudi z vozarstvom in celo s trgovino. Ker vsi kmečki sinovi niso mogli postati gospodarji kmetij, so si na srenjski zemlji postavili kočje ter družine preživljali kot rokodelci, dninarji ali si poiskali zaslužek pri fužinah. Iz 17. stoletja sta se na Jesenicah ohranili dve kajži, Pračkova na Murovi 18 in Pavlekova na Murovi 12. Da je bilo življenje skromno, pričajo majhni prostori črne kuhinje in izbe ter večinoma lesena gradnja. Valvazor pa omenja kajžarja Petra Bottija, ki si je kot puškar pridobil znatno premoženje.

O ohranjeni, a zapuščeni kajži, kjer naj bi bila tudi prva jeseniška šola, je Zvonka Petrovič napisala po zapisu svojega očeta Antona Žerjava: »Vse do leta 1848 je verouk z nekaj pisanja in branja enkrat ali celo dvakrat

na teden učil župni upravitelj kar v cerkvi. Za uk bolj nadarjene otroke pa so pošiljali na bližnje Koroško. Tega leta je prišel za stalnega upravitelja na Jesenice iz Zadobrave pri Ljubljani kaplan Jernej Bizjak (rojen 1795). Takoj se je začel zavzemati tudi za šolske prostore. Zasilne prostore je uredil nad Dindeljnovim hlevom. Stavba je imela spodaj zidan hlev, zgornja polovica pa je bila 'zvezana' iz skoraj neuničljivih lesenih brun, ki so bila med seboj zatesnjena z ilovico in apneno malto. Streho pa so pokrivalo macesnove skodle. Učitelj Janez Klobčič je dal takoj odpreti levo, odprtino na levi strani pri hišnih vratih, ki je služila za razsvetljavo in jih je francoska oblast dala leta 1813 zazidati. V šoli pri Janezku so pisali na trd, skoraj pergament papir, kasneje pa že na cepljen črni kamen škrljavec. Za brisanje so uporabljali prekuhano in presušeno drevesno gobo.«

Učitelj Janez Klobčič in jeseniški šolski odbor pred letom 1900
(last Zvonke Petrovič)

»Učitelj 'šomošter' Janez Klobčič in duhovni oče župnik Jernej Bizjak sta potem skupno delovala v tej šoli, dokler ju niso preselili v hišo pri Ahčinu (pri Balohu) in od tam v Kosovo graščino. Po prvi svetovni vojni je stavbo prve šole odkupila Alojzija Lah, Dolinarjeva iz Plavškega Rovta, po drugi svetovni vojni pa njen tesni sosed Ciril Praček, znani smučarski strokovnjak in gorski reševalec. Dal ji je spet prvotno podobo, ko jo je prekril s cepljenkami oziroma šinkelni.« (Zvonka Petrovič: O prvi šoli, Kako so na Murovi včasih živeli?)

Za drugo polovico 18. stoletja je ob vojaškem zemljevidu zapisano, da so Plavž, Jesenice in Sava med seboj oddaljeni od 400 do 500 korakov in da skozi vasi teče dva in pol sežnja široka ter trdna peščena deželna cesta, ki je ob vsakem letnem času prevozna s težkimi tovornimi vozovi. Iz samega zemljevida je tudi razvidno, da sta na Plavžu ob cerkvi dve stavbi, na južni strani deželne ceste ob potoku Jesenice tri, na nasprotni strani ceste ena in višje ob potoku še ena stavba, torej skupaj osem. V trgu Jesenice

je na južni strani ceste narisanih skoraj druga ob drugi devet stavb, na nasprotni strani malo bolj razmaknjenih 12 stavb, pod hribom Mirca (na Murovi) pa jih je raztresenih še približno 19. Po Pokornovih zapisih so bile leta 1754 na Plavžu ena kmečka in dve kajžarski hiši (koče gostačev niso imele hišnih številk), v katerih je živelo 23 prebivalcev – kajžarjev. Jesenice so štejele sedem kmečkih in 55 kajžarskih hiš ter 467 prebivalcev (103 kmečkega in 363 kajžarskega porekla).

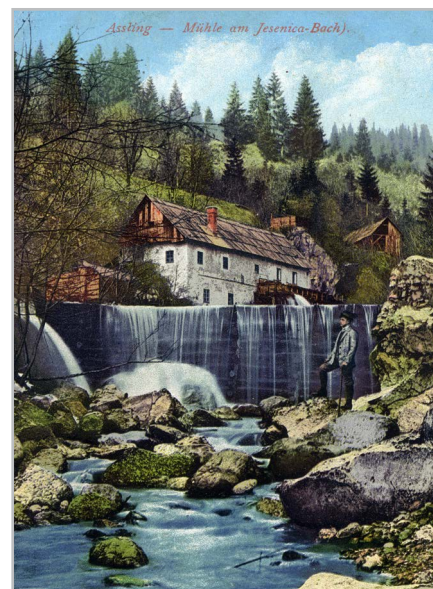

Razglednica Jesenic iz leta 1904
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Kronist Anton Žerjav pa navaja: »Okoli leta 1820 so štejele Jesenice okoli 60 hiš ... Zraven je treba prišteti še toliko hlevov, saj skorajda ni bilo hiše brez živine. Središče takratnih Jesenic je bila današnja Murova ... Tedaj edini mizar je imel leseno hišo pri Jakmu nad Korotanom ... Zraven Kosove graščine je bila tedaj edina gostilna – Pri Lenartku, nad njo pekarna pri Frtovč, blizu pa hiša zidarskega mojstra pri Domenk. Hiše so bile zidane samo v pritličju, zgornji del pa lesen. Temeljev zanje niso kopali, pač so pa gledali, da je bil teren skalnat. Za kritje so uporabljali samo deske, cepljenke, ki so jim rekli šinkeljni. Poleg zidarja je bil pri Novšku urar ... Na Murovi je bila popolnoma lesena hiša pri Škafarju (izdelovali so škafe, kadi, koše in cokle) ... Veliko kmetij je imelo kovačnico kar doma ... Na današnjem Zgornjem Plavžu je bil mlin za mletje sadre (ki so jo za mavec kopali na pobočju Žerjavca). Mavec je šel dobro v prodajo, sodil pa je pod srenjo.« (Felc, 1984: Delo)

Ob potoku Jesenica je skozi stoletja delovalo 12 žag, ob katerih je bil navadno še mlin, zato ni čudno, da je cvetela tudi trgovina z lesom.

»Hiša pri Mlinarju naj bi bila zgrajena sredi 19. stoletja. Prvotno je bila hišna številka Jesenice 56, ki se je kasneje preimenovala v 'Na Murovi 11'. Ker je

Mlin na potoku Jesenica, razglednica poslana leta 1913
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice, foto: Fran Pavlin, last Dušana Prešerna)

bila potem na Murovi zgrajena le ena nova hiša (pri Razingerju), je naša hiša dobila številko Murova 12. Mlinarjeva domačija stoji na stičišču Kosove ulice in poti, ki poteka skozi Murovo oziroma je postavljena vzporedno in tik Kosove ulice, ki je bila kasneje z zasutjem prekinjena. Kosova ulica pa je nekdanja rudarska pot, po kateri so vozili rudo od Savskih jam. Na Murovi so vse hiše, razen naše, postavljene v smeri doline, od vzhoda proti zahodu. Severno od hiše je bilo korito za napajanje živine s tekočo vodo, ki se je imenovalo korito Na klancu ali pa kar korito pri Mlinarju. Po drugi svetovni vojni je bilo korito podrto, ker so na njegovem mestu zgradili podzemni požarni bazen.

Na srečo gasilcem nikoli ni bilo treba

uporabiti vode iz tega bazena, ki je sedaj brez vode in neuporaben. Mlinarjeva domačija je imela še lesen skedenj in pod njim hlev, ki je bil zadaj v zemlji, spredaj pa pozidan s kamni in je imel lesen strop. Dostop na skedenj je bil urejen preko manjšega nasipa in je vodil na 'petre', kjer se je hranila živinska krma. Ker leži naselje na strmem vznožju Merce, se je do nekaj metrov ravne površine prišlo le z izdelavo opornih zidov. Na sredi zunanjega zidu hleva se je naslanjalo leseno stranišče), v katerem se je betonska jama dozidala kasneje. Južno od hleva je bil sadni vrt, izravnani z več opornimi zidovi. Ti so bili postavljeni na suho, kar pomeni, da so bili kamni zloženi v 'škarpo' brez dodanega betona. Na vrtu je raslo nekaj sliv in dve češnji, prva je dajala rumene, druga pa več kot 80 let slastne skoraj črne plodove. Hiša je dobila ime 'Pr' Mlinar', ker je njen lastnik Šrancov Miha mlel žita v mlinu ob potoku Jesenica na Plavžu.«

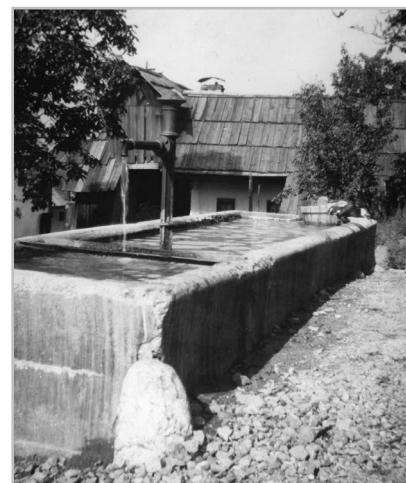
»Mlinarjeva hiša je bila iz kamna zidana. Nekaj 60-cm zidov je še ostalo. Ker so bili zidovi tako debeli, niso postavljali temeljev. Pred zidavo so teren le malo poravnali. Zaradi strmine je bil del hiše pod zemljo. Okna so bila lesena in majhna, škatlaste izvedbe. Hiša ima dva vhoda, enega spodaj v pritličje in drugega z zgornje ceste v nadstropje oziroma podstrešje. Večja obnova hiše je

Miha Šranc z družino okoli leta 1930 in Mlinarjeva domačija po obnovi leta 1955
(last Antona Ravnikarja)

bila leta 1940, ko se je k Mlinarju priženil moj ata. Do božiča jo je izvedlo jeseniško gradbeno podjetje Regovec. Ker so delali v zimskem času, so morali pri pripravi betona uporabiti antifridin (antifriz). Takrat so podrli del južne in vzhodne kamnite stene in ju pozidali z opeko. Podstrešje so podprli z lesenimi tramovi in nad kletjo naredili betonsko ploščo. Klet (4 x 2,8 m) z malimi okni (30 x 30 cm) je še danes suha kot poper, pa čeprav so njene stene kamnite in je v glavnem vkopana v zemljo. S pokrovom pokrit vhod je vodil iz vežnih tal po strmih lesenih stopnicah. Med vojno je klet služila kot zaklonišče v primeru letalskega napada. Drugače pa smo v njej hranili vse, kar smo pridelali na vrtu: krompir, jabolka, kisló zelje in repo. V mansardi so bile predelne stene lesene. Na deske je bilo nabito trsje in obdelano z apneno malto. Strešno ogrodje 'cimper' je imelo macesnove 'šperovce'. Kritina je bila lesena (deske) vse do leta 1952, ko so jo zamenjali z opečno. Hiša ima zadnjo 'špero' na zidu in le toliko napušča (0,3 m), da so late pod strešno kritino lahko zdržale težo snega. Na presečišču poti na Murovi in Kosove ulice pa je rasel oreh z nekaj vrta, tako da je bil vsak meter koristno izrabljen. Zanimivost Murove pa je tudi, da je veliko njenih hiš postavljenih na mejah s sosednjimi parcelami. Pritličje je obsegalo vežo, črno kuhinjo, 'hišo' s kmečko pečjo in kamri, dve mali sobi. Z obnovo je bila črna kuhinja predelana v kopalnico s straniščem, 'hiša' pa v spalnico. Z bratom sva imela vsak svojo kamro. V moji je bilo prostora le za posteljo in nočno omarico. Ker je bila njena stena na eni strani kamnita in delno pod zemljo, je bila prekrita s kvačkano preprogo, ker se je pozimi nabiral tudi cm debel srež ... Eno stanovanje smo oddajali, ker je vsak dinar prišel prav.«

»Ker v hiši ni bilo vode, smo ponjo hodili s kanglo v korito. Kangla z zajemalko je bila postavljena v kuhinji. V petdesetih letih smo vodo že napeljali v kuhinjo, kar je predvsem mami veliko pomenilo. A tudi korito na prostem je imelo svoje prednosti, najmanj to, da se je okoli njega vedno nekaj dogajalo. Voda je bila pitna, ob njem se je napajala živina in pralo perilo, bil pa je še prostor za igre. Ko je eden od otrok padel v korito, so vanj namestili deske. Voda se na koritu ni zapirala, saj je bilo dovolj in je izvirala le 150 metrov višje v gozdu. Ko so vodovodne cevi dotrajale, je vsaka hiša opravila del izkopa in položili so nove cevi. Korito je služilo tudi pri praznovanju Miklavža, ko je

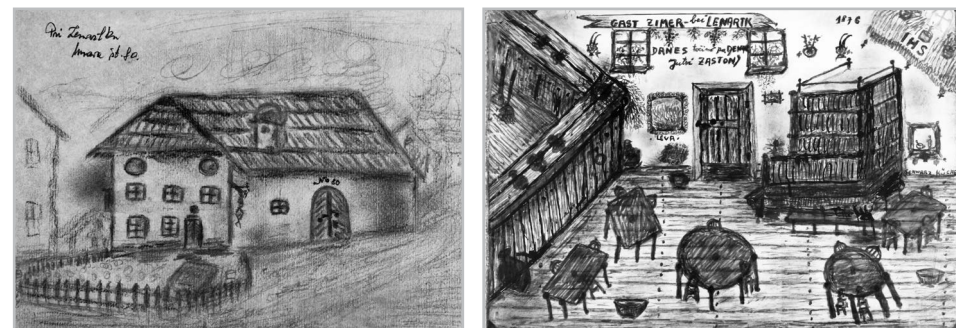
Mlinarjevo korito (last Antona Ravnikarja)

marsikatera punca občutila hlad njegove vode. V hiši smo imeli elektriko. Njeni razvodi so bili kar po stenah. Vsaka soba je imela le eno žarnico in nobenih vtičnic. Imeli smo majhen električni kuhalnik s šamotno ploščo in utori za špirale. Problem je nastal, če je mleko prekipelo in zalilo špirale. Kuhalnik smo priklopili pri žarnici, tako da se je na njeno mesto privil 'ravbar'. Konec petdesetih let je bil električni razvod posodobljen.« (Anton Ravnikar: Tako smo živeli pri Mlinarju, Kako so na Murovi včasih živeli?)

Zvonka Petrovič je pisala po zapisih Antona Žerjava tudi o tem, kako je bilo Pri Lenartku. »Moj dom na današnji Kosovi ulici 2 ima, kakor še nekateri drugi na Murovi, imenovani tudi Stare Jesenice, zelo staro zgodovino. Zanimivo je, da je bila jeseniška dolina od Hrušice do Koroške Bele še pred petimi stoletji nenaseljena in gosto zaraščena z jesenovim drevjem. Po postavitvi prvotne cerkve leta 1523 in prve fare leta 1526 so kraju dali ime prav po tem drevju. V glavni oltar prvotne male cerkve so postavili kip sv. Leonarda ali Lenarta. Cerkev s tem imenom po večkratnem obnavljanju stoji še danes. Ob naseljevanju Murove oziroma Starih Jesenic je marsikateri otrok ob krstu dobil ime po farnem patronu, to je Lenartu. Tako je tudi gospodar mojega današnjega doma dobil ime Lenart, hiša pa staro domače ime Pri Lenartku. Vseh starih hišnih imen bi po naseljih Murove in Stare Save še v današnjem

času lahko naštel preko petdeset. Lastnik hiše Pri Lenartku je kmalu odprl še krčmo, to je gostilnico. Kot prva v zahodnem delu današnjih Jesenic je glede na ustno izročilo obratovala okrog 250 let. Ker je vozna rudarska pot od Savskih jam do plavža na Savi vodila tesno ob krčmi Pri Lenartku, so se v njej ustavljali vozniki rude in popili kar nekaj 'maseljcev' vina. Ko pa so v letih med 1815 in 1820 dograjevali sosednjo Kosovo graščino, je krčmar toliko prislužil, da je leta 1820 odprl še trgovinico z mešanim blagom, ki je zadostovala takratnemu malemu okolišu. Okovana vrata in zamrežena okna nekdanje trgovine so ostala vse do adaptacije hiše leta 1969. Pri vhodnih vratih pol zidane in pol lesene hiše oziroma prve gostilne na Murovi je na tabli iz lipovega lesa pisalo 'Gastzimmer bei Lenartk' (gostinska soba pri Lenartku). Levo od vhodnih vrat je bila v debelem kamnitem zidu leva, 60 centimetrov široka in 40 centimetrov visoka vdolbina. V njej so za razsvetljavo kurili drobne trske in drug nekadeč les brez lubja. V drugih hišah pa so si svetili tudi z izpod stropa visečimi kovanimi posodicami za loj in olje, a tako razsvetljavo je spremljal neprijeten vonj. Čeprav je francoska oblast kurjenje v levah prepovedala leta 1813, so po odhodu Francozov v naših krajih leve ponovno oživele. V sobi je bila še velika kmečka peč in okoli nje klopi, pa 'bohkov kot' in preprosta točilna miza. Desno ob peči je bila okvirjena zidna odprtina s steklenimi vratci in platneno zaveso. Skozi to okence so iz črne kuhinje podajali naročeno hrano v gostinsko sobo. Pri vsaki mizi za goste pa je bil na tleh lesen pljuvalnik. Pljuvalniki so bili napolnjeni z žagovino, ki jo je bilo čutiti po vsem prostoru.«

»Iz naše hiše je bila učiteljica Minka Žerjav, ki je leta 1918 kot zadnja poučevala v današnji Kosovi graščini in nato vrsto let v osnovni šoli v stavbi današnje gimnazije. Ko so marca 1929 trg Jesenice slavnostno preimenovali v mesto, so kmalu poimenovali tudi svoje ulice. Tako so Kosovo ulico imenovali po

Risbi krčme Pri Lenartk na Murovi št. 80 (risbi Antona Žerjava, last Zvonke Petrovič)

lastniku Kosove graščine, Francu Kosu. Med drugo svetovno vojno so Nemci pustili ulično ime in ga prevedli v 'Kosgasse'. Hiša Pri Lenartku je tako več stoletij spadala pod vas Jesenice, enajst let pod trg Jesenice in nato pod mesto Jesenice.« (Zvonka Petrovič: Sprehod po mojem starodavnem domu, Kako so na Murovi včasih živeli?)

Razglednica Murove iz okoli leta 1900 (fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

V Železarju so bili leta 1971 objavljeni spomini takrat 90-letne Francke Štefe: »Rojena sem bila 1881 na Murovi v 408 let stari leseni hiši, ki so jo lani (1970) podrli ... Otrok nas je bilo devet. Ker nas je bilo veliko za mizo in pri skledi, sem že s 15 leti leta 1896 šla delat v zavijalnico železarne. V tem oddelku smo tudi takrat delale samo ženske. Vodil nas je zelo strog mojster. Če nas je dobil kje klepetati, nam je dal tudi kako zaušnico. Poročila sem se leta 1905 z Antonom Štefutom, ki je bil najprej svetilničar, nato pa vratar na železniški postaji. Ker sva tudi midva imela devet otrok, sem morala delo v tovarni pustiti ... Takrat smo živeli največ ob krompirju, zelju, kaši, soku (koruznem). Kadar je bil kruh, je bil praznik. Spominjam se še, ko so iz Savskih jam mimo nas vozili rudo. Kjer so danes stolpiči pod Murovo, smo v Čufarjevem potoku lovili žabe. Lan smo trli v pajžbi za bajerjem, svetili pa so nam fantje s trskami. Zvečer so pa lojtre pristavljali in tudi večkrat zapeli. Spomnim se tudi, ko je pod Mirco (leta 1930) velika skala odnesla Zimovčevo, Glorijevo in Rekeljnovno hišo, naše lesene se je pa kar izognila. Čeprav lesena, je bila zelo trdna. Dim jo je od znotraj tako okadil, da jo je povsem konzerviral. Saj ni bila dovolj prostorna, ko nas je bilo toliko. Otroci smo po trije ležali v eni postelji, najmlajši pa tudi v predalih omar.« (Košir, 1971: Železar)

Na Jesenicah, ki so se na vzhodu začele pri nekdanji Plahutarjevi hiši (pozneje hotel Novak, Korotan in danes Karavanke), so si hiše leta 1891 proti zahodu sledile takole: Tomažev kevdrč (točilnica), Fadova, Šternbirtova, Grogorjevec, Rožman, Hrovat in nekaj drugih, potem Ratečanova hiša pod cerkvenimi stopnicami, kjer je cesta zavila mimo Pošte na Savo. Ob Pošti sta bila stari farovž in kaplanija ter naprej hiša pri Ahčinu. Ob spodnjem robu Murove je stal Kosov grad in njemu nasproti velik vrt, potem pa do Plavža nič, tam pa tri hiše, za hišami mlin, za njim se je še poznal prag cerkve, ki je leta 1812 pogorela.

O Ahčinovi hiši (Balohovi) je zgodbo zapisala njena lastnica Adela Burnik, roj. Baloh. »Leta 1891 je moj stari oče Lovro Baloh (roj. 1857), veleposestnik in lesni trgovec, zaključil gradnjo večje meščanske hiše na Jesenicah št. 27. Ko so bile leta 1934 poimenovane ulice, je dobila naslov Gosposvetska cesta 27. V času nemške okupacije se je cesta preimenovala v Adolf Hitler Strasse, po koncu druge svetovne vojne pa v Cesto maršala Tita (57). Leta 1891 se je 34-letni Lovro poročil z 22-letno Adelo Ahčin, hčerjo premožne kranjske trgovske družine. Rodilo se jima je pet otrok; Anton, Ana, Alojzij, Franc in Lovro. Po prihodu Adele Ahčin v Balohovo družino se je hiše oprijelo domače ime Pr' Ahčin.«

Lovro Baloh leta 1879
(last Adele Burnik)

Balohova-Ahčinova hiša okoli leta 1900
(last Adele Burnik)

»Ded Lovro je bil v času avstro-ogrske okupacije Bosne, častnik – član poveljniškega vojaškega osebja habsburške monarhije v Bosni. Ko je leta 1912 umrl, je zapustil ženo in pet otrok. Stara mama Adela, vdova premožnega veleposestnika, je odločno in pogumno prevzela bremena glede vzgoje otrok

in vodenja imovine ter uspela. A ni ji bila prihranjena bolečina ob izgubi najstarejšega sina Tončka, ki je padel leta 1915. Njegovo ime (Baloh Anton, 21 let) je zapisano na plošči v kapeli, ki je bila v jeseniškem spominskem parku zgrajena po prvi svetovni vojni in posvečena 'V vojni padlim Jeseničanom'. Ko so nasproti naše hiše pod cerkvijo gradili kamnito škarpo, so pustili presledek za vgradnjo kamnitih stopnic. Po njih je po bližnjici moja stara mama vsako nedeljo hodila k maši. To je bil čas, ko je ženskam krilo segalo do gležnjev, enako pa tudi nabrano in poškrabljeno belo spodnje krilo. Zato je stari mami le s težavo uspevalo okrog nog opletajoče krilo reševati pred umazanijo, ko se je vzpenjala po stopničkah. Neko nedeljo jo je ob pripravah na vzpon opazovala deklica iz sosedstva, prihitela k njej ter ji do vrha stopnic pridržala krilo. Stara mama je segla k pasu, na katerem je imela pritrjen šop ključev in 'pompaduro' (torbico iz blaga) ter deklico nagradila s krajcarjem. Ta pomoč je nato prešla v navado in v zadovoljstvo obeh. Stara mama je imela poslej čisto krilo, deklica pa prislužene krajcarje. Za omenjeno škarpo, ki so jo kasneje zvišali, so tik pred drugo svetovno vojno zgradili podzemno zaklonišče. Vhod vanj je bil ob stopničkah, izhod pa na travnati površini nasproti Lipovčeve – Svedrarjeve hiše. Po koncu vojne so zaklonišče in stopničke ob njem zasuli, enako pa tudi zidane stopnice na koncu škarpe pri Kosovi graščini.

Ded Lovro je bil dobrosrčen in darežljiv človek. Ko je izvedel, da ljudski šoli v Kosovi graščini primanjkuje prostora, sta z ženo dala šoli v uporabo najlepšo, najsvetlejšo in največjo sobo v domači hiši. V tej šolski sobi, kjer naj bi bil prvi parket na Jesenicah (po katerem še danes hodimo), je potekal pouk vse do leta 1914, ko je bila zgrajena nova šola, stavba sedanje gimnazije. Med šolarji, ki so obiskovali pouk v Ahčinovi hiši, je bila tudi Pavla Ambrožič. S seboj je včasih pripeljala nekaj let staro sestro Zorico, deklico, ki se je mnogo let kasneje primožila v našo hišo in postala moja mama. S Francem sta se poročila leta 1930. Moj oče Franc Baloh je osnovno šolo obiskoval v Kranju, kjer je živela njegova stara mama. Nato je v Ljubljani leta 1920 dokončal dveletno Državno trgovsko šolo in z njo pridobil pravico za 'samostojno izvrševanje trgovske obrti, ki se zanje zahteva poseben dokaz sposobnosti'. Leta 1924 se je osamosvojil in doma prevzel trgovino z mešanim blagom pod firmo matere Adele Baloh in s koncesijo sestre Ane Baloh (poročene Tršan). Kasneje je trgovino odstopil trgovcu Mihaelu Kovačiču, ki jo je nato vodil do druge svetovne vojne. Franc Baloh pa je leta 1926 pridobil dovoljenje za

opravljanje trgovine z lesom. Leta 1932 je prevzel prevoznništvo blaga s konji, leta 1933 pa še samostojno gostilniško obrt, ki jo je prevzel od sestre Ane.«

Balohov furman
pred Kosovo graščino
(last Adele Burnik)

Jekleni konjički
pred Kosovo graščino
(foto Vitomir Pretnar)

»Gostilničarstvo je bilo v tistih časih značilna družinska obrt, ki je prehajala iz roda v rod in je zaposlovala več družinskih članov. Gostilničarji pa so se navadno ukvarjali z več dejavnostmi, kot so trgovanje, mesarstvo, žagarstvo, mlinarstvo in poštna postaja. Zato ni bilo nič nenavadnega, da se je oče ukvarjal ob gostilništvu še s prevozništvom in trgovino z lesom, saj je imel na Dovjem ob potoku Mlinca tudi svojo žago. K razvoju Jesenic pa je prispeval na različne načine, tudi s težaškim delom. Ob gradnji Sokolskega doma so leta 1929 njegovi furmani opravili veliko brezplačnih voženj. Gostilničar je bil tako poleg župana, učitelja in župnika pomemben nosilec razvoja v domačem kraju. V gostilni je imel oče svojo mizo in stol, da so mu postregli kar tam. Pogosto je v lokal vstopil tudi kak 'klošar'. Navadno ga je povabil k svoji mizi

z besedami: 'No, pridi in pojej! Meni bodo lahko še prinesli.' Naša gostilna je bila prijetna in domača. V glavnem prostoru je bila točilnica z velikim šankom. Vanj je bilo vdeleno pločevinasto korito s pipo za vodo in pipo za točenje piva, ki je bila povezana s sodčkom piva znotraj šanka. Ob šanku je stala velika steklena omara s steklovino. Več manjših kvadratnih miz so krasili lični prti in na njih pepelniki ter vazice s svežim zelenjem med cveticami. Posebna je bila velika podolgovata miza za številnejše družbe. Največkrat so ob njej sedeli mladi fantje, ki so se zbirali ob večerih, se pomenkovali in prepevali. Navadno so bili iz različnih krajev Slovenije in so prišli zaradi zaposlitve v železarni. Ostali gostje so jih radi poslušali in jim večkrat pritegnili pri petju domačih pesmi. Zvečer, ko je bilo z nastopom policijske ure potrebno gostilno zapreti, so gostje počasi odšli. A ne vsi, prijatelji in znanci so se navadno le preselili v kuhinjo ob veliko mizo s kotno klopjo in nadaljevali z razpravljanjem pozno v noč. Zraven kuhinje je bila posebna gostilniška soba s kmečko pečjo, masivno macesnovo mizo, kotno klopjo, z nekaj manjšimi mizami in radijem na policički za zaključene družbe. V gostilni je bila zaposlena natararica. Spominjam se je v črnem satenastem predpasniku. Kadar ni bilo gostov, je vezla prtičke ali čistila. V kuhinji pa je imela glavno besedo mama, kateri so pomagale kuhinjske pomočnice ali samostojno ali pa po njenih nasvetih. Gostilna je bila najbolje obiskana ob nedeljah, ko so se k maši pripeljali iz okolice Jesenic s konjskimi vpregami in razpregli na prostornem dvorišču, konje privezali k 'rinkam' (obročem v zidu), prednje položili seno in se napotili v cerkev sv. Lenarta. Po maši so se lahko odpravili še v trgovino in si po nakupih privoščili v gostilni okusen golaž s svežimi žemljami, ki so bile prinesene iz sosednje pekarnice, ter se odžejali s 'kruglico' (vrčkom) piva. Številni gosti pa so bili tudi iz vrst društev, katerih član je bil tudi moj oče. Teh pa ni bilo malo: motoristično, lovsko, gasilsko, obrtniško ... Bil je član skupine za velikonočno streljanje z možnarji in še kaj bi se našlo. Nekateri obiskovalci so se pri nas zadrževali tudi zaradi časopisov Slovenec in Jutro in drugih, ki so bili zataknjeni v posebna držala. Za hišo je bilo prostorno dvorišče in dve gospodarski poslopji. V prvem je bil niz drvarnic, šupa za hrambo raznih vozov ter pod streho prostor za sušenje in skladiščenje desk. V drugem poslopiju je bila spodaj štala za konje, velik 'magacin' in svinjaka. Nad štalo v nadstropju je bil skedenj, v katerega so po klančini lahko pripeljali seno. V njegovem sprednjem delu je stala slamoreznica. Tu so bili shranjeni še komati, jahalna sedla, vprežno jermenje in drugi 'zotlarski' (sedlarski) izdelki. V zadnjem delu skednja so bila spravljena vozila, ki se niso

uporabljala vsak dan: kočija, sani, zapravljivček. Vozila (platon, parizar, truga), ki so jih uporabljali vsak dan, so stala na dvorišču. Nad skedenjskimi vrati je bila vdolžna lesena konstrukcija golobnjaka. S sprednje strani so bile vidne vhodne odprtine, za katerimi so bili v skednju ločeni prostorčki za posamezne pare domačih golobov. Pri tleh pa je bila v skedenjskih vratih odprtina za mačke. Prevoznitvo so opravljali po trije ali štirje furmani, ki so skrbeli še za konje, štalno in vozila. Z očetom so se sprti dogovarjali o prevozih in reševanju različnih težav. Vsa popravila kovaškega značaja in podkovanje konj je opravljal kovač Vinko Ulčar. Mati je vodila evidenco prevozov v veliki knjigi, v katero je ob večerih zapisovala vse opravljene in naročene prevoze. O kakšni daljši odsotnosti od doma ni bilo govora, saj je bila gostilna odprta vse dni v letu, konji pa so morali biti stalno nadzorovani. Tako sta se kakšnega enodnevnega izleta oče in mati udeležila posamično.

V času Jožefovega sejma 19. marca in sejma sv. Petra in sv. Pavla 29. junija so se pri Balohu ustavljali Ribničani. Ob teh tradicionalnih sejmih so tako pred 2. svetovno vojno kot v prvih povojnih letih na stojnicah od Hermanovega mostu do cerkve Marijinega vnebovzeta na Stari Savi za pestrost ponudbe poskrbeli tudi suhorobarji, znani po svoji pojoči govorici in šalah o njih samih. S svojimi visoko naloženimi lojtrniki so bili pri nas vedno dobrodošli. Dobili so prostor za vozove na našem gostilniškem dvorišču. V štali so lahko napojili in nahranili konje, zase pa dobili prenočišče na senu v skednju. Ko so dan po praznikih postorili še vse potrebno okoli voz in konj ter se pripravili za odhod, so se očetu še dolgo zahvaljevali za gostoljubnost, še posebej zato, ker je oče vsakokrat odklonil kakršnokoli plačilo. Ribničani pa so se nato tik pred odhodom oglasili pri mami v gostilniški kuhinji in ji podarili vsakovrstne kuhalnice. Zelo se jih je razveselila, čeprav jih je dobila več, kot bi jih potrebovala do sejmov v naslednjem letu, ko so bili suhorobarji spet naši gostje. S šestim aprilom leta 1941 se je vse spremenilo.« (Adela Burnik: Balohovi, Kako so na Murovi včasih živeli?)

Po ljudskem štetju konec leta 1869 je na Jesenicah živelo 554 prebivalcev v 85 hišah, na Plavžu pa 73 v 9 hišah. Jesenice so v desetletjih po dograditvi železnic (1870 in 1906) hitreje rasle ter se razvijale. Leta 1880 so štejele 558, leta 1910 pa že 1401 prebivalca. Večalo pa se je tudi prebivalstvo Plavža, kjer jih je bilo 1891. leta 93, leta 1906 pa 155. Leta 1908 je bilo v celotni jeseniški župniji komaj 20 kmetov, vsi drugi so bili obrtniki, tovarniški delavci in železničarji.

Večjega pomena je bila še preselitev ceste s Save na Jesenice, kjer je bila na novo zgrajena leta 1928. Čeprav so se posamezna naselja leta 1929 združila v mesto, pa je razdelitev med Savo in Jesenicami ostala tako po hišnih številkah kot v razmišljanju, ki ga je desetletja oblikovala razlika v nacionalni in strankarski privrženosti. Če sta Savo obvladovali KID in njena tuja (nemška) uprava, so Jesenice zastopale interese zasebnih in domačih posestnikov, obrtnikov ter trgovcev. Mestni občinski urad je bil do leta 1932 v Kosovi graščini, potem so ga preselili v takrat sezidano stavbo carinarnice, danes sodišča. Po drugi svetovni vojni je bil nekaj let še v nekdanjem župnišču nasproti Kosove graščine in potem do zgraditve občinske stavbe na Plavžu spet v carinarnici.

Ker Kosova graščina praznuje svojo 500-letnico, naj nam rokopis Fr. Pokorna, jeseniškega občinskega tajnika, pojasni, po kom je njeno

Kosova graščina pred letom 1941
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

ime: »Na Jesenicah ob glavni cesti pod vznožjem mokrotne Mirce stoji Kosova graščina. Ta ni starega porekla, kajti zidal jo je leta 1821 (zgrajena 1521, dozidana 1821, op. a.) tedanji posestnik belopeški ali fužinski graščak ter vinotržec na Savi h. št. 16, Frančišek Pavel Kos. Ta je bil porojen na Plavžu 26. marca 1772, kjer je bil njegov oče rudniški oskrbnik Lovrencij in si na Savi kupil omenjeno hišo v tem času.« Nato Pokorn našteje njegove otroke, ki so mu ob vhodu v farno cerkev postavili spomenik iz črnega marmorja, in nadaljuje:

»Podedoval je to graščino najmlajši sin Frančišek Leopold Kos, porojen 1808, kateri pa ni znal hoditi po poti svojih staršev. Zato pa tudi dediščino starih ni znal ohraniti, marveč jo je prodal posestnikom rudnika in fužin na Savi, družini Ruardovi ... Gradič je imel tudi lep vrt v obsegu 4 oralov v svoji lastnini. Polovico vrta in grajsko gospodarsko poslopje je srenja leta 1886 prepustila za novo župnišče. Graščina sama se postavi z enim delom ostalega vrta v šolske namene v ljudsko jeseniško šolo, ostali del vrta pa se prihrani za napravo novega pokopališča (dotlej je bilo pokopališče okrog farne cerkve), ki se je tudi

napravilo ondi na srenjske stroške in tudi vpisalo, žal ne na cerkev, marveč na srenjo, ki lahko ondi ukrene, kar ji je drago glede pokopavanj mrličev različnih veroizpovedi.» (Pokorn, 1965: Železar)

Med obrtnimi dejavnostmi medvojnega časa so prevladovale trgovske, rokodelske in gradbene obrti. Na Jesenicah je bilo med letoma 1920 in 1940 prijavljenih 150 obrtnikov; 21 jih je imelo svoje lokale in dejavnosti ob Gosposvetski cesti v starem delu Jesenic.

Nekaj o njih izvemo iz spominov Olge Osredkar. »Svoje zgodnje otroštvo sem preživela na Gosposvetski cesti, tako rekoč v središču kraja. Jesenice so bile takrat še trg. Hiša, v kateri sem do leta 1932 živela s starši in starejšo sestro, je bila Vilmanova, po domače Fadova. Davni prednik Vilmanovih naj bi, po pripovedovanju Toneta Vilmana, prišel na Jesenice s Tirolskega in je šival bandera. Hiša je stala nasproti predora, kamor so s ceste vodile stopnice med hotelom Triglav in Dolinarjevo hišo. Ob zidu pod železniško progo je vodila v tunel cesta, tlakovana z granitnimi kockami. Tlakovana je bila tudi cesta na drugi strani predora. V predoru so bile takrat položene deske. Kasneje so jih odstranili in podlago utrdili. Gosposvetska je bila živahna cesta! Od začetka do konca so se vrstile trgovine, gostilne in obrtne delavnice. V naši, Fadovi hiši, je bila mlekarna, v kateri so prodajali vsak dan sveže mleko in sir iz Podkorena. Dovažali so ju z vlakom. V Dolinarjevi hiši nasproti sta bila trgovina in frizerski salon. Na desni so bile mesarija Ambrožič, gostilna in trgovina Sitar, nad njo pa kavarna Čop, ki jo je vodila Ivanka Čop, mati znanega jeseniškega fotografa Jaka Čopa. Še naprej po ulici je bil urar Mavricij Smolej, nato pa gostilna Hrvat in kavarna Pariz. Ob bombardiranju Jesenic je bila hiša poškodovana, danes stoji samo še polovica. Blizu stopnic pod cerkvijo je bila Jureževa trgovina. Trgovec Jurež je prodajal semena, košare in ostalo suho robo pa sladkarije: cenzelce, štofelce in 'mačka v žaklju'.

Fadova hiša okoli leta 1930
(fototeka Gornjesavskega muzeja
Jesenice)

Levo od Fadove hiše je bila majhna hišica, v kateri je imela nekaj časa trgovino z zelenjavo moja mama. Kasneje je bila tam Jančigajeva trgovina s čevlji, še kasneje pa manufaktura Tramšek. V Bajžljevi hiši je imel trgovino Ivan Ban, poleg je bila Bajžljeva mesnica. Na mestu današnjega hotela Korotan, oziroma kar je od njega ostalo, je bila najprej Hauptmanova pekarija. Na gornjem koncu se je je držala majhna Jéčarjeva hiška, v kateri je bila modistka Lavrinec. V izložbi sta bila vedno dva slamnika, okrašena s češnjami! Po cesti naprej je bila Mesarjeva – Ratečanova gostilna. Lastniki gostilne so prej živeli v hiši na mestu Furove hiše, a je pogorela, zato so postavili novo. V davnih časih so se pri njih ustavljali vozniki iz Rateč, ki so vozili umrle na pokopališče na Rodine, kjer je bila prafara. Zato so gostilni rekli Pr' Ratečanu in ime so ob selitvi 'vzeli s seboj'. Ratečanovi je sledila Tancarjeva gostilna. Za gostilno je bila vila občinskega zdravnika Kogoja. Bil je zelo prijeten, prijazen gospod. Kot majhno punčko me je mama poslala k njemu po recept za 'kroglice', tablete. Lepo me je sprejel in poslal v zgornje nadstropje h gospe, kjer sem dobila slastno rumeno hruško velikanko. Tam, kjer je danes sodišče, se je na zahod do Hrvatove mesarije razprostiral travnik z imenom Žale. Spominjam se, da je občasno tam stal cirkus z vrtiljakom. Pred Hrvatovo je bila Rožmanova hiša, v kateri je bila drogerija Peharc. Za Hrvatovo mesnico so se vrstile Furova hiša, Poljšakov hotel Pošta s trgovinico, pa Moričeva trgovina – kasneje 'rdeči' konzum, Balohova gostilna in Kovačičeva trgovina. V Rajmontovi hiši nasproti Kosove graščine je bila v stari Jugoslaviji žandarmerija. V bregu za našo hišo se je zdrapana stezica vzpenjala do Razgledne poti. Pod potjo je stalo nekaj delavskih hiš, med njimi tudi Golobova. Na skali pred njo je bil obroč, na katerega naj bi v davniini privezovali čolne, ko je bilo v dolini še ledeniško jezero. Zgodbo nam je povedal ravnatelj meščanske šole profesor Gospodarič – pa tudi to, da je bila v Polančevi hiši na Murovi pred mnogimi leti trgovina. Hiše se spominjam: bila je lesena, razpadajoča, tla v veži so bila iz steptane črne prsti. Po drugi svetovni vojni so jo podrli. Nad našo je bila občinska hiša, v kateri je stanoval občinski policaj Kerštajn, Liznjekov iz Kranjske Gore. V spodnjih prostorih pa je živela Pegamova Johana, svojevrstna jeseniška posebnost tistega časa. Rada je hodila na obiske po hišah, posedala v kuhinjah in klepetala. Njenemu možu, ki je nosil dolgo sivo brado, so prav zaradi te brade rekli Sveti Jožef. Spominjam se dveh kostanjevih drevoredov, ki ju danes ni več. Prvi je potekal od Šrajevcega mostu do podvoza na Savi, drugi od železniške postaje do šole. Po drugi svetovni vojni so kostanje zaradi širitve ceste posekali. Moja mama je prijokala domov: 'Videla

sem, kako so jih sadili in kako so rasli, zdaj so pa umrli!' Stanovanje v Fadovi hiši je bilo slabo, ampak v tistem času na Jesenicah ni bilo dobrih stanovanj po današnjih merilih. Kljub temu smo tam preživeli srečne dni, saj je bilo veliko razumevanja, prijateljstva in sodelovanja. Na Fadova 'botro' in 'strica' sem bila zelo navezana, navsezadnje mi je pri njima Miklavž prinesel prvo knjigo pravljič in prvi dežnik! Leta 1932 so Fadovo hišo žal podrli. Preselili smo se v tovarniško hišo na Savskem nabrežju pod Mežaklo.« (Olga Osredkar: Jesenice mojega otroštva, Kako so na Jesenicah včasih živeli?)

Razglednica
Gospodsvetske ceste
s Furovo hišo na levi
(last Dušana Prešerna)

Cesta Maršala Tita
danes
(foto Vitomir Pretnar)

Na Murovi je vse od leta 1919 do 1991 izstopala Višnarjeva umetna obrt oziroma izdelovanje lesenih spominkov in pol stoletja delujoča elektro obrt Markeševih.

Stara Višnarjeva hiša in delavnica
okoli leta 1945
(last Majde Višnar Mlakar)

»Začetki lesne umetnostne obrti Višnar segajo v leto 1919. Med prvo svetovno vojno se je Drago naučil rezljanja lesa, kar mu je kasneje v življenju prišlo zelo prav. Prva delavnica se je nahajala v Čuferjevi vili, leta 1930 pa so se preselili v hišo na Murovo 5, po domače Pri Grmonu, kjer je konec prejšnjega stoletja obrt tudi počasi ugasnila. Drago Višnar je začel prve izdelke izdelovati iz lubja (različne križe, kužna znamenja), kasneje pa iz bukovih panjev (gobice za šivanje in podobno). Žena Pavla je vse artikle lično poslikala in pobarvala. S temi skromnimi izdelki se je začela njuna umetna obrt oziroma izdelovanje različnih spominkov iz lesa. Leta 1922 ju je prijatelj nagovoril, da sta razstavila svoje izdelke na prvem ljubljanskem velesejmu. Čeprav na začetku niti pomislila nista, da bi s tem iztržila dobro kupčijo, sta že prvi dan sejma prodala vse razstavljenе izdelke. Z izkupičkom sta nabavila nov material, nato delala celo noč, naslednje jutro pa sta na sejmu zopet razstavljala. To se je ponavljalo vseh deset dni trajanja velesejma. Poleg dobro prodaje sta pridobila tudi veliko naročil. Zato sta najprej zaposlila strugarja, kasneje pa še mizarja. Preprostimi izdelki so tako sledili zahtevnejši, posel pa se je širil. Tako so morali zaposliti še rezbarja in slikarja. V tem času so izdelovali skrinjice, šatulje, krožnike, vaze za suho cvetje, pisalne pribore in še mnogo drugih izdelkov. Vsako jesen se je Drago odpravil z dvema kovčkoma vzorčnih izdelkov z ladjo od Reke do Splita. Kupci so ga pričakovali, tako da je že kar v pristaniščih sklepal posle za celo takratno kraljevino Jugoslavijo. Tudi med drugo svetovno vojno obrt ni zamrla, kljub temu da je bil sin Marjan mobiliziran v nemško vojsko in je med dopustom z ruske fronte prebegnil k partizanom. Svobodo so si priborili kot partizani. Okrasne izdelke so zamenjali lesene cokle, razni uporabni predmeti in celo puškina kopita za partizane. Po vojni so Višnarji kljub težavam z oblastjo nadaljevali umetno obrt. V tem času so v obrti lahko zaposlili samo enega delavca. Kasneje so s širitvijo zaposlili dva delavca, nato pet in kasneje celo deset delavcev. Vsi Dragovi sinovi so delali v obrti, vendar takratna ureditev (nenaklonjena zasebnim podjetjem in

obrtem) ni dovoljevala, da bi se socialno zavarovali. Upravičeni niso bili niti do živilskih kart. Šele leta 1954, ko so oblasti dovolile zaposlitev petih delavcev v obrti in je narasel obseg naročil, je najstarejši Dragov sin Marjan registriral obrt po tedanjih zakonih ter tako uspel socialno zavarovati tudi brate Janeza, Bogdana in Damjana. V povojnem času so bili glavni kupci izdelkov podjetja, kot so Kompas, Oktogon, Zagreb, Dom Ljubljana in Galis Ljubljana ter Narodna radinost Beograd. Ker pa so podjetja slabo plačevala, sta oče Drago in sin Marjan zopet s kovčki, polnimi vzorčnih izdelkov, prodajala kar sama. Ker je bil transport v tistih časih precej omejen in avtomobila pri hiši še ni bilo, so izdelke v paketih vozili na pošto ali železniško postajo kar z oslom. Drago, ki je želel s svojo podjetnostjo obrt povzdigniti na dostojno raven, se je začel udeleževati velesejmov v Ljubljani, Zagrebu, Mariboru in celo v Rimu. Za svoje izdelke si je prislužil celo grand prix zlato medaljo. Kasneje je dobila obrt preko 40 medalj in odlikovanj za svoje izdelke. Drago Višnar velja za pionirja spominkarstva na Slovenskem. Bil je med prvimi v Sloveniji, ki je izdeloval domače spominke iz lesa, ki so jih do takrat uvažali s Tirolske in Češke. Drago

Drago Višnar v delavnici na Murovi št. 6
(last Janeza Višnarja)

je imel obrt do upokojitve leta 1970. Ker je bilo naročil še veliko, sta obrt skupaj nadaljevala Dragova sinova Marjan in Bogdan, ki sta jo vodila do leta 1994. Po 75 letih je obrt izumrla. Zanimanja potomcev, ki bi nadaljevali to lepo obrt, žal ni več.« (Mihaela Višnar: Višnarjevi in umetna obrt Višnar, Kako so na Murovi včasih živeli?)

Marija Markeš je pripovedovala: »Predvojni čas sta v družbenem in gospodarskem smislu opazno zaznamovala dva brata Markeš. To sta bila moj oče Jože ter njegov brat Valentin, ki je leta 1938 postal župan mesta Jesenic. Jože je v začetku dvajsetih let v svoji rojstni hiši in v delavnici poleg nje (danes Murova 13) v zasebnem podjetju zasnoval elektroobrt. Za elektricarja se je izučil v železarni. Kranjska industrijska družba je možnost njegovega strokovnega šolanja pogojevala z očetovim odstopom precejšnjega kosa

Markeševa hiša okoli leta 1950 in družina Markeš leta 1955
(last Marije Markeš)

zemljišča. Očetova odločitev za elektro stroko je bila 'usodna' tudi za prihodnost njegove družine, saj si je elektrिकarstvo za svoj poklic izbralo vseh pet sinov in še pet vnukov.

Očetovo podjetje je predstavljalo eno prvih elektroindustrij v Jugoslaviji. Proizvajalo je različne materiale in elemente za elektrifikacijo regije. Poleg klasičnih elektroinštalacij je izdelalo tudi tehnologijo in stroje za proizvodnjo tako imenovanih 'pešl' cevi, za katere je pred drugo svetovno vojno in po njej vladalo zelo veliko zanimanje po celi Jugoslaviji. Z očetovo pomočjo je tako po mnogo jeseniških in drugih domovih prvič zasvetila električna žarnica ali pa se je zavrtel akumulator. Podjetniška 'idila' se je končala po koncu vojne, ko je moral oče preživeti dva vala nacionalizacije, visoke davke, preganjanje obrtnikov in ideološko preganjanje. Prišlo je do političnega linča, ki je družini Markeš pustil nepopravljive in trajne posledice.« (Marija Markeš: Zgodovina rodbine Markeš, Kako so na Murovi včasih živeli?)

Kaj vse je postoril na Jesenicah Andrej Čufer po letu 1910 in kaj v času, ko je bil prvi mestni župan od leta 1924 do 1931, pa izvemo iz odlomkov njegovega življenjepisa iz leta 1943: »Polagoma sem začel kupovati nepremičnine. Prvo sem kupil žago od Jere Zevnik na Plavžu. Ker je bila v zelo slabem stanju, sem leta 1920 na prostoru podrte žage pričel graditi novo žago z mizarsko delavnico. Ker je bilo na strmem pobočju ob Jesenici zelo malo prostora, sem odkupil še zemljišče, za hrambo tisoč kubikov hlodovine in 300 kubikov desk. V sami dosti večji novi žagi je čisto spodaj Francis turbina, ki

daje moč 28 konjskih sil, avtomatični regulator in transmisija. Potem je strojna delavnica, zadaj je pogon za žago venecijanko, prostor za žaganje, sušilnico in pralnico. V pritličju je ročna delavnica za šest mizarjev, žaga za hlode in soba za žagarja. Leta 1937 sem poslopje nadzidal, preuredil podstrešje v stanovanje s kuhinjo in tremi sobami in prostorno skladišče. Leta 1938 pa sem jo izročil sinu Andreju.

Leta 1912 sem na dražbi od svaka Karla Višnarja odkupil hišo na Jesenicah št. 98, kjer je pritličje služilo gostilni in del teh prostorov preuredil v trgovino (krajevno ime Pri Čuferju je v rabi še danes, op. a.). Leta 1919 sem se v hišo preselil. Leta 1925 sem ji prizidal gospodarsko poslopje, leta 1931 pa še prodajalno v velikosti sto kvadratnih metrov in 1935 postavil parno pekovsko peč v gospodarskem poslopju.«

Gostilna in trgovina
Andreja Čuferja med
drugo svetovno vojno
(last Dušana Prešerna)

Trgovina »pri Čufarju«
danes
(foto Vitomir Pretnar)

»V jeseniški občinski odbor sem bil izvoljen že leta 1912 in ob županskih volitvah sem postal občinski svetovalec. Leta 1924, pri prvih povojnih volitvah, pa sem bil izvoljen za župana. Županstvo sem prevzel po tedanjem regentu Valentinu Černetu. Občinski odbor je sestavljalo 33 odbornikov in šest političnih strank. Trudil sem se delovati tako, da ne bi bila nobena stranka in noben odbornik zapostavljen. Zato tudi ni bilo nasprotij. Najtežje je bilo z lastno SLS (Slovensko ljudsko stranko), ki je menila, da mora njihov župan iti njim bolj na roko. Vendar je bila v odboru dobra harmonija, zato smo za obči blagor napravili veliko dobrega. Uradni občinski prostori so bili v stari šoli (Kosovi graščini) v dveh sobah drugega nadstropja. Poslopje je bilo v zelo slabem stanju in zanemarjeno, v njem sta imela prostore še dva obrtnika (čevljar in sedlar) in druge stranke. Najprej sem poskrbel za popravila v stavbi (nova okna, novi podi ...) in obrtnikom priskrbel druge prostore, da se je lahko v graščino preselil urad, ki je bil tako občanom bolj pri roki. Napravila se je v drugem nadstropju tudi dostojna sejna dvorana. Potem se je pa pričelo z delom. Ker ne maram nobenega pripomočka za natančen opis, bom to napravil, kolikor se sedaj po okoli 15 letih še spominjam. Poleg manjših del se je že 1926 napravil vodovod za prebivalce na Plavžu in občinska klavnica. Kmalu nato se je pričelo misliti na vodovod za cele Jesenice s priključkom na savski že obstoječi vodovod, kateri pa ni dajal zadosti vode za svoj okoliš. Voda se je vzela iz studenca Ribjeka, od katerega je bila polovica vode na razpolago občini (drugo polovico je zasegla železnica) in iz drugih izvirov.

Tvrdba 'Slograd' iz Ljubljane je napravila načrt, katerega je občina predložila v odobritev sreskemu poglavarju v Radovljici. Sresko poglavarstvo je določilo komisijski ogled, kamor je povabilo tudi vse interesente. Načrt je bil, da bo stal rezervoar nad starimi Jesenicami za Novšakovo hišo. V ta rezervoar naj bi se speljala voda od studenca Ribjeka, kakor tudi iz bližnjih izvirov in potem dalje v naselja. Izvršitev del je prevzela tvrdka Josef Dedek iz Ljubljane za približno 1 000 000 din. Ker občina ni imela denarja, si ga je izposodila pri banovinski hranilnici v Ljubljani. Ko je stavbna tvrdka pričela graditi rezervoar, je pripeljala veliko količino stavbnega materiala na strmo pobočje poleg mesta za rezervoar. Potem je dalj časa močno deževalo. Zemeljska plast pod nakopičenim stavbnim materialom se je utrgala, vse skupaj pa se je podričnilo v nižino. Zasulo je tri hiše z gospodarskimi poslopji, in sicer hiše Novak Alojzija, Klemenc Petra in Zima Valentina. Ljudje, živina in pohištvo pa se je iz poslopij uspelo rešiti. Čeprav občina ni bila nič kriva, da je do nesreče

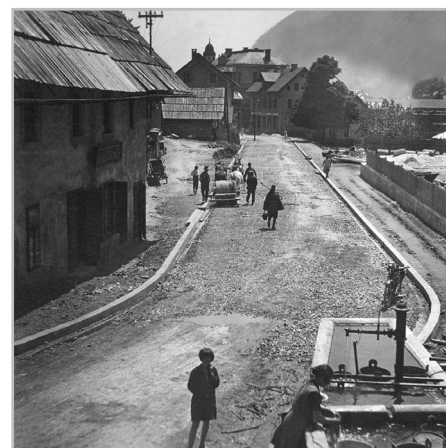
prišlo, je vendar pustila hiše ceniti in škodo povrniti. Vsi trije posestniki imajo sedaj nove, večje in lepše hiše. Potem se je povabilo univerzitetnega profesorja geologa Hinterlochnerja, da bi določil nov prostor za rezervoar. Ta je prišel in dal izkopati velike poskusne izkope. Občina je morala to delo plačati. Ker so bili ti izkopi po mojem mnenju na popolnoma neprimernem kraju, sva šla z Jožefom Novakom, jeseniškim zidarskim mojstrom, in poiskala primeren prostor za rezervoar. Z delom se je nadaljevalo in vodovod leta 1929 izročilo svojemu namenu.

Gradnja vodnega zbiralnika nad Murovo (fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

»Občina je med mojim županovanjem kupila: 'Ambruževo' hišo, takrat last Franceta Pšenica ml., in jo podrla, ker se je prostor potreboval za razširitev cerkve; 'Povšenovo' hišo, ker je potrebovala prostor pri 'Kosovem gradu' za preselitev okrajnega sodišča iz Kranjske Gore na Jesenice v Kosov grad; 'Rainmundovo' hišo, last Ignaca Konca, jeseniškega sedlarja; bivšo nemško šolo v lasti Kranjske hranilnice v Ljubljani za nastanitev meščanske šole; parcelo Janka Pretnarja na levi strani hudournika Ukova in nad železniško progo, ki je bila razdeljena na 20 kosov in prodana posameznikom, da so si lahko zgradili 20 domov. Tako smo spodbudili tudi druge, da so pristopili h gradnji lastnih hiš in se je stanovanjska kriza zmanjšala. Tudi s pomočjo občinskega prispevka v višini 500 000 din se je povečala župna cerkev. Povečalo se je še občinsko pokopališče, kjer se je napravila tudi kapela. Ker so bile Jesenice obmejni kraj, je bila na Jesenicah tudi carinarna. V stari Jugoslaviji je bilo določeno, da se poleg carine pobira tudi prispevek 'kaldermina' za popravilo in vzdrževanje potov k carinarni. Ta zakon se je razširil tudi na novo pridobljeno ozemlje. Določeno je bilo, da se omenjeni prispevek nalaga na posebni fond občine, v kateri se carinarna nahaja. Čeprav je bil to občinski fond, pa se je do tega denarja težko

prišlo. Potrebni je bilo dosti potrdil, načrtov in predračunov. Zato je občina to težavno delo prepustila inženirju Jozefu Pavlinu iz Ljubljane, da je prepričal razne urade, da je to ali ono za carinarno res potrebno. Na ta način je občini iz kalderminskega fonda uspelo napraviti: železniški podvoz za 1 000 000 din, kanalizacijo od osnovne šole (današnja gimnazija, op. a.) do Kosovega gradu ter po Kosovi in Cerkvni ulici, pločnik (tratoar) za pešce, izravnavo ceste od hotela Triglav do Hrovata, betonski most čez Savo pri Hermanu, betonski most čez Jesenico (cesta v Plavški Rovt), carinsko poslopje s stanovanjem za uradništvo, pregledovalnico pri kolodvoru ...«

Jesenice pred drugo svetovno vojno in pogled na stare Jesenice proti kolodvoru (fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice, foto Slavko Smolej)

»Spominjam se, da je občina za časa mojega županovanja iz kalderminskega fonda prejela okoli 15 000 000 din. Po moji odslovitvi leta 1931 pa do poraza Jugoslavije leta 1941 se iz tega fonda ni naredilo nič več. Iz trga smo napravili mesto. Na prošnjo, da iz trga postane mesto, je bilo treba nalepiti kolek za 10 000 din. To se je napravilo zaradi tega, da bi državni uslužbenci na Jesenicah lahko prišli iz tretjega v drugi druginjski razred in tudi zato, da bi na Jesenice lažje dobili državne urade. Pripomoglo je tudi temu, da so prejeli nižji državni uslužbenci okoli 100 din več na mesec, uradniki pa okoli 200 din več. Po treh letih je država ta zakon spremenila. Tako so Jesenice padle zopet v tretji druginjski razred. Potem smo pričeli delati na tem, da se prenesejo državni uradi na Jesenice. Ker smo pa vedeli, da kar naenkrat ne bo šlo, smo se potegovali, da se preseli vsaj okrajno sodišče iz Kranjske Gore na Jesenice. Menili smo, da

se bodo tako tudi občine ob bohinjski progi in Bohinj priključili na jeseniško sodišče. To bi imelo večji delokrog. Kasneje bi poizkusili dobiti še srez ali vsaj ekspoziuro. Ta naša namera je dvignila veliko prahu in se ni posrečila. Ko je to izvedela radovljjska občina, je takoj pričela zidati uradno poslopje za potrebe sreza. Zidalo se je iz denarja mestne hranilnice. Ker pa je občina Jesenice več pripomogla mestni hranilnici do tega denarja kakor Radovljica sama, smo sklenili tudi na Jesenicah ustanoviti mestno hranilnico. Ko so se gospodje v SLS zavedli, da bi znala biti to velika konkurenca njihovi hranilnici v župnišču, so na vse mogoče načine delali proti ustanovitvi mestne hranilnice. Čeprav se je za to določeni odsek trudil sestaviti čim boljša in popolnejša pravila, so bila vedno kritizirana z namenom, da se stvar odloži ali opusti. Kljub podpori sodnika Kotnika in načelnika Bratovske skladnice Obersnela se nam na Jesenicah ni posrečilo ustanoviti mestne hranilnice.

Trudil sem se za vsestranski napredek Jesenic. Za svoje državljanske zasluge sem bil odlikovan z redom Svetega Save in Jugoslovansko krono. Ker se mi je pa pričelo od lastne stranke metati polena pod noge, sem se naveličal in prosil za razrešitev. Vendar me oblast ni hotela razrešiti. Šele po diktatorskih državljanskih volitvah gospoda Živkoviča, katerih se nisem udeležil, sem bil razrešen po tretjem členu zakona z dne 6. januarja 1929, in sicer z naslednjo utemeljitvijo: 'Ker niste delali v prid občine in države, se Vas razreši.' Tako sem bil razrešen 4. decembra leta 1931. Vsa moja posestva so plačana in brez obremenitev. Izdane vsote sem zaslužil pri svojih podjetjih, pri katerih mi je zelo pridno pomagala žena in otroci, vsak po svojih močeh. (Andrej Čufer je umrl v jeseniški bolnišnici pozimi leta 1944).« (Andrej Čufer: Moje življenje, Kako so na Murovi včasih živeli?)

V letu 1934, ko so Jesenice štejele 174 hišnih števil in Plavž 25, je bil uveden ulični sistem naslovov. Z gospodarskim razmahom in rastjo Jesenic v obdobju od 1918 do 1938 se je širilo tudi kulturno ter športno življenje.

Kakšna je bila politična razdeljenost mesta, nam kaže članek v časopisu Na mejah iz leta 1937, kjer lahko preberemo: »Jesenice so industrijski kraj. Z vseh strani drvijo ljudje za zaslužkom. Vsak prinese s seboj svoje misli in ideje. Zato je čisto razumljiva idejna zmeda v našem kraju. V glavnem pa se prebivalci ločijo v tri skupine: liberalce, socialiste in naše (klerikalce) ... V gornjem koncu to je na Plavžu, prebivajo večinoma ljudje, ki že od nekdaj žive tukaj. Skoraj vsi so ohranili svojo tradicijo ... drugi so

neopredeljeni. Oni del Jesenic od Plavža do cerkvenih stopnic je bolj pisan. Tu že opazimo rdeče pege med našimi na Murovi in neopredeljenimi ob cesti. Ne manjka pa tudi takih, ki se obračajo kakor veter piha. Mladina vleče bolj na liberalno stran, vidimo pa tudi par krivovercev – adventistov. Glavno cesto imajo od cerkvenih vrat do kolodvora zasedeno večinoma liberalci ... Od kolodvora pa do šole so naši v večini, le mladina je bolj naklonjena liberalcem ... Okrog Krekovega doma in za progo pa je velika zmeda. Mnogo je takih, ki so tam, 'kjer jim kruha dajo'. Precej je tudi omahljivcev, pravih socialistov pa je malo. Pod progo do tovarne je največ naših in nekaj več socialistov. Ob kralja Petra cesti in na Stari Savi so se utaborili rdeči, na oni strani Save pa so vse tri skupine precej pomešane.« (1937: Na mejah)

Pred drugo svetovno vojno je KID odkupila na Plavžu 15 000 kvadratnih metrov zemljišč, da bi omogočila gradnjo delavskih hiš in določila zanje sto zemljišč, saj je stanovanj hudo primanjkovalo, ko je mesto (Sava, Jesenice in Plavž) leta 1937 štelo 5097 prebivalcev in 472 hiš. V času nemške okupacije je bilo na Murovi 30 hiš, na Plavžu pa 41 (ta je bil razdeljen na Spodnji in Zgornji Plavž ter na hiše ob Plavški cesti).

Prav na začetku Zgornjega Plavža ob današnji Cesti na Golico 5 so v prvi polovici tridesetih let zgradili hišo Pšenicovi. O življenju v njej in o svojih prednikih se je spominjal Janez Pšenica: »Po očetovi strani ima naš rod kmečke korenine, saj so imeli predniki veliko posest pri Furvu (kjer je danes stavba podjetja Jeko, op. a.) in so se preusmerili iz čistega kmetijstva v prevoznitvo. Iz železarne so v Trst vozili železne izdelke. Imeli so težke konje in težke vozove 'parizarje' s širokimi in močnimi kolesi. Kmetija je zadnjih sto let pričela propadati in dokončno propadla po drugi svetovni vojni, ko so za izgradnjo stanovanjskega naselja Plavž izgubili vso kmetijsko zemljo. Dom naše prababice pa je bila Ambruževa domačija na Murovi, ki so jo ob širitvi farne cerkve podrli. Stala je tam, kjer so danes cerkvene stopnice. Denar od hiše je moj oče porabil za dokončanje hiše na Plavžu. Oče se je izučil za strojevodjo. Mati, ki je izvirala iz obrtniške družine s 14 otroki, je bila izučena trgovka. Imeli so pekarno in slaščičarno pri Arnežu (na današnji Aljaževi 6), kjer smo živeli do preselitve na Plavž, kjer sta se rodila še brat in sestra. Tu smo imeli za soseda dobrega kolarja, reklo se je pri Rodarju, kjer se je začela Murova. Pri hiši smo imeli velik sadovnjak, ki je bil očetova velika ljubezen, saj je bil odličen sadjar. A leta 1946, ko je bil sadovnjak v polnem razcvetu, so z buldožerjem porušili preko sto dreves. Za gradnjo prvih stanovanjskih blokov so nam

Čuferjev gradič v tridesetih letih 20. stoletja
(last Dušana Prešerna)

razlastili zemljo.« (Janez Pšenica: Moji spomini na mladost in vojna leta, Kako so na Murovi včasih živeli?)

Iz medvojnega seznama 12 hiš na Murovi izvemo, da je v njih živelo 35 strank, od katerih je bilo devet tovarniških delavcev, osem železničarjev, šest upokojencev, osem uradnikov in uslužbencev, trije obrtniki ter dva navedenih poklicev. Samo v Mencingerjevi hiši oziroma Čuferjevem gradiču na Murovi 1 je živelo 11 družin. Avgust Mencinger, ki je tam preživel svoje otroštvo, je zapisal: »Spominjam se kmetije moje

stare mame, Čuferjeve mame. Tam, kjer je danes zdravstveni dom in bloki, je imela travnik, njive in sadovnjak. Travniki so pogosto zalile jesenske vode in po nastalem jezeru smo se otroci vozili s splavi, ki smo jih zbili iz odpadlega lesa. Poleti smo se kopali v tolmunih ledeno mrzle Jesenice, pozimi ob polni luni pa ponoči sankali od Jerce na Prihodih pa do Čuferja brez bojazni, da bi nas povozil avto, kajti teh ni bilo, razen nekaj tovornjakov in dveh ali treh osebnih avtomobilov. V edini privatni trgovini pri Jurežu, kajti druge so podržavili (v prvih povojnih letih, op. a.), kjer je bila v istem prostoru trgovina, kuhinja, dnevna soba in umivalnica, smo otroci včasih kupili kakšen zvezek, pa tudi nekaj bombonov, ki nam jih je Jurežova mama zavila kar v časopis. Občudoval sem Kondija, znamenitega jeseniškega pogrebnika in njegov črn mrliški voz. Sploh so bili jeseniški pogrebi nekaj posebnega: Kondi v črni obleki na elegantnem črnem vozu, v katerega sta bila vprežena dva konja in hruščanska godba, je bil zame izjemni 'kulturni' dogodek. Radia nismo imeli, televizije verjetno sploh še ni bilo. Ob dolgih jesenskih in zimskih večerih smo sedeli okoli mize, luščili fižol, jedli pečena jabolka, se pogovarjali o vsem mogočem. Ko smo zmolili večerno molitev, smo odšli spat. Ceste so bile makadamske in pomladanski hudourniki so velikokrat vanje zarezali meter globoke struge, ki smo jih sami zasuli, kajti o kakšni komunali se nam ni sanjalo. Čeprav je bila Murova del mesta, je bila zelo samozadostna in sposobna preživeti tudi hujše katastrofe. Pri Čuferju so bile tri krave, konj, nekaj prašičev, pekarija, njive, sadovnjak. Od Čuferja pa

do bolnice so bile njive s krompirjem, fižolom in drugimi poljščinami. Prav pri vseh sosedih so imeli krave, drobnico, prašiče, njivo, kakšen sadovnjak, nekaj gozda. Celó pri Višnarjevih, ki so se ukvarjali z umetnim rezbarstvom, so imeli osla.« (Avgust Mencinger: Moji spomini na Murovo, Kako so na Murovi včasih živeli?)

Na Plavžu pa je med drugo svetovno vojno v 41 hišah živelo 67 družin oziroma strank, katerih status je bil naslednji: 34 tovarniških delavcev, osem železničarjev, 10 upokojencev, ena upokojenka, šest vdov ter po en orodjar, električar, vratar, mesar, čevljarski mojster, mizarski mojster, uslužbenec in lesni trgovec.

Iz spominov na Spodnji Plavž, ki jih je zapisal Rudi Reichmann, izvemo naslednje: »Kadar so starega Goža vprašali, kje je Spodnji Plavž, je vedno odgovoril: 'To je tam, kjer pozimi ni sonca, poleti pa lune ni!' In prav je imel, saj tam zima traja kar sedem mesecev. Spomnim se, da smo šolarji in šihtarji zjutraj do pasu gazili sneg, saj ga manj kot meter nikoli ni bilo.

No, ta Spodnji Plavž je zaselek na desnem bregu Save in je najzahodnejši del Jesenic. Leta 1939 je bila tam zgrajena zadnja hiša, deseta po vrsti in danes jih je še vedno samo deset. Življenje je bilo težko. Elektrike in vodovoda nismo imeli. Vodo smo imeli, saj je imela vsaka hiša svojo šterno, ampak ob sušnih obdobjih je je zmanjkalo in morali smo ponjo v Savo, ki je bila za nekatere oddaljena 200, za druge več kot 400 metrov. In ženske so morale v Savi splakovati perilo.

Pred Goževo hišo na Spodnjem Plavžu leta 1895
(last Rudija Reichmanna)

Trgovine tam ni nikoli bilo, pa tudi gostilne ne. S tem pa ne rečem, da se ni nikoli nihče veselo primajal in kakšno zapel. Imeli smo pa dva kmeta. Eden je bil moj sorodnik, pri hiši se reče pri Gožu. Menda je bila nekoč ob hiši kača gož in od tedaj to ime. Drugi kmet je bil Robič, pri hiši pa se reče pri Žvagnu. Imeli so dosti polja in ker je bilo pri hiši pet sinov in dve hčeri, so zlahka pokosili še rovt, ki so ga imeli tam, kjer je danes slavno smetišče. Najprej so kosili, potem pasli. In ko so sinovi počasi odšli od hiše, so rovt opustili. Svisli

so še nekaj časa stale in se jih še jaz spomnim. Od tod ime Žvagnov rovt in ne Mala Mežakla, kot so prišleki dali temu rovtu ime. Ker pa so zgradili avtocesto na rodovitnem polju in ne na levem bregu Save, kjer je povsem nekoristno zemljišče, sta morala kmeta opustiti to dejavnost in si poiskati drugo delo. Prebivalcem tistih šestih hiš na spodnjem Plavžu pa prav nič ne zavidam, saj vohajo smrad s smetišča in gledajo nesnago, ki se vleče prav do podnožja Žvagnovega rovta.« (Rudi Reichmann: Spomini na Spodnji Plavž, Kako so na Jesenicah včasih živeli?)

Konec leta 1944 je imelo živino na Murovi še 19 hišnih posestnikov, večinoma po eno kravo, trije še ovce in eden še konja. Več o življenju na Murovi nam razkrivajo spomini Murovčanov.

Danica Podlogar je po pripovedovanju svoje mame Ane Žerjav (Matijevčeve) zapisala: »Domačija Matijevčevih stoji prav na sredi Murove. Levo od hiše se ulica nadaljuje proti cerkvi, desno pa se spušča mimo Kosove graščine na nekdanjo Gosposvetsko cesto. V hiši so bili pod eno samo veliko streho s 'cimprom' (ostršem) iz macesnovega lesa bivalni prostori, hlev, svinjak z gnojno jamo ter stranišče 'na štrbunk'. Nad pritličjem pa je bila velika podstrešna s 'prostorom za tišlarijo in ponkom v njem' (mizarska delavnica z mizarsko mizo). Naprej je bil velik skedenj z drvarnico. Skozi hišno vežo se je vstopilo v črno kuhinjo, kjer je bilo kurišče za kmečko peč, ki je stala v prostoru hiše (spalnice). Pod obokanim stropom črne kuhinje se je prekajevalo meso in

klobase. Po eni 'štapi' (stopnici) se je skozi nizka vrata vstopilo v majhno kuhinjo, kjer so se ob večerih zbirali še 'ledik' (neporočeni) mladi fantje in dekleta pri domačih, moji mami in stricu Tončku. Stari ata, ki je bil 'jager' (lovec), jim je s čedro v ustih pripovedoval lovske in druge zgodbe o nerazložljivih pojavih in videnjih. V tej kuhinji se je veliko pelo in igralo ter plesalo. Stric Tonček je igral na kitaro, tamburico, mandolino in še na kaj. Za kitaro je prijel še sosed Rado Rupnik, harmoniko pa je potegnil Bedenov (Rodarjev) Jaka, doma iz

Matijevčeva domačija okoli leta 1930
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

prve hiše na desni strani poti v Jeseniške Rovte. Sicer pa so vsi obvladovali več instrumentov. Ob cerkvenih praznikih pa so znali še ubrano pritrkavati v zvoniku bližnje cerkve. Ker takrat radia še ni bilo, je radioamater Smolejev Slavc pripravil ozvočenje na podstrešju hiše, da se je skozi lino razlegala glasba in petje daleč naokoli. S temi glasbeniki, ki so bili združeni v ansambel Murova, je med drugimi zapel tudi Franci Koren, kasnejši pevec ansambla Avsenik iz Begunj. Da je bilo nekdanj na Murovi luštno, pa mi še po šestdesetih letih ob vsakem srečanju zagotavlja mamina prijateljica, Jakobova Anica, z besedami: 'Ti ne veš, kako je bilo včasih fleten v vaši majhni kuhinji. Pa nikoli nobene puče (opravljanja) ni prišlo ven.'« (Danica Podlogar: Spomini na Matijevčevo domačijo, Kako so na Murovi včasih živeli?)

Andreja Svetina je po pripovedovanju mame Milice Thaler opisala življenje pri Šadrniku in Stroju: »Šadrnikova domačija je bila postavljena sredi 19. stoletja in je ostala skoraj nespremenjena do leta 1959, ko jo je zadnji lastnik porušil in na njenem mestu zgradil novo hišo, ki je nosila staro hišno številko Kosova 13. Od kod izhaja domače ime 'Pri Šadrniku', ni znano. Tu je bil dom zakoncev Klinar, ki se jima je leta 1864 rodila hči Margareta, po domače Šadrnikova Meta. Leta 1896 se je Meta poročila z Janezom Thalerjem iz Sorice, ki je bil zaposlen v Kranjski industrijski družbi na Jesenicah. Leta 1900 se jima je rodil sin Peter – moj ded. Ko je dopolnil štirinajst let, se je tudi on zaposlil v KID. Imel je več bratcev in sestic, ki pa so vsi pomrli že v ranih otroških letih. Ded Peter se je najprej izšolal za kurjača in kasneje še za strojevodjo. Poleg tega se je v Škofovih zavodih v Ljubljani naučil nemščine. Služboval je na železniškem oddelku KID, kasneje pa kot delovodja v železniški kurilnici. Tovorne vlake je vozil od tovarniških obratov do železniške postaje. Plačo je imel razmeroma dobro in družina ni trpela pomanjkanja. Ob hiši je bil vrtiček

Šadrnikova domačija
okoli leta 1950
(last Andreje Svetina)

in nekaj sadnega drevja, na desni strani hiše pa hlev, kjer so imeli koze. Hiša je imela kamnite temelje, lesen zgornji del in s škodlami pokrito streho. Skozi vhodna vrata se je prišlo v majhno vežo, od koder so vodila ena vrata v črno kuhinjo, druga pa v hišo.

Mladi Peter s Šadrnikove domačije je v prostem času rad zahajal na kozarček v hotel Pošta, kjer je bila tedaj zaposlena mlada Milka Pipan, nečakinja lastnice Marije Poljšak. Zagledal se je v Milko in leta 1932 sta se poročila. Naslednje leto se jima je na Šadrnikovi domačiji rodila hči Milica in kot se v življenju rado zgodi, da eden pride in drugi gre, je še isto jesen umrla stara Šadrnikova Meta. Ded Peter kot edini otrok pa ni podedoval domačije, ki je po dogovoru med sorodniki pripadla sestrični Avguštini z nezakonskim sinom. Peter in Milka sta se z malo Milico preselila k Stroju na Murovo številka 7. Ker je bil Strojev stric strojevodja na tovornih vlakih, se je hiše prijelo domače ime 'pri Stroju'. Tu sta v spodnjem nadstropju živela Franc in Johanca Košenina, zgornje prostore pa sta oddajala.«

Murova s Strojevo hišo
pred drugo svetovno
vojno
(last Andreje Svetina)

»V zgornje stanovanje, kjer se je naselila Thalerjeva družina, se je prišlo po lesenih stopnicah. Na vrhu stopnic je bila veža z oknom, pod njim pa stara lesena skrinja iz Šadrnikove domačije, ki danes stoji v mojem dnevnem prostoru. Iz veže je bil vhod v shrambo in kuhinjo. Ob vhodu v kuhinjo je stala nizka omara s posodo, na omari pa 'kangla' z vodo, korec in lavor. Vodo za pitje so nosili iz Višnarjevega korita, za ostale potrebe pa iz grabna ob Strojevi hiši. Tam so tudi splakovali perilo. Milka je za ta namen pozimi obula posebne škornje iz filca, po domače 'pôčne', v katere je obula še dva para volnenih nogavic, da je ni zeblo. V kuhinji je bil še 'šporhet', v kotu ob oknu pa 'divan' in poleg njega polvisoka

omara, na kateri so za božič imeli jaslice in smrečico. Poleg naštetega je stala v kuhinji še 'kredenca' in miza s stoli. Tla so bila iz smrekovih desk, ki jih je bilo treba vsak teden 'poribati'. Skozi okno se je videlo na Matijevčevo domačijo. Iz kuhinje so vodila vrata v sobo, kjer sta v zakonski postelji spala ded Peter in babica Milka s sinkom Petrom, Milica in Boža pa sta si delili posteljo v kotu. Ob zakonski postelji sta bili nočni omarici, ob vznožju postelje pa ovalna miza z dvema stoloma. Na tej mizi je imel svoje stalno mesto album z družinskimi fotografijami. Ob steni je stala garderobna omara, na kateri je imel ded, ki je bil godbenik, spravljeno trobento. Milica ga je večkrat prosila, da naj kaj zaigra, pa je vedno rekel: 'Ne morem. Trompeta je pokvarjena.' Vse pohištvo v sobi je bilo narejeno iz češnjevega lesa in polakirano. Še en pomemben predmet je stal v spalnici. To je bil šivalni stroj znamke Pfaff, ki ga je babica Milka kupila pred poroko. Imela je veliko veselje do šivanja in ostalih ročnih del. Proizvajalec teh strojev je organiziral tudi tečaj. Babičinemu talentu in pridnosti gre zahvala, da je bila družina vedno lepo oblečena. Narediti je znala vse, od spodnjega perila do zimskega plašča. Kadar je šivala, je stroj iz sobe pripeljala v kuhinjo, kjer je bilo bolj svetlo. Iz veže se je šlo tudi na podstrešje, kjer je bila za vrati spravljena skrinja z največjim zakladom – knjigami. V skrinji so hranili zbirko Slovenskih večernic, ki so jih z veseljem prebirali. Strojeva hiša je imela hlev. V njem so imeli kravo, ki je dajala mleko. Kadar je bila breja, je Milica hodila po mleko h Kosmatu v Jeseniške Rovte. Telička so vzredili in prodali, pujska pa zredili, da je šel pozimi pod nož. Ob hiši sta stali dve drvarnici, večja Strojeva in manjša Thalerjeva. Ded Peter je Milico velikokrat vzel s seboj v gozd, da sta šla po drva in storže. Med potjo sta veselo pela: 'O, moj papa, je šel v gmajno po drva!' Včasih so dedu 'odkazali' kakšno bukev v Mežakli, saj svojega gozda ni imel. Babica je hodila v gozd nabirat maline, borovnice in brusnice, da sta bila doma sok in marmelada. Jeseni so nabirali gobe in jih sušili ter vlagali za zimo. Pred hišo je bil majhen vrt z zelenjavo, kjer sta ded in Strojev stric med vojno v skritem koticu gojila tobak. Za ozimno zelenjavo pa so imeli njivo na Plavžu. Strojev stric je s posebno ljubeznijo gojil tudi vrtnice, ki so zrastle do višine dveh metrov. Pred zimo jih je le upognil k tlom in jih s praprotjo in smrečjem zaščitil pred zmrzaljo. Tako jih je občudoval, da je le redkokdaj komu poklonil kak cvet. Prehrana je bila skromna. Za zajtrk je bila vedno bela kava in kruh. Kava je bila iz cikoriije, Franck ali pa ječmenova. Ob petkih je bila na jedilniku fižolova juha z makaroni, zvečer pa makaroni, zabeljeni z drobtinami. Nedeljski jedilnik je bil sestavljen iz goveje juhe, praženega krompirja, kuhanega govejega mesa iz

juhe in solate. Poleg naštetega je bila na jedilniku večkrat tudi krompirjeva juha in omleti, češpljevi cmoki, pečena polenta z domačo marmelado ali po domače 'koruzna torta', na mleku ali vodi kuhana kaša, 'frgulin' ali močnata kaša, ješprenj, mešta, govnač, ovseni kosmiči in krompir v oblicah z maslom ali marmelado. Pozimi so jedli koline po zaslugi sorodnikov iz okolice Sevnice, ki so imeli doma kmetijo in mlin. Za svečnico so bile vedno na mizi ocvrte miške, za pusta pa krofi in 'zmedeni fancoti' iz kvašenega testa. Za božič in veliko noč je bila na praznični mizi vedno potica. Murovški otroci so se veliko družili in igrali. Igrač ni bilo in zato so se zabavali po svoje. Igrali so se ravbarje in žandarje, zemljo krast, med dvema ognjema, skrivavca, gnilo jajce, figure metat, ta lepe in ta grde ter mnoge druge otroške igre. Na pamet so znali številne izštevance, kot so: En kovač, konja kuje ... in An ban, pet podgan ... Peli so tudi različne šaljive pesmice, od katerih si je moja mama posebej zapomnila naslednjo: 'Ti drajla bustadra, po ksiht našminkana, ma fouš zobe, lase in iz pleha oringelne!' Kadar se niso igrali katere od naštetih iger, so se šli 'jagat'. Tekali so po Murovi gor in dol, na Cicl, proti Pejcam, pa do 'ta rdečih skal' in nazaj. Včasih jih je zabaval Korlček iz zavetišča, ki se je rad sprehodil čez Murovo, kjer je med otroki našel sorodne duše. Višnarjeva Punči mu je rada rekla: 'Korlček dej, zalublen poglej!' Korelčkova zaljubljena grimasa je spravljala v smeh staro in mlado. Tam, kjer stojita danes Erjavčeva in Višnarjeva hiša, sta bili dve kegljišči. Otroci so tja hodili pobirat keglje in so si s tem prislужili kakšen fenig. Med vojno sta bili Milica in Boža večkrat pri sorodnikih na spodnjem Štajerskem, ker je bilo tam osvobojeno ozemlje. Tam sta se naučili partizanskih pesmi, ki sta jih nato na glas prepevali doma za hišo. To so slišali ljudje, ki so simpatizirali z okupatorjem, in malo je manjkalo, pa bi cela družina končala v taborišču.

Med spomine, ki so sicer večinoma prijetni, se je zapisal tudi spomin na bombardiranje Jesenic, 1. marca 1945. Milica je bila takrat stara dvanajst let in je v kuhinji pomivala posodo, ko je v Strojovo hišo priletela skala. Pred Svedrarjevo hišo je padla bomba in sprožila veliko skalo proti Strojovi hiši. Na zunanji strani Strojove hiše se ni kaj prida poznalo, v notranjosti pa je odpadlo veliko ometa. Vse pohištvo in štedilnik so bili pokriti z njim. Po vojni so otroci dokončali šolo. Milica se je s petnajstimi leti zaposlila v železarni, družina pa se je z Murove preselila v svoje stanovanje na Bokalovi ulici. V šestdesetih letih so s skupnimi močmi zgradili hišo ob cesti na Golico, kamor so se preselili ded Peter, babica Milka, Milica s hčerko Andrejo in Boža s sinom Živanom. Tako

so se spet preselili v bližino kraja, kjer je nekoč stala Šadrnikova domačija.« (Andreja Svetina: Življenje pri Šadrniku in Stroju, Kako so na Murovi včasih živeli?)

Lojzka in Marjan Praček sta o Murovi zapisala: »'Pa kje je ta ulica Murova, nekje bogu za hrptom?' me je nekoč vprašal neki turist, ki je prišel prvič na Jesenice. Točno to, prav bogu za hrptom. Murova se konča za farno cerkvijo sv. Lenarta na Jesenicah, prične se pa nekaj sto metrov na zahodni strani tam, kjer se odcepi od ceste, ki vodi proti Sv. Križu oziroma Planini pod Golico. Vsa nekaj sto metrov dolga ulica z imenom Murova poteka vzporedno s hribom Mirca. Prvotna ulica je bila navadna pešpot – makadam, širok le toliko, da so po njem lahko vozili s konjsko vprego, ker avtomobilov takrat še ni bilo, kvečjemu kakšen bicikel.

Razglednica Jesenic z Murovo, poslana leta 1901 (fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Večina hiš, bolj ali manj lesenih, je zgrajenih na zgornjem robu ulice že skoraj na pobočju Mirce. Za Mirco so naši predniki vedeli povedati, da je polna vode in da so v izvirih z Mirce opazili ribe. Mogoče je v tem tudi kaj resnice, res pa je vsekakor, da tu vode ni nikoli primanjkovalo, tudi v sušnih časih ne. Zato so bila na Murovi postavljena kar tri ali štiri zidana korita z vedno tekočo čisto studenčnico, ki je bila poznana kot zdravilna. Ta korita, kjer so Murovčani napajali svojo živino, še vedno obstajajo. Skoraj vsaka domačija na Murovi je imela ob hiši hlev za govedo in konje, višje v Karavankah pa svoj rovt. Poleg goveje živine je bilo iz hlevov slišati tudi kruljenje prašičev, pa oglašanje kakšne druge domače živali (ovčk, koz, zajcev), v kurniku pa so imeli putke, ki so bile zaradi bližine gozda večkrat žrtve lisic. V tako slikovitem okolju smo živeli, ne

da bi vedeli ali se zavedali kakšnega drugega načina življenja. Življenje smo si urejali po svoje, otročje, z igrkami, po možnosti zunaj v naravi. 'Kugljanje' smo rekli igrki z majhnimi kroglicami, ki smo jih metali kot balinarji v jamico, ki smo jo kar na dvorišču izkopali z rokami. Ker je bila cerkev blizu, so se otroci in drugi okoličani udeleževali procesij na telovo in velikonočne procesije ter v ta namen za telovsko procesijo okrasili okna s spomladanskim cvetjem in zelenjem, v oknih hiš, mimo katerih so šle procesije, pa so prižgali sveče. To so posebno radi delali otroci. Nekaj dni pred veliko nočjo so ob cerkvi 'zbižali kište', da so pripravili kurjavo za velikonočni ogenj. V cerkvi so pred velikonočnimi prazniki, ko so 'zavezali zvonove', namestili v zvonik veliko ragljo, ki se je potem tri dni oglašala z zvonika namesto zvonov. Na cvetno nedeljo, nedeljo pred veliko nočjo, so se fantje kosali med seboj, kdo bo imel večjo 'beganco', ki so jo naredili sami s pomočjo očetov in dedkov. Če je kdo od Murovčanov umrl, se je vedno v slovo oglasil zvon z zvonika. Vedeli smo, da če je zazvonil navček, je pomenilo, da je umrl otrok; če je zazvonil dvakrat srednji zvon, je zazvonil v slovo ženski; če se je pa oglasil trikrat veliki zvon, je zvonil v slovo moškemu. Kadar si je kakšen bolnik zaželel sveto popotnico na dom, je to pomenilo, da čuti, da ne bo več dolgo živel. Takrat je vedno z duhovnikom šel mimo hiš tudi ministrant z zvončkom v roki. Molče smo ga v mislih spremljali k bolniku, ki je želel biti obhajan na domu. Umrlega so 'na parah' imeli doma še dva dni, kjer so ga domači, sosede ter znanci 'vahtali' tudi ponoči. Pokopališče je bilo na kraju, kjer je sedaj spominski park na Jesenicah. Pogreb se je vršil peš od hiše žalosti do pokopališča oziroma do groba.

No, pa so bili na Murovi tudi veseli dogodki. Obhajalo se ni rojstnih dni, ampak večinoma godove. Predvsem dekletom so fantje radi 'ofirali' na predvečer godovnega dne. Čim bolj hrupno so udarjali s pokrovkami tako, da so vsi okoličani slišali, da se tam nekaj dogaja. V vsaki roki so imeli navadno kuhinjsko pokrovko in tolkli z eno ob drugo, dokler godovnica ni prišla na prag ali vsaj pogledala skozi okno. Pa se je primerilo, da sta dve sosedi z imenom Jožica bivali vsaka v svoji hiši, le da je bila tista, ki naj bi ji 'ofirali', mlado dekle, druga pa starejša in spoštljiva gospa. Mladenka, ki ji je to 'ofiranje' veljalo, se je tako bala staršev, da se tudi ob najbolj vztrajnem 'ofiranju' ni prikazala na oknu. Z veseljem pa je to storila stara gospa vsa srečna, da so se fantje spomnili na njen god in ji prišli 'ofirat'. Seveda jih je bogato pogostila. Lepa je bila na Murovi tudi stara navada, da v adventnem času 'Marijo nosijo' od hiše do hiše in se ustavijo pri družini, ki se je odločila, da sprejme Marijo in Jožefa v

prenočišče. Ta navada ponazarja, kako sta Marija in Jožef iskala prenočišče v času popisovanja prebivalstva na Judovskem po Betlehemu. V hiši družine, ki se je odločila za eno noč prenočiti Marijo in Jožefa, so zbrani znanci, sosede in drugi okoličani molili in peli božične ter druge nabožne pesmi, gostiteljica pa jih je na koncu pogostila. 'Prenočišče' so na tak način iskali do svetega večera pred božičem. Veselo je bilo vedno tudi ob porokah. Šranganje, odkup neveste, petje in glasba, saj harmonika ni smela manjkati. Vedno se je zbrala bližnja in malo manj bližnja okolica, da bi videla, kakšen par sta ženin in nevesta.«

Murovčani okoli leta 1930
(last Zvonke Petrovič)

»Murova je dala kar nekaj študiranih ljudi. Vedno se je s spoštovanjem govorilo o njih. Tako je neka srečna mama, katere sin je diplomiral za inženirja metalurgije v takratni Kranjski industrijski družbi (KID), dejala: 'Jejhata, sedaj pa ne bom mogva več nositi rute na glavi, ko imam takega sina v hiši. Kupiva si bom klobuk!' To je tudi storila. Klobuk je tako krasil glavo sicer že sivolase gospe, a zato je iz hleva morala oditi kravica. No, poleg presrečnega gospoda sina in njegove mamice so z Murove izšli še drugi intelektualci, med njimi duhovniki, pravniki, učitelji, profesorji, inženirji in drugi tehniki, obrtniki in še kdo.

Gozd, ki je bil takoj za hišami Murove, je Murovčanom veliko pomenil. Posebno mladina je rada zahajala gor, za jagodami, malinami, borovnicami, gobami, odpadlim smrečjem in bukovjem, ki je služilo kot kurjava kakor tudi zaradi lepega razgleda na Jesenice. Murova je imela v minulih časih nekaj posebnežev, ki so bili posebno nam mladim večkrat v zabavo. Nekako na sredi Murove sta prebivala v stari leseni hiši, ki je še danes delno ohranjena v prvotnem stanju, Kosmatova Mina in njen mož Lojz. Mina je bila suha in drobna, na videz sitna in vedno slabe volje, Lojz pa je bil njeno pravo nasprotje – okrogel in debel za dve Mini, živahen, poskočen ter nagajiv. Bil je od Mine kakšni dve leti mlajši. Čeprav je Mina izgledala sitna in pusta, smo jo otroci imeli radi, kajti vedeli smo, da so žepi v njenih širokih krilih vedno polni sladkih bonbončkov,

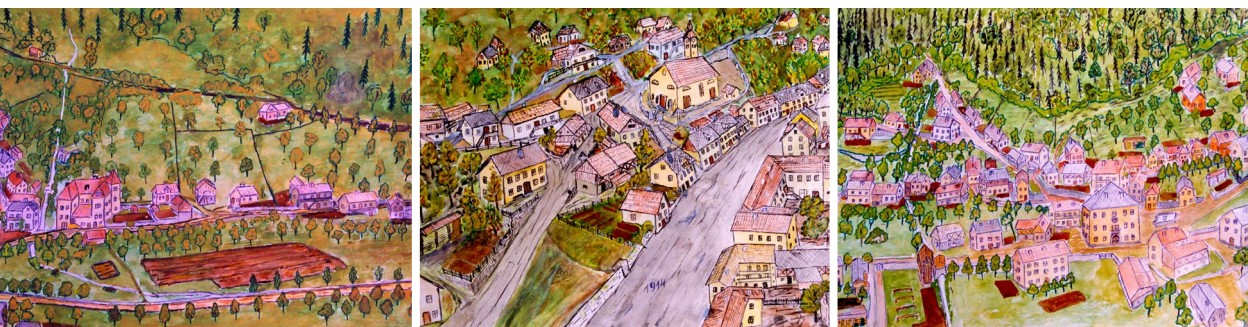
rozín, suhih hrušk in jabolčnih krljev. Bila je dobrega srca in vedno je rada rekla, če smo bili v bližini: 'Pridi, dava ti bom bonbonček!' Pri Mini so se dobili najboljši žganci na Murovi. Najbolj pa je nas otroke zabavalo, če je Lojz Mini spet kaj ušpičil ali jo zjezil in so iz bližnje hiše privreščale najprej kokoši, takoj za njimi pa z nepojmljivo hitrostjo široko nasmejani Lojz in za njim Mina s korobačem v rokah ter ploho hudih besed. Le od kod Lojzu taka brzina v nogah, da ga Mina kljub njeni suhosti ni mogla ujeti, ko ga je gnala okrog ogla, smo se spraševali otroci. Druga taka posebnost pa je bila Kaučkova Lena s svojo pojavo, ki je prebivala nekaj deset metrov proti vzhodu, prav tako v stari napol zidani in napol leseni hiši v nekakšni kleti. Te otroci nismo nikoli videli, ker je skrbno zaklepala. Prostor je bil zagotovo vlažen, ker je tik ob hiši tekel potok z Mirce, ki je ob deževju narasel. Tudi razsvetljave ni bilo videti. Prostor je imel samo v lesenih vratih malo okence oziroma lino. Le malokrat smo jo videvali zunaj, ko pa je šla od doma, je prišla po nekaj korakov spet nazaj, od vrat do vrat poskušat, če so zaklenjena. Pri tem je ves čas nekaj brundala sama sebi v brado. Nikoli nismo izvedeli, kaj je imela tako dragocenega v svojem prebivališču, da jo je tako skrbelo, da ne bi kdo vdrl vanj. Pa še ena posebno zanimiva žena mi vedno stopi pred oči v spominih, ko grem po Murovi proti Pejcam in mimo njene hiše, Goževa Marjana. Stanovala je prav tako v majhni zidani hišici, že blizu najvišjega predela na Murovi in je tako spadala pod Altassling (stare Jesenice), kot so Murovo poimenovali Nemci. Tiha, drobna in skromna žena je v sebi skrivala neizmeren zaklad. Z izredno potrpežljivostjo in ljubeznijo do ročnega dela je, brez šivalnega stroja, znala ukrojiti in sešiti pravo originalno gorenjsko narodno nošo. Životec, široko krilo z vsemi naborki v pasu, ošpetelj, predpasnik in tudi pečo za na glavo. Če je bilo potrebno, je sešila na roko tudi spodnje perilo, hlače do kolen z ustreznimi čipkami in rutico za v roko ali za v cekar. Bila je pravi biser in staro, skromno ženo si lahko samo občudoval. Vesela je bila, ko sta v adventnem času v njeno hišo prišla 'prosit za prenočišče' Marija in Jožef, ki ju je vedno sprejela pod svojo streho. Med obema vojnama je bila Tončka Savinšek poznana kot odlična sopranistka in interpretatorka glavnih vlog v operetah, ki so bile vedno odlično obiskane prav zaradi odlične nosilke glavnih vlog. Nastopala je v operetah, kot so: Miklova Zala, Grofica Marica, Kneginja čardaša, Cigan baron, Pri belem konjičku in še v nekaterih drugih. Imela je čudovit, čist sopran, zaradi katerega so jo povabili v svoje vrste v ljubljanski operi, a se je po temeljitem razmisleku odpovedala karieri in se odločila za družino. Drugi umetnik v glasbi in petju pa je bil Kelvišerjev Jože,

ki smo ga klicali Pepi. Bil je dolgoletni odlični organist v župnijski cerkvi na Jesenicah. Uspešno je vodil številni pevski zbor na koru v farni cerkvi. Tudi sam je bil odličen baritonist, z mehkim, polnim glasom. Lahko bi rekli, da do danes ni dobil enakovrednega naslednika na tem mestu. S tem pa še nisem pri koncu z izrednimi ljudmi na Murovi. Še na nekoga bi rada opozorila. Na soseda, ki je bival nekaj višje na Murovi, inteligentnega človeka, ki zaradi bolezni ni mogel doštudirati, kar si je v mladosti želel. To je bil Cegnarjev Joža, s priimkom Ipavec. Ne vem točno, vendar domnevam, da je študiral na Dunaju. Znal je več jezikov, predvsem nemško in, kar je bilo za tiste čase redko, latinsko, česar se je naučil na fakulteti. Zaradi bolezni tudi ni bil zaposlen, rad pa je poučeval mlade študente nemščino in jim pomagal pri latinščini. Bil je zelo spoštovan, predvsem pa priljubljen zaradi svoje preprostosti in znanja. Bil je tudi zelo pobožen in najbrž je v cerkvi iskal uteho za svoje tegobe. Murovi niso prizanesli niti plazovi z Mirce niti bombe med vojno. Tako je leta 1930 ogromna skala, ki se je utrgala sredi Mirce, sprožila velik plaz, ki je pridrsel do prvih hiš. Na svoji poti v dolino je porušil dve hiši na Murovi, da so stanovalci v hipu ostali brez vsega premoženja, na srečo pa so si rešili življenje. Nesrečnim družinam so v nesreči najprej pomagali sosedje in drugi znanci, kasneje pa še občina, da so si v bližini postavili nova domovanja. Murovi niso prizanesle niti bombe ob bombnem napadu na Jesenice spomladi leta 1945. Ena od njih je padla na prostor tik pred cerkvijo. Na srečo ni eksplodirala, je pa pustila za seboj ogromen krater in ogromno kamenja, ki ga je pri padcu izkopala. Velika skala je pri tem padla, kdo ve kako je našla pot do tja, prav v cerkev pred Marijin oltar. Bombo so potem 'usmrtili' ruski ujetniki in jo brez dodatnih poškodb odstranili. Ob tem dogodku sem bila skupaj s pokojno sestro živa priča bombardiranja, saj sva se ravno takrat nahajali na poti domov, pred cerkvijo. Zatočišče in 'obrambo' pred točo kamenja nama je dal Bašev gank, kamor sva se zatekli v tem hudem trenutku. V bombnem napadu sta umrla, malo višje od cerkve, Robinov ata in Staretova mama, malo naprej na stopnicah ob Balohovi hiši pod cerkvijo pa mladi, perspektivni smučarski skakalec Bukovnikov Leon, sicer doma v Kurji vasi na Jesenicah. Žal se je ravno v tistem usodnem trenutku znašel tam.

Murova je znana tudi po tem, da je tu obstajala prva šola na Jesenicah. To je bila nedeljska šola, ki se omenja že leta 1827. Imela je samo en razred, v katerem se je vršil pouk. V hudih zimah, ki včasih niso bile redke, se je zgodilo, da je zapadlo tudi do meter in pol snega. Zaradi nizkih hiš in majhnih oken se je videlo le noge mimoidočih. Z rokami si se lahko dotaknil ganka, katerega

spodnji rob je sicer dva in pol metra nad cesto. Neredko so v takih zimah prišle iz gozda prav do hiše srne in se zaradi snega niso nič bale ljudi. Žival čuti, kdaj ji je človek potreben. Tudi kakšna lisica je včasih prišla do hiš tako nemoteno, da bi jo lahko prijel za njen košati rep, če bi ne bila stekla. Sicer pa je na Murovi v vsaki generaciji kar veliko starostnikov, v glavnem v okolici cerkve, kjer se je verjetno že od nekdaj najprej gradilo. V nekaj hišah jih je skupno pet, starih preko devetdeset let, kandidatov pa je še nekaj več. Kdo ve, kaj je vplivalo na tako dolgo življenjsko dobo ljudi, ki živijo tu gori, stran od cestnega hrupa. Morda prav to, dober zrak, sonce, mir, zdrava pitna voda, bližina gozda in še kaj...« (Lojzka in Marjan Praček: Murova, Kako so na Murovi včasih živeli?)

Janez in Majda Višnar sta zapisala: »Po pričevanju starih je po Murovi razsajala kuga in jetika še pred prvo vojno in pobralo je kar nekaj ljudi – Murovčanov. Iz tega naj bi izhajalo tudi ime Murova. Pred drugo svetovno vojno so bili nastavljeni upokojeni delavci, da so vzdrževali vse gozdne poti po Mercu, zato ni bilo nikdar nevšečnosti zaradi nalivov od dežja. Na Murovi je skoraj vsaka hiša imela živino: eno do dve kravi, vola za vprego, prašiče in kure. Skoraj vsaka hiša je imela rovt ali tal za sečnjo trave, seno pa so dovažali z voli in konji. Zato so bila postavljena prekatna korita za napajanje živine. Bila je zelo kvalitetna voda, poleti zelo hladna, ki je vsakega pešca osvežila. Korita so bila postavljena pri Grmon (Višnar), Na klancu pri Čarman (Pleš), pri Rožiču ali nad cerkvijo in pri Svedrarju. Imeli so tudi njive za koruzo, peso, krompir in zelenjavo. Bilo je tudi nekaj obrtnikov – pri rovtarski cesti pri Rodarju (kolarju), pri Višnarju (izdelovanje lesenih spominkov), pri Menču (zidarski mojster), pri Hafnerju (mizar), pri Smoleju (mizar), pri Gorjanc (pekarija) in pri Markešu (elektrikarstvo).«

Risbe nekdanjih Jesenic med letoma 1910–1914
(Narisal Franc Pšenica, hrani Gornjesavski muzej Jesenice)

»Stara hišna imena: Čuferjeva vila – grad, pri Škantu, pri Bonatu, od plaza podrte hiše pri Glorju, pri Rekelju, pri Zimovcu; pri Polancu, pri Grmonu, pri Goznku, pri Stroju, pri Menču, pri Cimpermanu, pri Matijovcu, pri Minu, pri Uršlu, pri Mlinarju, pri Ipavcu, pri Čarmanu, pri Mokernku, pri Cuznarju, pri Štefanu, pri Marjanu, pri Poldu, pri Šaderniku, pri Nošku. Skoraj vsaka hiša je imela nekaj gozda ali pa srensko pravico za uporabo. Vsaka hiša je imela tudi svoj rezervoar z vodo. Hrano so kupovali v trgovinah in mesarijah na knjižice, ko so imeli denar, pa so vse poravnali, za lon pa so dobili nekaj nagrade. Pri Janezku (Pračku) je bila šola. Tudi kulturna dejavnost je bila razvita. Igrali so igre na skednjih, imeli pa so tudi ansambel s pevcem. Za Miklavžev dan so hodili parkeljni in Miklavž po hišah in obdarovali otroke. Tudi trije kralji in na dan nedolžnih otročičev so z vejico smreke otroci šip – šapali in zato dobili kakšno hrano. Za veliko noč so nesli k žegnu v cerkev, s pirhi pa so imeli razne igre. Ob svetem rešnjem telesu je šla procesija od cerkve z Jesenic, mimo hotela Pošte, po Stari Savi do tovarne in tam obrnila po glavni cesti nazaj do cerkve. Igrali sta dve 'pleh muziki' in peli so cerkveni pevci. Otroci so imeli torbice z rožami in jih posipali po cesti. Potrkavali so Murovčani. Pozimi, ko je zapadel sneg, so Rovtarji iz Rovt vozili hlode in napravili s tem lepo sankiško pot. Ogromno ljudi se je sankalo od gostilne Jerce do Čuferja. Pri Jerci so kuhali vino ali postregli s frakeljcem žganja. Sankali smo se podnevi ali ponoči, ko je sijala luna. Tudi za cerkvijo do Kosove graščine je bilo sankališče. Smučali pa smo se na Goznskovem talu ali na Pisarjah, sedanji Bokalovi ulici. Pod Murovo je bil Čuferjev otok, ki je ob nalivu postal jezero, po katerem smo se otroci vozili s čolnom, ki smo ga sami naredili iz zabojev. Pozimi je zamrznilo in smo se po njem drsali z doma narejenimi drsalkami. Ko smo otroci dobili kakšen dinar, smo hodili v trgovinico Jurež po 'mačka v žaklju, rožičevo štupo, pasje bombice in bombone štoflce'. Murovski otroci smo bili res prijatelji. Šli smo se razne igre. Posebno radi smo se igrali 'ravbarje in žandarje'. Pri Škantu pa smo imeli posebno zabavo. Igrali smo igrice na njihovem skednju. Gospa Gizela Velikonja nas je učila igrice, ki jih je pisala njena hči Elica. Ne spomnim se več naslovov, toda bili smo zelo navdušeni igralci. Imeli smo tudi veliko dela. Pospraviti smo morali skedenj, pripraviti sceno in zaveso. Za vse to smo si sposodili predmete pri sosedih. Pripeljali smo jih z vozičkom in našim osličkom Rigom. Na predstave so prišli skoraj vsi Murovčani, saj takrat ni bilo dosti druge zabave. Ti spomini so nam še danes zelo ljubi!« (Janez Višnar in Majda Višnar Mlakar: Nekaj o Murovi, Kako so na Murovi včasih živeli?)

Že lega najstarejšega dela Jesenic, Murove, ki je prislonjena tesno ob vznožje Mirce, dokazuje, da so kmetje in kajzarji stoletja dolgo znali gospodarno ravnati z obdelovalno zemljo ter obdržati svoje njive in travnike v dolinskem delu Plavža vse do prve polovice 20. stoletja. A tudi tu, v katastrski občini Jesenice, so imeli največ posesti v lasti fužinarji. Na plavškem travniku je imela KID še leta 1930 skoraj 10 hektarov površin za svojo ekonomijo.

1. marca 1945 so zavezniške sile izvedle bombni napad na Jesenice. Čeprav so ciljali železniško postajo, so zadeli največ hiš okoli nje in ob Gosposvetski cesti do cerkve, kjer so bile porušene Koširjeva in Fadova hiša ter hotel Triglav, poškodovana carinarnica (sodišče) in uničene še Čopova branjerija, hiša pri Vovku (tu je danes park), polovica kavarne Pariz (na koncu parka), Hrovatova gostilna, Pavlinova hiša s pivovarno in fotografskim ateljejem, Ambrožičeva z mesnico in še več poškodovanih.

»Kolarjev« park so uredili na mestu ruševin okoli leta 1950.
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice, foto Slavko Smolej)

Cesta mimo parka danes
(foto Vitomir Pretnar)

Obdobje po drugi svetovni vojni je prineslo hiter razvoj industrije in rast mestnega prebivalstva ter zato tudi gradnjo predvsem blokovskih naselij na Plavžu. V zadnjih desetletjih pa so večinoma stolpnice zasedle ves preostali prostor tako med starimi Jesenicami z Murovo in železniškimi tiri kot tudi od železniške postaje do stavbe gimnazije in za njo. Leta 1961 so bile Jesenice po številu prebivalstva že peto največje slovensko mesto. Tri petine občanov je živelo v mestu, preostali pa v okoliških vaseh občine, ki je štela 26 016 prebivalcev. V samem mestu pa se je njihovo število gibalo od 15 726 (leta 1961), 17 394 (leta 1971), 19 516 (1981) do 21 452 (leta 1997).

S pomočjo še močne železarne so bile zgrajene tudi kulturna, športna, šolska, zdravstvena in prometna infrastruktura, saj so Jesenice dobile nove bolnišnico, zdravstveni dom, občinsko stavbo, železniško postajo, kino, bencinske črpalke, pošto, banke, vrtce, šole, avtocesto, cestni predor ...

Plavž in Murova leta 1965
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

O mladosti na Plavžu sem obujala spomine tudi sama. ... V času najbolj intenzivne gradnje stanovanj na Plavžu (od 1957 do 1962) se je na Jesenice priselila tudi naša šestčlanska družina. Čeprav je bil oče že prej več let zaposlen v železarni, smo se v nov stanovanjski blok na Cesti revolucije vselili leta 1962. V njem je dobilo stanovanje skoraj 50 družin, ki so kot mi prišli večinoma s Primorske. Iz Baške grape smo se z vsem svojim skromnim imetjem pripeljali z vlakom, od železniške postaje pa na vozu s konjsko vprego. V tistem zimskem večeru sem se komaj petletna čudila asfaltu in cestnim svetilkam, ki sem jih prvič videla. Stanovanje je bilo prostorno, trosobno. V kuhinji je že

stal štedilnik na drva in poleg njega še električni štedilnik pa umivalno korito, v sobah pa lončene peči. Imeti kopalnico je bil takrat pravi luksuz. Ker smo nenadoma dobili toliko prostora, je ena soba še dolgo ostala prazna, saj smo vsi štirje otroci kar nekaj časa spali v eni sobi. Sploh pa v spalnicah nismo kurili, ker se je pod toplo odejo v mrazu še bolj sladko spalo, čeprav so na šipah oken pozimi »cvetele« rože. Še leta dolgo pa nismo imeli pralnega stroja, kar je najtežje prenašala mama. Perilo se je namreč »žajfalo« na mizi, prekuhavalo na štedilniku in splakovalo v banji. Otroci smo mami pomagali, saj si je že kar kmalu morala najti tudi zaposlitev.

Potem so prišla šolska leta. Do šole, ki je bila na Tomšičevi cesti zgrajena leta 1957, je bila pot dolga pol ure a nikoli dolgočasna. S sestro dvojčico sva imeli sprva še v časopis zavite šolske zvezke in skupno šolsko torbo, ki sva jo nosili izmenično, kar je pripeljalo tudi do konfliktov. Pozimi pa nas je zeblo v noge, saj smo zaradi neočiščenih pločnikov dostikrat v čevlje zajeli plundro.

Leta 1960 je bilo tik nad šolo postavljeno letno kopališče. Voda zanj je že ogreta tekla iz železarne. Otroci s Plavža smo imeli svoj teritorij na peščenih površinah okoli blokov, na travnikih čez progo in ob bregu mrzle in hitre Save, kjer sem se naučila plavati. Takrat je mnogo otrok lahko šlo na letovanja na morju preko šole ali zdravstvenega doma v Novigrad in Baško. A v železarni zaposleni in njihove družine so lahko koristile tudi počitniške kapacitete v Crikvenici in Biogradu.

Čeprav so prvo jugoslovansko žičnico zgradili leta 1964 na Španovem vrhu, delavski otroci nismo kaj prida smučali. S snegom smo gradili bunkerje, se sankali z umetnega hribčka (nastal iz viška prsti ob kopanju za temelje blokov) med blokom in železniškimi tiri in po rovtarski cesti, ki takrat še ni bila tako prometna. V hokejski sezoni je bilo z odprtega okna moč slišati huronske vzklike navijačev, ki so kar drli na hokejske tekme, po letu 1966 skozi nov podhod oziroma podvoz. A prisostvovati tekmi od daleč je bilo težje po sezoni 1971/72, ko je bila hokejska hala že pokrita ...

Oče je delal v kamnolomu, marsikdaj nadure, da je zaslužil za naše spodobno preživetje, mami pa je znala obrniti vsak dinar, tako da nismo imeli občutka da nam kaj manjka, še posebej zato ne, ker je vsa soseska imela približno enak socialni status. Mama je na plačilni dan pošiljala brata v gostilno Pri Herman po očeta, da ne bi zapravil plače ali pa zato, ker jo je skrbelo, da mu jo bodo ukradli kar iz žepa. Otroci smo bili zadolženi, da vsak dan prinesemo iz trgovine tri litre ustekleničenega mleka in štruco kruha, saj smo za večerjo

in zajtrk navadno jedli »v bel kofe nadrobljen kruh«. Ocvrto jajce, ki je bilo bolj očetov privilegij, pa le ob posebnih priložnostih. Kosila, ki so jih sestavljale bolj enostavne jedi in zelenjava z vrta, ki smo ga imeli čez progo na železniški zemlji ter iz ozimnice, ki smo jo lahko naročali ugodneje preko sindikata ŽJ, pa so nam vedno dišala in teknila. Le ob nedeljah se je skuhalo goveja juha za klasično kosilo s »tenstanim« krompirjem, solato in koščkom kuhane govedine. Ob peki prazničnih potic ali cvrtju »bobov« (krofov) pa smo z veseljem polizali ostanke nadeva in nestrpnost čakali, da smo jedli še pravkar pečene in ocvrte, kljub temu, da nam je mama zatrjevala, kako nezdravi so še vroči.

V blokovski kuhinji
leta 1971
(fototeka
Gornjesavskega
muzeja Jesenice,
hrani Edo Torkar)

Naša priljubljena, dolgo edina trgovina je bila Pri Čufer. Južnega sadja, razen pomaranč, takrat še ni bilo v prodaji. A tudi te so bile poslastica, ki sem jih prvič videla a redko okušala šele na Jesenicah. Še z drugimi otroki iz bloka smo se poleti upali kar sami odpraviti po strmini do Male Mežakle in si za posladek nabrali nekaj jagod in borovnic. Jeseni pa nam je furman iz Žirovnice pripeljal ozimnico, nekaj sto kilogramov jabolk in krompirja, ki smo jo spravili v klet. V drvarnico pa smo zmetali premog in drva (ostanki lesenih palet iz železarne). In prav ponosna sem bila, ko sva z očetom kdaj pa kdaj dvoročno našagala potrebno kurjavo. To je bil tudi čas, ko so okoliški kmetje še na lojtrnikih vozili svoje pridelke mimo našega bloka in nam jih ponujali v odkup. Zanimivo je bilo opazovati, ko je pred kakim praznikom prišel naokoli pastir z jato gosi iz južnih krajev. Svoje usluge so na naših dvoriščih ponujali še brusilci nožev in škarij, tisti, ki so cinili preluknjane lonce, popravljalci dežnikov in žagarji drv, ki so kar na vozičku pripeljali s seboj svojo električno »cirkularko«.

Ker se niti oblačil ni kaj dosti kupovalo, smo bili veseli tetinih obiskov saj je večkrat prinesla »cunje«, ki sta jih prerasla sestrična in bratranec. Od časa do časa nam je kaj sešila mamina znanka na šivalni stroj. Mama se je celo razjezila, ko ji je oče pripeljal nov šivalni stroj rekoč: »Kaj pa naj z njim, ko pa ob vsem delu res nimam časa še za šivanje!« Kasneje pa je šla tudi moda v naš prid, saj so bile vse bolj aktualne čim bolj oguljene kavbojke pa navadne srajce in majice.

Prav poseben dogodek je bil nakup radia z gramofonom in prvih plošč z domačimi poskočnimi vižami. Otroci, ki smo se cele dneve podili in igrali zunaj in na dvorišču, kjer vrstnikov nikoli ni zmanjkalo, pa smo si prve ogleda otroških televizijskih oddaj in filmov izposlovali kar pri bolj situiranih sosedih, saj je vsaj v začetnem obdobju v našem bloku stanovalo nekaj družin inženirjev in celo družina kasnejšega direktorja železarne. Leta 1969 smo nabavili svoj televizor in to prav takrat, ko je bil na sporedu prenos prvega vesoljskega poleta in pristanka na luni, ki smo ga lahko vsi vznemirjeni in radovedni spremljali v naši dnevni sobi. Smo pa že prej in kasneje veliko brali. Sprva vso zalogo pravljic jeseniške knjižnice, kasneje pa očetovo zbirko Sto romanov. Ker je bilo ob večerih hladneje, sem se navadno s knjigo v roki usedla pred štedilnik in si noge grela v še topli pečici, dokler se ni popolnoma ohladila ali vsaj do trenutka, ko je skozi steno zadonel očetov strogi glas, da je treba zaradi »šparanja« že končno ugasnit luč v kuhinji. Blokovski otroci smo nekajkrat pripravili tudi igrice na improviziranem odru v kleti in povabili stanovalce na ogled. Največkrat pa smo se igrali zunaj igro z žogo Med dvema ognjema, različne skrivalnice, Marinka prišla s kolodvora, Ravbarje in žandarje. Bolj fantovske igre so bile še zbijanje »piksne« s kamnom, pa balinanje s čisto okroglimi železnimi »kuglami«, ki jih je sosedov fant sam naredil v železarni in »fucanje« (tekmovanje v metanju kovancev k zidu, zmaga in vrženi kovanci so pripadli tistemu, ki je vrgel kovanec najbliže zidu). Šli pa so se tudi »vojne« ne le med blokarji ampak tudi na Razgledni poti in pri Savi. Deklice smo zbirale razne prtičke, pa papirčke od bonbonov. Doma niti nismo imeli posebnih igrac. Nekateri sosedje so čez mejo že nabavili veliko in lepo oblečeno punčko z lasmi a bolj za posteljni okras. Med vrstniki so bili priljubljeni tudi italijanski »čigumiji« ali žvečilci.

Z začetkom sedemdesetih let je prišel čas prvih plesov in zabav, ki smo se jih sestre kljub maminemu nasprotovanju uspele udeleževati že v najstniških letih. Priljubljen je bil ogled filmskih predstav v kinu na Plavžu in v Kinu Radio

na nasprotnem koncu mesta. Nepozaben mi je ostal prvi ples ob živi glasbi in petju jeseniškega zabavnega orkestra Caravelle Pri Jeleni, kjer smo poslušali napeve v stilu: »Zakaj sem sploh še tukaj, v tem mestu rdečega prahu?« Sledilo je obdobje obiskov »disko klubov«. Eden prvih improviziranih je bil nad Murovo, v lesenem objektu za igranje »pink ponka«, ta pravi pa je bil v kletnih prostorih restavracije Pikova dama. Kasneje smo izkoristile priložnosti za odhod v bolj obiskane in večje prostore z disko glasbo na Bledu in v Kranjski Gori.

Po srednješolskem pouku smo se mladi dobivali še v Mlečni, restavraciji blizu stavbe gimnazije, v letih študija pa ob petkih zvečer v železniški restavraciji v nadstropju postaje, kjer smo se spuščali v »pametne« debate. Tudi če nas starši niso zmogli denarno podpirati, so bila to brezskrbna leta, ko se je dalo preživeti le s stipendijo. Za malo več je bilo potrebno le občasno delo preko študentskega servisa. Čutilo se je, da je pred nami prihodnost brez strahu, da ne bi dobili službe in lastnega stanovanja, ko ga bomo rabili.

To je bil tudi čas, ko so v našem bloku že uredili centralno kurjavo, napeljali telefonsko omrežje, ko so na dvoriščih uredili zelenice, na katere se ni smelo niti stopiti in ko veter ni več prinašal smradu po zažganih odpadkih z bližnjega smetišča na Spodnjem Plavžu. Po priboljške smo bolj množično hodili čez mejo v Italijo in Avstrijo. Seveda nekateri so tam že prej nakupovali pralni prašek, različne igrače, otroško hrano in oblačila. A konec sedemdesetih in še sredi osemdesetih let v obdobju velike inflacije in ugodne denarne menjave, smo čez mejo kupovali tako rekoč vsi. Z maloobmejnimi kartami je bilo to še enostavneje. Nabavljali smo pravo kavo, lego kocke, banane in veliko tega, kar se je dobilo le tam oziroma, kar je bilo čez mejo cenejše.

V sedemdesetih je železarna zaposlovala rekordno število delavcev, več kot sedem tisoč. Takrat se je v tovarni zaposlilo tudi mnogo mladih fantov iz drugih jugoslovanskih republik in samski domovi so bili vedno polno zasedeni. Ko pa so si ustvarili družine, so preko železarne dobili stanovanja tudi v novozgrajenih stolpnica. Mnogo njihovih družin se je naselilo v blokovsko naselje na Plavžu, kjer so otroci prvotno naseljenih družin že šli po svoje in si ustvarili lastne domove. Konec sedemdesetih in v začetku osemdesetih let so si premožnejši Jeseničani tudi preko železarne že lahko privoščili gradnjo lastnega doma v novih soseskah privatnih hiš izven mesta, ki so jo pocenili z velikim deležem lastnega dela in z ugodnimi krediti ... (Zdenka Torkar Tahir: Kronika neke jeseniške mladosti ali kako smo preživeli 60. in 70. leta prejšnjega stoletja, objavljeno v Delu čast in oblast, Mugerli, 2013, str. 51-55)

Stari del Jesenic danes ne kaže več pravega življenja že zaradi opuščenih trgovin, obrtnih delavnic in gostinskih lokalov ter razpadajoče stavbe hotela Pošta. Tudi Murova je doživela vrsto sprememb, ki so prekrile njeno nekdanjo patino. Leta 1962 je bil v Železarju objavljen naslednji zapis: »Najstarejši del Jesenic je naselje Murova, kjer so še ohranjene nekatere hiše, ki že predstavljajo kulturni spomenik. Morda bi kazalo kakšno od najstarejših zaščititi in jo tako obvarovati. Toda tudi na Murovi je vedno več novih stanovanj, sodobno urejenih, z velikimi zračnimi okni, namesto majhnih in tesnih; na vsakem koraku se srečuje staro z novim.«

Pračkova hiša na Murovi s cerkvijo
(foto Vitomir Pretnar)

Umetnostni zgodovinar Ivan Sedej pa je leta 1989 zapisal: »Na klancu, ki ga je Valvazor upodobil mimogrede na podobi Jesenic, se je še precej daleč v naše stoletje ohranila stara kmečka pa tudi kajžarska arhitektura – kljub vplivom nekoč največjega industrijskega središča na Slovenskem. Ambient, ki se navezuje na župno cerkev, je sicer še ohranil staro strukturo, vendar pa so se posamezne hiše bistveno spremenile. Kar je pa že starega, je bodisi skrito med novimi zidovi bodisi propada in čaka na neizbežen konec. Lesena Pavelkova hiša je dobila funkcijo zajčjega hleva in kurnika, zašiljen gotski portal v stari zidani hiši nasproti cerkve pri Resmanu (danes je podrta, njena tla pa zravnana v cerkveno parkirišče, op. a.) je skrit med kupi šare, le lepa vrhkletna Pračkova hiša še oznanja staro slavo in priča o oblikah stavbarstva (v lesu), ki je nekoč prevladovala na Jesenicah. Ne gre za velike etnološke spomenike, vendar pa ohranjeni detajli, ki jih lahko še vedno združimo v idealno podobo, pričajo o visoki stavbarski kulturi ...« (Sedej, 1989, str. 82–8)

Jesenice leta 1995
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

VIRI IN LITERATURA:

TORKAR TAHIR, Zdenka: *Ta stare Jesenice ali Murova in Plavž*, Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 2010

Tekst je zasnovan na izbranih odlomkih knjige Zdenka Torkar Tahir, *Ta stare Jesenice ali Murova in Plavž*, Gornjesavski muzej Jesenice, 2010 ter dopolnjen z odlomki iz knjig *Kako so na Murovi včasih živeli?*, Ljudska univerza Jesenice, (ur. Nataša Kokošinek, Zdenka Torkar Tahir), 2010 in *Kako so na Jesenicah včasih živeli?*, Ljudska univerza Jesenice (ur. Nataša Kokošinek, Zdenka Torkar Tahir), 2007.

Irena Lačen Benedičič, Nataša Kokošinek

SAVA IN STARA SAVA

Območje krajevne skupnosti Sava sega do gasilskega doma Jesenice na vzhodu, visoko v pobočje ob potoku Ukova na severu, na jugu ob Prešernovi cesti do Hermanovega mostu in hotela Korotan na zahodu.

Že Prvotno se je naselje imenovalo enako kot reka – Sava. V Ortenburškem rudarskem redu iz leta 1381 se na Savi omenja Wieserjeva kovačnica. Razvoj naselja je tesno povezan z razvojem fužine. Na območje današnje Planine pod Golico so se leta 1526 priselili kovači Bucelleniji iz okolice italijanskega Bergama v Lombardiji, ki so že poznali zmogljivejše breščanske peči za taljenje železove rude. Bernardo Bucelleni je leta 1538 zaprosil vladarja Ferdinanda I. za dovoljenje za selitev k močnejšemu vodnemu viru, k reki Savi. Dobil je koncesijo za obnovo starih železarskih obratov in preureditev za delovanje na breščanski način.

Bernardo Bucelleni je na Savi zgradil večji in sodobnejši plavž s kovačnico, ob njem pa je dal postaviti graščino. V spomin na prvo omembo Save obeležuje krajevna skupnost Sava zadnji teden v septembru svoj praznik. Julij Bucelleni je leta 1598 začel graditi nov plavž, zraven pa je dal zgraditi fužinarsko cerkev Marijinega vnebovzetja in sv. Roka. Železarsko dejavnost so Bucelleniji razširili še na Plavž, Javornik in Radovno. Leta 1632 so napredovali v plemstvo, leta 1634 bili sprejeti med kranjske stanove

in leta 1651 pridobili naziv baron s pridevkom »von Reichenberg«, kar je nemško poimenovanje Savskih jam. Leta 1686 so dosegli še grofovsko čast.

Graščina na Savi v 17. stoletju, bakrerez po Valvazorju
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Sava na Jesenicah
(Arhiv Občine Jesenice, foto Gregor Vidmar)

Podobo Bucellenijeve fužine na Savi nam je ohranil bakrerezec Trost v Slavi vojvodine Kranjske iz leta 1689. Janez Vajkard Valvazor se je več kot tridesetkrat mudil na Jesenicah in je fužino natančno opisal. Rudnik Sava (kot jo imenuje), katerega lastnika sta Oktavij in Janez Andrej Buccelleni, leži med trgoma Jesenice in Javornik. Tu so v času turških vpadov izdelovali velike količine kakovostnega jekla in ga izvažali. V okolici Save so našli kakovostno železovo rudo, ki je bila bela kot alabaster in iz nje kovali imenitno jeklo, »ki rado turško kri pije«. Izdelovali so tudi železna sidra, ki so tehtala do 30 stotov. Valvazor še navaja, da je imel gospod veliko vodno kolo s korci, ki so zajemali vodo in jo zlivali v žleb, napeljan na grajski vrt. Omenja tudi, da je tu živel puškarski mojster Peter Botti, z nadimkom Dagel. Izdeloval je tako kakovostno in lepo okrašeno orožje, da je lahko tekmoval z najboljšimi italijanskimi, francoskimi ter nizozemskimi mojstri. Njegova spretnost s starostjo ni zamrla, temveč jo je prenesel na sina in zeta, ki sta izdelovala tudi umetelno izrezljane gumbice iz jekla. Orožje in gumbice so izvažali tako v bližnje kot daljne dežele.

Po več kot 130 letih dobrega gospodarjenja je leta 1718 fužino na Savi zakupil Jernej Garzoni, ki je vložil ves svoj trud v obnovo železarskih obratov. Leta 1742 je fužina prišla pod prisilno upravo in leta 1762 v last upnikov iz Trsta, ki so jo leta 1766 prodali Valentinu Ruardu. Kritičen opis savske fužine je v knjigi *Oryctographia Carniolica* leta 1748 podal Baltazar Hacquet. Opozoril je na izčrpane zaloge železove rude in neugodno prometno lego Jesenic. Poudaril je tudi izjemno negospodarno izkoriščanje lesa, ki so ga v velikih količinah sekali za kuhanje oglja.

Družina Ruard se je v začetku 18. stoletja deloma preselila iz belgijskega Leuvna (vzhodno od Bruslja) v Flandriji na Dunaj, od koder je prišel na Kranjsko Valentin Ruard. Izdelal je načrt za obnovo in modernizacijo železarskih obratov na Savi ter začel širiti zlasti svojo gozdno posest. Na Savi so tedaj delovali plavž z dvema pihali, dve skladišči za oglje ter pet kladiv. Pri fužini je bilo zaposlenih 23 fužinskih delavcev, 59 rudarjev, 200 oglarjev in gozdnih delavcev. Ruard je bil tudi lastnik nogavičarske manufakture na Jesenicah. Leta 1775 je od javorniškega fužinarja Zoisa odkupil plavž na Plavžu in jeklarsko fužino v Mojstrani. Živel je v graščini na Savi in leta 1788 tu uredil poštno postajo ob cesarsko-kraljevi poštni cesti Kranj-Beljak.

Opis savske fužine v tem času najdemo v Jožefinskem vojaškem zemljevidu z opisi, ki so nastali v letih od 1763 do 1787. V sekciji 135 opisuje Plavž, Jesenice in Savo, ki so med seboj oddaljeni 400 do 500 korakov, od Javornika pa pol ure. Na Savi stojijo z obzidjem obdani: cerkev, enonadstropna, trdna in udobna zgradba ter dobro zgrajena jeklarna in železarna. Opisane so še vode, poti, hribi in gozdovi z opozorilom med opombami, da vse tri vasi ležijo v ozki dolini, obdani s hribi na obeh straneh. Podobno stanje je bilo v času nastanka Terezijanskega katastra (1748–1756). (Lačen Benedičič, 2005, str. 3–7)

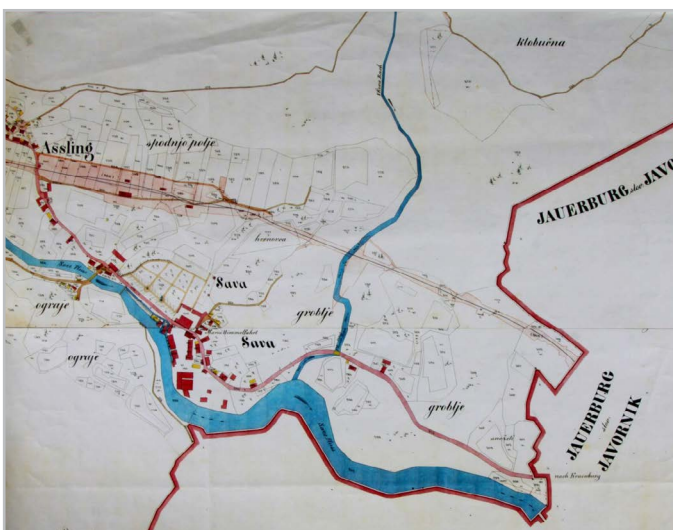
Sava na Jožefinskem vojaškem zemljevidu

Valentinovo premoženje je po smrti leta 1789 skupaj z dolgovi prevzel sin Leopold Ruard. Pravilno je ocenil pomen iznajdb parnega stroja in uporabe premoga v železarskih obratih. Že leta 1796 je uspešno izvedel prve poskuse kurjenja plavža z zasavskim premogom. Konec 18. stoletja so v deželo vdrli Francozi, leta 1809 ustanovili Ilirske province in reorganizirali javno upravo. Leopold Ruard je bil do novih oblasti lojalen in je bil celo postavljen za jeseniškega župana. Ponudili so mu možnost, da preuredi fužine za vojaško proizvodnjo. Po odhodu Francozov so se ti načrti izjalovili, pri ljudeh pa se je zaradi simpatiziranja s Francozi slabo zapisal. Umrl je leta 1834 brez oporoke. Polovico premoženja je dobila hči Kristina (pozneje poročena z belopeškim gospodom Francem Kosom), drugo pa sin Viktor Ruard.

Sava pozimi
v prvi polovici
19. stoletja,
svilena vezenina
neznane avtorja
(fototeka Gornjesavskega
muzeja Jesenice)

To obdobje natančno popisuje Franciscejski kataster, ki je nastal med letoma 1817 in 1828. V njem se, poleg Plavža in Jesenic, omenja Ruardova železarna na Savi. Med opisom industrije in obrti sta po oceni opisovalca izstopali fužina ter jeklarna Leopolda Ruarda, ki je železovo rudo dobivala iz lastnih rudnikov v Savskih jamah in na Begunjščici. V katastrski občini Jesenice so bili plavž, kovačnica s štirimi pretalilnimi ognjišči (frišaricami), eno vlečno kladivo ter valjarna z dvema pretalilnima ognjiščema. Poleg plavža je deloval tudi mlin za lastne potrebe in preskrbo delavcev. Pri fužini je bilo zaposlenih 460 delavcev, vključno z oglarji. Na Jesenicah je delovala tudi pletilnica nogavic in oblek, v kateri je delalo 60 oseb. V občini sta bila še dva mlina za žito in mlin za sadro (mavec).

Sava v reambulančnem
katastru leta 1868

Viktor Ruard se je rodil na Savi 26. marca 1814. Poleg savskih fužin je podedoval tudi veliko združeno posest v Zasavju, ki jo je zaradi oddaljenosti leta 1840 izročil svojemu tastu Josephu Atzlu. Vso energijo je vlagal v fužino na Savi. Leta 1851 je fužino prizadela poplava in obnova je trajala tri leta. Po poplavi so obnovili 32 metrov širok jez in 250 metrov dolge lesene rake. V celoti so obnovili tudi plavž, ki je bil visok 12 metrov, premer peči pa je znašal 2,8 metra. Ob plavžu so postavili ogrevalce zraka – rekupe-ratorje, s pomočjo katerih so v plavž vpihovali vroč zrak. Zraven je stala obnovljena pudlovka, ob rakah pa še mlin in žaga. Za plavžem je stalo skladišče za oglje – kolpern. Fužina je obsegala še cerkev in graščino z vrtom, gospodarska poslopja in hleve ter delavsko stanovanjsko hišo – kasarno. Ruard je delavcem dajal v najem zemljišča in vzdrževal tovarniško živilsko trgovino – kašto, v Markótovi hiši pa je bila fužinska šola. Od ljudskega štetja leta 1869 do naslednjega 1884 je bilo na Savi 31 hiš, v katerih je prebivalo 258 oseb (Lačen Benedičič, 2005, str. 8–9).

Sava v 19. stoletju
(fototeka
Gornjesavskega
muzeja Jesenice)

Jeseničani so se takole spominjali zadnjega savskega fužinarja in njegove družine: »Róvet – Róvetovi, tako so imenovali v svoji govorici stari Jeseničani gospodarja savskih jam in fužin na Savi Ruarda, Ruardove. Žal danes žive le še redke priče, ki so osebno poznale Ruarda in njegovo družino. Večje število je pač onih, ki so poznali Frica Ruarda, ki je edini izmed Ruardovih otrok ostal v domačem kraju do svoje smrti. Poleg že omenjenih rudnikov in fužin so imeli Ruardovi na Jesenicah tudi obširno kmetijsko posestvo. Poleg ostale živine so redili stalno po 12 molznih krav. Vsi hlapci in dekle so poleg plače dobivali tudi vso hrano – petkrat na dan

pri Ruardovih. S posli so Ruardovi, po pričevanju starih ljudi, dobro in lepo ravnali. Tako je ena dekla imela opravek samo s kuho za posle in reveže, katerih se je vsak dan mogo nasitili pri Ruardovi poselski mizi. Po enega ubožca je Ruardova družina stalno oskrbovala z vsem potrebnim. Pripoveduje se, da so tega siromaka trikrat na teden oprali in preoblekli. Oglasil se je pri Ruardu nekoč tudi jeruzalemski romar, ki je visoko gori na gospodarsko poslopje pritrdil lesen križ, katerega je prinesel seboj s svoje božje poti. Dejal je ob tej priliki, da Sava ne bo pogorela, dokler bo ostal križ na mestu, kamor ga je pribil.

Vsako leto 4. decembra, to je na god sv. Barbare, je bila v savski cerkvi sv. maša za rudarje. Po številu okrog 300 rudarjev se je udeležilo te maše v svojih slavnostnih krojih. Po maši se je vršila pogostitev vseh rudarjev. Po gospodarjevi odredbi so vsako leto ob tej priliki v graščinski veži na Savi pripravili 3 škafe vina in skladovnico kruha. Vsak rudar je prejel štruco belega kruha, vino je pa mogel vsakdo piti z zajemalko, naravnost iz škafe. Vino so toliko časa dolivali, da so vsi rudarji dobili svoj delež, pa tudi drugi so si ga lahko privoščili.« (Anton Žerjav: Rovetovi, Po zbranih spominih ustnega izročila spisal v letih od 1981 do 1991, prepis hrani Gornjesavski muzej Jesenice)

»Družina Ruardovih je štela 9 članov, to je očeta, mater in 7 otrok. Stanovali so v graščini na Savi. Glavar družine (Viktor Ruard, op. a.) je bil po pripovedovanju onih, ki so ga osebno poznali, resen in dober človek. Znano je, da je kar skozi okno svoje pisarne v prvem nadstropju Ruardove graščine

Viktor Ruard (1814–1886)
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

metal miloščino mimoidočim prosjakom. Ker je kot jeseniški, od francoske oblasti postavljeni maire – župan (Viktorjev oče Leopold Ruard, op. a.), moral peljati Francoze preko Karavank na Koroško, avstrijski vojski v hrbet, so mu to dejanje zelo zamerile tako avstrijske oblasti, kakor tudi Jeseničani, ki za Francoze niso bili preveč navdušeni. Zanimivo je to, da so bili takratni Jeseničani prepričani, da je moral Ruard avstrijskim oblastem radi tega izdajstva, kakor so nazivali to dejanje, plačati tako visoko odkupnino, da je vsled tega zašel v tako velike finančne težave, da jih končno ni mogel več prebroditi.

Ana Ruard
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

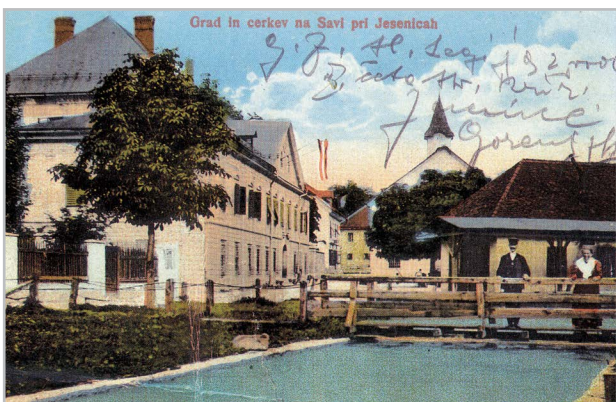
Gospa Ruardova je bila lepa žena. Obstojta sicer ustno izročilo, da je njena tašča, ki ni dobro obvladala slovenščine dejala o njej: bršča (brhka) nič – bogata nič. Sicer pa, kateri tašči je pa že bila snaha všeč? Bila je vesele, dobrodušne pa tudi odločne nravi. Ljubila je lov na živali, saj je vzdrževala v graščinskem vrtu na Savi kar cel živalski vrt. Med drugimi zvermi so redili tudi dva medveda, katera je pogumen in spreten lovec uplenil ob odsotnosti medvedke iz brloga na Mežaklji. Trdijo, da je lovec le z veliko težavo odnesel pete in plen pred razjarjeno medvedko, ko je opazila rop mladičev. Ko sta postala kosmatinca po preteku nekaj let hudobna in okolici nevarna, so ju izpustili iz kletk in priredili nanju pravcati lov v graščinskem vrtu.« (Anton Žerjav: Rovetovi, Po zbranih spominih ustnega izročila spisal v letih od 1981 do 1991, prepis hrani Gornjesavski muzej Jesenice)

Jeseniški Rovetovi ob koncu 19. stoletja
(last Martina Noča)

V velikem vrtu ob Ruardovi graščini je bil živalski vrt, kjer so imeli poleg volkov, medvedov in divjadi tudi opice, ki so jim domačini pravili »afne«. Oskrbnik je bil redno plačan, kakor ostali delavci pri fužini, ogled živalskega vrta pa je bil brezplačen. V vrtu so gojili tudi zelenjavo in več vrst rož, za katere je skrbel izkušen vrtnar, domačin Franc Preželj. Po ukinitvi živalskega vrta so živali prodali v Ljubljano in Celovec. Potem so povečali hleve, kjer so redili prašiče, vole in krave. Za okras so bili le še pavi in fazani.

Pod vodstvom Viktorja Ruarda je savska fužina doživela zadnji veliki zagon. Leta 1858 je kupil blejsko posestvo z gradom in jezerom. »Poleg drugih posestev je bil tudi blejski grad in jezero lastnina Ruardovih. Tja je zahajala redno vsako leto za 1 mesec dni na letovanje Ruardova žena. Pa tudi ob drugih prilikah, če je bil gospodar vsled kupčijskih zadev dalje časa z doma, je rada bivala na Bledu. Na letovanje jo je spremljalo domače – savsko – moško in žensko služabništvo. Blejsko posestvo ji je moralo biti prav posebno pri srcu, ker ni pustila, da bi si kdorkoli samovoljno lastil kakršnekoli pravice ob ali do jezera. Ve se za gotovo, da je takoj nastopila s tožbo proti Malnerju z Bleda, ker je na lastno pest začel zasipati jezero, da bi izboljšal svojo obalo. Šele ko je Malner dokončno izgubil pravdo, je dovolila, da je smel dovršiti začeto delo.« (Anton Žerjav: Rovetovi, Po zbranih spominih ustnega izročila spisal v letih od 1981 do 1991, rokopis hrani Gornjesavski muzej Jesenice)

Razglednica gradu in cerkve na Savi
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Počasi so se začeli kazati prvi znaki krize zastarelih gorenjskih fužin. Na pobudo Zoisov, lastnikov javorniške in bohinjskih fužin, so leta 1869 združili gorenjske fužine v Kranjsko industrijsko družbo (KID). Kljub otepanju je prezadolženost prisilila Viktorja, da se je družbi priključil leta 1871. KID je od Viktorja Ruarda odkupila veleposestvo Bled (28 458 hektarjev), plavž na Savi, dve pudlarski peči, žage in mlini, posest na Plavžu, fužine v Mojstrani in Globokem, rudnik Savske jame ter rudnik manganove rude na Begunjščici. Zase si je še pridržal blejski grad, ki ga je moral leta 1882 prodati z vsem inventarjem. Preostanek svojega življenja je preživel na Savi, kjer je 19. januarja 1886 tudi umrl.

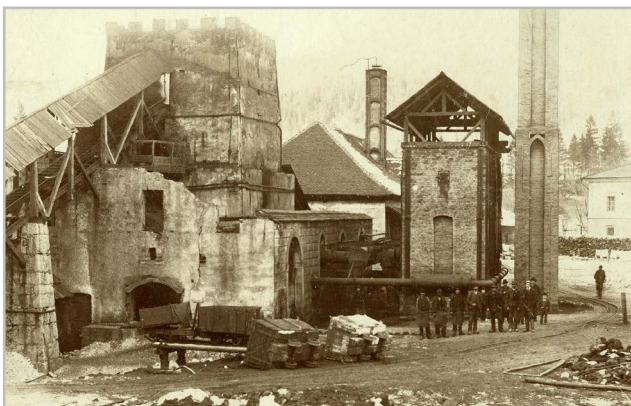
Stara železniška postaja
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Z izgradnjo Rudolfove železnice leta 1870 je Sava je dobila prvo železniško postajo, ki so jo leta 1905 prestavili na drugo stran proge in poimenovali Jesenice – Fužine (Assling – Hütte). Prvi most čez železniške tire, v bližini današnjega TVD Partizana, je bil zgrajen v loku in je tako dobil ime »krivi most«. Povezoval je oba dela naselja skozi dokaj zaraščeno Hrenovco. Drugi je bil v bližini nekdanjega hotela Pošta in je še hitreje omogočal dostop na Staro Savo z zahodne smeri. Ker je bil speljan po posesti potomca cesarsko kraljevih poštarjev, Jeseničana Alojzija Šraja, so ga imenovali Šrajev most. Jeseniške fužine so z izgradnjo gorenjske proge dobile novo prometno povezavo z Ljubljano in južno železnico Dunaj-Trst.

»Krivi most«, ki je povezoval Savo s Hrenovico in Staro Savo, razglednica
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

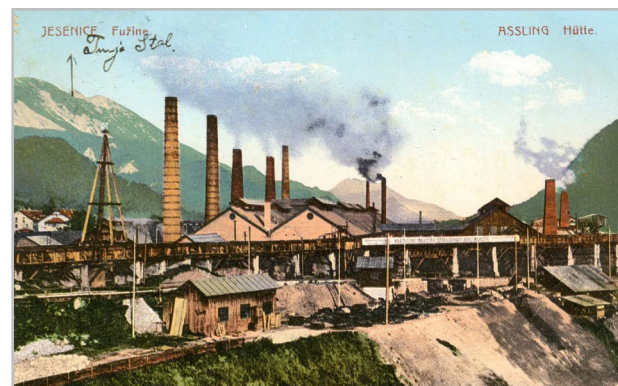
Leta 1872 je železarjem pod vodstvom inž. Lamberta Pantza prvim na svetu uspelo v plavžu na Javorniku industrijsko pridobiti feromangan (zlitino železa in mangana). Največ so ga izdelali v plavžu na Savi in dosegli najvišjo stopnjo, tj. 54 odstotkov mangana. Kljub temu, da je kranjski feromangan še več let ostal eden glavnih izvoznih proizvodov, je bila savska fužina nekonkurenčna. KID jo je leta 1885 neuspešno poskušala prodati, kar je nazadnje pokopalo zadnjega savskega fužinarja Viktorja Ruarda.

Plavž na Savi leta 1897
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

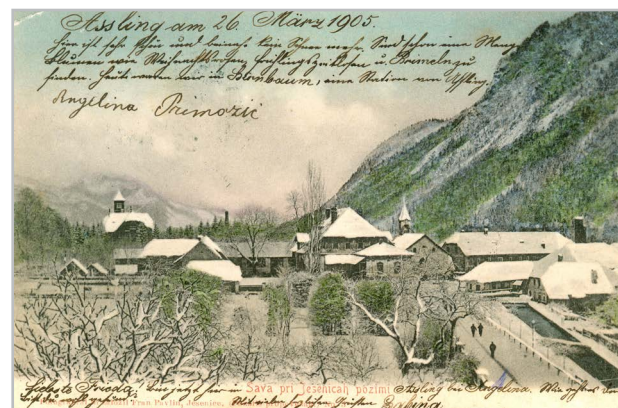
Zadnje desetletje 19. stoletja je na Savo prineslo propad fužinarstva, KID pa je s svežim kapitalom začela graditi novo železarno na občinskem pašniku v Grobljah. Leta 1890 so v nove obrate napeljali elektriko in z obratovanjem je začela prva Siemens-Martinova peč, ki so ji sledile še druge. K novim obratom so sodile težke in lahke proge za valjanje pločevine, srednje in fine proge žične valjarne, vleke za žico, žičarna, žebljarna, livarna ter mehanične delavnice. Leta 1889 so obrate železarne na Savi z industrijskim tirom povezali z gorenjsko progo.

Z zagonom nove železarne so se na Jesenice začeli priseljevati delavci fužine v Bohinjski Bistrici, ki so po požaru oktobra 1890, ostali brez dela in z Dolenjske (po opustitvi livarne na Dvoru pri Žužemberku), jeseniški plavžarji pa so se za delom pri plavžih selili v Škedenj pri Trstu. Ko so tam leta 1897 zapihali prvi plavž, je prenehal obratovati plavž na Savi. Tu so delovale le še opekarna, zavijalnica in leta 1889 zgrajena žaga nasproti skladišča za oglje. Po smrti Ane Ruard, vdove zadnjega savskega fužinarja, leta 1890, so notranje prostore Ruardove graščine prezidali in uredili stanovanja za zaposlene KID (Lačen Benedičič, 2005, str. 7–10).

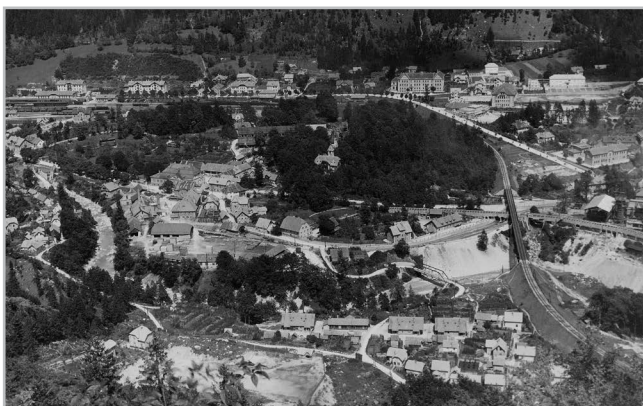
Železarna Kranjske industrijske družbe leta 1905, razglednica
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Na prelomu stoletij se je začel proces diferenciacije naselja Sava. KID, ki je od Ruarda prevzela fužinske objekte, je leta 1893 odkupila še gradič v Hrenovici, ob izgradnji namenjen turistični in gostinski dejavnosti. V tako imenovani Obersnelovi vili so uredili stanovanja za višje tovarniške uslužbence. Za svoje delavce in njihove svojce je tovarna med letoma 1895 in 1896 zgradila bolnišnico na Savi. V letu 1893 je potekal ustanovni občni zbor požarne brambе, ki je svoj prvi gasilski dom dobila poleg bolnišnice. V sodelovanju s Stavbno družbo iz Ljubljane je na Savi zgradila prvo kantino, ki je stala ob današnji Fužinski cesti. Upravnik kantine se je s pogodbo obvezal, da bo delavcem dostavljal malico ob točno določenih urah. Leta 1904 so to dejavnost preselili v novo delavsko restavracijo Kazina, kantino pa preuredili v delavska stanovanja. V letih od 1898 do 1905 je KID v Hrenovici zgradila še tri enonadstropne vile za svoje uslužbence. V osrednjem parku v Hrenovici so bile prireditve na prostem in veselice.

Stara Sava na razglednici iz leta 1905
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Gorenjska železniška proga je leta 1870 razmejila Savo in Jesenice, odprtje bohinske železniške proge leta 1906 pa je dokončno ločilo obe naselji. Poslej je med njima obstajala le povezava z nadvozi in predorom v bližini novega kolodvora. Bohinjska železnica je dokončno razdelila tudi Savo. Za opuščeno fužinsko naselje se je začel uporabljati izraz Stara Sava, pojem Sava pa se je razširil na novozgrajena poslopja v Grobljah, Novi vasi, Zaštreki in na Senožetih (Lačen Benedičič, 2005, str. 18–20).

Bohinjska železnica je dokončno razdelila naselje Sava na nekdanje fužinsko naselje, ki je dobilo ime Stara Sava, in na novo železarno z delavskim naseljem ob Cesti železarjev.

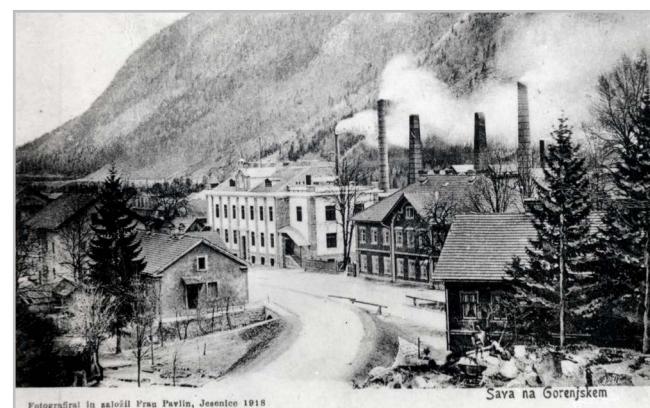
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

S širitvijo Save in razvojem železarne je število prebivalcev naraslo na 2004, kot je razvidno iz popisa prebivalcev leta 1900. S tem je povezano tudi živahno družabno in društveno življenje. Na Savi so leta 1885 ustanovili prvo bralno in pevsko društvo. Ustanavljati so začeli godbe, gledališke odre in pevske zборе. Za ustanovitev in razvoj gledališkega društva leta 1906 je zaslužen hranilniški uradnik, dramatik in režiser Jakob Špicar. Poleg kantine so na Savi delovale še Markótova, Hermanova in Trevnova gostilna. Pri Markótu je bil sedež Katoliškega delavskega društva, kjer so prirejali in uprizarjali glasbene večere. Tu je bil leta 1905 občni zbor podružnice sv. Cirila in Metoda. Poleti 1907 so po desetih letih delovanja društveno dejavnost preselili v novozgrajeni delavski dom pri Jelenu na Savi, kjer je bil pozneje tudi sedež krajevne organizacije Zveze kovinarjev Jugoslavije (SMRJ), gospodarske in konzumne zadruga (rekli so mu tudi »rdeči konzum«). Na Savi je ob »črnem konzumu« pri Kobalu imelo svoje prostore telovadno društvo Orel. Telovadili so na dvorišču Markótove gostilne, kjer je že imelo svoj sedež Katoliško delavsko društvo. V Ferjanovi gostilni s salonom je 11. septembra 1904 odprla svoja vrata javna ljudska

knjižnica društva Prosveta, oktobra pa so tu ustanovili telovadno društvo Sokol. Telovadili so na Ferjanovem vrtu, po prvi svetovni vojni pa v nemški šoli na Savi. Pri Trevnu je od leta 1904 imelo sedež Slovensko delavsko napredno izobraževalno društvo, ki je vabilo liberalno usmerjene Slovence (Lačen Benedičič, 2005, str. 23).

V letih 1905/6 je Sava pri Jesenicah štela nad 130 hiš. Z izgradnjo bohinske proge leta 1905 so prvo železniško postajo prestavili na drugo stran tirov ob vhod v železarno, kjer je stavba nekdanjega kolodvora še ohranjena. Leta 1906 so zgradili nov kolodvor, ki ga je leta 1951 nadomestila sedanja stavba železniške postaje Jesenice. Savo in Jesenice sta povezovala lesen most čez železniško progo ter predor pod progo, zahodno od novega kolodvora. Leta 1905 so začeli graditi železniški most čez Prešernovo cesto, tovarniške rake in reko Savo. Kranjska industrijska družba je začela intenzivno širiti tovarno. Do konca februarja 1906 je moralo 17 družin zapustiti stanovanja v Grobljah, saj so podrli štiri hiše. S širjenjem železarne se je Sava preimenovala v Assling – Hütte (Jesenice – Fužine).

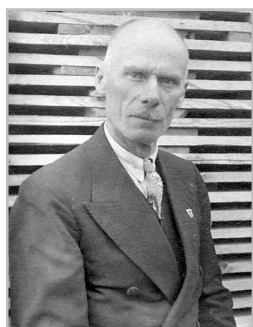
V letu 1905 so zgradili novo cesto, ki še danes povezuje Savo z Jesenicami. Jeseničani so se pritoževali nad neprimernostjo nove ceste, ker jo je na obeh straneh obkrožal gozd in je bila slabo razsvetljena. Tako je nudila dovolj priložnosti tatovom, ki so napadali mimoidoče. Ob cesti so leta 1907 postavili ledenico in barake. V Slovincu so obtoževali postavljanje barak v tem lepem predelu Jesenic, kjer naj bi raje gradili krasne stavbe. Leta 1908 so na Savo napeljali nov vodovod, saj jim je železnica vzela Ribjek, bajer, kamor so hodili po vodo. Gospodinje so poslej hodile prat k Savi.

Sava na Gorenjskem leta 1918, razglednica (fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Na Jesenicah se je oblikoval odbor, ki je nameraval zasaditi drevored ob novi državni cesti od Save do hotela Pošta in naprej po Prešernovi cesti. Leta 1909 je kistanjev drevored zasadilo prometno društvo (Lačen Benedičič, 2005, str. 18–19).

Do konca prve svetovne vojne je imela na Jesenicah kočije le železarna, ki jih je uporabljala za prevoz pošte od kolodvora do železarne. Posebno kočijo s trdimi – gumiranimi kolesi pa so uporabljali za prevoz direktorja in njegovih gostov, tovarnarjev ter lovcev. Zadnji, dolgoletni stalni kočijaž je bil Janez Koren s Stare Save, oče znanih Korenovih fantov. Stanovali so v pritlični tovarniški hiši, v kateri je bila nekdanj kovačnica, kar je razvidno iz načrta iz leta 1888. Hiši so rekli Pri Kučarju, pozneje pa Korenova hiša. Ko je železarna kupila prvi avtomobil, se je kočijaž Koren upokojil.

Oče Janez (Johan) Koren
okoli leta 1938
(last Nade Černe)

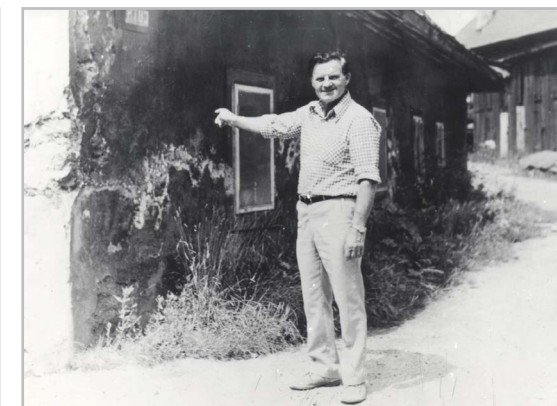
»Oče Johan je bil kočijaž in je bil najprej v službi pri grofu Bayu v Dvorski vasi. Tam so imeli majhne otroke in so zato zaposlili doviljo. Tako sta se oče Johan in mati Johana spoznala in kasneje poročila. Grof jima je za poročno darilo kupil pohištvo za kuhinjo in sobo. To pohištvo so imeli do konca bivanja v Korenovi hiši. Nekaj let po poroki, ko sta že imela otroke, sta odšla v Ameriko. Trije otroci so odšli z njima, najmlajša hči pa je ostala pri maminih starših v Kamniku. Oče je imel prehudo domotožje in tako so se vrnil domov. Preselili so se na Jesenice, kjer se je oče zaposlil pri Kranjski industrijski družbi kot kočijaž. Vselili so se v hišo na Stari Savi, ki je bila tovarniška. Mama je najprej delala v 'čeglovnici'

na Stari Savi. Ko je število otrok naraslo, je pustila službo. V družini je bilo 16 otrok. Pet jih je pomrlo že v zgodnji mladosti, enajst pa jih je preživelo. Od tega je bilo devet fantov in dve dekleti. Mama je pomagala kmetom pri delu na njivi, da je dobila nekaj hrane. Hodila je vse do Kranja in ostajala pri kmetih tudi po cel teden. Revščina je bila včasih tako huda, da so hodili v Markótovo gostilno po pomije za prašiče. Če so bili vmes krompirji, so jih izbrskali ven in pojedli. Spominjam se, da je mama pravila, kako so otroci vlomili v shrambo, kjer so bila jabolka za ozimnico. Ko je mama prišla domov in zagledala prazno shrambo, se je samo zjokala. Zlasti hudo je bilo med prvo svetovno vojno, ko je bil ata na fronti. Domov se je vrnil bolan. Imel je tifus. Takrat so bili otroci spet prikrajšani, saj je šla vsa najboljša hrana za očeta, da se je pozdravil. Ko

je ozdravel, je spet delal kot kočijaž. Vsak dan je prevažal direktorja Noota z Javornika na Savo in po drugih opravkih. Skrbel je za konje, ki so jih imeli v gospodarskem posloplju za graščino. Pri hiši se je zato reklo pri Kučarju. Ko je direktor Noot kupil avto (okoli leta 1935), se je Korenov ata upokojil.« (Nada Černe: Korenova družina s Stare Save, Kako so na Jesenicah včasih živeli?)

Korenova hiša na Stari Savi
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Franc Koren pred Korenovo hišo
(last Vitomirja Pretnarja)

Na pobudo KID je bila že v šolskem letu 1903/4 ustanovljena zasebna nemška šola v Ruardovi graščini na Stari Savi. Leta 1906 so jo preselili v novo šolsko stavbo nasproti glavne pisarne železarne. To je pospešilo gradnjo nove slovenske šole (današnja gimnazija), ki so jo dokončali leta 1914.

Živahen razvoj je leta 1914 prekinila prva svetovna vojna. Ko se je maja 1915 antantnim silam pridružila Italija, so se Jesenice znašle v vojni coni. Železarna je izdelovala vojno blago za avstrijsko armado, po mobilizaciji pa so moško delovno silo nadomestile ženske. Jeseniški kolodvor je imel pomembno vlogo pri oskrbovanju avstrijskih vojakov na soški fronti. Ob začetku vojne so na kolodvoru ustanovili podružnico Rdečega križa in uredili zasilno bolniško oskrbo za vojake, ki so jih z vlaki pripeljali s fronte. Postavili so tudi več pomožnih objektov za sprejem vojnih ujetnikov in beguncev. 14. avgusta 1917 so Jesenice doživele bombni napad, ki je najbolj prizadel Koroško Belo, nekaj bomb pa je padlo tudi na Groblje in Savo. Končno je nastopil mir in 29. oktobra 1918 se je na zborovanju pred kolodvorom zbrala velika množica Jeseničanov, da

proslavi ustanovitev nove države Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki jo je nasledila kraljevina Jugoslavija (Lačen Benedičič, 2005, str. 21).

Slavje na Savi ob nastanku nove države leta 1918
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Jesenice so po vojni postale pomembno križišče v mednarodnem potniškem ter tovornem prometu, zaradi svoje obmejne lege. To je vplivalo tudi na naselje Sava, ki se je razvijalo ob železniški progi in državni cesti. Po podpisu rapalske pogodbe leta 1920 je nova državna meja odrezala plavže Kranjske industrijske družbe v Trstu od matične tovarne na Jesenicah.

Nekdanja fužina na Stari Savi se je dokončno preoblikovala v naselje. V Ruardovi graščini iz 16. stoletja so po letu 1890 uredili stanovanja za zaposlene v KID. Leta 1891 je bilo v njej eno nameščensko, šest mojstrskih in 11 delavskih stanovanj.

Ruardova graščina leta 1920
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Leta 1953 je bilo v graščini že 20 stanovanj, pet let pozneje pa je v graščini živelo 15 družin s 47 člani in podnajemnico v trinajstih

stanovanjih. »Stanovalka (Angela Ferjan), ki je v graščini živela od leta 1945 do 1954 s starši in dvema bratoma, s sestrinim fantom in svojim možem, pravi, da so imeli stanovanje s kuhinjo, spalnico in sobo (72 m²) v pritličju, levo od vhodnih vrat. Priselili so se iz mlina kot šestčlanska družina. Opremo so dobili iz skladišča. Stanovanje so dobili, ker je bila mama aktivistka AFŽ. Kopalnice ni bilo, zato so se umivali v čeburu, prali pa so lahko v skupni pralnici. Lesene pode iz desk so ribali. V drvarnici za graščino so imeli kokoši. V kuhinji so imeli zidan štedilnik 'na dva štuka' (dva kotlička). V veliki spalnici sta spala brata ter ata in mama, v drugi sobi pa ona z možem (poročila se je leta 1946, stara 18 let). Okoli leta 1950 sta naročila novo opremo pri Černetu v Gorjah. Na hodniku so bili skupni lijak, shramba za tri stranke, zadaj pri stopnicah pa še skupno stranišče na štrbunk.« (Torkar Tahir, 2016, str. 68)

Uradniško stanovanje v Ruardovi graščini okoli leta 1930
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice, foto France Vilman)

Za graščino so bila gospodarska poslopja in hlevi, kjer so imeli konje, vole in krave. »V graščinskem vrtu so pridelovali sadje in zelenjavo. Za oskrbo posestva je imela tovarna zaposlene hlapce in dekle. Posebnost Stare Save je bila tudi čreda konj, volov in krav molznic, nameščena v hlevih pod velikim gospodarskim poslopjem, ki so jih jeseni umni gospodarji napolnili z dišečim senom s Pristave in celo z Golice. Tega so najeti kosci lepo pokosili 1880 m visoko v Karavankah. Se še kdo tu v okolici lahko pohvali s tako visoko košnjo nad ločnico gozda?« (Stane Tušar: Prvi avto Kranjske industrijske družbe na Savi, Kako so na Jesenicah včasih živeli?)

Kasarna je že v času delovanja savske fužine služila kot stanovanjska stavba za delavce. »V njej so stanovali plavžarski in pudlarski delavci, kasneje pa delavci železarne. Kovač Cundrič Anton, rojen 20. 3. 1811, je stanoval v 1.

nadstropju (tretja vrata). Njegova hči, Neža Cundrič, je bila 1. 1. 1843 rojena že v tem stanovanju in njeni otroci tudi: hči Minca Cundrič in sinovi Franc, Pavel, Anton in Janko Torkar. Družini Cundrič in Torkar skupaj sta v kasarni živeli kar 112 let. Franc in Anton sta že umrla, Pavel ima svojo hišo na Jesenicah, Janko pa v Kranju. Stanovanja v tej zgradbi so bila za tisti čas dobra a tesna in s črnimi kuhinjami. Pudlarski mojster Vilman je imel eno samo sobo, v njej je živelo pet oseb. Pri nas pa je v eni sobi bivalo osem ljudi in to do takrat, ko so se izselili Slivnikovi. Potem smo prebili steno in tako pridobili še eno malo sobo. Stranišča so bila skrajno zanemarjena – pet družin je uporabljalo eno. Vodo smo dobivali iz skupnega korita pred hišo, skupna kopalnica pa je bila v plavžu. V veliko leseno banjo so natočili mrzlo vodo in jo ogreli s kosom žareče žlindre. V veliki črni kuhinji Neže Cundrič se je neprestano sušilo meso kakih štirih do osmih prašičev, ki so ga prinesli tudi od drugod. V tej črni kuhinji pa so kuhale še tri stranke: Petelin, Vilman in Slivnik. Da je bila kuha med 'mestejami' zelo neprijetna, so dokazovale solzne oči. Globlje v peči je tlela 'braška' (zdrobljeno oglje). Razumljivo je, da je bilo zaradi takšnih razmer štedilnikov vedno več. V njih se je kuril koks, poceni kurivo, pridobljeno iz generatorjev plina v martinarni. V kasarni ni bilo alkoholikov; petja se ni nikoli slišalo. Sicer pa tudi gostiln ni bilo v bližini. Pri Markótu so jo odprli dokaj pozno. Drvarnice so imeli stanovalci pod kakimi stopnicami, v veži, mi pa zadaj za hišo, oddaljeno najmanj 150 do 200 korakov. Tam smo redili vsako leto dva debela prašiča. To je bila zasluga mame. V Mojstrani⁷, blizu mizarstva Lazar, je dobila v najem zelnik, s katerega sem domov vozil prašičjo krmo. Druge stranke se s prašičjerejo niso ukvarjale. K nam je prišel klat Ivan Repe, krstni boter in prodajalec v Kašti. Nam, fantom, je naredil vsakemu svojo mesno klobasico. Nekoč je vihar

Kasarna na Stari Savi
pred prvo svetovno vojno
(fototeka Gornjesavskega
muzeja Jesenice)

podrl veliko lipo, ki je padla na svinjak. Oče je pritekel iz plavža, kjer je bil preddelavec. V nalivu se je prehladil, zbolel za tuberkulozo in 5. decembra 1890 umrl.« (Torkar, 2009, str. 325–326)

Cundrova Minca – zadnja
mežnarica v cerkvi na Stari Savi
(fototeka Gornjesavskega
muzeja Jesenice)

Ohranil se je tudi spomin na najbolj vestno tovarniško mežnarco v cerkvi na Stari Savi. Od leta 1918 do 1946 je bila to vdova Marija Cundrič, sestra dolgoletnega tovarniškega livarskega mojstra Franceta Torkarja. Cundrova Minca je imela brezplačno stanovanje v sosednji kasarni, kjer je lahko tudi brezplačno uporabljala elektriko, od krav molznic pa ji je dnevno pripadal liter mleka. Savčani pomnijo vedro, veselo in hudomušno Cundrovo Minco. Rada je bila lepo oblečena. V modi so bila široka krila z večimi spodnjimi krili »untrcami«, ki pa si jih varčna Minca ni privoščila. Zato si je v krilo všila obroč od soda. Smolo je imela le enkrat, ko je pokleknila pred oltarjem na obroč, ki se je zadaj dvignil ... (Lačen Benedičič, 2005, str. 29).

Delavska stanovanja so uredili tudi v nekdanjem mlinu ob rakah. »V stanovanje Na mlinu smo se vselili 1932. leta, in sicer oče Tomaž Belec, mama Ivana in štirje otroci: Mici, Ivan, Angela in Stanko. Sinova Vinko in Franc sta že živela pri mojstrih, kjer sta se učila obrti. Do hiše se je prišlo z glavne ceste po Stari Savi (drevored kostanjev) mimo Žvanove trafike čez most. Na levi strani veže je bilo naše stanovanje, naravnost Šrancovi, na desni pa je bilo stranišče na štrbunk. V prvem nadstropju so stanovali Bernardovi z očetom in tremi hčerami in sinom. V klet so vodile strme stopnice. V njej smo imeli ozimnico (600 kilogramov). Kasneje so se Šrancovi preselili v Zasip in se je vselil Capuder. Življenje pred vojno in po njej v delavski družini na Stari Savi je bilo lepo, a zelo skromno. V jeseni smo v vrtu (kjer so sedaj predelovalni obrati) pobirali sadje, kar nam je dovolil g. Frelih, vrtnar. Mama je kuhala marmelado. Pobirali smo žogice hčeram in sinovom gospodov Rajmiler, Obersnel, Pohar, Vajs ipd. Drva za kurjavo smo vlačili iz Save pod hišo in dobili tudi 'žamane' na žagi. Imeli smo vrt. Mama je, preden je sejala in sadila, pogrnila rjuhe, kamor je izpraznila koruzno ličkanje iz 'štrozakov' ter ga škropila in sušila na soncu.

⁷ Predel Kurje vasi, kjer je danes pomožno nogometno igrišče.

Zvečer so bila ležišča enkrat višja kot prej, ker so bila zrahljana. Med vojno so nemški vojaki stražili tu mostiček in rake – jez ter hišo, pod katero je tekla voda mimo cerkve do tovarne. Na desni strani so imeli narejeno ogrodje, da se je pozimi delal led (nasproti Lukmanove vile). Ogrodje so škropili. Tam so na rakah ženske izplakovale perilo. Nemškim vojakom, ki so prišli vsak večer od 20. do 6. ure zjutraj, je mama pozimi kuhala lipov čaj, oni pa so nam dali konzerve, sladkor in še kaj, kar je mama potem naprej odnesla partizanom. Mama je rekla: 'Mogoče tudi mojim otrokom kakšna dobra mama pomaga.' Moram omeniti tudi dogodek, ko sva šla pred vojno z bratom na tepežni dan (27. december) 'šapat' k mesarju (Markot), v mlekarno in tudi k družinam, ki so bile bolj bogate, da sva bila obdarjena. Pred božičem je oče pri družini Klein (ta hiša je bila poleg Lipovčeve), postavil veliko smreko do stropa. Ko sva šla z bratom na tepežni dan tudi h Kleinu 'šapat', naju je ga. Kleinova povabila v sobo in rekla, naj božično drevo obereva: kekse, čokoladice, jabolka zase, cigarete pa za ata. Ko sva pritekla domov, je bilo veselje neizmerno.« (Angela Ferjan: Življenje v stavbi mlina na Stari Savi, Kako so na Jesenicah včasih živeli?)

Stara Sava z mlinom pred vojno
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Leta 1925 so ustanovili ekonomat, kamor je spadalo vse posestvo z žagarskim obratom na Stari Savi in odprtimi prostori za transport. Za Ruardovo graščino sta bili kolarska in mizarska delavnica. Zaposleni delavci so bili razdeljeni v skupine, ki jih je vodil preddelavec. Tovarna je organizirala tudi nadzorno službo. Vodja ekonomata Karl Luckmann je živel v svoji vili v Hrenovici.

Leta 1929 sta glavna delničarja KID postala brata Westen ter pripravila načrt za izgradnjo novih plavžev med bohinjsko progno in

martinarno, ki sta zrasla v letih od 1937 do 1940. Sočasno so na območju parka Hrenovica, po burni javni razpravi, uredili skladišče koksa. Ob reki Savi so postavili dve novi apnenici, kjer so žgali apno iz apnenca iz kamnoloma v Mežakli, do katerega je bila speljana tovorna žičnica. Od leta 1937 je na Stari Savi obratovala šamotarna, v kateri so izdelovali ognjevzdržno opeko (Lačen Benedičič, 2005, str. 12).

Stara Sava leta 1938
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice, foto Slavko Smolej)

»Takratni direktorji so morali z inženirji krepko prijeto za delo in reševati mlado podjetje iz kriznih časov, ko so za grodelj, proizveden v lastnih plavžih v Škednju pri Trstu, plačevali carino in ga vozili na Jesenice za vložek Siemens Martinovih topilnih peči, saj je Škedenj po razpadu Avstro-Ogrske ostal v Italiji. Rešitev so našli v izgradnji novih plavžev na Jesenicah. Če bi bil direktor Lukman bolj egocentrično usmerjen, verjetno ne bi dovolil postaviti skladišče koksa in lesnega oglja na svojem travniku. Tako pa se mu je kadilo skozi okna v stanovanje in pod nos, ko je korakal tam mimo v službo. Tudi njegova lična lovska kočica – brunarica je v črnem prahu izgubila ves mik za družabnost. Naša družina pa je istočasno izgubila tovarniško stanovanje, saj so ga namenili novemu šoferju službenega avtomobila, da je bil bližje garaži. Ta nova pridobitev KID me je prizadela toliko bolj, saj sem bil na Savi v hiši št. 32 rojen, in sicer v enem od osmih stanovanj, ki so jih uredili za delavce v razpadajoči Ruardovi kašči za graščino tako, da so jo za eno nadstropje dvignili in ogradili z lesenim gankom, s katerega smo lahko občudovali lepe vrtove in Hrenovico.« (Stane Tušar: Prvi avto Kranjske industrijske družbe na Savi, Kako so na Jesenicah včasih živeli?)

Hrenovica z vrhom gradiča v ozadju
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Posegi železarne v območje parka Hrenovica, ki je bil zelena oaza, sprehajališče, igrišče in zbirališče mladih, so stanovalce močno prizadeli. Stane Tušar je takole opisal nekdanji park: »Kaj je bilo na Stari Savi tako zanimivega, da se je med obema vojnama in pozneje tam živeči še vedno tako radi spominjamo. Morda je razlog današnji hitri tempo življenja pa delo in staranje, da se v mislih vračamo v naravni park – Hrenovco, ki je segala od hudourne Ukove preko doline do kanjona Save. Otroci smo jo spoznavali, ko smo še bos hodili v šolo mimo zadnje kmetije, ki se je še upirala. V njej je stari Krivc še vztrajal kljub ekspanziji železarne. Mladi pa so popustili, ker se je nudila prilika za gradnjo nove hiše na svetlem travniku ob potoku Jesenica na Plavžu. Zaradi širitve tovarne oziroma gradnje plavžev s kavperji in pražilnimi pečmi se je morala umakniti tudi gostilna s trgovino pri Markotu, kjer je bil svoje čase lociran prvi kemični laboratorij. Tako so odstranili tudi Hrenovco z lepim Obersnelovim gradičem in razkošnimi vrtovi uradnikov, kjer je bilo celo tenis igrišče. Verjetno prvo igrišče na Gorenjskem, da so se lahko sinovi uglednih uradnikov med študijskimi počitnicami urili tudi doma v novem športu, ki je osvajal svet. Najagilnejši igralci so bili sinovi dr. Švaba, ki sta jim delali družbo študentki Heimova Erika in Obersnelova Tatjana. Tako je bilo vzorno urejeno tenis igrišče dobro zasedeno predvsem v poznih popoldanskih urah, ko je vročina že popuščala. Sam pa sem bil pobiralec žogic, kar je bilo zame, ki sem stanoval v soseščini, kar donosno, saj sem si tako precej drobiža nabral. Erika mi je celo podarila tenis žogico, ki sem jo rešil iz rak, še preden jo je v Savo odneslo. Z močnim udarcem jo je poslala preko ograje in kostanjev vzdolž Prešernove ceste, da je kar v rake odskakljala. Jaz pa za njo, da kar verjeti niso mogli, ko sem se z žogico v roki nazaj prismejal, čeprav sem moral kar dvakrat ograjo preplezati. Tudi gospa Erika Heimova, ki je bila skupaj z bratom Hubertom naša olimpijka v Garmišu, se še rada spominja časov, ko je na trening skozi Hrenovco prikolesarila vsa vedra in nasmejana.« (Stane Tušar: Prvi avto Kranjske industrijske družbe na Savi, Kako so na Jesenicah včasih živeli?)

Naselje Stara Sava se je v tem času razdelilo na zgornji zahodni del od Hermanovega mostu do Čuferjevega kopališča z gostilno in na spodnji vzhodni del do železniškega mostu. Spodnji del okoli nekdanje savske fužine je pripadal novi železarni.

KID je del svojih zemljišč namenila za gradnjo delavskih hiš in jo pospeševala z ugodnimi posojili. Tu je Smrekar že leta 1921 postavil stanovanjsko hišo, ki še danes stoji na Fužinski cesti 9.

»Po odkupu dela pašnika Kranjske industrijske družbe sta France Smrekar in Marija, roj. Stenovc, gradila od leta 1920 do 1922 stanovanjsko hišo in se tudi vselila. Tam so se rodili otroci: Stanko, Riko, Jelena, Franci in Janez. Hiša je bila grajena na štiri stanovanjske enote: kuhinja, spalnica, stranišče na štrbunk, klet in drvarnica. Ker pa je v tem času vladala denarna stiska, sta jemala druge družine na stanovanje. Tako se je zvrstilo kar 11 družin. Med njimi je bila tudi družina Francija Korena, znanega glasbenika. Tu sta se rodila njegova dva sinova, prav tako znana, Damir in Braco ter prvi vnuki. In kako je bilo pred 40 leti ob mojem prihodu? Na Fužinski cesti je bilo še devet hiš: stara Smrekarjeva, Gostinčarjeva šivalnica, Piščančeva, Korenova, Lipovčeva, Kleinova, Bachmanova, Jajčarica in veliko rdečega prahu. Stanovalci smo bili različne narodnosti, razumevanje pa dobro.« (Marija Smrekar: Nova Smrekarjeva hiša, Kako so na Jesenicah včasih živeli?)

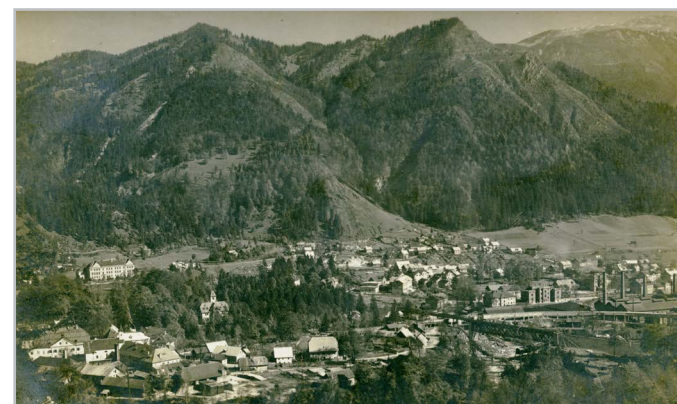
Stara Smrekarjeva hiša
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Korenovi muzikantje: Slavko, Franci, Milček in Pepi okoli leta 1937
(last Nade Černe)

Klara Strajnar, ki je otroštvo preživela v kasarni na Stari Savi, se spominja podobe naselja med obema vojnama. »Naselje Stara Sava se je začelo pri gostilni Herman, do kamor je segala Kurja vas, končalo pa se je tam, kjer se je Cesta Franceta Prešerna pridružila Cesti železarjev. Za gostilno so bile zapornice, ki so uravnavale dotok vode po betonskih rakah v tovarno, na drugi strani pa je bila hiša 'na mlinu', ki še stoji, čeprav je prazna. Pred rakami je bila trafika, še ene zapornice in most, na katerem je bil objekt z dvema stanovanjema. Tam sta živeli družini Hlade in Vrhunc. Pred cerkvijo pa je bil glavni betonski most preko rak za dostop do kasarne in žage, ki je spadala k tovarni. Od Hermana do cerkve je peljal lep kostanjev drevored, ki se je končal pred cerkvijo. Tudi na trgu pred njo je rasel kostanj, okrog katerega je bila lesena klop. Tam so se zbirali ljudje po maši. Pred drugo svetovno vojno pa je občinski sluga vsako nedeljo prebral novice. Cerkev na Stari Savi je bila zgrajena leta 1606. Marijinemu vnebovzetju in sv. Roku jo je posvetil ljubljanski škof Tomaž Hren. V njej so bile maše ob nedeljah in praznikih, pa tudi pokojne s Stare Save so pred pogrebom nesli v to cerkev. Mislim, da je bil pogreb Korenove mame zadnji – leta 1953. Če se prav spomnim, so cerkev istega leta zaprli. V tem letu so iz nje odstranili vse slike, klopi in stranske oltarje. Slike so shranili v muzejske depoje v graščini, klopi pa odpeljali v cerkev na Kuplenku. Takoj za cerkvijo je bil še en betonski most čez rake. Po njem je peljala cesta do tovarniške apnenice (kjer so pripravljali apno za potrebe tovarne) in naprej do Podmežakle. Dalje od mostu je stala Bachmanova hiša. V njej sta bili dve stanovanji za uslužbence tovarne. Od tu je bila struga rak dvignjena nad cesto in speljana do tovarne, pred katero je ob strugi stalo betonsko korito. Tja so naše mame z ročnimi vozički vozile perilo in ga splakovale v mrzli vodi. Na levi strani, nasproti gostilne Herman, je stala večja stanovanjska hiša, poleg nje pa lepa majhna vila z urejenim vrtom. Tam je stanoval glavni blagajnik v tovarni, gospod Prevc z družino. Od tu naprej pa je bil lep park, ograjen z ograjo; spadal je k tovarni. Imeli so zaposlenega vrtnarja, ki je skrbel za park in vrt, ki je segal do Ruardove graščine. V graščini so bila stanovanja tovarniških delavcev. Na dvorišču so bili hlevi, v katerih je imela tovarna konje, ki so jih uporabljali za prevoz raznega materiala (ljudje pa so se vozili v kočijah). Poleg hlevov je imel stanovanje oskrbnik. Vzhodno od graščine je bila hiša 'pr' Markot'. V njej sta bili gostilna in trgovina. Na dvorišču je stala majhna hiška, v kateri je živela družina Frana Vilmana. Zgoraj je bil fotografski atelje, kamor so se hodili Jeseničani najpogosteje fotografirati. Med hišama je vodila pešpot

skozi Hrenovico. Tu je bil včasih del parka, v katerem smo se igrali in nabirali prvo pomladno cvetje. Potem pa ga je presekala proga od železniške postaje do tovarne. Na skrajnem severu Hrenovice je stal betonski most preko železniške bohinjske proge. To pot so domačini uporabljali kot bližnjico do mesta, otroci iz Kurje vasi in Stare Save pa smo po tej poti hodili v šolo. Jaz sem obiskovala vrtec, ki so ga v Krekovem domu vodile nune. Mama me je navadno spremljala skozi Hrenovico preko deželne ceste, dalje pa sem hodila sama. Poleg Markotove hiše je bila sredi lepega vrta manjša hiša, v kateri je stanovala družina Pogačnik. Poleg nje pa je sredi parka stala vila. Tam so včasih stanovali višji uradniki, med njimi Trappnovi.« (Strajnar, 2009, str. 321–323)

Pogled na Staro Savo med obema vojnama (fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Na Stari Savi so delovale tri gostilne: Gostinčarjeva »Pr' Ajnzerju«, Markótova »Pr' Cvajerju« in pri mostu čez Savo Hermanova »Pr' Drajerju«. Tu se je odvijalo družabno življenje, ki je bilo zlasti živahno ob praznikih. Za časa zadnjih savskih fužinarjev Ruardov je bilo tu tradicionalno praznovanje rudarjev na god sv. Barbare, 4. decembra. Praznovali pa so tudi druge praznike. Dan sv. Petra in Pavla, ki godujeta 29. junija, je bil velik praznik. Cerkev in Marijina oltarna podoba so bili lepo okrašeni. H glavni maši ob desetih so prišli tudi prebivalci Plavškega, Jeseniškega in Javorniškega Rovta. Po maši so si na tradicionalnem sejmu nakupili srpe, kose in bruse za bližajočo se košnjo. Poleg tega so potujoči trgovci prodajali tudi druge izdelke, med katerimi so bila obvezna lectova srca z različnimi napisi. Na Stari Savi je bil vsako leto na god sv. Jožefa delavca, 19. marca, tradicionalen Jožefov sejem, ki je še danes osrednji sejem na Jesenicah (Lačen Benedičič, 2005, str. 14, 15). »V času Jožefovega sejma na Stari Savi je

bil za nas praznik. Vsi štirje otroci smo kramarjem z železniške postaje z vozičkom prevažali njihovo robo. Najraje smo imeli turški med. Kar smo zaslužili, smo dali mami. Tudi ležišča smo odstopili kramarjem. Štanti so bili postavljeni od Hermana do Markótove gostilne in še dalje.» (Angela Ferjan, roj. Belec: Življenje v stavbi mlina na Stari Savi, Kako so na Jesenicah včasih živeli?)

Jožefov sejem na Stari Savi med obema vojnama
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Tradicionalna je bila tudi procesija na Telovo (10 dni po binkoštni nedelji), ki se je vila od cerkve sv. Lenarta, po glavni cesti mimo železniške postaje do železarne, kjer je zavila proti Stari Savi in nadaljevala pot mimo savske nazaj do jeseniške cerkve. Med potjo se je procesija ustavljala pri štirih znamenjih: nasproti železniške postaje, pred vrati savske cerkve, ob današnji Skladišni ulici in ob Balohovi gostilni, pod stopnicami do farne cerkve na Murovi. Prosili so za dobro letino ter rešitev pred kugo, lakoto, potresom in vojsko. Ekonomat je moral okrasiti pot od glavne pisarne do Hermanove gostilne, Krekovo prosvetno društvo pa je prispevalo glasbeno spremljavo. Na pragu graščine jih je čakal mrzel malinovec, odrasle pa še šilce domačega žganja. Postregla jih je Volarjeva Jera, katere sin Tonček je bil pravi veseljak. »Pri tem moram omeniti še dva posebna veseljaka, tudi muzikanta, in sicer: Iz Zaštreke, kot smo pravili naselju (sedaj Tomšičeva ulica), je k nam prihajal g. Markizeti Tonček, imenovan Šubert (po skladatelju). Igral je harmoniko. Drugi pa je stanoval v Ruardovi graščini – Tonček Razingar. Imel je dve imeni: Volarjev Tonček, ker je njegov oče imel vola, s katerim je fural rudo za železarno, drugo ime pa je bilo Jergenson, po materi Jeri. Igral

je kontrabas. Veliko smo špilali skupaj. Takrat je bila navada, da smo hodili k znancem in prijateljem na predvečer godu 'ofirat'. Večinoma se je praznoval god ali 'imendan'. Pri nas rojstnih dni nismo poznali ali praznovali. Igrali smo cele noči. Spomnim se nekega praznovanja. Bilo je že precej po polnoči,

ko je Šubert vzel v roke 'šeflo' (zajemalko), nalil notri vino, ročaj prislonil k ušesu kot telefon in rekel, da mora ženi telefonirati, če je vino užitno. To je ponovil večkrat. Za božič smo igrali v savski cerkvi na koru. Tudi če je bila poroka s Stare Save, smo igrali v cerkvi.» (Ludvik Kokošinec: Nekaj prijetnih spominov s Stare Save, Kako so na Jesenicah včasih živeli?)

Kokošinecove družinski orkester »šramel«
(last Ludvika Kokošineka)

Težišče društvenega življenja se je po prvi svetovni vojni preselilo na Groblje in v Novo vas ob današnji Cesto železarjev. V delavskem domu Pri Jelenu je bil sedež naprednih delavskih kulturnih in športnih organizacij Svobode in Enakosti. Imeli so dramski odsek, knjižnico, pevski zbor in telovadni odsek, kmalu pa so se jim priključili še tamburaši, kolesarji, šahisti, smučarji, nogometaši in hazena (veliki rokomet za dekleta).

Delavski dom Pri Jelenu, kjer so imela sedež delavska društva.
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Delavski dom danes
(foto Vitomir Pretnar)

Leta 1936 je bila v delavskem domu velika manifestacija ob 30-letnici Zveze kovinarjev Jugoslavije. »V tovarni pa so bile take razmere, da so se delavci morali boriti za svoje pravice. Zastopali so jih delavski zaupniki, kakor so jih takrat imenovali. Tudi moj oče je bil zaupnik. Eden je zastopal vsak obrat v železarni. Zbirali so se v delavskem domu pri Jelenu. Tam so se dogovarjali, kako bodo zastopali sodruge in priborili s pogajanjmi z delodajalci svoje pravice. Pa tudi žene so pri Jelenu ustanovile 'Društvo delavskih žena in deklet'. Bile so v veliko oporo možem. Ob štrajku 1935 so stražile ob vhodu v tovarno. Žandarji so jih hoteli odgnati s silo. Videla sem, kako so porinili 70 let staro ženo, da je padla in se hudo poškodovala. Žene so nam otrokom naročile, naj zapojemo državno himno, ker so naivno mislile, da bodo žandarji ob našem petju stali mirno in bi one nemoteno stražile naprej. Seveda je bilo naše petje tako slabo slišno, da žandarji sploh niso reagirali. Razumljivo je, da so naju z bratom tudi vodili k Jelenu. Tam smo imeli mladinsko skupino, kjer smo se veliko udeleževali. Imeli smo dramski krožek. Igrali smo igre. Učili so nas Tone Čufar, Viktor Stražišar in Alfonz Oblak. Čufar nam je bral svoja dela pa tudi rusko literaturo. Učili smo se tudi 'esperanto' (Šega). Telovadbo pa sta nas učila Pavel Štravs in Viktor Stražišar. Zadnja igra, ki se je spomnim, je bila 'Mladi uporniki'. Z njo smo gostovali še v drugih krajih. Toda tedanji oblasti ni bilo po godu, da se mladi vzgajajo v duhu enakosti in zavesti, da oblast ni pravična do delavstva. Prepovedali so vse te dejavnosti, tudi društvo 'Enakost', kjer je deloval tudi brat Ferdo z vsemi drugimi starejšimi člani. Nekaj let pred vojno so bili preganjani in poslani v koncentracijsko taborišče Bileča. Delavski dom pri Jelenu je bil res zibelka vseh naprednih ljudi, ki so se borili za delavske pravice in večkrat kaj dosegli tudi zato, ker jih je vodil glavni delavski

Žene stavkajočih pred tovarniškim vhodom leta 1935

(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

zaupnik Vencelj Perko. Hudo mi je, da dom sedaj tako žalostno propada pred našimi očmi: iz njega so se kalili prvi borci proti okupatorju in veliko jih je padlo v partizanih za našo svobodo. Ta dom si zasluži obnovo pa tudi oceno zgodovinskega pomena.« (Dana Bernard: Spomini na življenje na Jesenicah pred 1. svetovno vojno, med njo in po njej, Kako so na Jesenicah včasih živeli?) Poleg delavskega doma od leta 1924 stoji stavba nekdanjega kina Radia, kjer so predvajali filme. V sezoni 1929/30 so s svojo dejavnostjo začeli v novozgrajenem Sokolskem domu (današnji TVD Partizan).

8. septembra 1930 se je odprl Krekov dom (današnja gledališče in knjižnica), kjer so se zbirali krščanski socialisti. Tu so prirejali razna poučna predavanja, gledališke in kinopredstave. Tu sta imela svoje prostore še knjižnica in vrtec, pred drugo vojno pa so odprli še ljudsko kuhinjo. Stanka Geršak se je takole spominjala Krekovega doma: »Po prvi svetovni vojni je bil sedež Katoliškega prosvetnega društva v Delavskem domu poleg takratnega 'črnega konzuma'. Članstvo je naraščalo, imeli so telovadni odsek, pevski zbor, gledališke predstave. S pomočjo cerkve, občine in posojilnic ter predvsem s prostovoljnimi delom članov in članic so leta 1927 začeli planirati (urejati) prostor, kjer je danes parkirišče, in začeli graditi Krekov dom. Teren je bil zelo uporen, poln grmovja, skal in dreves. Gradbeno podjetje, ki je dom gradilo, je zaposlovalo zidarje in delavce, ki so prišli iz Bosne, iz okolice Gospiča. Jama za dom je bila zelo velika, ker so načrtovali, da bo stavba v celoti podkletena. Gradili so postopoma. Sprva so nameravali napraviti pod sedanjo gledališko dvorano kinodvorano. Ker pa ni bilo dovolj denarja, so luknjo napolnili z zemljo in na vsej površini zgradili v pritličju gledališko dvorano s koritom za orkester. Pod odrom je bilo skladišče kulis, na strani proti železnici in garderobam pa je bila manjša dvorana za godbenike. Ker pa je bilo premalo prostora za godbenike, so telovadnico, ki je bila v kleti, delili s telovadci. Kasneje so odkopali že zasuti del pod sedanjimi garderobami in godbeniki so pridobili še en prostor poleg telovadnice. V kletnem nivoju so uredili gostilniške prostore. Imenovali smo jih Katakombe. V pritličju poleg gledališke dvorane in garderob so bili še pisarniški prostori za takratne organizacije (JNS – Jugoslovanska narodna zajednica (sindikar) in ZZD – Zveza združenih delavcev je nastala kasneje in je bila na katoliški podlagi ter JRZ – Jugoslovanska radikalna zajednica). V enem izmed prostorov v pritličju je bila papirnica s šolskimi potrebščinami in frizerski salon Pirman, kjer je danes pisarna direktorice gledališča, ter nasproti brivnica. Na drugi strani dvorane nad gostinskimi prostori so uredili ljudsko

kuhinjo. Vodile so jo častite sestre reda 'de notre Damme' – francoski red. V kuhinji je bila vodja sestra Notburga. V kuhinji so se odvijali kuharski tečaji, kjer so odrasla dekleta kuhala in delala slaščice kot v gospodinjski šoli. Izvrstne so bile kremne rezine (kremšnite) in 'šamrole', razne pite in tudi drobno pecivo. Delale so tudi sendviče za dijake. Ti so bili zelo izdatni (prst debela rezina šunke) za 1 in pol dinarja. Iz kuhinje je bilo speljano dvigalo v prvo nadstropje, kjer je bila dvorana za abonente (restavracija). Imele so do sto abonentov in sploh je veljala ta kuhinja za prvovrstno. V prvem nadstropju (nivo balkona) pa je bil samostan. Sestra prednica Venčeslava je bila zelo stroga in je imela več podrejenih sester. V prostoru nad odrom je bila velika soba, kjer je bilo možno postaviti cca. 10 postelj (sedanja kulisarna). Tu so bile dijakinje meščanske šole, ki so bile doma izven Jesenic, da se jim ni bilo treba voziti vsak dan od doma na Jesenice. Sestre so skrbele, da so napredovale v šoli. Ob sobotah pa so dijakinje do nedelje zvečer odšle domov. V prvem nadstropju je bila ena soba posvečena, ker so bile tam maše. Na hodniku prvega nadstropja so bile po vsej dolžini omare za garderobo gledališča. Sestre so skrbele za garderobo in jo tudi shranjevale. Bile so to klasične obleke in različne stilne obleke in lasulje.

Pogled na Savo leta 1938
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Vse to je leta 1941 propadlo in se razgubilo. Na podstrešju so nato uredili dvoje stanovanj in učilnice za dijakinje, kjer so honorarno učile klavir, violino, francoščino, nemščino, stenografijo in pisanje na pisalni stroj. Glavna sestra je bila Avgušтина in je imela več pomočnic. Ob prihodu nemških okupatorjev je postal dom nemška kasarna. Sestre so pregnali, kuhinja je prenehala delati in vse prosvetno ter športno delovanje je propadlo. Na dvorišču za domom

so Nemci postavili topove (flake) in prehod mimo doma je bil zaprt. Ko so marca meseca Angleži bombardirali Jesenice, je bila kuhinja prizadeta in dom močno poškodovan. Leta 1945 je bila v domu komanda mesta.« (Stanka Geršak: Krekov dom – Titov dom – Gledališče Toneta Čufarja, Kako so na Jesenicah včasih živeli?)

Jeseni leta 1918 se je v osnovni šoli, poznejši gimnaziji, začelo novo šolsko leto. Tu je delovala tudi Obrtno nadaljevalna šola, ki jo je vzdrževala KID. Na Savi so že leta 1920 v nekdanji nemški šoli odprli meščansko šolo, ki se je leta 1935 preimenovala v Državno meščansko šolo dr. Franceta Prešerna. Za potrebe izobraževanja metalurških in strojnih poklicev je KID leta 1938 ustanovila Metalurško industrijsko šolo (poznejši ŽIC – Železarski izobraževalni center), ki jo je zgradila nasproti glavne pisarne železarne. Nekoliko višje ob cesti pa je KID leta 1938 zgradila še Šubičev stanovanjski blok za nameščence. (Lačen Benedičič, 2005, str. 13, 14)

»V 'Pokojninskem' (stavbi, ki je bila zgrajena za nameščence KID leta 1938; po vojni na Cesti maršala Tita 4, kasneje na Cesti železarjev 4b) je od leta 1946 do 1952 v dvosobnem stanovanju živela štiričlanska družina Brun, ker je njihovo stanovanje v hiši Pri Svetet leta 1945 uničila bomba. Oče je bil partizan in politični funkcionar. Po pripovedovanju informatorja (Vladimira Bruna) izvemo, da so živeli v kletnem stanovanju (ali nizko pritličje), ki sta ga sestavljali dve sobi, kuhinja in stranišče z umivalnico. Poleg njih je v dvosobnem stanovanju živel še orožnik Čepon, v eni samski sobi prof. Vengust, v drugi pa tovarniški delavec Mali. V visokem pritličju ter v prvem in drugem nadstropju so bila po štiri trosobna stanovanja, ki so jih zasedali tovarniški inženirji, člani uprave oziroma vodje pomembnejših oddelkov: direktor obratne bolnice, izobraževalnega centra ...

Stanovanjska stavba nekdanjega pokojninskega zavoda za nameščence
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Imeli so velike kopalnice v turkiznih keramičnih ploščicah od vrha do tal in s kadmi. Tla v drugih prostorih so bila hrastova (parket v obliki kvadratov). Pri dveh inženirjih so imeli celo služkinjo in vsaka je imela svojo sobo. Tako pri Brunovih kot pri ostalih stanovalcih so se greli z visokimi lončenimi pečmi v sobah, v kuhinjah pa so bili večji zidani štedilniki s kotlički. Takrat so stanovalci, tudi inženirji, hodili na udarniške akcije, kurjavo pa so si napravili sami.« (Torkar Tahir, 2016, str. 65)

Leta 1939 je KID obnovila Kašto, kjer so lahko delavci kupovali po zmernih cenah na knjižico. Kašta je bila dobro založena s prehrabnenimi in drugimi artikli, kot so blago, konfekcija ter galanterijski izdelki. V posebnem prostoru v kašti je železarna odprla tudi leposlovno knjižnico KID.

Kašta pred 2. svetovno vojno
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Kašta danes
(foto Vitomir Pretnar)

V bližini železarne je stala tovarniška bolnišnica s pomožnimi objekti. Takole se je bolnišnice in življenja v njej spominjal Božidar Čeh: »Rodil sem se leta 1937 kot prvi od dveh otrok zdravnika Milana Čeha in njegove žene Marije Olge. Stanovanje smo imeli v prvem nadstropju

bolnišnične stavbe, kjer je bil oče tudi zaposlen. V bolnišnici sem tako preživel 12 najzgodnejših let otroštva. Bolnišnica je stala ob glavni cesti, ki je vodila skozi Jesenice. vzdolž ceste so rasle visoke in košate tepke, ki so dajale bolnici odlično senco. Med nekdanjo Rabičevo hišo in bolnišnico je bil drevored in ozka pot, ki je vodila naprej na Zaštreko. Čisto pod hribom je bila na levi strani garaža. Poleg je stala stavba v obliki črke L, kjer je imela Bratovska skladnica svoje pisarne. Tam so bolniki uredili vse potrebno za bolniški stalež. V ločeni stavbi so bile mrtvašnica, pralnica in šivalnica. Za stavbo sta bila drvarnica in ločen prostor za žganjekuho. Za bolnico je bil sadovnjak z veliko češnjo, marelicami in jablanami, v bregu pa čebelnjak in štiri velike lope z zidanimi kabinami, ki so jim rekli sončne kopeli, namenjene pacientom. Pod lopami je stala še zidana stavba z

Negovalni sestri Katra in Rozka z Božidarjem leta 1940
(last Božidarja Čeha)

Bolnišnica Kranjske industrijske družbe
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

garderobami za bolnike. Desno proti Senožetam je bil ob bolnici tudi zelenjavni vrt, kjer so za potrebe bolnice pridelali vse razen krompirja. Bolnišnica je bila enonadstropna stavba z mansardo. Krita je bila z eternitno kritino, garaža pa z glinenimi korci. Imela je dva vhoda. Ob glavnem vhodu, ki je bil vedno zaprt, je bila telefonska soba. V stavbo se je vstopalo skozi zadnji vhod. Od tu je stopnišče vodilo v prvo nadstropje. Levo od vhoda so bile velika čakalnica in dve ordinaciji. V prvi je ordiniral dr. Čeh, v drugi s prevezovalnico pa dr. Švab, po njegovem odhodu pa dr. Hafner. Podi, na hodnikih rdeči in v sobah modri, so bili narejeni kar iz mešanice žaganja, cementa in barve. Prostore so pobelili najprej z apnom, nato pa do višine ramen še z oljnato barvo. Belili so

običajno enkrat letno v poletnem času. Naprej po hodniku se je prišlo v veliko moško sobo, v kateri je bilo okoli 20 bolniških postelj, klopi in miza na sredini prostora ter lončena peč v kotu. Pod stopniščem je bil rentgen, levo od stopnišča pa razvijalnica in stranišče. Iz velike sobe se je prišlo v manjšo sobo, kovačnico, kjer so ležali težki bolniki. Imela je izhod na vrt. Poleg njega sta stala stranišče in temačna, vlažna umivalnica z zidanim koritom, kadjo in vodovodnimi pipami. Iz pritličja so vodile stopnice v klet. Hodnik v kleti je bil v obliki črke L. V sredini je bil vhod v kuhinjo, ki je že takrat imela tovorno dvigalo za hrano, 'lift na uteži'. V njej so bili še velik štedilnik z dvema kotličkoma za toplo vodo, kredenca in delovni pulti. Poleg kuhinje je bila zidana shramba, na koncu hodnika pa WC. V podaljšku stavbe sta bili garderoba za paciente in drvarnica. Na dvorišni strani je bila velika klet, kjer je bilo shranjenih 300 kilogramov krompirja za našo družino in tri tone za prehrano pacientov, na levi strani pa je bila sušilnica za sadje. V prvo nadstropje se je prišlo skozi zadnji vhod in po ozkem, kamnitem stopnišču. Tam je bil vhod v naše stanovanje. Najprej se je prišlo v veliko in dolgo vežo. Desno od nje je bila jedilnica z balkonom, naprej pa manjša družinska jedilnica in kabinet. Na levi strani hodnika sta bila kopalnica in WC. Stopnišče je bilo od ostalih prostorov ločeno s stekleno steno. Na levi strani je bila kuhinja z zidanim štedilnikom in lijakom z mrzlo vodo. Na sredi kuhinje je stala miza s stoli. Naprej je bila shramba. Tam smo imeli tudi prvi hladilnik na izhlapevanje. Ob shrambi je bila majhna kamrica, kjer je bilo vedno toplo. Tam smo sušili perilo. Velika spalnica za starše ter moja in bratova soba pa so bile v mansardi.« (Božidar Čeh: Življenje v nekdanji bolnici Kranjske industrijske družbe, Kako so na železarskih Jesenicah včasih živeli?)

Na Senožetih je med bolnišnico in gasilskim domom stalo nekaj večstanovanjskih hiš. »Stanovanjske hiše na Senožetih so zgradili za delavce tovarne, točneje delovodje oziroma 'majstre', tako da so bila to boljša stanovanja. Moja mama se je tja preselila iz Trebeža, iz lesene barake, kot triletna deklica. Do tega stanovanja je bila upravičena njena stara mama kot vdova 'drejarja' in mati tovarniškega delavca, ki je umrl v nesreči pri delu. 'Ubil ga je u fabrk,' so rekli, takrat večkrat kot danes. Prav zato sta bila v neposredni bližini tovarne bolnica in gasilski dom, saj rešilnega vozila ni bilo. Imeli so le nekakšen voz, obložen s platnom, s katerim so prihitali na kraj nesreče in ponesrečenca odpeljali v bolnico. V vsaki hiši na Senožetih je bilo po sedem stanovanj: spodaj v pritličju, sta bili dve z vzhodne strani, zgoraj pa še tri. V njihovem stanovanju

je živela stara mama, ki je imela štiri otroke: eden od sinov se je ponesrečil v tovarni, drugi sin in hči sta živela v tem stanovanju, dokler se nista poročila in odšla vsak s svojo družino drugam, tretji sin, torej moj praded, pa je z ženo in štirimi otroki ostal na Senožetih. Čeprav so bila to boljša stanovanja za delovodje, so bila za današnje razmere obupno skromna. V vsakem od njih je živelo tudi deset ljudi ali več. V spodnjih stanovanjih se je z dvorišča vstopalo naravnost v kuhinjo, iz nje so vrata vodila naprej v spalnico, iz te se je prišlo v sobico, ki je bila v velikosti kuhinje. V zgornjem stanovanju pa je bil vhod kar naravnost v sobo oziroma spalnico, iz spalnice se je potem šlo v kuhinjo in iz nje v sobico. Tekoče vode, stranišča in odtokov v hiši ni bilo. Stanovalci prvega nadstropja so vso čisto vodo morali znositi gor, umazano pa dol, na dvorišče. Na vogalu vsake hiše je bila za vseh sedem stanovanj ena pipa s tekočo vodo, tople seveda ni bilo, pogreli so jo na štedilniku. Odtok pa je bil skupen za dve hiši – eden med prvo in drugo hišo, drugi pa med tretjo in četrto. Na dvorišču sta stali tudi dve nizki, dolgi baraki. Na obeh koncih vsake barake sta bili po dve stranišči 'na štrbunk', dve za vsako hišo. Vmes je bila drvarnica, pomembno skladišče drv, saj so kuhali, greli vodo in ogrevali osrednji prostor v hiši izključno na drva.« (Milat, 2019, str. 49)

Delavske hiše
na Senožetih
med obema vojnama
(fototeka Gornjesavskega
muzeja Jesenice)

V obdobju med obema vojnama so bile Jesenice tudi močno obrtniško središče. Na Savi se je ob Kejžarjevi ulici oblikovalo obrtniško jedro, ki ga je v svojih spominih opisal Jože Vindišar. »V nobeni ulici ni bilo pred drugo svetovno vojno toliko obrtnikov kot prav v sedanji ulici Viktorja Kejžarja. Zato se je ta ulica v starih časih imenovala Obrtniška ulica. Že pri železniškem prehodu z zapornicami, ki je ulico povezoval z zahodnim delom naselja Zaštreka, je bila znana Kobalova gostilna. Poleg gostilne so imeli majhno kmetijo z belim

konjem in nekaj govedi. V hiši je bila tudi trgovina – drogerija – reklo se je pri Šorliju. Zraven trgovine je bil foto atelje Smolej. Po vojni sta bila gospodarja gostilne pri Kobalu Pepca in Ivan Reiner. Nasproti Kobala, v nekdanjem skladišču trgovine Rožca, na sedanji Delavski ulici je bila dvorana z odrom za razne kulturne prireditve Krekovega kulturnega društva. Južno od skladišča na sedanji Delavski ulici je bila trgovina 'črni konzum', na dvorišču pa vinotoč 'Pajzl'. Proti vzhodu Obrtniške ulice je bila pekarna Arnež. Spominjam se, da smo otroci v to pekarno nosili v peharjih testo za kruh, ki so ga mesile naše mame. Ko sem nekoč nesel kruh k peku, sem se med potjo spotaknil. Kruh je padel iz peharja na tla v prah, jaz pa sem ga hitro pobral in dal nazaj v pehar ter nesel k peku. Ko je oče doma kruh jedel, je rekel: 'Kakšna pa je ta moka, da tako škripa med zobmi?' Nasproti peka je bila Ambrožičeva hiša, v kateri je bila mesnica, kasneje pa mlekarna. V isti vrsti je bila Lampičeva hiša, v kateri je bil za tiste čase moderen šiviljski salon. Nasproti je bila Regovčeva hiša. Gospod Miloš Regovec je bil znan gradbeni tehnik in je imel svojo gradbeno obrt. Spominjam se, kako smo pri njem kupovali gašeno apno za beljenje. Imeli so tudi konja in zelo lepo kočijo (zapravljivček). Imeli so tudi trgovino na drobno. Po vojni pa je bila tam prva pisarna Krajevne skupnosti Sava. Malo dalje, pred sedanjim železniškim podvozom pri Šoberlu, je bila dimnikarska obrt. Imeli so tudi šiviljski salon. V tej hiši je stanoval Rant. Imel je trafiko pri kinu Radio. Na vogalu ulice je bila pekarna in slaščičarna Vidic. Takratni gospodar, Davorinov oče, je bil slep. Kljub temu je odlično vodil pekarijo in trgovino s kruhom. Nekoč so mu otroci namenoma plačali z napačnim bankovcem. Kljub temu da je bil slep, je takoj po otipu ugotovil, da bankovec ni pravi. Vprašal jih je, ali so mislili, da ga bodo 'okoli prinesli' in jim dal vedeti, da kljub slepoti to ne bo šlo. Na podstrešju je imel gospod Smukavec majhno čevljarstvo delavnico. V tej hiši pri Vidicu je bil frizer Seračević, kasneje pa kar nekaj let cvetličarna Zvonček. Sedanja gospodarja pri Vidicu (pekarna, trgovina in bife) pa sta Damjana, rojena Vidic in njen mož Franci Mlakar. V hiši, kjer je sedaj cvetličarna Zvonček, je bila med obema vojnama mlekarna oziroma trgovina z mlečnimi izdelki. V sosednji hiši pri Ravhekarju je bila gostilna, kasneje pa konjska mesnica. Nasproti v Stojanovi hiši, kjer danes stanuje Volodijeva žena Ančka, je bil krojač. Za to hišo je bil železniški prehod brez zapornic, ki je povezoval vzhodni del Zaštreke. Pred Stojanovo hišo pri Poženelu so imeli trgovino in elektro delavnico, kasneje pa delavnico za kovinsko galanterijo. Na vogalu je sedaj v slabem stanju Šlibarjeva hiša, kjer je bila mizarstva delavnica z moderno žago. Nasproti je

bila Janševa hiša, v kateri so imeli pletilnico in čevljarstvo delavnico. Gospod Janša je izdeloval gozderje za smučarje in planince. Malo naprej se je reklo pri Blažej, kjer so imeli tiskarno in knjigoveznico. Za Blažejem na Industrijski ulici, kjer je sedaj Plinstal, je imel Sablatnik prvi privatni kino na Jesenicah. Nasproti sedanje posebne šole je bila znana gostilna Lasan. Slovela je po sardelicah. Imeli so tudi kegljišče. Za Lasanom je bila privatna glasbena šola. Gospod je učil klavir in harmoniko. Na vogalu nasproti Lasana je bil krojač Benedičič. Njegov sin Franci mi je povedal, da so imeli prvo kegljišče na Jesenicah. Na Markeževem vrtu so bile lesene drvarnice, kjer je imel čevljarstvo delavnico Čopov Korl. Na koncu takratne Obrtniške ulice pri Sablatniku so izdelovali kovinske mreže. Pri Sablatniku je bila dolgo časa tudi knjigarna.« (Jože Vindišar: Nekdanja obrtniška ulica na Jesenicah se je po drugi svetovni vojni preimenovala v Ulico Viktorja Kežžarja, Kako so na Jesenicah včasih živeli?)

11. aprila 1941 so mesto zasedle italijanske enote, osem dni za tem pa je oblast prevzel nemški okupator, ki je na Jesenicah postavil močno postojanko in protiletalsko zaščito. Okupator se je zavedal prometnega in industrijskega pomena Jesenic ter začel s ponemčevanjem in izseljevanjem domačinov. Tik pred zaključkom druge vojne pa so Jesenice bombardirali Angloameričani. Zavezniki so 1. marca 1945 na Jesenice odvrgli kar nekaj bomb v dveh valovih. Najbolj je bilo poškodovano območje Save v okolici železniške postaje. Kolodvor sta zadeli dve granati, poleg več stavb je bila poškodovana tudi javna kuhinja, ki je delovala v Krekovem domu. Jeseničani so v drugi svetovni vojni plačali svoj krvni davek. Po objavljenih podatkih je bilo 842 žrtev z območja občin Jesenice, Kranjska Gora in Žirovnica (Lačen Benedičič, 2005, str. 23).

Po drugi svetovni vojni je premoženje KID prešlo v državno last, železarna pa se je preimenovala v Železarno Jesenice. Na območju Save so obnovili in rekonstruirali oba plavža ter že avgusta 1946 ob prisotnosti Tita prižgali prvi plavž. Za potrebe plavža so leta 1948 tam postavili rudni dvor (skladišče za rudo). Dve leti za tem so na istem območju zgradili skladišče šamotne opeke. Leta 1953 so za potrebe praženja železove rude zgradili pražilno peč. Med železarskimi obrati, Hrenovico in reko Savo je bilo delavsko naselje Stara Sava s stavbami nekdanje fužine in stanovanjskimi hišami ob Fužinski ulici, ki ga je vedno bolj utesnjevala širitev železarne (Lačen Benedičič, 2005, str. 24).

Sredi petdesetih let so ob širitvi predelovalnih obratov začeli rušiti

vile v Hrenovici in pozidali graščinski vrt. Rušenje hiš v Hrenovci in na Stari Savi se je nadaljevalo še sredi šestdesetih let, ko je ob izteku desetletja začela delovati aglomeracija. Leta 1968 so zaprli Prešernovo cesto in v sedemdesetih podrli še zadnje stavbe, prostor pa obdali s tovarniško ograjo. S tem se je nekdanje širše ozemlje Stare Save skrčilo le na preostanek nekdanjih fužinskih obratov.

Razglednica Jesenic
iz leta 1968
(fototeka Gornjesavskega
muzeja Jesenice)

»S pričetkom gradnje aglomeracije se je nadaljevalo rušenje pražarne, rak, apnenice, za tem pa še hiš. Zadnje so rušili Lipovčevo. Ostali sta samo Korenova in Smrekarjeva. Aglomeracija je delovala malo časa in je s prenehanjem postala hiša strahov z dvema usedalnima bazenoma na vrtu Kleinove in Bachmanove hiše. In ko še teh niso več uporabljali, je tu nastalo javno smetišče ... Težko je bilo razumeti, da izgubljam sosedo. Ti so se preselili na Koroško Belo in na Plavž. Ostali so nam sosedje 'za 8 ur'. To so bili delavci gradbenega vzdrževanja. Zaradi varnosti železarne so nam postavili vratarja pri kavperjih in pri Hermanu. Po pripovedovanju starejših od nekdanje najlepše ulice na Jesenicah ni ostalo nič. Postali smo izolirani od mesta. V tem času je bilo tudi veliko tatvin, zato smo bili stalno kontrolirani. Rezanje električnega kabla, pobiranje vodovodnih cevi – posledica je bila, da smo bili večkrat brez elektrike in vode. Kontrola se je dogajala ob vstopu in izstopu pri vratarju. Obiski so se morali vpisovati v knjigo ali puščati osebne dokumente pri vratarju. S tem ni bilo lahko živeti! Fužinska cesta je tonila v pozabo in marsikdo ni več vedel, kje je ta cesta, kaj šele, če še obstaja. Leta 2000 se je začela rušiti hiša strahov, s tem pa je povezan nov začetek Fužinske ceste. Pridobili smo dobrine novega časa, ki so bile prej le sanje. Spet se sliši otroški živ žav in nočno veselje mladih. Najbližjim sorodnikom najmlajšega sina Janeza so ostali le spomini na rdeči prah, vonj po gnilih jajcih in dimu.« (Marija Smrekar: Nova Smrekarjeva hiša, Kako so na Jesenicah včasih živeli?)

»Skoraj sedemdeset let po tem, ko smo se priselili v Staro kantino na Fužinski cesti, in več kot štirideset let, odkar smo se odselili, so spomini na leta mojega otroštva in rane mladosti v tem okolju še vedno živi in prepredeni z nostalgijo. To je bil čas od leta 1950 do 1965, ko so zaradi širitve železarne večino hiš podrli in stanovalce razselili v bloke na Plavžu in Koroški Beli. Prostor Fužinske ceste in okolice je zasedla konstrukcija nove aglomeracije. Precej let po tem, ko so tudi to podrli, sem se sprehodila po prostoru, ki že dolgo ni bil več kraj iz moje mladosti. Kasarna, Korenova hiša, hiša Na mlinu, kjer so živeli prijatelji mojih staršev, in cerkev so še stale, dimnik in tudi del cegovnce, v kateri je pri dvanajstih letih začela delati moja babica. Stranska vrata v cerkev so bila polomljena, v lesenem podu velike luknje, eden od sivo pobarvanih lesenih oltarjev je ležal na tleh. Tudi vtis visoke notranjosti ni bil več pravi. Res pa je, da sem bila zadnjič v njej, ko se je leta 1951 ali 1952 poročila Šolarjeva Irena. Zadnja leta grem večkrat na Staro Savo. Veseli me, da lepo obnovljeni stari predel mesta spet živi. Poskušam v mislih obuditi smer rak do železarne in smer nekdanje Fužinske ceste. Skrit med rastjem je še vedno del njene stare trase, mislim, da tisti del, ki je šel mimo Bachmanove hiše proti Stari kantini.« (Gasar, 2019, str. 104)

Stara Sava – Jesenice
(fototeka Gornjesavskega
muzeja Jesenice)

Ohranjena dediščina v muzejskem kompleksu na Stari Savi

Na Stari Savi so v muzejskem kompleksu vidni ostanki fužine. Je spomenik preteklosti, ki je spleten iz železnih niti dela in življenja fužinarjev med 16. in 19. stoletjem. Kot ohranjena celota ima izjemen kulturni in družbeni pomen ter posebno kulturno vrednost, zato ga je Republika Slovenija marca 2019 razglasila za kulturni spomenik državnega pomena. Med vrednotami izstopa raznolika arhitektura objektov, ki pričajo o vrhuncu gospodarske in duhovne moči železarskega naselja.

Bucelleni – Ruardova graščina

Ustanovitelj savske fužine Bernardo Bucelleni je v prvi polovici 16. stoletja na Savi poleg plavža začel graditi fužinsko graščino. Po prvi Valvazorjevi upodobitvi graščine je enonadstropna stavba imela dvojni, obokani portal. Na jugovzhodni strani je bil dodan manjši prizidek. Graščina je bila v času verskih bojev in protireformacije leta 1620 obdana z obzidjem. Prek lesenega mostovža je bila povezana s cerkvijo. Zahodno od graščine se je razprostiral velik vrt. Vzhodni del graščine v širini štirih okenskih osi so najverjetneje prizidali šele v 17. stoletju. V 19. stoletju je graščina dobila današnjo podobo s klasicističnim portalom in fasado ter trikotno frčado nad vhodom. Dozidan je bil prizidek. Leta 1871 je KID prevzela Ruardovo graščino. Stolpno uro na graščini je leta 1875 izdelal Ivan Pogachnik iz Podnarta. Po letu 1890 so graščino prezidali in v njej uredili stanovanjanje. Leta 1903 je v graščini potekal pouk prve zasebne nemške šole. Po selitvi sedeža uprave železarne na novo lokacijo ob deželni cesti so v graščini živeli delavci in uradniki vse do leta 1951, ko je v njej dobil prostore muzej (Lačen Benedičič, 2005, str. 25–27)

Podružnična cerkev Marijinega vnebovzvetja in sv. Roka na Savi

Sezidala sta jo brata Julij in Oktavij Bucelleni, posvetil pa škof Tomaž Hren 26. novembra 1606. Ob glavnem oltarju je Hren leta 1623 ustanovil rožnovensko bratovščino. Med letoma 1631 in 1668 je bila cerkev prezidana, povečana ter povišana. Spremenili so fasado, dodali nova okna, pred vhodom pa lesen nadstrešek. Cerkev je znana po glavnem oltarju iz črnega marmorja Mihaela Cussa. Do zaprtja v petdesetih letih 20. stoletja so jo krasile umetnine beneškega slikarja Nicola Grassija (1682–1748), ki je naslikal tri oltarne podobe: Marijino vnebovzetje, Marijo rožnega venca s sv. Dominikom in Frančiškom Asiškim ter sv. Antona Puščavnika z antičnim mučencem. Zadnje velike prezidave so bile v času Leopolda Ruarda, o čemer priča tudi letnica 1827 na portalu. Ko so leta 1843 širili deželno cesto, ki je potekala med cerkvijo in graščino, so najverjetneje podrli tudi leseni mostovž, ki je dokumentiran v Valvazorjevi Slavi vojvodine Kranjske iz 17. stoletja. Jeseničani še pomnijo, da je Ruardova družina imela svoj ločen prostor v savski cerkvi (na stranskih emporah). Ohranila so se tudi pripovedovanja o podzemnem prehodu iz graščine v cerkev. Savska cerkev je bila vse od začetka v lasti fužinarjev, pozneje železarne in danes občine

Jesenice. Bogoslužje je ob nedeljah in praznikih najprej opravljal fužinski duhovnik ter pozneje jeseniški župnik. Cerkovniško službo, po domače meznarijo, je plačevala tovarna, ki je nastavila plačanega cerkovnika. V cerkvenem zvoniku na Savi je urni mehanizem deloval le nekaj let po namestitvi, zato so postavili dva mala urna mehanizma, ki sta odbijala čas cerkveni uri. Enega so namestili na strehi Ruardove graščine, drugega pa na novozgrajeni stavbi glavne pisarne. Za navijanje, mazanje in vzdrževanje ure na graščini je bil zadolžen oskrbnik fužinarskega vrta z živalskim vrtom, v glavni pisarni pa glavni vratar (Lačen Benedičič, 2005, str. 27–28).

Kasarna

Večstanovanjska stavba, imenovana kasarna, je v franciscejskem katastru iz leta 1826 vrisana v obliki črke T, kot se je ohranila do danes. Kasarna je enonadstropna zidana stavba, zgrajena v več fazah, od okrog leta 1730 naprej. V njej je v času fužinarja Viktorja Ruarda (1819–1886) živelo 19 družin. Sredi 20. stoletja je najemnino železarni plačevalo 17 družin. Leta 1919 so v kasarno napeljali elektriko, po vodo pa so hodili k okroglemu kamnitemu koritu ob cerkvi. Stranišča na štrbunk so bila skupna za vsako nadstropje. Otroci so se igrali ob kasarni, odrasli pa so se radi zadrževali pod kostanjem pred cerkvijo, ki so jo zaprli leta 1952. Tako je bil tu že od nekdanj skupni večgeneracijski prostor na Stari Savi (Lačen Benedičič, 2005, str. 29–30).

VIRI IN LITERATURA:

- LAČEN BENEDIČIČ, Irena, *Sava na Jesenicah*. Jesenice: Gornjesavski muzej, 2005.
- ŽERJAV, Anton: *Po zbranih spominih ustnega izročila spisal v letih od 1981 od 1991*, Jesenice, 1991.
- TORKAR TAHIR, Zdenka, *Jesenice mesto železarjev*. Jesenice: Gornjesavski muzej, 2016, str. 325–326.
- TORKAR TAHIR, Zdenka: *Od rudarjev do tovarniških delavcev*. Jeseniški zbornik št. 10, Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 2009, str. 195–209.
- STRAJNAR, Klara: *Stara Sava. Jeseniški zbornik, št. 10*, Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 2009, str. 321–323.
- TORKAR, Rado: *Zanimiva zgradba – kosarna na Jesenicah*, *Jeseniški zbornik, št. 10*, Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 2009, str. 325–327.
- TORKAR TAHIR, Zdenka, *Jesenice mesto železarjev*, Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 2016, str. 65.
- SMOLEJ MILAT, Špela: *Karta za življenje: otroštvo na Snožetih v tridesetih in štiridesetih letih 20. stoletja*, *Jeseniški zbornik, št. 10*, Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 2009, str. 49–57.
- GASAR, Iva: *Fužinska cesta – ulica, ki je ni več*, *Jeseniški zbornik, št. 12*, Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 2019, str. 103–121.

Izbrani odlomki so iz zgodb, objavljenih v knjižici *Kako so na Jesenicah včasih živeli?*, (ur. Nataša Kokošinek, Zdenka Torkar Tahir), Jesenice: Ljudska univerza, 2007.

Stane Arh

PODMEŽAKLA

Prve hiše v današnji Podmežakli so zgradili šele pred dobrimi sto petdesetimi leti. Do takrat je bilo celotno območje gozdno. Hitra rast naselja se je začela okoli leta 1930 in se nadaljevala do osamosvojitve Slovenije 1991. Danes z geografskim pojmom Podmežakla označujemo del Jesenic, ki je stisnjen med strmo severno pobočje Mežakle in reko Savo Dolinko ter administrativno pripada Krajevni skupnosti Podmežakla. Poselitev je potekala v treh samostojnih zaselkih: Kurja vas na desni strani Save Dolinke v okolici Hermanovega mostu, Podmežakla od današnjih blokov – osmerčkov proti vzhodu do Podkočne in zaselek ob Prešernovi cesti (ledinsko ime je Milanov log), ki leži med levim bregom Save Dolinke in železniško progo ter se razteza od Dinosa na zahodu do Hermanovega mostu na vzhodu. Tako teče tudi meja KS Podmežakla, ki na Mežakli sovпада z mejo občine Jesenice.

Podmežakla je danes urbanistično urejeno naselje, ki ga sestavljajo predvsem zasebne eno- ali dvostanovanjske hiše, obkrožene z vrtovi. Je tipično spalno naselje z veliko zasebnosti in malo prometa. Le na štirih lokacijah so po letu 1959 zgradili manjše bloke z največ tremi nadstropji. Zadnji trije bloki so bili zgrajeni leta 2004 na industrijskih površinah nekdanjega Gradisa. Ostanek preteklosti so še tri barake, ki prenovljene ustrezajo sodobnim bivalnim razmeram. Nekoč je bila Podmežakla predvsem barakarsko naselje, saj je železarna imela za svoje delavce tam kar 23 barak na petih različnih mestih. Znana je bila tudi po rdečem prahu od sušenja rude v bližnji aglomeraciji, ki je obarval pročelja hiš rdeče, vdrl v stanovanja in podstrešja ter prekril ulice. Zaradi njega je padal vedno rdeč sneg, nikoli bel, in žene niso mogle sušiti perila zunaj.

Podmežakla nima središča; nima šol, vrtcev, trgovin, kulturnih ustanov ali večjih industrijskih obratov. Med gospodarskimi objekti je največja kisikarna, poleg nje pa v KS Podmežakla deluje še nekaj manjših podjetij in zasebnih obrtniških delavnic. Na Prešernovi cesti ima lokacijo Zbirni center za odpadke Jesenice in blizu nje še Dinos, družba za pripravo sekundarnih surovin.

Avtocesta A2 in Podmežakla leta 2021
(foto Stane Arh)

Športni park Podmežakla se je v desetletjih razvil v osrednje prizorišče športnih tekmovanj na Jesenicah. Upravlja ga Zavod za šport Jesenice. V dvorani Podmežakla tekmujejo hokejisti, uspešni tudi v svetovnem merilu, drsalci, igralci curlinga, namiznotenisači in šahisti. V njej je tudi fitness center. Pred kratkim je v njej dobilo prostore Planinsko društvo Jesenice. Na zunanjih igriščih igrajo nogomet, košarko in tenis. Imajo štiristezno samodejno kegljišče na asfaltu, bowling pa je že nekaj let zaprt. Prebivalci Podmežakle so bili vedno odlični športniki. Revščina in krivice so jih prekalile v trmaste ter nepopustljive borce, težaško delo pa jim je krepilo telo že od mladih nog. Šport je bil med mladino popularen, povezoval jih je med seboj. Dobri rezultati so športniku dvignili ugled med vrstniki. K sreči je bil nekoč šport dostopen tudi revežem. Na Ledarski ulici ob športni hali ima svoje prostore Kulturno-športno društvo Bošnjakov Biser Jesenice.

Krajevna skupnost Podmežakla danes šteje okoli 1600 prebivalcev. Njihovo število se zmanjšuje, saj je leta 2011 štela še 1800 prebivalcev (Rebolj, 2021). Svoj krajevni praznik skupnost praznuje 10. avgusta, ko je bil leta 1941 na Mežakli ustanovljen prvi okrožni odbor Osvobodilne fronte za jeseniško-radovljiško okrožje. Na Zakopih že štirideset let poteka tradicionalno praznovanje s pohodom.

Pod severnim robom Mežakle nad Jesenicami je bila leta 1942 postavljena prva partizanska bolnišnica na Gorenjskem. Kot kulturni in zgodovinski spomenik predstavlja redke avtentični primerek iz časov narodnoosvobodilne vojne (Turizem, 2021).

Ohranjena partizanska bolnišnica na Mežakli leta 2015
(foto Stane Arh)

Na Mežaklo je blizu Planskega vrha, 9. aprila 2009, padel meteorit Jesenice. Našli so tri kose. Eden je razstavljen v Prirodoslovnem muzeju

Slovenije, dva sta v zasebni lasti (Meteorit, 2010). V aprilu je tradicionalni pohod Po poti meteorita.

Na 60 metrov visoki stebrasti skali v ostenju Mežakle si je leta 2001 postavil svoj bivak Alojzij Žakelj. Ima čudovit razgled na Jesenice in zahodno pogorje Karavank. Modri bivak je postal znamenitost Jesenic, čeprav stoji visoko nad mestom (Žakelj, 2021).

Bivak Alojzija Žaklja na stebrasti skali leta 2018
(foto Stane Arh)

Neraven gozdni teren pod Mežaklo ni bil ugoden za poselitev. Kraški kamniti svet z vrtačami in velikimi balvani, ki so se privalili s hriba ob podoru pred 12 000 leti, je zaraščal mešani gozd smrek in bukev ter nizkega grmovja vse do rečne struge Save Dolinke. Tanka plast prsti in ponikanje vode med grušč niso nudili ugodnih pogojev za kmetijstvo. Še danes na vrtičkih ob hišah pokriva skalnato podlago le tanka plast navoženje zemlje, voda po dežju pa kar ponikne v tla in ob »suši« je treba zalivati. Mežakla s svojo senco preprečuje soncu, da bi ogrelo zemljo. Po kasnem jutranjem vzhodu izza visokih Karavank se sonce za kratek čas sprehodi po nebu in se skrije kmalu po poldnevu za Mežakljo. Le v juliju sonce vztraja na nebu do večera. Pozimi prebivalci na določenih območjih Podmežakle (zaselka Kurja vas in Podmežakla) ne vidijo sonca tudi po tri mesece, ker se skriva za Mežaklo zaradi svoje nizke lege, poleti pa tri mesece ne vidijo lune. Ne pravijo Jeseničani zaman, da je Podmežakla za en plašč hladnejša kot Zaštreka. Zima traja kar pol leta. Prvi hlad pritisne z oktobrom in z redkimi izjemami ne popusti do konca aprila. Prebivalci Podmežakle se spomladi radi odpravijo na sprehod po sončni strani Jesenic in si ogledujejo cvetoče vrtove, ko na njihovih leži še snežna odeja.

Logično je, da parcele v Podmežakli niso imele vrednosti in so jih kupovali ter začeli graditi svoje domove na njih le najrevnejši delavci in priseljenci. Lepše in sončne parcele na Jesenicah so bile zanje predrage. Samo pogumni, odločni in garaški delavci so se zaradi nuje odločili, da si tu zgradijo svoj mali skromni dom. Najeli so kredit za nakup parcele in začeli gradnjo brez denarja. Niti pešpoti ni bilo do parcel. Sami so skrčili gozd in zravnali razgiban teren. Gradnja hiš je bila na skalnatem terenu zahtevna, saj so delali le s preprostimi orodji: macolo, krampom, lopato, kladivom, dletom in sekiro. Apnenčaste skale so prodali železarni, ki jih je uporabila v plavžu pri taljenju železove rude, manjše kamne so uporabili za gradnjo (Jakelj, 2021).

Razglednica Jesenic iz leta 1904. Spredaj levo je Kurja vas. (fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Odrasli so ob pomoči otrok nosili v posodah vodo in pesek iz savske struge ter sami delali opeko in strešnike, da jim jih ni bilo treba kupiti. Cement in železo so kupili na kredit pri trgovcu ali v železarni. Zidarje in obrtnike so najeli le za dela, ki jim niso bili kos. Vsak zasluženi dinar so sprti vložili v hišo. Vseljevali so se v še nedokončane hiše, tudi v klet, samo da jim je en prostor nudil dovolj ugodja za dom. Prihranili so pri najemini. Če je bilo v hiši kaj več prostora, so ga oddajali »koštarjem« in z njihovo najemnino lažje odplačevali dolg. Včasih so jim pri gradnji pomagali sorodniki, prijatelji in tudi »koštarji«. Delavske hiše Podmežaklo so bile prigarane in pristradane, še posebej v prvih desetletjih 20. stoletja in v času med obema vojnama. Trpeli so vsi člani družine. Prav zato so bili njihovi prebivalci močno navezani in ponosni na svoj

dom ter so v njem vztrajali vse do konca svojega življenja, čeprav bi se lahko pozneje preselili na »lepše«.

Prebivalci Podmežakle so prišli na Jesenice iz raznih krajev Slovenije, nekaj tudi iz Avstrije in Italije, po drugi svetovni vojni pa tudi iz preostale Jugoslavije. Domačinov skoraj ni več. Začetne stanovske, socialne in kulturne razlike prvotnih priseljencev, ki so bile pogojene z njihovim kmečkim, delavskim in obrtniškim statusom, so se kmalu zabrisale v samem življenju na železarskih Jesenicah. Vsi, razen redkih izjem, so bili tovarniški mezdni delavci. Ker so prebivalci pripadali istemu najbolj izkoriščanemu sloju, je bila Podmežakla prava delavska četrt s prenaseljenimi barakami in slabo oskrbo s pitno vodo in s stranišči »na štrbunk« tudi zdravstveno kritična. Zato je bila vedno levičarska in uporna. Ponos je bil tisti, ki je prebivalcem dajal moč v borbi za osnovno življenjsko eksistenco, vzrok za trmo in vztrajnost. Trpljenje jih je naredilo občutljive za krivice, izkoriščanje, izdajstvo in licemerstvo. Njihova beseda je bila trda, tudi groba, a pravična. Verjeli so v lepšo prihodnost in za to vero so se bili pripravljene boriti, ne nazadnje tudi umreti. Povsem logično je, da so iz te izkoriščane raje izhajali uporniki. V Podmežakli so živeli glavni delavski zaupniki, organizatorji stavk, tudi organizatorji upora proti Nemcem. Tu je živel in ustvarjal delavski pisatelj Tone Čufar.

Žene so le težko dobile službo, še posebej v železarni. A revščina in velika družina sta jih silile, da so svoj delež k družinskemu proračunu prispevale tudi same. Služile so kot gospodinjske pomočnice v meščanskih

Sobna oprema v hiši na Cesti 1. maja 1 iz leta 1938 se pol stoletja ni spreminjala. Pohištvo je izdelal mizar Šlibar.

(Tahir, 1985, str. 118a)

hišah uradnikov in mojstrov, hodile na dnino k večjim kmetom, jemale perilo v pranje, obdelovale njive in vrtove ob hišah ter barakah, skrbele za živali, pripravljale drva, pomagale pri gradnji, skrbele za hrano koštarjev, nabirale gozdne sadeže in jih prodajale. Svoj delež dela so morali prispevati tudi otroci.

Med družinami, ki so živele Podmežaklo, je bila tudi družina Blagne. Iz nje izhaja znana pevka zabavne glasbe Helena Blagne.

Po drugi svetovni vojni se je struktura prebivalcev začela spreminjati zaradi preseljevanja v druge dele Jesenic ali v okolico (Koroška Bela, Hrušica, Plavž, Smokuč ipd.). Danes ima Podmežakla narodnostno mešano prebivalstvo. Število Slovencev se še vedno zmanjšuje. Otroci in vnuki prvotnih prebivalcev so se odselili od staršev, po njihovi smrti pa so dediči prodali skromne in malo vredne hiše. Nepremičnine Podmežaklo niso cenjene in so zato lažje dostopne tudi priseljencem. Novi lastniki, ki so po narodnosti večinoma iz drugih nekdanjih jugoslovanskih republik, so hiše prenovili, jih posodobili ali na mestu starih sezidali nove. Narodnostna pestrost, raznolikost jezikov, verska in kulturna različnost, različne navade niso ovira za medsebojno povezovanje in sodelovanje. *»Ni pomembno, kakšne narodnosti si, ampak le, kakšen človek si. Med sosedi so se stkale prijateljske vezi in toleranca do drugačnosti. Prebivalci imajo sicer različne korenine, a vsi čutijo pripadnost Jesenicam, ki jim dajejo zaslužek ter varno in relativno udobno življenje. Tukaj na Jesenicah je sedaj moj dom, moja družina, prijatelji, tu je moja domovina. Tu sem dosegel uspehe in priznanja,«* je zapisal Niko Kešina (2017, str. 72). V svojih rodnih krajih so priseljenci z leti postali tujci, ker so zelo mladi odšli, mnogi prebivalci Podmežakle pa so bili rojeni že tu na Jesenicah. Tako pravi tudi Vera Poštić, ki se je rodila na Jesenicah in prebivala v baraki Podmežaklo: *»Ko sem hodila dol z mojim možem, je bilo slišati 'ta Slovenka, ona to malo drugače razmišlja' ... Kakor hitro si povedal nekaj drugače, kot velja v tej sredini, si bil že malo potisnjen stran ...«* Vera z ljudmi in okoljem, iz katerega izvirajo njeni starši, nima več skoraj nobenega stika, kar obžaluje. Sebe v Sloveniji vidi takole: *»Jaz se tukaj izredno lepo počutim, čeprav sem samo druga generacija, ampak sem se popolnoma asimilirala, moja otroka toliko bolj ... tako da nimam drugega doma. Tu je moj dom.«* (Gaber, 2011, str. 140)

Razvoj zaselkov Podmežakle

Redke arheološke najdbe (kamnita sekira na uho, najdena na vrtu Ivana Hafnerja, bronasta sulica, najdena v Podkočni, in železna uhljata sekira, najdena v Milanovem logu na levem bregu Save) kažejo, da so ljudje občasno potovali tudi čez to ozemlje (Konobelj, 2011, str. 6). Na najstarejših znanih kartah jožefinskega vojaškega zemljevida (Josephinische Landesaufnahme, 1763–1787) lahko razločimo šest objektov. Nekoliko bolj točne podatke o poselitvi najdemo v kartah ob regulaciji Save leta 1808, ko je bilo na desnem bregu Save Dolinke že dvanajst objektov (pet na Plavžu, eden nasproti Jesenic in šest nasproti Save). Večinoma so bile to barake. Na levem bregu, kjer se je razvijalo fužinsko naselje Sava, je bilo takrat že štirinajst objektov (Konobelj, 2011, str. 8). Okoli leta 1840 so bili v gozdnem območju nekateri osamljeni objekti postavljeni za potrebe fužin, predvsem za potrebe oglarjev in gozdarjev. Savski in javorniški plavž sta pokurila veliko oglja, smrekovih butaric – bačkov in drugega vejevja. Število prebivalcev se na Jesenicah ni bistveno večalo vse do devetdesetih let 19. stoletja, ko je savski plavž dokončno ugasnil in so začeli bolj vzhodno graditi nove železarske obrate.

Izgradnja železniške proge je vplivala na hitrejši gospodarski razvoj Jesenic. Tako so 14. decembra 1870 za javni promet odprli gorenjsko železniško progo, ki je bila dolga 102 kilometra in je povezovala Ljubljano s Trbižem. Zgradila jo je družba Rudolfove železnice. Proga je močno spremenila podobo Jesenic, saj je dolino prerezala na dva dela.

Razglednica Jesenic s Kurjo vasjo leta 1910.

(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Podmežakla je bila odrezana od naselja Murova in preostalega dela Jesenic. Na južni strani tirov (ob današnji Skladiščni ulici) so že leta 1870 zgradili železniško postajo in hotel.

19. julija 1906 so odprli 144 kilometrov dolgo bohinjsko progo, ki je skozi karavanški predor povezovala Beljak s Trstom. Na severni strani tirov, na Gosposvetski cesti (današnja Cesta maršala Tita) so zgradili novo železniško postajo. Staro stavbo kolodvora so prodali Kranjski industrijski družbi, ki jo je premestila ob glavni vhod v železarno in namenila za pisarne nameščencev (Konobelj, 2011, str. 14).

Ob železnem mostu Bohinjske proge, ob današnji kisikarni, so za graditelje železnice postavili štiri lesene barake, ki jih je po odprtju proge odkupila KID in v njih leta 1908 uredila enaindvajset stanovanj za svoje delavce. Življenje v njih je bilo borno in za družine neprimerno, ker so bili prostori prvotno zgrajeni za samce. Najemnina je bila 8 krajcarjev na noč in jo je podjetje trgalo pri plači. Plačevati so morali tudi drva za kuhinjo, čeprav so kurili s suhljadjo, ki so jo nabirali v gozdu, ali z drvmi, ki so jih dobili na delovišču nove železniške postaje (Tahir, 1985, str. 34).

Baraka KID na mestu današnje kisikarne leta 1964.

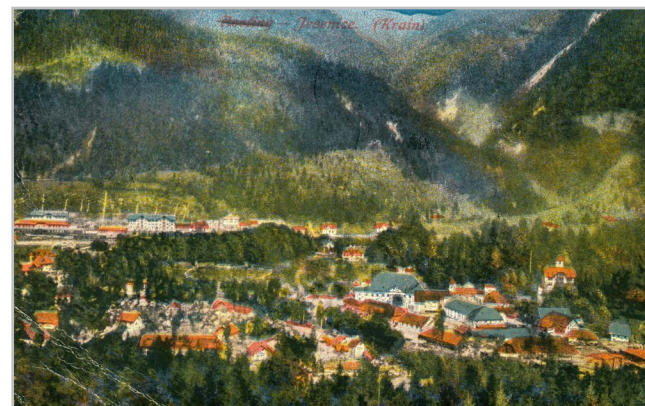
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Za prebivalce Save in Podmežakle so odprli prvi železniški podhod, ki so ga uporabljali do leta 1926. Za prometno povezavo sever-jug so zgradili še nadvoz nad železniško progo, ki je potekal od hotela Pošta do nekdanje Papeževe hiše na Savi. Zgradili so tudi del nove ceste (današnja Cesta Franceta Prešerna) (Konobelj, 2011, str. 14). Podmežakla je v času, ko je stekla bohinjaska proga, štela 141 prebivalcev, upravno pa je bila del naselja Sava (Konobelj, 2011, str. 15).

Kurja vas

Leta 1890 je začela na Jesenicah obratovati nova sodobna železarna. Istega leta je požar uničil Zoisove obrate v Bohinjski Bistrici. V Železnikih so ugasnili plavž in fužine so prenehale obratovati. Ker se je gorenjsko železarstvo nadaljevalo v jeseniški dolini, so se sem začeli naseljevati številni novi delavci (Mohorič, 1969, str. 332–333). Zato je v bližini fužinskega naselja Sava začelo rasti tudi naselje na desnem bregu reke Save Dolinke. Oprijelo se ga je ime Kurja vas (Huhner Dorf) po kurah, ki so jih prebivalci redili v kurnjekih ob hišah. Prvim petim hišam: pri Rodarju, pri Kapretu, pri Jernejčku, pri Pehovcu in pri Lentneku, ki so bile postavljene že pred letom 1891, se je do prve svetovne vojne pridružilo 17 novih hiš. Na vzhodu je bila zadnja hiša pri Drgležu (pred sedanjim mostom čez Savo pri Kolpernu), kjer je stanoval Janez Žemva, dolgoletni oskrbnik Ruardovega živalskega vrta na Stari Savi (Konobelj, 2011, str. 14).

Jože Rozman s Ceste 1. maja 13 je pripovedoval: »Oče je bil zaposlen v martinu kot čistilec preboda, kjer so do časa stare Jugoslavije delali še po 12 ur na dan, ob nedeljah pa celo 18 ur. V soboto so šli na šiht ob 6. uri zvečer in delali do nedeljskega poldneva. Druga izmena pa je nadaljevala do ponedeljkovega jutra. In ko je prišel iz 18-urnega šihata, se je začelo garanje doma. Ker je bil na kupljeni parceli hrib, so ga morali zravnati. S krvavimi rokami so postavili spodnje kamnite zidove. Iz železarne je dobil kakšen odpaden material in staro opeko. Pri gradnji so pomagali sodelavci in sosedje. Saj se je med njimi kljub revščini in trdemu delu v tovarni pokazala solidarnost. Po šihatu so pomagali do večera in niso hoteli niti dinarja in ne kaj za popit. So govorili mami: 'Saj še sami nimate.' Takrat so si delavci zgradili hiše vsaj z dvema stanovanjema,

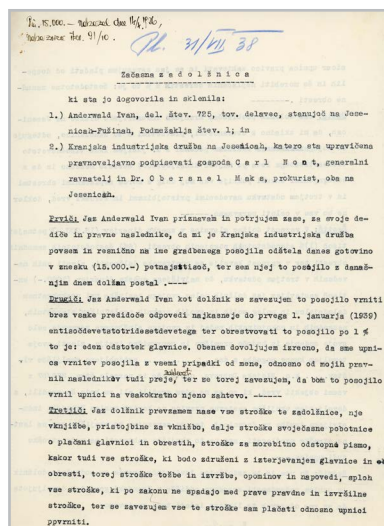
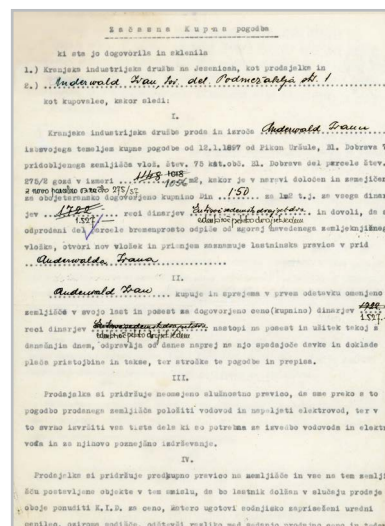

Razglednica Jesenic s savsko fužino pred 1. svetovno vojno, levo Kurja vas.

(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

da so lahko v eno sprejeli stranko z družino in z dobljeno najemnino olajšali odplačevanje dolgov. Hišo so začeli delati leta 1905 in jo končali leta 1907. Takrat je družina štela že sedem članov.« (Tahir, 1985, str. 53)

Franc Jerala je zapisal: »Našo hišo sta postavila Franc Razinger in njegova žena Franciška (rojena Jerala, moja stara mama), ki je prišla iz Besnice z nezakonskim sinom (mojim očetom), in sicer z denarjem, ki ji ga je izplačal otrokov oče (nadučitelj v Besnici) in z denarjem, ki si ga je Franc (jeseniški čevljar) v višini 2600 kron izposodil v ljubljanski mestni hranilnici. Dvostanovanjsko hišico s podstrešno sobo je z opeko zgradil zidarski mojster Regovac z Jesenic (ta je zgradil tudi zgradbo današnje gimnazije). Vseljiva je bila leta 1906 ali 1907. Površina vsakega od obeh stanovanj s kuhinjo ter z eno večjo in eno manjšo sobo je bila 54 kvadratnih metrov. Vhodna vrata v sprednje stanovanje so bila s cestne strani, v zadnje stanovanje pa z dvoriščne strani. Postavili so še leseno drvarnico s straniščem na štrbunk. Hišna številka je bila Sava 163.«

Franc Razinger je od KID odkupil parcelo v izmeri 1,316 kvadratnega metra (365 klafter). Na desni je pogodba za najem kredita pri Mestni hranilnici Ljubljana v višini 2.600 kron z obrestno letno mero 4,75 %. (Gregorič, 2020, str. 11 in 12)

»Ko sta se moj ata in mama leta 1924 poročila, je stara mama zadnje stanovanje oddajala. Ko so se leta 1926 podnajemniki izselili, nam je stara mama dodelila to stanovanje. Preselili smo se s podstrešja. V tem stanovanju

smo tako živeli le trije. Drugače je bilo v sprednjem stanovanju. Največ jih je bilo v tem stanovanju devet, kasneje pa šest. Tudi podstrešje je bilo polno zasedeno. Stara mama je večini teh tudi kuhala – rekli smo jim koštarji. Ker je dostikrat za vse zmanjkalo postelj, so se fantje menjavali in čakali, kdaj bo kdo vstal.«

»Naše stanovanje je bilo že sodobneje opremljeno. Pohištvo je bilo kupljeno kmalu po vselitvi okrog leta 1927. V kuhinji so bili miza s stoli, kredenca, kišta za premog, zidan štedilnik in omarica za posodo, na njej pa 12-litrska kangla za vodo in šefla za zajemanje. V večji sobi sta bili dve postelji z nočnima omaricama ter dve omari za perilo in obleko. Pozimi je bila nameščena železna peč na žaganje, ki smo jo uporabljali do leta 1959. Na postelji so bili feder modroci z vrhnjimi modroci. V manjši sobi sta bili le dve postelji. Spal sem na plevnici s koruznim ličkanjem, ki je bila položena na žičnato mrežo. Tla je stric Maks, ki je bil malar, zaradi lažjega čiščenja pobarval z oljnato barvo. V kuhinji so pa tla pokrili z žakljevino, ki je bila pripeta z žeblički. Lesen pod so vsak teden poribali s krtačo in praški.« (Franc Jerala: Odlomki iz avtobiografije, Kako so na Jesenicah včasih živeli?)

Družina Razinger leta 1918 (Tahir, 1985, str. 57a)

Tatjana Jerala Gregorič je s svojimi spomini še dopolnila očetovo pripoved: »Zime so bile takrat (okoli 1960) res mrzle, okna v moji hišici pa stara in so se slabo zapirala. Tako nas je kar precej zeblo. Na šipah so se znotraj delale ledene rože, ki so bile prava umetnina narave. Povedale pa so tudi, da je bilo hudo mrzlo. Da bi nam bilo topleje, smo v kuhinjskem štedilniku na drva pogreli opeke in jih zavili v časopisni papir, saj so bile tako vroče, da se jih z rokami nisi mogel dotakniti. Časopis je deloval kot izolator. In te vroče opeke

smo položili v postelje. Kasneje smo se modernizirali in namesto opek imeli termoforje z vročo vodo.« (Gregorič, 2020, str. 26)

Po prvi svetovni vojni, ko so Jesenice postale obmejno mesto s prometnim križiščem med Avstrijo in Italijo, je veliko število novih delavcev pri železnici in v železarni podjetja sililo v gradnjo cenenih barakarskih stanovanj. V šestih barakah KID je tako tik pred drugo svetovno vojno stanovalo 39 družin, ki so imele povprečno 4,7 otroka. Od 264 stanovalcev je bilo kar 186 otrok, saj so jih imele nekatere družine celo po 11, večinoma pa osem ali devet (Tahir, 1985, str. 32).

Življenje med vojnama v barakah današnje Ceste 1. maja 1 in 2, ki sta bili zgrajeni za hleve med prvo svetovno vojno za potrebe soške fronte in jih je KID po vojni preuredila v stanovanja, so opisali njihovi stanovalci: »Ta tovarniška stanovanja so v dvajsetih letih veljala za boljša in jih je bilo težko dobiti. Stanovalcem so nevisoko najemnino odtrgali od plače. Na leto pa so dobivali tudi po 300 kilogramov premoga in 2 kubična metra drv. Jeseni jim je bilo dovoljeno podiranje štorov in pobiranje suhljadi, saj so tako lastnikom brezplačno očistili bližnji gozd. Električna napeljava je bila od leta 1919, in to brez števca. V vodnjaku na dvorišču so imeli dobro vodo, da so še okoliški naseljenci hodili ponjo. Ob koncu stavb je imela vsaka stranka svojo drvarnico, na sprednji dvoriščni in zadnji strani so jim razdelili zemljišče za ureditev vrtov, na katerih so si že kmalu postavili lesene kolibe guntnerje in v njih redili kokoši, zajce, ali celo po enega prašiča in koze. V samem stanovanju je kuhinja predstavljala glavni bivalni prostor. Do nje se je prišlo iz dvorišča skozi dvojna vrata (zunanja lesena so imeli čez dan odprta na stežaj in zasteklena notranja vrata). Lesen pod so ribali enkrat tedensko. V kuhinji je kot visoka trdnjava stal zidan štedilnik in ob njem kolemkista (zaboj za premog), naprej miza s štokerli (stoli brez naslanjala) ali klopni in ponekod še skrinja z ladcami (predali), kjer so spali (v predalih) mlajši otroci številčnih družin. Ob nasprotni steni je navadno stal divan in poleg ozka kredenca (kuhinjska omara). V njena zgornja zasteklena vratca so zatikali razglednice poslane od sorodnikov, ki so jim voščili za osebne ali druge praznike. Ena od strank je imela v kuhinji zajce, nad omaro golobnjak in pod posteljo kokoši. V kuhinji so tolkli slamo za prašiče. V sobah so bile poleg omar in skrinj po štiri postelje, kjer so živele številčne družine. Oče in mati sta ležala v eni, sestre v svoji in bratje v svoji. Manjšim so postlali kar v ladcami (predalih). Nekje pa so otroku uredili ležišče kar v kišti (zaboj za premog), kjer so slamo prekrili s cunjjo.« (Tahir, 1985, str. 44, 45)

Baraki na Cesti 1. maja 1 in 2 leta 1964

(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

V času najhujše stanovanjske stiske, ko so bila najemniška stanovanja že polno zasedena in ko KID ni vlagala kapitala v nujno potrebno stanovanjsko gradnjo, so bili mnogi delavci prisiljeni graditi lastne hiše. KID je za reševanje stanovanjske stiske novih delavcev izbrala lažjo pot in že v obstoječih lesenih barakah uredila najemniška tovarniška stanovanja ter nakupila cenena zemljišča, ki jih je delavcem z dobičkom prodajala. Delavske družine v tovarniških najemniških stanovanjih so živele v stalnem strahu, saj so se morale v primeru smrti, nesreče ali odpustitve zaposlenega izseliti. Zato se je omenjeni teritorij cenenih zemljišč v bližini tovarne pospešeno zazidaval v dvajsetih in tridesetih letih (Tahir, 1985, str. 22). Pri gradnji lastnih skromnih hišic so delavci uporabljali cenejša gradiva, večinoma les in kamenje. Za temelje so uporabljali že cement. V lesene stene so natlačili žaganje, karton ali žlindro, zunaj pa stene prebarvali z zeleno barvo. Notranje prostore so največkrat pobelili z apnom in dodali še kakšen barvan vzorec. V pritličju sta bila dva prostora in shramba. V zgornje nadstropje so vodile stopnice od zunaj, kot samostojen vhod za najemnike. Zgoraj je bila kamra ali podstrešno stanovanje za koštarje. Nekatere hiše so imele tudi klet. Stranišče je bilo zunaj »na štrbunk«.

Po koncu gospodarske krize, v začetku tridesetih let prejšnjega stoletja, so v Kurji vasi, od Janševe do Medvedove ulice, začeli graditi dvostanovanjske hiše. Bile so podkletene, grajene iz opeke in ustreznih materialov ter imele izolirane stene. Pred gradnjo so teren očistili, izravnali in odpeljali višek skal. Pogosto so najeli Koširjevega Grega, ki si je z zaslužkom od prodaje skal železarni zgradil svojo hišo (Jakelj, 2021).

H gradnji novih hiš v Kurji vasi je pripomogel tudi leta 1929 zgrajeni Hermanov most, ki je nadomestil prejšnjega železnega.

Načrt posesti KID v k. o. Jesenice pred drugo svetovno vojno
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Veliko parcel je svojim delavcem prodala KID, in to po nizki ceni, od 1,5 do 3 dinarje za kvadratni meter. Tudi apno in material so lahko kupovali ceneje. Vendar pa so morali najeti oderuški kredit, saj je KID prodajala zemljišča pod naslednjimi pogoji: da je v primeru prodaje zemljišča kupec le KID, se mora začeti z gradnjo tekom treh let, da se v podnajemniško stanovanje sme sprejeti le pri njih zaposlenega delavca, imeti mora dva poroka, ki jamčita za vračilo posojila, da ni sovražno razporejen napram KID in da je priljubljen (ponižen) pri obratovodjih in mojstrih (Tahir, 1985, str. 28). S tem modelom financiranja in pomoči pri gradnji delavskih bivališč je KID želela izboljšati svojo javno podobo, ki je bila zaradi kritike delavskih organizacij in društev močno načeta. Želela se je predstaviti kot dober gospodar, ki skrbi tudi za delavce. Življenje v prenatrpanih barakah je veljalo že takrat za podstandardno, higiensko oporečno in zdravju škodljivo, zato je obstajala velika nevarnost, da se proletariat navzame revolucionarnih idej levo usmerjenih delavskih organizacij. S spodbujanjem gradnje lastnih hiš je KID razbijala kolektivno povezanost delavcev in akcijsko enotnost zaposlenih proti podjetnikom. Ugodnosti, ki jih je dala KID delavcem, so povzročile razcvet individualne stanovanjske

gradnje na Jesenicah po gospodarski krizi vse do druge svetovne vojne. Nujne potrebe po gradnji novih barak in kasarn ni bilo več (Mugerli, 2016, str. 35).

Ker so nameščenci in uradniki KID uspeli dobiti boljše lokacije za hiše na sončni strani Jesenic, je Podmežakla dobivala značilnosti delavskega naselja. Stanovalci so si ob hišah zgradili kurnike in manjše hleve za kure, zajce, svinje, koze, ovce, nekateri tudi za kravo. Z izgradnjo lastnega doma si je marsikdo zagotovil stalno delovno mesto v železarni. Moški so delali, ženske so skrbele za dom in otroke. Veljalo je pravilo, da mož in žena nista smela biti oba zaposlena v KID. Hrana je bila zaradi revščine zelo enolična. Mesec, roj. Čelesnik, Ljudmila, Cesta 1. maja 46, se je spominjala svojih otroških let: »Otroci smo bili te enolične hrane že siti. Zato smo se večkrat uprli, da ne bomo jedli. A mama so imeli navado reči: 'Če ne boste pojedli pri južni, boste pa pri večerji!'« (Tahir, 1985 str. 81) Julijana Dimic, Cesta 1. maja 64, je o hrani povedala: »Največkrat so jedli polento ali žgance in za kosilo ješprenj ter repo. Najhitrejša je bila pripravljena z ocvirki zabeljena polenta in solata. Ker v tovarni še ni bilo malic, je nesla žena možu v obrat vse, kar je imela najboljšega. Pa še to je bilo slabo. Navadno le mal' fižola, pa mal' črnega kofetka.« (Tahir, 1985, str. 89)

Marta Uršič Čelesnik, Ilirska 11, je povedala: »Hišo sta zgradila Janez Golobič in njegov zet Franc Čelesnik okoli leta 1938. Kupila sta veliko parcelo, Golobič s prihranjenim denarjem, Čelesnik pa je vzel posojilo. Golobič je bil višji uslužbenec v železarni in tudi Čelesnik je bil majster, zato sta imela dobro plačo in sta gradnjo predala 'na čez'. Zravnali so teren in sezidali za tiste čase kvalitetno hišo. Okna so bila iz macesnovega lesa. V pritličju in v prvem nadstropju sta si bili stanovanji enaki: kuhinja, dve sobi, shramba in stranišče.

Prenovljena Čelesnikova hiša
z velikim vrtom leta 2021
(foto Stane Arh)

Podstreha je ostala nepozidana in toplotno neizolirana. V kleti so shranjevali kurjavo in ozimnico. Kurili so samo v kuhinji (vzidan štedilnik), zato so bili hodniki in sobe pozimi mrzle, celo srež se je nabiral na zunanjih stenah notranjega stopnišča. Po drugi svetovni vojni so se s prenovami stanovanjske razmere izboljševale: vetrolov na vhodu hiše in odprava prepaha po hiši, dozidava garaže, napeljava vodovoda in izgradnja kopalnic, prenova električne napeljave, dozidava otroških sob, napeljava centralnega ogrevanja, toplotna izolacija zunanjih sten hiše. Hiša je danes prijetna za bivanje.« (Čelesnik, 2021)

Parcele za gradnjo so prodajali tudi lastniki: veleposestnik Krivec, gostilničar Koren, posestnik Černe in drugi, a po veliko višjih cenah. Cveto Jakelj se je še spomnil, da so njegovi starši plačali zasebniku 23 dinarjev za kvadratni meter, ker niso hoteli kupiti pri KID zaradi nezaupanja v njihove pogoje. Sam je zapisal: »V Kurjo vas smo se preselili leta 1934. Oče se je zaposlil v tovarni kot tesar. Stanovali smo v kletnih prostorih pri Sušniku v Kurji vasi. Razen nekaj manjših hišic je bila Kurja vas poraščena z gozdom – z velikimi bukvami, robido, srobotom in praprotjo, polno je bilo vrtač in velikih skal – samic. Manjša travnika sta bila: eden za Vršanom – Pristovom, imenovan Mežnarija, obdan z lesko, kjer smo nabirali lešnike. Današnje Janševe, Mencingerjeve, Čopove in Medvedove ulice ni bilo, ker je bilo celotno zemljišče poraslo z bukvami in polno skal. Sredi gozda je bila manjša enklava, imenovana Varžet. Tja so hodili fantje fucat tudi za denar, kar je bilo prepovedano in zato so jo žandarji čestokrat nadzirali. Manjše ceste so bile: Blejska cesta, današnja Cesta 1. maja od Hermanovega mostu do Kočne, Savsko nabrežje proti Žvagnu ter cesta v kamnolom, ki je bila makadamska in kolikor toliko vzdrževana za prevoz kamnja do apnence za potrebe tovarne. Področje Hermanovega mostu proti Kočni je v katastru spadalo pod Gorje. Hermanov most je bil zgrajen v letu 1929. Za prehod reke Save je bil manjši leseni most pri Žvagnu, katerega je ob večjih vodah vedno odneslo. Viseči 'most pri apnenci' na jeklenih vrveh, zgrajen pod današnjo kisikarno, ni služil le prevozu kamnja do apnence, ampak tudi kot prehod čez reko. Omembe vredna je plana, sedaj park pri KS Podmežakla, trikot med Jeralovo in Ilirsko ulico. Tu se je shajala otročad iz vse okolice, pa tudi večji fantje in dekleta. Igrali smo nogomet, kasneje pa hokej, seveda brez drsalk. Palice smo odrezali kar iz leskovega grmovja, žogo pa naredili iz starih nogavic. Pred vojno je imel na tem mestu Pokeljščkov Francelj šavkel (gugalnico), seveda za denar (4 krone za 15 do 20 minut). Med vojno in nekaj let po njej pa je na isti lokaciji postavil Nemeček, po rodu Čeh, ringelšpil

(vrtiljak), gugalnice in strelišče za zračno puško. Sem so se hodili zabavat s celih Jesenic.« (Cveto Jakelj: Življenje Podmežakle in Kurje vasi nekdanj, Kako so na Jesenicah včasih živeli?)

Gradnja hiš v Kurji vasi med Jeralovo in Ilirsko ulico leta 1938. Na desni je Sušnikova hiša. (last Cveta Jaklja)

»V letih od 1934 do 1936 je društvo Bratstvo pričelo graditi nogometno igrišče z leseno tribuno za gledalce, v spodnjih prostorih pa so bile garderobe za nogometaše in skladišče. Tam je bilo tudi stanovanje za hišnika Jana, očeta znanih jeseniških hokejistov. Vse glavne prireditve so se odvijale na tej lokaciji.« (Cveto Jakelj: Življenje Podmežakle in Kurje vasi nekdanj, Kako so na Jesenicah včasih živeli?)

Prostovoljci (Svobodaši) pri urejanju nogometnega igrišča okoli leta 1932 (Tahir, 1985, str. 92)

Po združevanju občin leta 1933 je bilo naselje Podmežakla izločeno iz občine Gorje in priključeno občini Jesenice. Na novo so poimenovali ulice in oštevilčili hiše. Celotno naselje je imelo nekaj nad tisoč

prebivalcev. Največ je bilo delavcev, nekaj železničarjev in trgovcev. Zaradi razvejanosti električnega omrežja za potrebe železarne so hiše v Kurji vasi v bližini Hermanovega mostu dobile elektriko že leta 1919, ostale hiše pa šele po letu 1930. Vodovod je bil napeljan med letoma 1934 in 1939, kanalizacija pa šele leta 2014.

Med drugo svetovno vojno so bila imena ulic ponemčena. Zaradi množičnih aretacij, prisilnih mobilizacij, pregonov domačinov, nasilnih izseljevanj in tudi odhodov v partizane je v železarni začelo primanjkovati delavcev. Zato je nemška oblast na igrišču športnega kluba Kovinar postavila taborišče za tuje delavce, devet barak, od katerih sta bili dve namenjeni kuhinji in jedilnici. Leta 1943 so pripeljali prvih 250 delavcev, Francozov. Pozneje se jim je pridružilo še 150 Italijanov iz okolice Vidma in 150 žensk iz Poljske, Rusije ter Ukrajine. Po vojni so v barakah bivali nemški ujetniki, ki so morali pomagati pri obnovi porušenih Jesenic. Po njihovem odhodu so uredili internat za dijake metalurške šole, nekaj let pa je tam imela prostore tudi Metalurška industrijska šola (do šolskega leta 1949/50). Po ukinitvi internata so barake do leta 1957 uporabljali kot delavska stanovanja. Potem so jih podrli in na njihovem mestu leta 1959 zgradili stanovanjske bloke – osmerčke.

Po drugi svetovni vojni je svoj dom na Jesenicah dobilo veliko priseljencev iz drugih delov Jugoslavije. Še posebej je bil močan pritok delavcev v železarno v sedemdesetih letih 20. stoletja. Večina je bila mladih, ki so se hitro vključili v novo okolje. Ne glede na narodnost so jih Slovenci v pogovornem jeziku imeli za Bosance, kar pa ni bila žaljivka, le oznaka za prišleka iz drugih republik Jugoslavije. Vera Postić, ki je svojo mladost preživela v baraki Podmežaklo, je povedala: *»Jaz nisem nikdar v svojem življenju čutila nekega strašnega odrivanja ali ponižanja, ne v šoli ... pri nas doma je bilo prepričanje, da je moj dom tam, kjer mi je lepo. Prepričanje mojih staršev je bilo, če si že prišel v Slovenijo, si ti tisti, ki se prilagajaš, in so me tudi na tak način vzgajali. Čeprav smo se doma pogovarjali srbsko, seveda. Zavedala sem se, kdo sem, kje so moje korenine, vendar sem se močno trudila prilagoditi se okolju, temu življenju in ga sprejeti.«* (Gaber, 2011, str. 134)

Nusret Gluhić, Bosanec iz okolice Zenice, po poklicu kvalificiran električar, je na Jesenice prišel z ženo Naiso leta 1982. Sam je pripovedoval: *»Sprejeli so me v železarni, kjer sem dobil delo nekvalificiranega delavca v hladni valjarni.«* Ni se pritoževal. Vesel je bil, da je imel delo. Po nekaj

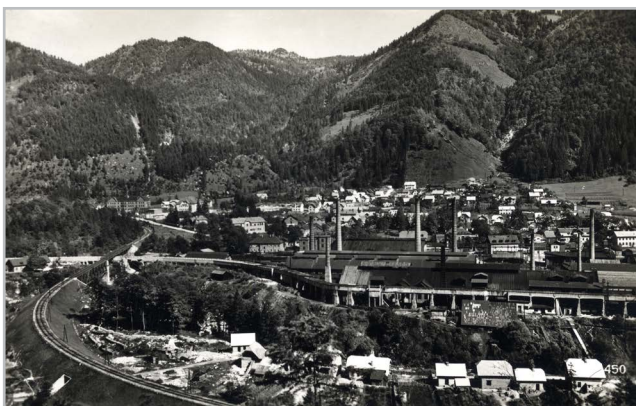
mesecih je začel iskati delo iz svoje stroke in ga dobil pri železnici. *»Najprej smo stanovali v podnajemniškem stanovanju, kasneje smo zamenjali še štiri stanovanja. Z leti se je naša družina večala, saj so se nama rodili trije otroci, dve punči in sin.«* (Gluhić, 2017, str. 77) Ves čas so živeli Podmežaklo, razen nekaj časa na Plavžu za slaščičarno Metuljček. Zadnje trisobno stanovanje v stolpiču Podmežaklo je kupil »po Jazbinškovem zakonu«. Ko je prihranil dovolj denarja, je s posojilom kupil staro hišo na Ilirski cesti 10, ki je potrebovala temeljito obnovo. Trisobno stanovanje je prodal in z denarjem začel prenavljati hišo. Veliko je popravljal in dograjeval kar sam. Po trinajstih letih prenavljanja je hiša sodobna, življenje v njej pa udobno. V novem prizidku si je stanovanje uredil sin z družino. Zakaj je kupil hišo prav Podmežaklo in ne drugje? *»Cenovno se mi je zdel nakup hiše ugoden. Odločilno pa je bilo, da sem večino življenja na Jesenicah preživel Podmežaklo, in ta del Jesenic mi je prirasel k srcu.«* (Gluhić, 2021)

Šolarjeva hiša, ki jo je kupil in obnovil Nusret Gluhić leta 2021. (foto Stane Arh)

Podmežakla

Prva leta po drugi svetovni vojni so se na Jesenice množično priseljevali ljudje iz podeželja, ker je železarna potrebovala nove delavce. Zato se je začela pozidava vseh še prostih površin mesta. Gradnja je bila nenačrtna. Na zahodnem delu Kurje vasi se je gradilo do strelskega doma heroja Verdника, naprej ni bilo več mogoče, ker je struga Save Dolinke dolbla že pobočje Mežaklje. Od železniškega podvoza Bohinjske proge proti vzhodu je dolga leta ostal prazen prostor. Do druge polovice tridesetih let so bile edine stavbe na tem območju železniška čuvajnica in nekaj manjših lesenih koč. Občasno se je tam zadrževalo okoli 15 ciganov, ki so se zatekli pod tunel v času slabega vremena (Tahir, 1985, str. 26).

Železarna, bohinjska proga
in del Podmežakle leta 1937
(fototeka Gornjesavskega
muzeja Jesenice)

Angela Simončič, roj. Polajnar, Cesta 1. maja 119, je pripovedovala:
»Brat Alojz Polajnar je postavil leseno hišico (16 kvadratnih metrov) tu tik
po prvi svetovni vojni. To je bila prva hiša na tem spodnjem koncu naselja. V
njenem sosodstvu so pričeli graditi šele desetletje pozneje. To je bila hribovita
goša, zato je moral brat urediti parcelo, narediti kolovozno pot in jo posuti s
šodrom. Okoli hiše je bilo le malo prostora, saj je stala tik ob cesti, za njo pa je
bilo dva metra prostora do strmega savskega brega.« (Tahir, 1985, str. 124)

Polajnarjeva bajta leta 1981
(Tahir 1985, str. 125)

Družina Beguš si je v enem letu postavila hišo na današnji Cesti
1. maja 83 in se vanjo vselila leta 1929. Zofija Beguš Bertoncely je
povedala: »Vse kupljeno zemljišče je merilo 970 kvadratnih metrov. Hišo
so postavili leseno, ker se takrat ni dobilo cigla (opeke). Stene so bile votle,
dvojne z vmesnim deset centimetrov širokim presledkom, ki so ga zapolnili
z lešom (žlindro) in tako pred mrazom izolirali notanjost. Žlindro smo

na vozičku, ki ga je ata sam izdelal iz starih koles in trušča (lesene gajbe),
pripeljali iz tovarne. Da je bilo cnej (ceneje), so delali vse sami. Očetu invalidu
sta največ pomagala brata. Sosed je naredil le cimper (ostrešje). Zunanje
lesene stene so vsako leto poštrihal (premazali) z oljem, da so ostale lepo
rjave. Ker so v hudi zimi zmrznili zajci, so leta 1932 uredili zidan hlev. Pri
gradnji sta pomagala tudi otroka. Vso potrebno vodo sta v litrskih kanglicah
prinesla od Save. Da sta sod napolnila, sta morala vsak dan prinesiti najmanj
20 kanglic. Ko so v zemljo izkopal klet, so našli v šodrasti zemlji kamnito
skledo, kladivo in okostje velike živalske glave. Ker niso poznali vrednosti najdb,
so jih kar stran vrgli. Prav tu izkopan pesek jim je služil pri gradnji hleva. A,
ker ga je bilo dosti, je z njim postavil hišo še sosed. V podstrešni sobi s pobitimi
stenami je bilo prostora le za eno posteljo, v kateri sta spala očetova brata, in
za nizko omaro. V posteljah ni bilo jogijev. Ležali smo na vrečah polnjenih s
koruzno slamo, čez katero je bila položena platnena rjuha. Pokriti smo bili s
kovtrom. Pozimi pa smo se zadelali še s kakšno suknjo. Postelja v podstrešni
sobi pa je bila polnjena kar z listjem in praprotjo. Vodo so do konca vojne nosili
iz studenca pri Savi, zakaj vodovod in elektrika sta bili napeljeni v ta malo
višji predel naselja pod gozdom šele tik po vojni. Svetili so si s petrolejko in še
več s karbidlampo, ker se petroleja ni vedno dobilo. V soboto je mama pogrela
pisker kropla in nas v žehtniku (čeburu) umila. Smo se usedli noter, mama nas
je požehtala (oprala), da smo šli naslednje jutro frišni (sveži) v cerkev. Tako
kot mi, so se včasih grofje kopal. Tesnejše sosedske odnose so imeli s prebivalci
bližnjih šestih hiš. Ob večerih so se obiskovali. Smo malo poklepetali in zapeli
in bli bolj prijetli kot zdaj, ko v bloku sosed ne pozna soseda.« (Tahir, 1985,
str. 103–108).

Beguševa hiša leta 1950
(Tahir 1985, str. 104)

Ana Kalan je bila zaposlena kot strežnica v blejskem hotelu in je tri leta delala cele noči in dneve, da je preživela družino, ker so oče in njegovi bratje ostali brez službe. Preden se je sedemčlanska družina Aninih staršev v letu 1931 preselila v svojo hišo na današnji Cesti 1. maja 120, je 17 let živela v podnajemniškem podstrešnem stanovanju na Savi. Ana in njen mož Anton sta s prihranki kupila 1100 kvadratnih metrov veliko parcelo in začela graditi. Mož je bil izučen zidar, zato so skupaj z Aninim očetom in brati naredili vse sami. Ko sta bila pritlična prostora, kuhinja (4 x 6 m) in soba (4 x 6 m), dograjena, so se vselili. Še istega leta sta nadzidala enaka prostora v nadstropju. Leta 1934 sta hišo razširila za dva metra in prizidala salon (6 x 6 m), da sta v spodnjih prostorih uredila gostilno, imenovano Pri Kalan (Tahir, 1985, str. 131).

Zadnja hiša Podmežaklo je Rožičeva, ki stoji pod železniško postajo Podkočna. Prvotno hišo so že podrli in zgradili novo. Nad bohinjsko progo pred postajo Podkočna je bilo dovolj prostora, da so po drugi svetovni vojni lahko zgradili še nekaj hiš. Ko pripelje mimo vlak, doživljajo njihovi stanovalci pravi potres in pogovori zaradi glasnega ropota lokomotive zastanejo. Slučajni obiskovalec prestrašen skoči k vratom, da bi si rešil življenje, a ga domači hitro pomirijo. Na potrese in hrup so se navadili, zato jih nič več ne motijo, niti zaznavajo jih več ne. Irena Sodja, roj. Kusterle, Cesta 1. maja 135, ki je tu preživela mladost, je pripovedovala: »Moja starša sta po vojni prišla iz Baške grape in najprej stanovala v samskem domu. Ko je mati zanosila, sta izgubila pravico bivanja v samskem domu. Začeli so ju poditi ven, zato se je mati vrnila domov na Kal, kjer je rodila sestro Marijo. Družino z otrokom je le redkokdo sprejel v najemniško stanovanje, zato se je oče odločil za gradnjo lastne hiše. Ne da bi mami povedal, je od Stanka Zupana kupil zemljo in leta 1952 sam začel graditi. Ko ga nekoč ni bilo z dela domov, je mama šla do vratarja vprašat po možu in izvedela, da je odšel z dela ob normalnem času. Domov je prišel zvečer. Šele takrat ji je povedal za parcelo in zaupal, da je začel graditi lasten dom. Ker kot navaden delavec ni imel dovolj denarja, je gradil postopoma. Vselili so se v še nedograjeno hišo, takoj ko sta bili gotovi kuhinja in soba. Hiša je bila zgrajena iz heraklita in borovega lesa. Na kupljeni zemlji je namreč rasel bor, ki ga je oče podrl in porabil za izdelavo ostrešja. Ker pa se bor krivi, je bil strop v sobah počen. A prostori so se hitro ogreli in dolgo obdržali toploto. Z leti je dogradil še dve sobi. Spodaj je bila klet, na vrhu podstrešje. V vsaki sobi je bila peč na drva, razen v otroški spalnici.

V kuhinji je bil štedilnik, na katerem smo kuhali. Centralno ogrevanje smo napeljali leta 1973, stranišče na štrbunk pa je bilo zelo dolgo zunaj. Za vodo smo uporabljali kapnico, ker so nas šele okoli leta 1970 priključili na vodovod. Pa še potem je voda tekla ali pa ne, odvisno od pritiska in porabe v okolici. V tistih časih smo zjutraj nalili vodo za kuho in zvečer pomivali posodo. Oče je takrat naredil tudi kopalnico. Prej smo se umivali v velikih lavorjih. Oče je imel vedno veliko zajcev, mama pa je skrbela za kokoši. Pozneje, ko je bil že upokojen, si je priskrbel še ovci in jih kmalu zamenjal za kozi. Vsak dan je pil kozje mleko za zdravje, drugi ga nismo marali. Velik vrt sta obdelovala oba, midve s sestro pa sva pomagali.

Telefon smo dobili okoli leta 1990, kabelsko televizijo še kakšno leto kasneje. Zaradi nizkega in ozkega tunela pod bohinjsko progo, ne morejo skozenj dostavna vozila, a na srečo osebni avto lahko. Ko so delali avtocesto nad hišo, sploh pri gradnji viaduktov, se je hiša tresla, kot bi bil močan potres. Tudi zemlje niso po končani gradnji uredili, kot so obljubili. Delali so le en dan, potem je podjetje zaključilo s projektom. Ostalo je še veliko kamenja in grušča, ki sva ga odstranila z možem Jožem.« (Sodja, 2021)

Prenovljena Kusterlova hiša
leta 2021
(foto Stane Arh)

Prešernova cesta

Zaselek na današnji Prešernovi cesti v bližini Hermanovega mostu je bil nekoč tudi upravno del Save. Od Ruardove graščine ga je ločil le park. Po makadamski cesti se je prišlo do Jesenic in Murove. Gotovo je bila zelo prometna, saj so po njej dovažali rudo iz Savskih jam in oglje s Karavank ter Mežaklje. Verjetno je bil to vzrok, da je ob njej delalo veliko rokodelcev. Domačini so ji pravili kar »trgovska cesta«. Prevozniki so po vožnji opravili še posle zase in se radi družili v Hermanovi gostilni.

Na obeh straneh Prešernove ceste, od Hermanovega mostu do Markota, so dvakrat na leto organizirali mali sejem: 14. februarja ob sv. Valentinu in 29. junija ob sv. Petru in Pavlu ter 19. marca veliki Jožefov sejem. Na stojnicah z vsem mogočim blagom so kupovali celo obiskovalci iz Gorij, Breznice, Bohinja in Kranjske Gore. Med cerkvijo in graščino so ob živi muziki plesali pozno v noč (Tahir, 1985, str. 40).

Prešernova cesta z obnovljenimi hišami, ki so jih zgradili pred sto leti. V ospredju je Štekarjeva vila. (foto Stane Arh, 2021).

Po odprtju bohinjske proge so posestniki, obrtniki in trgovci zgradili ob njej za tisti čas mogočne zgradbe, v katerih so odprli svoje delavnice in poslovne prostore. Po letu 1929 so tu delovali: Trevnovkonzum, Hermanova gostilna in mesarija, trgovina pri Andreju Balonu, prodajalna zelenjave Lenardič, krojaška delavnica pri Jožefu Mihelaču, frizerstvo pri Hudriču, čevljarstvo pri Antonu Zupanu, trgovina s kolesi in radioaparati Pučko, pekarni pri Černetu in pri Petač. Karol Neuman je izdeloval žlebove in popravljaval lonce, Rihard Mežik je imel trgovino z mešanim blagom in je delal led, mizar Konrad Lazar je imel samostojni pogrebni zavod. Blizu so bili še tesarski mojster in gradbenik Ivan Petkoš, ključavničar Jakob Hribar, vodovodni inštalater Pri Šmajtku, kamnosek Valant, taksista Filip in Albin Stegnar. Dejavnosti so nadaljevali tudi po drugi svetovni vojni. Trgovec in župan Andrej Čufer je leta 1932 ob starem kolodvoru na Prešernovi cesti zgradil letno kopališče (33 metrov dolg, 15 metrov širok in 0,9 do 3 metre globok bazen in 60 zidanih kabin, z garderobami ter bifejem). Z izgradnjo kopališča je porabil cement, ki ga je v velikih količinah kupil v Mojstrani za kupce, ki pa ga po zaprtju cementarne leta 1932 niso hoteli prevzeti. Z gradnjo bazena se je preudarno izognil finančni izgubi (Čufer, 2010, str. 16).

Po vojni je naša družina Arh živela na Prešernovi 28, pri Černetu. Dvonestropna zidana hiša je bila zgrajena okoli leta 1908. Pred drugo svetovno vojno je bil lastnik hiše Miha Černe, posestnik, ki je imel polja in travnike Podmežaklo ter gozd v Jeseniških Rovtih. V pritličju hiše je bila pekarna in stanovanje, kjer je delal in živel najstarejši sin Janez z družino. V prvem nadstropju je živel mlajši brat Miha z družino, v drugem nadstropju in mansardi pa so bile nastanjene različne stranke. Tisti med njimi, ki so bili kmečkega porekla, so pomagali pri raznih opravilih (košnja, spravilo sena, delo na polju, v hlevu in gozdu, prevozu tovora s konjsko vprego), v zameno pa dobili mleko ali kak drug priboljšek. Vodo so točili na dvorišču in jo v stanovanja prinašali v kanglah ali vedrih. V prizidku na zadnji strani hiše so pred drugo svetovno vojno uredili stranišča na štrbunk, po eno v vsakem nadstropju. Na dvorišču je stal hlev, v podaljšku katerega je delovala vertikalna žaga za hlodovino na tri liste (venecijanka), kjer so žagali deske. Tu je bil zaposlen žagar, ki je živel v majhnem stanovanju poleg žage. Zasluzek od prodaje lesa je z veliko gospodarsko krizo leta 1929 usahnil.

Černetova hiša pred drugo svetovno vojno (last Vlaste Kokošinek, roj. Černe)

Med drugo svetovno vojno je bil Janez Černe z družino izseljen v Srbijo. Pekarno je prevzel pek Vrečar, ki je stanoval v izpraznjenem stanovanju v prtličju. Ob bombardiranju Jesenic, 1. marca 1945, je na hlev padla bomba in ga porušila. Obnovili so ga in tak se je ohranil do danes. Hišo je po vojni prevzela država. Janez je s hčerjo in njeno družino ostal v stanovanju v prvem nadstropju, brat Miha pa se je z družino odselil v tovarniško stanovanje železarne, kjer je bil zaposlen. Odselili so se tudi njuni sorojenci. V ostale prostore so naselili priseljence brez stanovanja.

Družina mojega strica Martina Arha je živela v majhnem enosobnem stanovanju (oče, mati, sin in hči). Ko se je moja mama Marija leta 1948 preselila iz Bohinja k bratu Martinu na Jesenice, je živel sam v eni sobi.

V manjši podstrešni sobi poleg njih je živela gospa Naglič. Ko je oslabela, se je preselila v Dom upokojencev dr. Franceta Bergelja. Njeno sobo je dobil moj stric in si tako uredil dvosobno stanovanje. Družina se je čez nekaj let preselila v stolpiče na Koroško Belo. V eni sobi so živeli Novakovi (oče, mati, sin in dve hčeri), ki so že gradili hišo na Verdnikovi cesti. Poleg njih je živela družina Kržič (oče, mati, sin, hči in očetov brat), ki se je leta 1959 preselila v »osmerčke«, stanovanjske stolpiče Podmežaklo. V dvonadstropni hiši je tako živelo več družin in skupaj 32 stanovalcev.

Naj opišem stanovanjske razmere okoli leta 1955: *»Drugo nadstropje prvotno ni imelo kuhinje, le spalne prostore. Stanovalci so bili veseli, da so lahko imeli streho nad glavo, čeprav so si bili dobesedno drug drugemu napoti. Naša družina Arh je živela v eni večjih podstrešnih sob (očim, mama, stara mama, dva sinova). V majhni sobi poleg naše je živel stari Martin, tako smo ga klicali. Po njegovi smrti smo dobili njegovo sobo, ki smo jo preuredili v kuhinjo in tako prišli do enosobnega stanovanja, ki smo ga uporabljali vse do smrti moje mame Marije leta 2005. V njem ni bilo nikoli ne kopalnice in ne stranišča. Tla so bila iz žaganih desk. Da jih ni bilo treba ribati vsak teden, smo jih prebarvali in prekrili s plastičnim podom. Greli smo samo kuhinjo s štedilnikom na drva, v sobi se je pozimi nabiral na zunanjih stenah in na stropu ledeni srež. Poleg štedilnika je bilo vedro vode z zajemalko. Sovražil sem sobote, ko je mama kuhala in prala perilo v kuhinji. Zrak je bil nasičen s paro in z banjo je zasedla ves prazen prostor na sredini. Če se je le dalo, sem pobegnil na dvorišče, še raje v naravo.«* (Arh, 2017, str. 41.)

S prenovitvami hiše so se stanovanjske razmere izboljševale. Okoli leta 1960 so napeljali vodovod na hodnik vsakega nadstropja. V vsakem nadstropju je bilo stranišče na štrbunk. Angleška stranišča s splakovanjem z vodo so uredili šele okoli leta 1980. Z zadnjimi prenovami po letu 2000 ima vsako stanovanje svojo vodo, svojo kopalnico in svoje stranišče. Danes v hiši živi manj družin, ki imajo večinoma svoje korenine v nekdanjih jugoslovanskih republikah. Potomci Černetovih še vedno živijo v prvem nadstropju. Pekarne že dolgo ni več, prostori pa so preurejeni v stanovanje.

Nasproti Černetove hiše je stala vila zdravnika Marčiča s prostranim vrtom in obilo sladkega sadja. Lačni otroci smo bili veseli, če so nas Marčičevi otroci povabili v družbo pri igri. To se je dogodilo bolj redko, zato smo pogosto sadje »rabutali«.

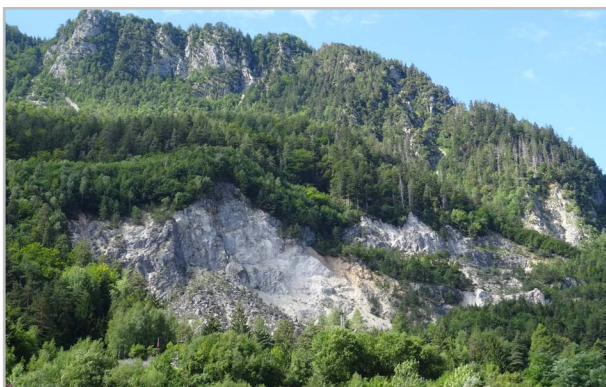

Černetova hiša je v stotih letih ohranila prvotno zasnovano. Na sredini je dozidava s stranišči. Na levi je hlev s senikom, na desni pa Marčičeva hiša. (foto Stane Arh, 2021)

V osemdesetih letih 20. stoletja je nastopila velika modernizacija železarne. Potrebe po delavcih so narasle. Železarna in gradbena podjetja so začela organizirano z avtobusi voziti delavce iz Bosne in Hercegovine, Srbije, Makedonije, Črne gore ter Hrvaške. Množično priseljevanje je zahtevalo naglo stanovanjsko gradnjo in posledično razvoj zdravstva, izobraževanja, socialnega in otroškega varstva. Podmežaklo so zgradili nekaj samskih domov, v katerih so priseljenci živeli v bednih pogojih in po več v eni sobi. Stiska je bila še večja, ker so mnogi »samski« delavci kmalu pripeljali na Jesenice svoje družine. V enem stanovanju sta se ponekod stiskali dve družini in še nekaj samcev. V stiski so se nekateri novi priseljenci vseljevali v izpraznjena najemniška stanovanja tudi na silo, brez odločb ustreznih organov. Posredovanje policije je bilo pogosto neuspešno, ker so vselitev zaščitile klape z deset ali več ljudmi in je obstajala velika verjetnost za fizični spopad.

Z veliko vztrajnostjo in potrpežljivostjo so se stanovanjske in socialne razmere sčasoma uredile. Danes lahko rečemo, da že dolgo ni več trenj med pripadniki različnih narodnosti in da so Jesenice primer sožitja ter sodelovanja. Tako v hišah kot v blokkih živijo družine različnih narodnosti v slogi, brez predsodkov in strahu. Povezani gradijo skupno prihodnost Jesenic.

Ko je KID med letoma 1937 in 1940 postavila nova plavža, je ob reki Savi začela obratovati apnenica. Za njene potrebe so v strmini Mežakle odprli kamnolom. Kamenje so furmani vozili z vozovi na Staro Savo. Šele tik pred drugo svetovno vojno so za prevoz kamenja začeli uporabljati traktor. Za hitrejši in lažji transport so med vojno zgradili žičnico od kamnoloma do apnenice. Po ustavitvi plavžev leta 1987 so kamnolom opustili.

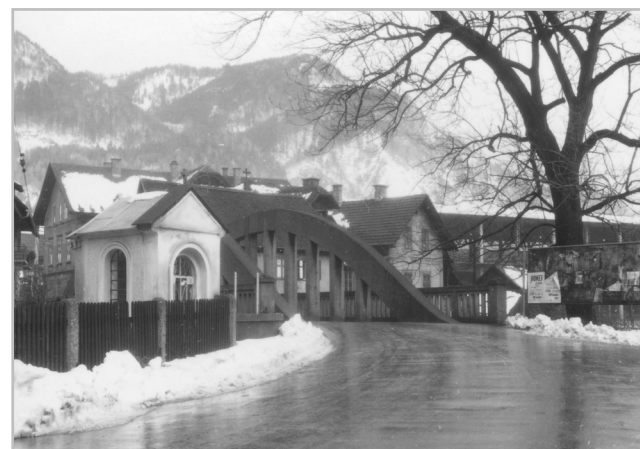
Opuščeni kamnolom leta 2021
(foto Stane Arh)

Leta 1964 so za potrebe železarne zgradili kisikarno na desnem bregu Save, pred mostom bohinske proge. Zaradi velikega hrupa so se domačini pritoževali direkciji železarne. Čez čas so hrup in tresenje odpravili. Danes kisikarna deluje kot samostojno podjetje Tehnični plini Jesenice (TPJ) in je članica SOL GROUP. Podjetje pridobiva tehnične pline iz zraka in z njimi oskrbuje kovinskopredelovalno industrijo (podjetju Acroni dobavljajo plin kar prek cevovoda), medicinske ustanove, prehransko industrijo in druge. Njihova kisikarna je opremljena z najnovejšo tehnologijo brez kemikalij, zrak pa čistijo z molekularnimi siti (TPJ, 2021). V devetdesetih letih so zgradili novo elektrarno pod železnim mostom bohinske železnice. Vodo so speljali po ceveh na turbine iz vodnih rak na Stari Savi. Po drugi svetovni vojni je imelo Podmežaklo svoj sedež več uspešnih podjetij in obrtnikov: Kovinoservis, Kovin, Gradis, Gorenjka, Davidov hram, Dinos, Vulkanizerstvo Čop, Ribarnica, kjer so gojili rake, želve in žabe. Večina teh podjetij ne obratuje več.

Podmežakla in železarne v osemdesetih letih
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Franc Jerala piše o mostovih čez Savo Dolinko: »Reka Sava vseskozi deli Jesenice in Podmežaklo, za prehod pa so potrebni mostovi. Spominjam se večine mostov. Najstarejši in dolga leta edini most je bila lesena brv pri Žvagnu na Plavžu. Leta 1990, ko je bila zgrajena avtocesta, je bil zgrajen tudi nov sodoben betonski most. Leta 1960 je bil zgrajen most pri hokejski dvorani. Hermanov most je bil sprva železen. Ker je bil dotrajan, so okrog leta 1930 naredili most, kakršen je še danes. Leta 2001 je bil narejen nov most v naši bližini. Na Javornik je do leta 1958 vodila le lesena brv, ki jo je Sava večkrat odnesla. Sedanji most, narejen leta 1958, je bil okrog 1995 razširjen zaradi povečanega prometa. Mostove smo nekaj časa imenovali tudi po županijah, ki so jih gradili: npr. Slamnikov most (pri hokejski dvorani), Bregantov (pri nas), Trevnov (na Javorniku).

Hermanov most v 70. letih 20. stoletja
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Hermanov most danes
(foto Vitomir Pretnar)

Pod železniško postajo se spominjam tudi podvozov. Prvi ozek za furmane in pešce je služil svojemu namenu do leta 1930. Tega leta je bil zgrajen nov, širši podvoz, usposobljen za manjša tovorna vozila. S širitvijo železarnice v Hrenovco in z večanjem prometa je bil narejen sedanji podvoz (1960).« (Franc Jerala: Kurja vas, Podmežakla in Jesenice, Kako so na Jesenicah včasih živeli?)

Avtocesto so speljali od Lipc do Hrušice nad naseljem po severni brežini Mežaklje, ker v ozki dolini ni bilo prostora zanjo. Zaradi nestabilnega terena (podor pred 12 000 leti) je bila gradnja zahtevna in draga. Zgradili so kar štiri viadukte v skupni dolžini 1790 metrov. Gradnja je potekala od leta 1989 do 1993 (A2, Hrušica-Vrba, 2021).

Podmežakla in Stara Sava leta 2021
(foto Stane Arh)

VIRI IN LITERATURA:

- A2, Hrušica-Vrba, spletna stran 2021: https://www.dars.si/Zgodovina_gradnje/A2_Karavanke_-_Obrezje?zid=129.
- BISER, spletna stran 2021: <http://sokultura.si/wp/povezave/kulturna-drustva/kulturno-in-sportno-drustvo-bosnjakov-biser-jesenice/>
- ČELESNIK, Uršič Marta, ustna izjava, 2021.
- ANTIĆ GABER, Milica, POŠTIĆ; Vera, *Na poti do lastne sobe*, Ljubljana, 2011, str. 133–140.
- GLUHIĆ Nusret, ustna izjava, 2021.
- GREGORIĆ Tatjana: *Moja mala stara hišica*, tipkopis, 2020.
- JAKELJ, Cveto: Življenje Podmežakle in Kurje vasi nekdaj, *Kako so na Jesenicah včasih živeli?*, Jesenice: Ljudska univerza Jesenice, 2007, str. 32–35.
- JAKELJ, Cveto, ustna izjava, 2021.
- JERALA, Franc: Avtobiografija, tipkopis v GMJ, Jesenice, 2003.
- JERALA, Franc: Odlomki iz avtobiografije, *Kako so na Jesenicah včasih živeli?*, Jesenice: Ljudska univerza Jesenice, 2007, str. 36–43.
- KONOBELJ, Tone: *Utrinki iz Podmežakle – Kurja vas*, Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 2011.
- METEORIT z Mežakle, Gornjesavski muzej Jesenice, 2010.
- MOHORIČ, Ivan: *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem 1*, Ljubljana, 1969.
- MUGERLI, Marko, ... *Jesenice – mesto železarjev*, Jesenice, Gornjesavski muzej Jesenice, 2016.
- REBOLJ, Darka, ustna izjava, 2021.
- SODJA, Irena, zapis pripovedi, 2021.
- TORKAR TAHIR, Zdenka: *Razvoj delavskega naselja v Podmežaklji ob današnji cesti 1. maja do leta 1941* (etnološki oris), diplomsko delo, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 1985.
- TPJ, spletna stran 2021: <https://spg.solgroup.com/sl/kje-smo>.
- TURIZEM Jesenice, spletna stran 2021: <https://turizem.jesenice.si/znamenitosti/kultura-zgodovina-umetnost/item/6666-partizanska-bolnisnica-na-mezakli>
- ZŠJ – Zavod za šport Jesenice, spletna stran 2021: <https://www.zsport-jesenice.si/>.
- ŽAKELJ, Alojzij, spletna stran 2021: <https://www.gore-ljudje.si/Tags/alozij-zakelj-domacin-z-jesenic>

Izbrani odlomki so iz zgodb, objavljenih v knjižicah *Kako so na Jesenicah včasih živeli?*, (ur. Nataša Kokošinek, Zdenka Torkar Tahir), Jesenice: Ljudska univerza Jesenice 2007, *Kako so na Murovi včasih živeli?*, (ur. Nataša Kokošinek, Zdenka Torkar Tahir), Jesenice: Ljudska univerza Jesenice, 2010 in *Kako so se na Jesenice včasih priseljevali?*, Jesenice: Ljudska univerza Jesenice, 2017.

Rok Humerca, Špela Smolej Milat

SLOVENSKI JAVORNIK

Ime Javornik označuje prostor nekdanje vasi Jauerburg/Javornik, ki danes po upravni razdelitvi sodi v naselji Slovenski Javornik in Koroška Bela v občini Jesenice. Vas Jauerburg se je izoblikovala na severni strani reke Save, tik na obrežju pritoka Javornik. Sicer so podatki o naselitvi tega območja skozi zgodovino zaradi pomanjkanja kakršnih koli raziskav ter skoraj popolne degradacije prostora nekdanje vasi zaradi intenzivne industrializacije zelo skopi. Vemo pa, da je bil ta prostor obiskovan že v prazgodovini in rimskem obdobju. V starejši literaturi se omenja prisotnost prazgodovinskih gomil na območju Javornika. Kje točno so se grobne gomile nahajale, ni znano, zelo verjetno pa na območju nekdanjega grajskega parka pod Stražo ali na območju danes gosto pozidanih Spodnjih Borovelj. Na Javorniku naj bi bil odkrit tudi rimski novec (Ansl, 1975, str. 166).

Kakršne koli druge arheološke najdbe in ostaline iz območja Javornika danes niso znane. Razlog temu sta predvsem uničujoča industrializacija tega območja in ideologija, ki je v zadnjih sedemdesetih letih neumorno in do potankosti spreminjala prostor ter trajno brisala kakršne koli sledi preteklosti tega kraja.

Prisotnost ljudi na tem območju že v prazgodovini ni naključje. Prav skozi prostor nekdanje vasi Javornik sta že od prazgodovine potekali ena glavnih vpadnic, in sicer prek prelazov Karavank v Avstrijo na tem delu Gorenjske, ter glavna pot naprej proti Dolini. Prazgodovinske in rimske rudne jame v planinah nad Javornikom in na Belščici pričajo o tem, da so tukaj rudarili že zelo zgodaj.

Prva doslej znana omemba vasi Jauerburg se v pisnih virih pojavi leta 1403, ko takratni briksenški škof Ulrich podeli v last Hermanu Eselu v planinah pod Belščico tamkajšnje rudokope s pravico njihovega izkoriščanja in dedovanja (Štular, 1999, str. 14).

Lokacija, kjer se je vsaj v srednjem veku, če ne že prej, izoblikoval Jauerburg, ni naključna; namreč prvotna vas je stala točno na razcepu dveh pomembnih cest, ki sta se razcepili v jedru vasi. Prva je bila glavna

Pogled na Slovenski Javornik
(Arhiv Občine Jesenice, foto Aleš Krivec)

gorenjska vpadnica in trgovska cesta oziroma Deželna cesta Ljubljana-Podkoren-Beljak-Dunaj, ki se je na Javorniku ob potoku Javornik odcepila na današnjo cesto proti Javorniškemu Rovtu, ki je bila ena glavnih tihotapskih vpadnic prek prelazov v Karavankah na koroško stran in pa tudi rudna pot, po kateri so iz planin prevažali rudo v dolino. Kot piše Valvazor v svoji Slavi vojvodine Kranjske, »je bila na Javorniku mitnica, kjer so od uvoženega blaga jemali veliko mitnino«. Omenja pa tudi krvave borbe med mitničarji in tihotapci, ki so tihotapili sol, tobak, med in vino na Koroško ter obratno.

V 16. stoletju je na desnem bregu potoka Javornik pod Kermanjo in hriboma Kres ter Straža italijanska družina Bucelleni postavila fužinski obrat, ki ga je pozneje prodala družini Pasarelli oziroma gospodom Javorniškim.

Grb gospodov Javorniških Valvazorjev. Velika grbovna knjiga (1687-1688)

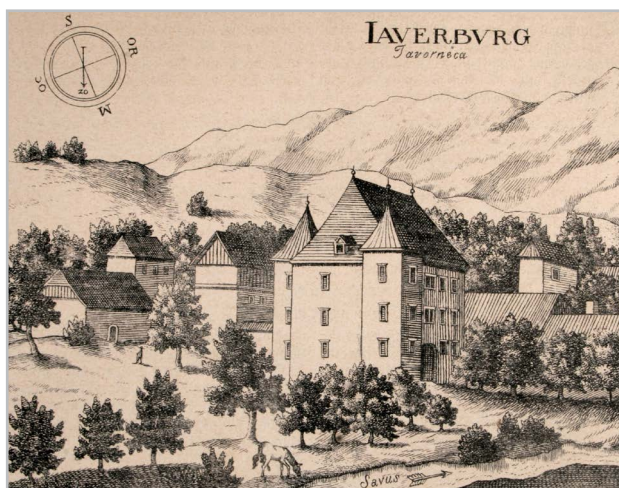
»Zaradi spoznanja, da je škoda, da bi bil le eden od večjih pritokov reke Save, so te (potok Javornik, op.a.) ljudje začeli izkoriščati. Fužinarji so te takoj po izviru ulovili v zidano strugo in te napeljali v umetno, z lesom ograjeno jezero. Vmes so ti zgradili še zajetje in iz njega napeljali cevi, da so del tvojih voda uporabili za pogon ene prvih električnih central na tem območju. Ne smemo pa pozabiti na Zoisov park na Pristavi, kjer tri med seboj povezana jezera tvorijo enega tvojih močnejših pritokov, ki še danes predstavlja grožnjo in nevarnost ob močnih nalivih.

V spodnjem toku so te izrabili za pogon manjših fužinskih kovačnic. Ob tvoji strugi so pri Trebčevi hiši v Trebežu postavili visoko peč oziroma plavž, ki so ga posodobili prav Zoisi. Oni so prvi izdelali v plavžu manganovo zrcalovino, in to iz železove rude izpod Karavank. Prav tebe, potok Javornik, so uporabljali kot največji vodni vir. Kaj pa nam, otrokom s Trebeža, kaj si nam pomenil in zakaj smo te imeli tako radi? Večini naše generacije, rojene v letih od 1940 do 1950, si dal zelo veliko razvedrila v prostem času. Čeprav si bil hladen, smo v tebi napravili bazen, v katerem se nas je večina naučila plavati. Poleti, če je bila količina vode manjša, pa smo se prelevili v ribiče in z golimi rokami izpod skal lovili tvoje ribe, pa tudi kakšna žaba in belouška sta bili vmes. Čeprav takrat še nismo poznali besede 'piknik', pa smo jih imeli kar nekaj. Ribe smo nabadali na palice in jih pekli na ognju, ki smo ga kurili nad 'fržino'. Le soli nam je

večkrat manjkalo. Na jezercih Pristave smo splavarili in uprizarjali prave gusarske podvige.« (Pavel Smolej: Potok Javornik, Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?)

Alen Šest se spominja svoje poti ob potoku: »Tudi v največji poletni pripeki na tej poti ni bilo nikoli vroče. Vedno je potok Javornik s svojim šumom in bistrimi tolmunčki osvežil zrak z lahkotno sapico, kot ga tudi najmodernejša klimatska naprava ne zna. Če sem šel po daljši poti, mimo Jakobovega travnika, kjer smo se pozimi sankali že ob prvih snežinkah, me je malo naprej pri Škurtneku pričakalo žuborenje do vrha polnega vaškega korita, kjer si se vedno lahko prijetno odžejal. Malo naprej, pred kamnolomom dolomita za martinovke, je bil most čez Javornik, pod katerega sem vedno zaskrbljivo pogledal, ali so nemara moj prijazni potok zopet zapackali z izpiranjem kamenega drobirja, ki so ga po miniranju izpirali z njegovo vodo. Kar stisnilo me je, kadar je bila voda obarvana, kot bi vanjo na gosto vmešal barvo. Pomisli sem na ribe, kam so se uboge reve zatekle. In po ostrem ovinku me je pričakala idilična vaška cesta, utesnjena med Krešlnovo in Skumvačevo domačijo. Krešl je imel nad cesto nenavadno, čebelnjaku podobno lopo, kjer so se na deskah videli odtisi črk, angleških napisov, vžganih v les. Vidni so še danes. Najbrž je deske dobil od kakih zabojev iz tovarne. Za mimoidočega otroka pa je bil nepozaben in obvezen pogled na drugo stran ceste, skozi okno hlevčka, ki je bil prizidan Skumvačevi hiši v neločljivo celoto. Skozi nizko okno v pritličju, obdano s pajčevinami po kotih, sem radostno opazoval 'becke', ki so iz teh pravljicnih jasluc včasih celo zablejali, meni v pozdrav. Le še mah in Sveta družina sta manjkala. A le nekaj korakov naprej proti domu me je čakalo bolj nelagodno presenečenje: ob Kvančnekovem skednju je bilo pod cesto manjše obzidano dvorišče, kjer je na mimoidoče neusmiljeno lajal hud nemški ovčar. Včasih sem se zbal, da bo skočil tako visoko, da bo dosegel zid in me zgrabil za obleko s svojimi ostrimi, dolgimi belimi zobmi. Na desni strani ozke ceste je bila vitka, koničasta večnadstropna hiša z rumeno fasado, ki je pripadala bratovščini prekrižanih kladiv. Malo naprej, na levi, pa je bila kisikarna, kjer je vedno nekaj sikalo in pihalo, delavci v modrih hlačah in s čepicami so neutrudno polnili rdeče obarvane jeklenke, ki so stale v ravni vrsti ob steni, priključene na zavite bakrene cevke. Ko so bile polne, so jih delavci z neverjetno eleganco, kot bi pod roko podpirali svoje soplesalke, malo nagnjene urno zakotalili čez nakladalno rampo na tovornjake. Seveda ob tem ni umanjkal značilen, rezek trušč, ki je marsikdaj spominjal na zvonjenje. In že

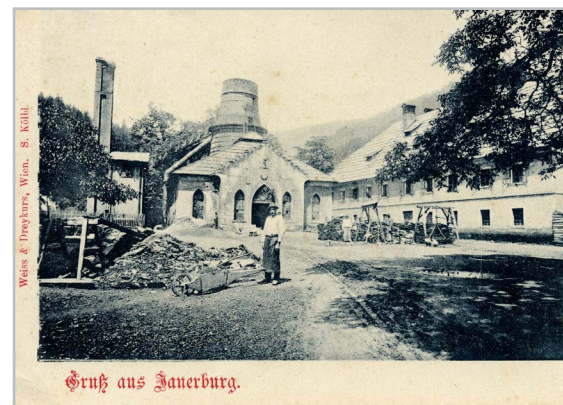
je nov tovornjak, lačen svežega kisika, prišel po naslednjo pošiljko. Nasproti kisikarne, v bregu pod gozdom, pa je bilo visoko obzidje s kovinsko ograjo, kot nekakšen grad se mi je zdelo. In ko sem se povzpel do nje, je bilo kaj videti: globok bazen, poln najbistrejše vode, ki je bila zaradi globine zelena kot smreke nad njo, da si komaj videl dno bazena. Kot v kaki pravljici o povodnem možu. To je bilo (in je še) zajetje hladilne vode za bližnjo tovarno, ki je prihajala iz nekdanjih rak, malo višje ob cesti v Javorniški rovt, pod Fržino. Iz tega bazena pa je tekla po debelih, zelenih ceveh, ki so se poleti potile, vse mokre v brezštevlnih kapljicah, od hladu vode, ki se je pretakala skozi in odžejala stroje ter peči, ki so garali v bližnji tovarni brez prestanka, noč in dan. Še prej so šle cevi skozi leseno barako, ki so ji rekli 'pumpe', pa nazadnje skozi skrivnostno hiško iz opeke, s še bolj skrivnostnim imenom 'šuberhaus'. Tam so bili ogromni ventili. Predzadnja hiša ob cesti, pred 'majstrhausom', je zopet nosila skrivno znamenje z dvema prekrizanima kladivoma, okna te nizke, pritlične hišice, pa so bila enaka kot na njeni sestri pri Krešlenu, koničasto zaključena, kot v kaki gotski cerkvi. Tam je bila včasih kovačnica in ostrilnica rudarskega orodja. Kladiv na pročeljih žal ni več, izginila so pod novodobnimi fasadami, le še gotsko zašiljene okenske line pričajo o njeni preteklosti.« (Alen Šest: Spomin na otroštvo v Trebežu, neobjavljeno)

Javornik v Valvazorjevi Topographii ducatus Carniolae modernae iz leta 1679

Okrog leta 1630 so gospodje Javorniški severno od vaškega jedra v Trebežu zgradili graščino z večjim številom pripadajočih poslopij. Tako je vas Javornik pridobila še grajsko jedro.

Leta 1722 je graščina za 30 let prešla v posest Marije pl. Moschkon, leta 1752 pa jo je od nje odkupil Michelangelo Zois. Tako je posestvo javorniškega gospostva z graščino in pomožnimi objekti, železarskimi obrati ter gozdno-kmetijskimi zemljišči do vrha Karavank prešla v last znamenite družine Zois. Žiga Zois je velik del svojega življenja preživel v družinski hiši v Ljubljani, graščina na Javorniku pa mu je služila kot rezidenca med raziskovanji Karavank in pri zbiranju raznih artefaktov. Skoraj vse svoje življenje je v graščini preživel tudi njegov brat, botanik Karel Zois, ki je raziskoval floro karavanških planin. V javorniški graščini so se zbirali največji intelektualci, razsvetlenci, kulturniki in raziskovalci tistega časa iz vse Evrope. Med bolj znanimi je bil botanik Balthasar Hacquet.

Razglednica Javorniškega plavža s hišo Trebež okoli leta 1905 (fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

V tem času je bil zgrajen javorniški plavž, kjer so pozneje prvič v Evropi uvedli novo tehnologijo predelave feromangana.

Reprodukcija priznanja: zlata medalja za izdelavo feromangana na svetovni razstavi v Filadelfiji leta 1876. (fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Javorniška graščina
okoli leta 1940
(last Pavla Smoleja)

Javorniška graščina je tudi skrivnosten kraj dogajanja Linhartove komedije *Ta veseli dan ali Matiček se ženi*, ki jo je Žiga Zois dal napisati Linhartu za namene poroke hčere enega od zvestih Zoisovih rudarjev na Belščici. Pozneje so to komedijo brali nepismenim fužinarjem ob javorniški graščini (Schmidt, 2015, str. 51). Kakor je dokazovala vklesana letnica 1838 nad portalom iz zelenega tufa javorniške graščine, so očitno tega leta graščino temeljito obnovili. Po smrti Serafine Zois, žene Žigovega nečaka Karla, je ostalo devet otrok, ki so živeli v graščini. Marsikatera kočija se je ustavila tu, saj so se vse Zoisove baronice poročile z odličnimi vrstniki (Rjazancev, 1959, str. 42). Po smrti Žige Zoisa je javorniška graščina prešla v last njegovega nečaka Karla. Zaradi slabega gospodarjenja družine Zois s posestvom in železarskimi obrati so upniki ustanovili Kranjsko industrijsko družbo (KID), katere soustanovitelji so bili tudi Zoisi. Graščina, celotno posestvo in vsa ostala lastnina Zoisovih (fužine v Radovni, Bohinju, Trstu ...) je prešla pod lastništvo Kranjske industrijske družbe.

Leta 1945 so Kranjsko industrijsko družbo preimenovali v Železarno Jesenice, katere lastnica je bila po takratni zakonodaji država. Železarna Jesenice je v letu 1955 razširila proizvodnjo z valjarskim obratom v prostoru med graščino in jedrom vasi Javornik. Februarja 1959 je zaradi nadgradnje valjarne debele pločevine graščino podrla, da so na njenem mestu dobili prostor za podaljšanje hale za Oddelek termične obdelave pločevine. S temi posegi so odstranili severozahodni del vasi, vključno z graščino, njenimi pomožnimi poslopji, parkom in grajskim vrtom. Z menjavo generacij je zbledel tudi kolektivni spomin na bogato dolgoletno zgodovino začetnih nosilcev razvoja kraja.

»Kasneje se je v Trebežu veliko spremenilo, ko so pripravljali prostor za gradnjo valjarn in to od železniške proge do potoka Javornik, Kozjeka in do Straže. Zato so morali posekati stoletne kostanje od železniške postaje do fužinskega gradu. Na Javorniku so bila tri kladiva, ki so kovala kvadratno in ploščato jeklo. Plavžarstvo je počasi ugašalo, saj so bili tudi rovi rude že izkoriščeni. Rudarji in plavžarji so si morali poiskati drugo delo. Valjarna je pričela obratovati 1902, ko so z Jesenic preselili lahko progo I in II, leta 1903 pa še srednjo progo. Dobrih deset let kasneje se je pričela prva svetovna vojna. Mobilizacija je vzela skoraj vse delavce, namesto njih pa so se zaposlovale žene in dekleta. Prva povojna sprememba je bila leta 1933, ko je bila postavljena nova valjarna. Sledila je druga svetovna vojna. To kratko zgodovino javorniškega plavža sem povzela iz knjige Aleksandra Rjazanceva *Od fužin do železarne*.« (Marija Borštnik: *Trebež v preteklih stoletjih, Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?*)

Delavci javorniške valjarne so opravljali težaško delo za manjše plačilo kot delavci na Savi. Ko je Slovenijo leta 1935 zajel vsesplošen stavkovni val, so se uprli tudi na Javorniku: »13. junija 1935 je bil znameniti štrajk. Javorniški zbor kulturno prosvetnega društva Svoboda je vsak dan zapel med stavkajočimi. Pred tovarno so demonstrirale ženske, ki so prinašale hrano.« (Majda Mencinger: *Franc Mencinger. Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?*) »Stavka je bila uspešno zaključena 20. julija 1935. Vodja pogajanj z vodstvom KID, ki so se zaključila 20. julija, je bil Vencelj Perko, s sporazumom pa je bil pomembno izboljšan socialni položaj delavstva v KID.« (Rina Klinar: *Vencelj Perko, župan Občine Koroška Bela. Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?*)

Plavž so podrli in leta 1959 tudi Zoisov grad. »Rušenja gradu se še dobro spominjam, saj ta dan nisem šla v šolo. Seveda pa učiteljica naslednji dan ni

Rušenje javorniške graščine,
februar 1959
(fototeka Gornjesavskega
muzeja Jesenice)

imela nobenega razumevanja za mojo radovednost.« (Marija Borštnik: Trebež v preteklih stoletjih, Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?)

Zadnjega ravnatelja KID Karla Noota, ki je stanoval v graščini, pa se nekateri še spominjajo. Njihove spomine je zbral Pavel Smolej. Med njimi je Hilda Zidar, ki je pripovedovala: »Med vojno sem obiskovala osnovno šolo na Koroški Beli in moja sošolka je bila Marina – Pika Noot, vnukinja Karla Noota. Stanovali so v graščini v Trebežu. Ker ji je učenje delalo preglavice, me je učiteljica Katte Ferstel zadolžila, da ji pomagam. Zato sem bila večkrat pri njej v graščini. V spominu mi je ostalo njihovo čudovito božično drevo. Peljala me je v svojo sobo, kjer sva se igrali z njenimi igračami, pa tudi malo učili. Takrat sem si lahko ogledala graščino znotraj in zunaj in v vsej njeni veličini, saj je bila obdana s čudovitimi parki, urejenim vrtom, igriščem za tenis, v garaži pa je bilo tudi nekaj avtomobilov. Graščino so po koncu druge svetovne vojne poselili z družinami železarskih delavcev. Ves tisti prvotni graščinski blišč je sicer izginil, a na novo naseljene družine so si ustvarile svojega, morda bolj prijaznega in domačega.« Ruža Rožič: »V graščini nas je bilo kar 14 otrok, v ostalih predelih Trebeža pa vsaj še dvakrat toliko. Zato ni bil problem najti družbo vrstnikov, za nekatere igre so nas pa tudi 'ta veliki' sprejeli medse. Najbolj me je navduševala grajska okolica, park pred glavnim vhomom, kostanjev drevored čez poljano, ki je bila v maju bela od narcis, žlahtni iglavci, pa okrasno grmovje – glicinija, ki se je vzpenjala čez balkon graščine, razkošno cvetela in dišala, kakšna njena vitica pa je poleti našla pot celo v sobo. Za igranje nam je bilo na razpolago tudi teniško igrišče, predvsem za med dvema ognjema, saj za tenis nismo imeli loparjev. Z igro 'zemljo krast' smo se izpopolnjevali v zemljepisu. Lesen paviljon na dvorišču, ki mu je čas že odvzel nekaj dostojanstva, pa je bil naš kvartaški klub. Ob deževnih dnevih smo raziskovali graščinsko podstrešje, kjer smo v enem od stolpov postavili mizo za ping-pong, v drugem pa uredili zalogo kostumov in kulis. Uprizarjali smo prave igre in pobirali vstopnino, a ker je bila Hilda dobrega srca, je spustila kakšnega tudi brez karte.« Ivko Dolenc se spominja: »Ker je bilo treba graščino čimbolj poseliti, je bila zanimiva tudi razporeditev v posamezne prostore. Naša družina je imela kuhinjo v Fricovi sobi v drugem nadstropju, sobo z edinim balkonom pa v prvem nadstropju. Stranišče in voda sta bila v vmesnem prostoru. Ker so bili visoki stropi, smo morali biti pravi akrobati pri menjavi žarnic, saj si moral podstaviti kar dve mizi in še stol. Za ogrevanje visokih sob pa je bilo potrebno dosti drv. Za igranje ping-ponga na podstrešju oziroma za nakup žogic smo bili zadolženi fantiči.

A kako do denarja? Opazili smo, da so tovarniški vzdrževalci stare električne kable zažigali, da bi izločili bakreno žico in jo oddajali na odpad. Svinec od kablov, ki je ostal na pogorišču, smo otroci pobrali in ga odnesli na Kozjek, kjer smo ga pretopili in ulili v poseben kalup v obliki ovčke in težak okrog 15 kilogramov. Nato smo ga pobarvali in odpeljali na odpad. Vse to smo uredili tako, da ne bi vedeli, da smo ga dobili v tovarni in bi nam ga zato zaplenili. Z izkupičkom smo kupili žogice, mrežice in loparje za namizni tenis. Pa se vrnimo v začetek januarja leta 1959, ko so morale družine na hitro zapustiti graščino in se preseliti na Koroško Belo. Že proti koncu meseca so zabrnili stroji, zapel je dinamit in zadnji spomenik javorniškega fužinarstva je izginil. Nekaj njegovega materiala so porabili za izgradnjo planinske koč v Krmi. Graščina se je morala umakniti širitvi valjarniških obratov.« (Pavel Smolej: »Zadnji graščaki«. Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?)

Vas Javornik na načrtu regulacije Save leta 1809 in reambulančnem katastru za Kranjsko leta 1868

Prvotna vas Jauerburg/Javornik je imela dve jedri: severno (grajsko) jedro med potokom Javornik in graščino ter južno naselbinsko jedro ob takratni deželni cesti Ljubljana-Podkoren-Dunaj. Za severno oziroma grajsko naselbinsko jedro se še danes uporablja ime Trebež. »Prvotni prebivalci Trebeža so bili lastniki majhnih kmetij, ki so imeli polja na Bevškem polju, gozdove pa v glavnem v Javorniškem Rovtu. Ker njihova posest ni zadostovala za preživetje, so bili večinoma zaposleni v fužini in plavžu ali v gradu. V Trebež pa so se za delo ob plavžu priseljevali tudi od drugod. Ti

delavci so prebivali v delavskih stanovanjih blizu obratov v hišah, ki so bile označene z rudarskim znakom. Največja med njimi je bila Trebčeva hiša, ki je stala v bližini plavža.« (Marija Borštnik: Trebež v preteklih stoletjih. Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?)

»Hiša Trebež je bila zgrajena kot tovarniško skladišče. Prvi stanovalci so dobili v njej samo en velik prostor, ki so ga kasneje preuredili v več prostorov. Večinoma v prostorne bivalne kuhinje in cimre, kot se je reklo spalnici. V Trebežu se je izmenjalo mnogo strank. V času, na katerega se nanaša to pričevanje, je bilo 15 strank in kar 49 otrok. Moški so bili večinoma zaposleni v javorniški tovarni, ženske pa so bile večinoma doma in gospodinje. Ker je bila javorniška 'ozkotračna' tovarniška proga (promet) speljana ob hiši, kjer so bili nekoč vrtovi, se je hiša stresala ob vsaki vožnji vagonov, ki so bili naloženi s tonami železa (traverze). Na ovinku so zavore predirno cvilile. Lahko si predstavljamo, kako moten je bil počitek stanovalcev, delavcev, ki so večinoma delali na tri šihte. V hiši je bilo veliko podstrešje, kjer je imela vsaka stranka prostor za svoj leseni 'koč', kamrico za družinsko šaro, v kateri je kdaj prespal tudi kakšen 'koštar'. To so bili mladi še 'ledik in frej' delavci. Pri kakšni gospodinjji pa so bili na hrani. Na Javorniku je bilo več družin, ki so imeli 'koštarje'. Na podstrešju je imela vsaka stranka speljane vrvi za sušenje perila. Bil je pa tudi strašen, a privlačen prostor za otroke, ki so zgoraj zaradi prostornosti najraje tekali in se šli skrivalnice. Razsvetljeno je bilo le s skromno žarnico. Odnosi med številnimi strankami v hiši so bili dobri. Seveda je bilo takrat stranišče na štrbunk zunaj. Večina strank je imela tudi nekaj gredic vrtička. Vsaka stranka je imela tudi svojo drvarnico. V bivalni kuhinji je bil zidan štedilnik na drva in premog z obvezno 'kolmkišto' za spravlanje drv in premoga, kredenca, miza, stoli in klop za mizo. Na vrhu štedilnika je bilo teme, kjer so se otroci lahko pogreli ali so se grele in sušile premočene obleke pozimi po sankanju, kar je bilo tedaj veliko zimsko veselje otrok. Na štedilniku je bil obvezno lonec knajpove kave. Pomemben je bil 'ror' v štedilniku, kjer se je ogrela opeka, zavita v cunje, ki je pozimi grela posteljo otrok, kajti v 'cimru' je bilo vedno zelo mraz, pogosto je bil srež po stenah. Štedilniki, ki so bili tedaj v delavskih stanovanjih, so si bili podobni. Imeli so značilni 'mesingast' kotliček za gretje vode s pipico, ki ga je bilo treba vsako soboto s sidolom čistiti. Sijoč kotliček je bil nenapisano pravilo za izkazovanje dobrih gospodinj. To je bil čas, ko se stanovanja niso zaklepala kot danes, če pa že, je bil ključ navadno kar pod predpražnikom ali je celo pisalo, kje je. Javorničani smo imeli dobre odnose in stike s cigani, ki so

živeli Podkočno. K vsaki družini so prihajali vedno isti, poznani. Vedno smo delili z njimi kruh ali kaj drugega. Življenje je bilo skromno, a varno.« (Majda Mencinger: Trebež – Trebčeva hiša. Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?)

O železarski preteklosti pričajo hišna imena v Trebežu: »Zakaj se pri hiši št. 24 reče Na Fržini? Zato, ker je pod cesto še dobro vidna lokacija fužine, ki je obratovala že v 17. stoletju, ko je kraj obiskal J. V. Valvazor. Bila je last Locatellija. Poleg je bila hiša, v kateri sta stanovali dve družini. Na sredi hiše so imeli skupno črno kuhinjo, ob straneh pa bivalne prostore. Njeni stanovalci so si služili kruh v fužini. Leta 1850 so se s Koroške priselili predniki družine Plasin, katere potomci oziroma šesta generacija Plasinovih še vedno stanujejo tu. Hišo Pri Mihelnu št. 26 so leta 1900 zgradili Mihelnovi z Javorniškega Rovta. Vanjo se je priženil Janez Plasin, ki je prej živel Na Fržini (to mi je povedala Tončka Plasin). Albina Bertoncej – Žagarjeva pa mi je povedala, da je bila sedanja hiša s št. 28 včasih žaga, ki je bila v lasti KID. Ker pri žagi ni bilo prostora, so ves žagan les skladiščili pri hiši št. 27 in tako se je hiše prijelo ime Pri Žagarju. Hiša ima na tramu vrezano letnico 1791. Hiša z drugo najstarejšo letnico je št. 21 Pri Faktóru. V hiši je bilo računovodstvo. Ne vem, od kdaj. V času Žiga Zoisa pa zagotovo. Izdajali so račune – fakture.« (Marija Borštnik: Trebež v preteklih stoletjih, Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?)

Otroštva v Trebežu se spominja Alen Šest: »Trebež, majhen zaselek, kjer sem preživel otroštvo, a del kraja z veličastno zgodovino, Javornika. Navidez stisnjen v tesno dolinico, čigar pobočji sta bogato ogrnjeni z gozdovi, a pogled popotniku svobodno in lahkotno, v nekem naravnem loku zaplava navzgor, tja na široka pobočja Belščice, kot bi ga gor odnesel topel zrak, ki je včasih puhtel iz znamenitega Zoisovega plavža. Kako lep pogled so imeli takratni mojstri železa, ko so utrujeni od težaškega dela, v usnjenih predpasnikih, črnih od oglja in prebodenih od razbeljenih kapljic grodlja in s filcastimi klobuki na glavah hodili ven iz svoje žareče kapelice na nekaj mernikov svežega zraka, oko se jim je spočilo na zelenih gozdovih, duša zaplavala po visokogorskih pašnikih na sočno zelenih karavanskih grebenih, prepolnih živopisanih gorskih cvetlic. In čeprav utrujeni, so žareli od ponosa na slavo njihovega plavža, slovečega po vsem svetu. Res, prav nikakršnega občutka omejenosti in utesnjenosti ni bilo čutiti tu. Le živahen in večen šum potoka Javornika, ki napaja to prijetno dolinico z življenjem. Ne zahodu pa sanjsko lepa pobočja nežnih brez, ki so vsako pomlad božale oko z novo, svetlo zeleno obleko svojih vitkih, belih teles.

Žal so bile velikokrat žrtev ognjenih zubljev, ko je v sušnih pomladih in poletjih dolgo, šopasto, gladko, svetlorjavo travo zajela kaka iskra ali odvržen ogorek. Spominjam se noči, ko sem kot nebogljen otrok trepetal, ali bo nemara oranžni ples privedjal vse do naše hiše in me odnesel s seboj v pogubo. A breze kot prave pionirke so si vselej prve, največkrat celo edine opomogle po požarih, le njihovi bratje borovci so se še skrivali malo višje. Menda so včasih prav iz teh brez delali brezove metle za potrebe bližnje valjarne '2400', kjer so z njimi pometali škajo z razbeljenih plošč med valjanjem.

Vsak kraj brezskrbnega otroštva je vedno tisti najlepši, ki ga človek hrani v spominu. Kjerkoli sem kot kratkohladek brskal, vedno je na plan prišlo 'čudno zeleno kamenje' s steklastim prelomom, včasih tudi drugih barv, celo z mavričnim pridihom. Podobno so izgledale ostale naključne najdbe, od ostankov starih lončenih in kmečkih peči, do stekla. Včasih sem med koprivami izbrskal na plan celo nekaj težkega, podobnega nekakšni 'železni gobi'. Že kot neukemu otroku mi je to dalo slutiti, da je vse to posebno, že nekaj časa speče v zemlji. Kot je nekoč Javornik gnal fužinske mehove, tako so mi radovednost in domišljijo gnali posebni znaki na nekaterih hišah, dve prekržani kladivi. In takrat niti slutil nisem, da sem se bosonog preganjal v bližini tako slavnega plavža, ki je nekoč ožarjal nebo nad Javornikom, tam malce nižje, ob Trebčevi hiši, kamor me je vsakodnevno vodila pot do trgovine Pri Žvabu in kasneje v prvi razred šole.

V prvem razredu smo imeli dvoizmenski pouk, zato sem se ob zimskih večerih vračal domov v trdi temi. Temačna pot, ki jo je od Johance naprej razsvetljevalo le nekaj uličnih svetilk, ki so bile nepreklicno daleč narazen, je bila polna preizkušenj za otroka z bujno domišljijo. Kar žvižgati sem moral včasih na najskrivnostnejših ovinkih, marsikdaj tudi pospešiti korak, da sem bil le čim prej doma. A zima je imela prav poseben čar. Pod oknom moje sobe, kjer sem spal na vrhu pograda, je bila v s skalami pozidanem useku tovarniška proga, njen slepi tir, kjer je obračala zelena 'mašinka' na elektriko, kot smo ji rekli. Kot neka mala hišica s pantografom in veliko, okroglo lučjo je izgledala. Nad progo je bila svetilka, ki je v zimskih nočeh čarobno osvetljevala snežinke, ki so tiho padale ob njej a obzidje. V takih nočeh sem se prebujal malone vsako uro in opazoval, koliko je že snega, ali ga bo do jutra do kolena ali do pasu. Seveda je bila mama malo manj vesela, ko je morala zarana, še v trdi temi gaziti po celem snegu z dvema otrokoma v naročju, da se je prebila do avtobusne postaje na Koroški Beli, od koder smo šli v vrtec in ona nato naprej v službo. Prve ure

vrta smo tako zaradi zgodnje ure bolj predremali, kot pa se kaj igrali.« (Alen Šest: Spomin na otroštvo v Trebežu, neobjavljeno).

Žito peljejo v Sedejev mlin. Jedro vasi Javornik s kamnitim vodnjakom na sredini okoli leta 1928.

(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Na južnem delu vasi so bile na levem bregu potoka Javornik ob cesti domačije pri Žvabu, Dežmanu in Klančniku, zatem kovačija pri Kemfarju, ob potoku Javornik je stal prvotno Zoisov, pozneje Sedejev mlin.

»Kako rad sem kot uročen opazoval tolmune Javornika pod mostičkom, kjer je vodila ta pot, še posebej me je začaral, kadar je ob deževju pokazal svojo moč, sivo-rjavo obarvan in prekipevajoč od mehurčkov, dišeč po gozdni prsti s preperelim listjem. Tovarna mi je bila ob tej poti neka nevidna meja, od staršev postavljena črta, ki je nisem smel prestopiti, pa čeprav ograje tam v resnici ni bilo in bi zlahka zašel med čudne stroje in nenavadne zvoke, če bi bil malo starejši in drznejši. Malce pred Žvabovo trgovino me je vedno pozdravljala čevljar, Kemfarjeva hiša z lesenimi ploščicami na zunanjih stenah me je vedno spominjala na kako pravljico. V Žvabovi trgovini, kamor so me že nekajletnega pošiljali po kako štruco kruha in mleko, pa je bilo tako kot v starih trgovinah. Svetlo od sonca, prostorno za otroške oči, pa tisti poseben pult, ki se je dvignil, da je trgovka prišla na drugo stran. Na pultu je bila tehtnica z dvema skodelama, kako sem se čudil kazalcu, ki je poplesaval sem in tja po številčnici, kadar je nanje položila moj nakup. In za hrbtom je v predalčkih imela vsa čudesa, ki si jih lahko zaželiš, tudi kaj takega, kar je v papirnat škrnicelj skrbno napolnila z lopatko. In zopet po isti poti nazaj, polni pustolovčin in drobnih odkritij. Kakšna steklenica mleka včasih ni prišla cela do doma ...« (Alen Šest: Spomin na otroštvo v Trebežu, neobjavljeno).

K Sedejevemu mlinu in Trebčevi hiši so okoliške gospodinje hodile splakovat perilo: »V Trebežu so imeli odlično vodo, ne v hiši, pač pa v dveh zidanih koritih zunaj. Izpod Karavank je tekla noč in dan. Ob hiši je bila še zidana prostorna pralnica s koriti in tremi velikimi kovinskimi kotli, pod katerimi se je kurilo za toplo vodo oziroma za kuhanje belega perila. Tudi za splakovanje perila tu ni nikoli primanjkovalo vode, saj so nekateri prihajali splakovat s 'koretami' (ročnimi vozmi) celo iz Borovelj. Drugi pa na rake Sedejevega mlina. Postopek pranja se je odvijal po naslednjih etapah: 1. Namočiti v koritih! 2. 'Nažajfati' vsak kos perila posebej, pustiti stati čez noč! 3. Splakniti, nato v topli vodi z radionom žuljenje na leseni rebrasti 'mašini', ki je bila ponavadi že zglajena od rabe. To je bilo težko delo za ženske. Šihtarske cunje so se tudi krtačile s sirkovo krtačo. 4. Splakniti! 5. Kurjenje kotla in kuhanje perila; ko je pričelo vreti, se ga je obračalo z lesenim obračalnikom na dolgem ročaju. Prašek – modri radion, ali ostanki mila, tudi doma narejenega. 6. Splakovanje, najmanj v treh vodah, najprej s toplo vodo in nato z mrzlo. Pozimi so zmrzovale roke naših mater, da se jim je zanohtalo. Za hišo je bil travnik, kjer je vsaka gospodinja imela svoj 'štrik' (vrv) za obešanje perila. So si jih pa tudi sposojale.« (Majda Mencinger: Trebež – Trebčeva hiša, Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?).

Sledi most čez potok Javornik, kjer je bil odcep ceste proti Javorniškemu Rovtu. Tik ob vodnjaku je stala domačija pri Šobru, nasproti vodnjaka pa dve mogočni domačiji, skoraj kmečka dvorca, pri Kosmaču (pozneje pri Muleju) in pri Jakobu. Obe domačiji sta imeli več pomožnih gospodarskih poslopij. Sledili sta še domačiji pri Kozal in pri Koniču.

Razglednica »Pozdrav z Javornika«, okoli leta 1905. Levo pri Šobru, skrajno desno pri Jakobu, desno v sredini pri Kosmaču (Mulejeva gostilna in mesnica, desno zadaj trgovina pri Dežmanu). (fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

»Še en spomin me veže na križišče med Dežmanom, Žvabom, Kemfarjem in Sedejem, za katerega takrat še nisem slutil, da je bilo včasih vaško jedro. Ob tistih zimskih večerih, ko sem se vračal iz šole, je bila nad cesto razpeta ulična svetilka, kot nekakšna navzdol obrnjena akrobatka na cirkuških žicah, v zvonasti stekleni obleki. S svojo belo-modro svetlobo je prijazno polnila križišče, da sem se napojil njene svetlobe, preden sem strahoma pospešil korak skozi temo do naslednje, ki je stala šele pri mostu ob Trebčevi hiši. Kadar pa me je ob poti po vajah v TVD Partizanu na Koroški Beli spremljal še sošolec in prijatelj, ki je stanoval v Mulejevi hiši, sva postala pod to lučjo in dolgo razpredala o najrazličnejših skrivnostih, ki so burile najino domišljijo, preden sva se razšla. On le čez cesto v toplo zavetje doma, mene pa je čakalo še kar nekaj ovinkov, kjer sem ob redkih uličnih svetilkah nabiral pogum za naslednji skok v temo.

Tista velika Mulejeva hiša me je vedno navdajala s spoštovanjem. Bila je nekaj posebnega, ne samo zaradi svojega videza in velikosti, temveč tudi zato, ker je bil tam, kot bi odrezal, konec meni dostopnega sveta. Vas se je kar naenkrat končala, onkraj je bila le še tovarniška ograja, 'prepovedano mesto' s svojimi strašljivimi zvoki, vonji in svetlobami. In trudnimi 'šihtarji', ki so se skozi temo prebijali v tovarno po vsakdanji, trdo prislužen kruh, drugi spet izmučeni, pa vendar polni nekega tihega veselja, vračajoč se pod domači krov. Ob pogledu nanje me je vedno prevzelo neko spoštovanje. Hiša, skrivnostna Mulejeva hiša. Rekli smo ji tudi 'mlekarna', ker je bila včasih tam zbiralnica in prodajalna mleka. V najzgodnejših jutranjih urah, še pred tretjo, so čakale v povojnih letih matere, da so po več urah čakanja v vrsti dobile dragoceno kanglico mleka za svoje otroke. A v času mojega otroštva sta bila mlekarna in mesnica že zgodovina, le še ime je spominjalo nanju. Sredi mrke, temno sive fasade se spominjam velikega obokanega vhoda s ceste, ki so ga obdajala z rebrastimi polkni zaprta okna v pritličju, za katerimi že dolgo ni bilo nikogar več. Kot bi se odselil pek MišMaš in pustil za seboj le prah in pajčevine. A življenje je vendarle bilo v tej hiši. Moral si iti skozi temačen, obokan vhod, kot nekakšen tunelček. Na drugi strani hiše so bile stopnice na 'gank' z redko železno ograjo. Nato skozi vrata v hodnik v prvem nadstropju, kjer je bil obrabljen lesen pod in na steni polkrožen litoželezen lijak, ki je spominjal na prižnico. Iz njegove zidne plošče, ki je spominjala na obrobljeno srajčko, je štrlela lična medeninasta pipa s 'petelinčkom'. Iz nje je običajno venomer kapljalo, kot bi imela nahod, da so kaplje visoko odzvanjale v železni kotanji. Hodnik je bil temačen, le šibka žarnica ga je razsvetljevala. Tam neke v tistem labirintu so

bila vrata, kamor sem končno vstopil v stanovanje mojega sošolca, kadar me je povabil k sebi na obisk. Kljub temačnemu videzu zunanosti pa je bilo znotraj čutiti neko toplo vzdušje. Nekateri prehodi v stanovanju so bili celo obokani, tanka vrata pa so imela le na zgornji polovici dve stekli z zavesicami, napetimi na raztegljivi kovinski prečki. Ob zapiranju in odpiranju vrat je steklo na njih narahlo zažvenketalo z nezgrešljivim zvenom. Tla prostorov v tem stanovanju niso vsa na enaki višini, v kuhinjo z zidanim štedilnikom in 'kolmkišto' se je prišlo po eni ali dveh stopnicah. V hiši, ki je takrat s svojim gankom in hodniki z več stanovanji spominjala na kake stare ljubljanske hiše iz povojnih slovenskih filmov je bilo čutiti dobro uležano in zorjeno zgodovino, kot bi pozdravil gospo v zrelih letih in snel klobuk pred njo. Malce starinski pridih je bilo vonjati v zraku, morda zaradi lesenega poda, a kljub temu neko prijazno, hvaležno toplino varnega zavetja.

Prijatelji iz otroštva so se raztepli po svetu, Mulejeva hiša je naposled ostala prazna in zapuščena, dokler ni 2004 odšla v večnost in klonila pod pritiskom pločevine, ki novodobne šihtarje v bližnji tovarni lagodno pripelje od vrat do vrat. Le otroci so še vedno enaki, polni spoštovanja do nas, šihtarjev, ki nas, čeprav neznance, pozdravijo, kadar s čeladami in delavskimi oblekami hitimo tam mimo, vsak svojo pot v boljši svet.« (Alen Šest: Spomin na otroštvo v Trebežu, neobjavljeno).

Gostilna Kosmač, v sredini
levo Kemfarjeva domačija,
za njo Žvabova hiša
(last Izidorja Trojarja)

V Kosmačevi/Mulejevi hiši je bila nastanjena glavna pošta, v začetku 20. stoletja pa je v hiši gostovala gostilna pri Kosmač, zraven pa je bil še mesar Mulej. »Otroci smo po naročilu staršev hodili na dve znani javorniški lokaciji. Ena je bila gostilna Pri Muleju, kamor so nas pošiljali iskat očete in

jih klicat na kosilo ali večerjo. Tja pa so nas z nekaj dinarji pošiljali kupovat škatlico ali samo po pet cigaret znamke Drava ali Ibar. Še raje smo hodili v pekarno Pri Čbularju. Tja smo v pletenih jerbasih nosili že vzhajano testo za kruh, lepo zavito v prtiče, ki so bili označeni z imenom družine, da jih pek ne bi zamenjal. Pek je dal testo v peč, mi pa smo se ob določeni uri vrnili po pečen kruh. Tako lepo je dišal, da smo ga med potjo domov že lep kos pojedli, čeprav so se matere jezile in nas prepričevale, da vroč kruh ni dober za želodec. Pa nas seveda niso prepričale.« (Anton Končnik: Ko smo bili še otroci ... Kako smo na Slovenskem Javorniku včasih živeli?) Podobno je bilo pri Koniču: »Tik ob vhodu v tovarno je bila velika Koničeva hiša s kmetijo in gospodarskimi poslopji. V gostilni Pri Koniču je že takrat ostalo mnogo v javorniških valjarnah težko zasluženega denarja, kar se je nadaljevalo še več kasnejših desetletij.« (Francka Thaler: Bručanova hiša. Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?)

Gostilna pri Koniču
(last Izidorja Trojarja)

Zanimiva je anekdota, kako so v gostilni pri Kosmaču skoraj gostili kralja: »Gradbeni podjetnik Rorschach (Roršah) je imel na Bledu veliko prijateljev med gardnimi oficirji, ki so skrbeli za kraljevo in kraljičino varnost. Nekoč je z njimi stavil, da jih bo peljal na kraljevsko kosilo. Stavili so sod vina, ki ga bodo spili v gostilni Lovca na Bledu. Na Slovenskem Javorniku je bila Kraubova gostilna, ki so ji rekli po domače Kosmač. Vodila jo je ga. Kraubova, rojena Kolbl, ki je veliko dala na svojo imenitnost in je vzdrževala stike z najimenitnejšimi družinami v bližnji in daljni okolici. Imeli so dobre stike tudi z županom Koroške Bele g. Erlahom iz Trebeža in mlinarjem Sedejem, ki je bil sosed samo preko potoka Javornik. Gospod Rorschach je obiskal to gostilno in naročil kosilo za kralja in njegovo spremstvo. Kralj je namreč potoval mimo

gostilne v Kranjsko Goro in naj bi se ustavil na kosilu v gostilni Kosmač. Takrat so morali za kraljevi sprejem porezati vse rože na Slovenskem Javorniku, v bližnjih vaseh pa ni ostal živ niti en piščanec. Zaklali so še pet prašičev in vola. Naslednji dan točno ob enajstih se je res pripeljala mimo kolona avtomobilov. Kralj, ki je zagledal špalir in ukazal šoferju naj vozi počasi, da je malo pomahal iz avtomobila. Kolona je pripeljala do železniških zapornic na Slovenskem Javorniku, ki so bile spuščene. Prehod čez progo je bil med kmetijo Pri Jakobu in kmetijo Pri Koniču. Avtomobili so ustavili in iz enega je skočil oficir ter se napotil proti mojemu očetu – železničarju rekoč, naj odpre rampe. Trojar mu je odgovoril, da ne sme odpreti ramp, ker prihaja vlak. Oficir je še vedno nekaj mahal, češ da je v čakajoči koloni njegovo veličanstvo kralj Aleksander. V tistem trenutku pridrvi vlak. Kralj s spremstvom se je potem lahko odpeljal proti Kranjski Gori. Ob enih popoldne so se ob povratku ustavili pri Kosmaču. Izstopali so uniformirani gardisti in tudi nekaj gospodov v elegantnih frakih s cilindri in polcilindri. Na čelu pa je bil gospod Rorschach, ki je povedal, da se je kralj premislil in s kraljico odpotoval v Francijo. Kraljevsko kosilo pa so pojedli gardisti in ostali. Stavbni podjetnik Rorschach pa se pri Kosmaču ni upal prikazati nikoli več.« (Izidor Trojar: Življenje na »vahtnici«. Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?)

Vlado Treven je popisal obrtne dejavnosti, »ki so bile na Javorniku še pred koncem 20. stoletja, in prišel do naslednjih podatkov (po dokumentih Obrtne zbornice Jesenice): Gostilne so bile pri Hafnarju, Čebularju, Leskovcu, Koniču, Kosmaču, Jalnu, Žvabu in Muleju. Samostojne trgovine so imeli pri Štravsju, Trevnu, Žvabu, Jalnu in Planinški. Imeli smo še manufakturo Grilc, mlekarno Novak, trgovino pri Lorenzu, trgovino koles pri Bručanu, manufakturo Černe, pekarno Horvej in trgovino Jesih. Samostojne trafike so bile pri Dacarju, Koniču in Bošteletu. Nazadnje je bil odprt kiosk ob trgovini Chemo. Peki so bili še pri Čebularju in Škrinjarju, slaščičarna Pretnar pa je bila odprta pri Leskovcu. V Trebežu je obratoval mlin v lasti Vinka Sedeja. Mesarji oziroma mesarija je bila pri Rekarju, Zavrlu, Lukanu in Muleju. Frizerji in brivci Janko Novak, Demak in Franjo Debelak so delali pri Koniču, Bručanu in v Chemu. Dentist je bil France Kučina. Krojači in šivilje s prijavnjeno obrtjo so bili pri Brgantu, Kosmaču, Černetu in Udirju. Šivilji sta bili Francka Glavič in Majda Šlibar. Čevljarji so bili Valentin Jenko, Janez Noč in Jaka Svetina (sprva pri Černetu, nato pri Šmidu in Lukanu in na koncu v lastni hiši pri Zupanu). Mizarstvo je bilo pri Potočniku, Meniku in Trevnu; lesostrugar Babič pa je obratoval pri

Imenik
posesnikov posestev in pravnih Javornik 61

Ime	stanov sue	stanov sue	let 1911	let 1911
Matevž Janj	Kranjski	Javornik	1	1
Lavoslav Janj	Trjavica	"	2	1
Pavlin Janj	Kranjski	"	3	1
Matija Janj	Kranjski	Javornik	4	1
Matevž Janj	Kranjski	"	5	1
Lavoslav Janj	Kranjski	"	6	1
Klanec Janj	Kranjski	"	7	1
Janj Janj	Kranjski	"	8	1
Janj Janj	Kranjski	"	9	1
Janj Janj	Kranjski	"	10	1
Janj Janj	Kranjski	"	11	1
Janj Janj	Kranjski	"	12	1
Janj Janj	Kranjski	"	13	1
Janj Janj	Kranjski	"	14	1
Janj Janj	Kranjski	"	15	1
Janj Janj	Kranjski	"	16	1
Janj Janj	Kranjski	"	17	1
Janj Janj	Kranjski	"	18	1
Janj Janj	Kranjski	"	19	1
Janj Janj	Kranjski	"	20	1
Janj Janj	Kranjski	"	21	1
Janj Janj	Kranjski	"	22	1
Janj Janj	Kranjski	"	23	1
Janj Janj	Kranjski	"	24	1
Janj Janj	Kranjski	"	25	1
Janj Janj	Kranjski	"	26	1
Janj Janj	Kranjski	"	27	1
Janj Janj	Kranjski	"	28	1
Janj Janj	Kranjski	"	29	1
Janj Janj	Kranjski	"	30	1
Janj Janj	Kranjski	"	31	1
Janj Janj	Kranjski	"	32	1
Janj Janj	Kranjski	"	33	1
Janj Janj	Kranjski	"	34	1
Janj Janj	Kranjski	"	35	1

Imenik posestnikov na Javorniku leta 1911
(fototeka Arhiva Republike Slovenije)

Jalnu. Podkovski kovač je bil pri Kobalu. Prevoznika s konji oziroma furmana sta bila Matevž Izda in Leopold Gasar; avtoprevoznika pa Ludvik Sedej in Lazo Milutinovič. Avtomehaniki so bili Jenkole v Podkočni, Ludvik Sedej in Žarko Marn na Gradnikovi ulici. Podjetje ASP je naslednik avtomehanika Primožiča. Elektrodelavnico je imel Adi Rozman. Zidarji so bili pri Jenku, Belcijanu, Hamerški in Krenu; soboslikarja pa sta bila Adolf Kristan in Karel Kleindinst. Vodovodna inštalaterja sta bila Stane Vovk in Niko Svetina, klepar pa Jaka Gričar. V zadnjih desetletjih je število registriranih obrti na Javorniku močno upadlo zaradi večje ponudbe v veleblagovnicah, konkurence v industriji in večjih obratih ter manjšega zanimanja za obrtni poklic.« V svoji zgodbi Treven opiše začetke mizarstva: »Stari ata

Janez je bil gradbeni mojster pri železarskih obratih v Trebežu. Kot vsestransko delaven človek si je ob seniku postavil še manjšo domačo delavnico. Ker je bilo pri hiši vedno kaj treba popraviti, je nabavil nekaj orodja in si priskrbel še star 'ponk' (mizarsko delovno mizo). Moj oče se je že zgodaj rad sukalo okoli tega 'ponka'. Žagal in pilil je tramiče in deščice. Njegova prva izdelka sta bila ptičja hišica in pručka za otroke. Zaradi tega se je že takrat odločil, da bo 'tišlar'. Ko je bil šolar, je za pot do šole na Koroški Beli potreboval okoli pol ure, za pot domov pa dosti več časa. Na mamino vprašanje, kje se je tako dolgo mudil, je navadno odgovarjal, da je pri Meniku gledal, kako so 'tišlarji' žagali deske za okna in vrata. V tistih časih so žagarji in njihovi vajenci žagali še ročno, 'pod roko'. In ker je Vencelj kazal veselje za obdelovanje lesa, ga je ata po končani osnovni šoli peljal k Meniku za mizarskega vajenca. Pri Vengarju se je Vencelj izučil, postal kvalificiran mizar in pri njem delal še eno leto kot mizarski pomočnik. Po nekaj letih pridobivanja novih izkušenj v Ljubljani se je Vencelj odločil postati samostojni obrtni mizar. V Ljubljani se je pripravljal tudi za mojstrski izpit in

se potem vrnil na domači Javornik, kjer si je v atovi primitivni delavnici uredil delovni prostor. Ker je prej s celodnevnim delom v Ljubljani dovolj prihranil, se je odločil za gradnjo lastne hiše z obrtno delavnico. Vencelj je pridobil mojstrski izpit in dovoljenje za vodenje samostojne delavnice z uradnim nazivom Splošno mizarstvo Treven. Poroka je bila mimo, ženin trebušček se je večal v veselem pričakovanju naraščaja. V začetku julija 1931 sta se mlada zakonca vselila v lastno stanovanje v še nedokončani hiši, čez teden dni, 7. julija, pa sem privekal na svet. Oče, mojster, je bil tudi strojnik, ki je s pomočjo vajenca opravljal vsa strojna dela. V strojni delavnici pa sem že kmalu pomagal tudi sam in še bolj pogosto v ročni delavnici pri klejenju okenskih okvirov, saj je postopek zahteval tri delavce. Sam sem po zaključeni osnovni šoli in nižji gimnaziji na Jesenicah nadaljeval šolanje na lesarskem oddelku Srednje tehniške šole v Ljubljani. Tu sem poleg znanja v lesarski teoriji in tehnologiji pridobil tudi praktično znanje v šolskih modernih delavnicah in v različnih slovenskih predelovalnih podjetjih, kot so Lip Bled, žagarski obrat Tržič, tovarna furnirja in vezanih plošč Javor v Pivki ter tovarna lesonita in iverk v Ilirski Bistrici. Po zaključenem šolanju sem opravljal obvezno enoletno prakso v Novi Gorici, kjer sem v Meblu risal načrte

Gradnja mizarске delavnice Venclja Trevna leta 1931

(last Vlada Trevna)

in skice za končne izdelke. Iz Nove Gorice sem šel k vojakom v Požarevac v Srbiji. Po enem letu vojaščine, ki mi je izostrila pogled na življenje, sem se vrnil domov. Doma mi je oče prepustil vodenje delavnice, saj se je bližal upokojitvi pa še zdravstvene težave je imel. Vse mi je še nekako šlo, le knjigovodstva, davčnih in bančnih poslov sem se težje privadil. A mirno lahko zapišem, da so bili pred 55 leti za zaposlene boljše kot danes urejeni obračuni plač, plačila obveznega zavarovanja in ostale obveznosti.« (Vlado Treven: Mizarstvo pri Trevnu in druge obrti na Javorniku. Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?)

Marko Lukan pa je po pripovedovanjih zapisal spomine na Lukanovo mesnico: »Moj stari ata Filip je izhajal iz družine Lukanovih na Slovenskem Javorniku. V sedanjo hišo na Koroški Beli se je priženil. Vzel je vdovo Marijo Pristavec, ki je imela hčer Avguštino. V zakonu so se jima rodili še štirje otroci. Mihaela in Albina sta doštudirali za zdravnico in profesorico, moja mama Mici in stric Zdravko pa sta ostala doma na kmetiji ter delala še v mesnici in klavnici. Hiša je bila zgrajena okoli leta 1900. V njej je poleg družine starega ata Filipa stanovalo še sedem strank. Pred in med drugo svetovno vojno je bila v hiši trgovina (konzum), po vojni do preselitve v lastno hišo pa čevljar Šmid. Stari ata je ob hiši sezidal mesnico, ob železnici in potoku Javornik pa klavnico. Klavnica je imela dva prostora. V prvem so klali živino, v drugem je bila hladilnica. Ker še ni bilo elektrike, so pozimi vozili led z Blejskega jezera. Ko pa so napeljali vodo, so si napravili fontano. Led, ki so ga naredili v fontani, so strli v kocke in ga po žlebu spuščali v ledenico tako, da so na plast ledu položili meso, nanj spet plast ledu in tako nadaljevali. V klavnici so bili poleg mesarja Filipa zaposleni še dva do trije pomočniki, med njimi tudi oče smučarskega skakalca Ludvika Zajca in moj oče. Kasneje je družinsko obrt nadaljeval stric Zdravko. Stari ata je živino kupoval pri okoliških kmetih, ponjo pa je odhajal tudi na živinske semnje v Karlovac. Tam se je zbralo več slovenskih mesarjev, ki so kupljeno živino zaupali 'trajbarju'. Ta jo je prignal čez celo Slovenijo do Jesenic, saj še ni bilo prevozov. Ker se ni moglo zaklati vse živine naenkrat, se je pasla ali je bila nastanjena v hlevu. Meso niso prodajali le v mesnici. Vozili so ga tudi po okoliških krajih in v gostilne. Od aprila dalje, ko mraza ni bilo več, pa so meso vozili na Jesenice h gostilničarju Paaru, ki je že imel ledenico. Ker je naša mesnica stala blizu javorniške valjarne, je stari ata za potrebe valjarne zbiral in topil loj za mazanje valjev. Zbiral ga je tudi pri okoliških mesarjih. Med drugo svetovno vojno so Nemci klavnico zaprli. Po tem in do Filipove upokojitve je pri nas delovala le še prodajalna mesa. Stari ata Filip mi ostaja v spominu, ko je izdeloval klobase in prodajal meso. Bil je visok, kadil je fajfo in cigare. Do nas otrok je bil dobrasrčen, saj nam je vedno priskrbel kak kosček salame. Takega se spominjajo tudi sovaščani. Kot dobrasrčen mož je bil krstni in birmanski boter številnim otrokom.« (Marko Lukan: Spomin na mesarja Filipa Lukana. Kako so na Koroški Beli včasih živeli?)

Mesar Lukan (drugi z leve)
s pomočnikoma pred letom 1920
(last Tinke Lukan)

Na zahodni strani potoka Javornik, tik ob mostu in odcepu ceste, je bilo vaško jedro z zelo starim masivnim kamnitim vodnjakom z litoželezno šterno. Francka Thaler se spominja, kako so otroci z Bručanove hiše hodili po vodo: »Pralnica in edino stranišče sta bila za tiste čase zelo sodobna, vendar brez vode. Po vodo smo hodili na korito, ki je bilo na drugi strani ceste, pod železniško postajo. Prinašati vodo je bila glavna naloga nas otrok, ki smo jo nosili čez cesto in po vseh strmih stopnicah po hiši. To korito nam je ostalo v živem spominu. Pozimi je bilo povsem zaledenelo, za njegovo čiščenje pa je bil zadolžen javorniški stražmojster Jesih.« (Francka Thaler: Bručanova hiša, Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?)

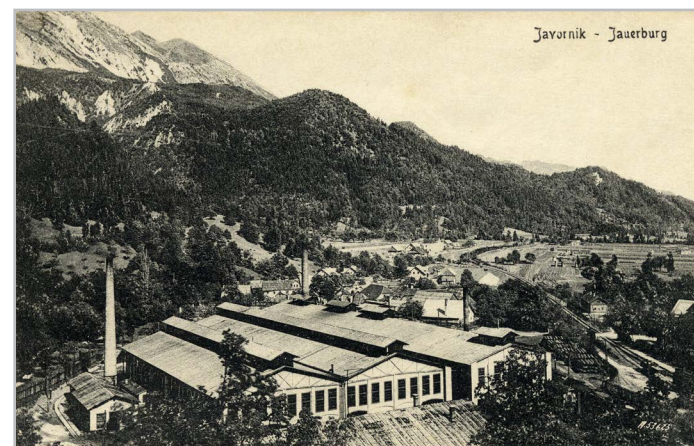
Slovenski Javornik
med leti 1928 in 1947.
(Zbirka slik Slovenskega
etnografskega muzeja,
foto Vekoslav Kramarič)

Vaško jedro je bilo tlakovano v tehniki mačjih glav. Jedro morda lahko umestimo že v čas poznega srednjega veka. Železarna je od leta 1955 postopno skoraj v celoti porušila in degradirala prvotno vaško

jedro Javornika. Najprej je bilo leta 1955 zaradi potrebe po širitvi valjarne podrto celotno severozahodno naselbinsko jedro Javornika. Razen domačije pri Kosmač so odstranili vse domačije z gospodarskimi poslopji. Odstranjeno je bilo tudi vaško jedro s kamnitim vodnjakom in tlakom iz mačjih glav. »Za progo je bila Jakobova kmetija (Žumer), ki jo je tudi posrkala tovarna. Prav nizko ob izlivu potoka Javornik je speljana brv, ki povezuje Javornik z Javorniškimi nabrežjem. To je prav prijazen del Javornika z naseljem montažnih hiš. Sedaj so te hišice stanovalci pokupili in uredili in si ustvarili prav lepe domove z vrtički, četudi so čisto blizu Acronija. Poleg teh je le še pozabljena Jakobova kmetija, last Ludvika Žumra, ki so jo sem preselili zaradi širitve tovarne na Javorniku. In tu se Javornik konča.« (Francka Kejžar: Slovenski Javornik. Kako so na Javorniku včasih živeli?)

Majda Mencinger opisuje čas pred tem: »To je bil čas, ko so se otroci svobodno igrali v skupinah, potepali so se lahko daleč od Trebeža, a domov so se morali vračati ob času, ki so ga določili starši. Bosopeti so se izgubljali in raziskovali steze Zastrane proti Koroški Beli in Zaštreke od Javornika proti Jesenicam in 'posvojili' Jakobov travnik.« (Majda Mencinger. Trebež - Trebčeva hiša. Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?)

Drugo vaško korito, ki stoji še danes, »je bilo Pri Škurtniku v Trebežu. Tu se je pralo, čistilo čreva za izdelovanje klobas, napajala živina, meni osebno pa je vodnjak služil vse do osemnajstega leta kot umivalnica. Enkrat tedensko pa smo tako ali tako opravljali 'ribanje' telesa v tovarniški javni kopalnici.« (Pavel Smolej: Spomini na mladost, Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?)

Javornik leta 1918
(fototeka
Gornjesavskega
muzeja Jesenice,
foto Fran Pavlin)

Sočasno so prestavili cesto v Javorniški Rovt na levi breg med Sedejev mlin in Kemfarjevo hišo. V letu 1974 so prestavili še cesto južno od železnice, tako da je Železarna lahko širila svoje obrate ob potoku Javornik vse do železniške proge. Leta 1959 je Železarna zaradi ponovnega širjenja porušila tudi edinstveno javorniško graščino. Skupaj z graščino je bilo podrtih več kot 15 pripadajočih poslopij, celotna posest pa je bila trajno degradirana. Sredi leta 2004 je Železarna odstranila še Kosmačevo/Mulejevo domačijo za potrebe parkirnih prostorov. Tako sta šla zaradi ekstenzivne industrializacije ter ideologije v odpad in pozabo več stoletij stara graščina in naselje, katerega prebivalci, med njimi tudi svetovno znani razsvetljenci takratnega časa, pa tudi preprosti rudarji, kovači in železarji, so bili vodilni proizvajalci jekla v takratnem znanem poznosrednjeveškem in novoveškem svetu. Izgubil se je tudi kolektivni spomin krajanov, tako da se danes malokdo spominja prvotnega večstoletnega naselja Javornik. Od starega, prvotnega dela Javornika oziroma nekdanjega Jauerburga je ostalo le še nekaj nekaj hiš iz jedra ob graščini in hiš na levem bregu Javornika, v petdesetih letih 20. stoletja pa je preostanek zgradb in parcel upravno pripadel naselju Koroška Bela.

Od nekdanjega grajskega jedra sta deloma ostali ohranjeni le mogočna Trebčeva hiša iz 17. stoletja in stara domačija pri Žagarju. V prvotnem južnem naselbinskem jedru je v dokaj originalni obliki ohranjena hiša pri Kemfarju. Originalno zasnovo je ohranila še hiša pri Žvabu, a je novejša, zgrajena okrog leta 1900. Vse ostale zgradbe so bile predvsem po letu 1945 predelane, bolj sodobno obnovljene in so izgubile vse značilnosti stare gradnje.

Kako stara je Kemfarjeva hiša, za zdaj še ni znano, vemo pa, da se njena prva znana omemba v pisnih virih pojavi v prvem popisu prebivalstva, ki ga je odredila cesarica Marija Terezija za celotno avstrijsko prebivalstvo. Popis prebivalstva na slovenskem ozemlju je bil opravljen leta 1754. Za vas Javornik v popisu najdemo 17 domačij s 139 družinskimi člani in oskrbnika gospostva Jauerburg s 15 prebivalci graščine. Hiša pri Kemfarju na sedanjem naslovu Cesta talcev 20 stoji na levem bregu potoka Javornik na Slovenskem Javorniku. Hišno izročilo pravi, da sta se pred približno 300 leti na Javornik priselila in na tem mestu postavila hišo dva vojaka in naj bi zato hišo poimenovali pri Kemfarju (nemško Kampf = boj, Kämpfer = bojevnik, vojščak). V prvem popisu prebivalstva leta 1754,

za časa Marije Terezije, je zabeleženo, da je v hiši pri Kemfarju pod lastništvom gospostva živel 50 let star kovač in kajžar Thomas Kempfer, njegova 40 let stara žena Gertrudis, 7 let star sin Dominicus in Thomasova sestra Agnes, vdova, stara 60 let. Hiša je vrisana tudi v Jožefinskem katastru (1784–1790). Naslednji znani pisni dokument, ki omenja hišo pri Kemfarju, je zapis v zemljiški knjigi iz leta 1848. V času od prvega popisa prebivalstva v letu 1754 in prvega vpisa v zemljiško knjigo se je spremenilo lastništvo hiše. V letu 1754 je bila last javorniške gospode (v popisu pagi et domini ejusdem), po zapisu v zemljiški knjigi iz leta 1848 pa osebna lastnina Simona Prescherna. Poleg lastništva se je spremenil tudi priimek gospodarja iz Kempfer v Prešern, ostalo pa je hišno ime Pri Kemfarju.

Skozi zgodovino so se v hiši izmenjavale številne obrti. Zaradi zelo skopih podatkov in dokumentacije za obdobje pred letom 1900 vemo le, da je bila v hiši kovačija. Glede na lego ob glavni (deželni) cesti, kjer je bil tudi glavni vhod v hišo, lahko sklepamo, da je bil to njen prvotni namen. To nakazuje tudi zapis v popisu prebivalstva iz leta 1754. Kovačija je bila v pritličju tik ob cesti vse do prve polovice tridesetih let 20. stoletja. V prvem nadstropju je bil stanovanjski del, na severnem delu pa sta bili drug za drugim dve gospodarski poslopiji – skednja. Levo med hišo in potokom je bil mlin, desno za hišo pa gostilna pri Žvabu. Na desnem bregu potoka ob mostu je bil vaški vodnjak, ob njem pa je bila speljana cesta v severni del naselja do graščine in naprej v Javorniški Rovt.

Poleg kovačije so imeli Kemfarji do konca druge svetovne vojne nekaj živine. Zanimiva je pripoved Ivane Prešern o življenju na prelomu iz 19. v 20. stoletje. Krmo za živino so pridelovali na planini Debelo brdo. To je manjša planota nad levim bregom potoka Javornik med Javorniškimi Rovtom in grebenom Alniče (pogovorno Əlniče) nad Koroško Belo. Travnik je tam na zelo strmih pobočju, tako so kosili in spravljali seno v derezah, gospodinja Ivana jim je vsak dopoldan prinesla v jerbasu hrano, pozimi pa je gospodar Janez Prešern s samotnimi sanmi spravljati seno v dolino. Kemfarji so imeli na Debelem brdu svoje svisle za hrambo sena.

Za kovačijo se je v pritličnem delu zgradbe zvrstilo več obrtnikov: domači so imeli do leta 1945 strojno pletilstvo, za pletilstvom je bil v prostoru kovačije frizer, pa spet pletilstvo, nato čevljar. V novejšem času je bil v Kemfarjevi hiši sedež telekomunikacijskega podjetja. Od kovačije

je pri hiši ostalo nekaj ročno izdelanega kovaškega orodja, pri obnovi poda v pritličju pa so izpod starega poda izkopali masiven klesan kamnit podstavek z izklesano vdolbino za kovaški ampos (nakovalo).

Z naseljavanjem in pozidavo nekdanjih polj ter travnikov vasi Javornik na Spodnjih Borovljah med obema svetovnjima vojnama je takratna upravna oblast preimenovala naselje Javornik v Slovenski Javornik. Prvotna vas Javornik je postala del novega naselja in se je iz neznanega razloga preimenovala v naselje Trebež. Ledinsko ime Trebež je označevalo zemljišče pod Kermanjo, kjer so zgradili graščino. Območje pod sedanjo cesto oziroma železniško progo prej ni bilo poseljeno.

Javornik leta 1935
(fototeka Gornjesavskega
muzeja Jesenice)

Pred drugo svetovno vojno je bil Javornik del Občine Koroška Bela, po vojni so ga priključili k Jesenicam. Danes je naselje del največje krajevne skupnosti v občini Jesenice Slovenski Javornik-Koroška Bela. V tridesetih letih preteklega stoletja se je Javornik raztezal od Markeževega grabna na Jesenicah, od hiše na sedanji Cesti železarjev 19 (pri Markežu) do potoka Javornik na vzhodu. Sedaj se Slovenski Javornik »začne« malo za domom poklicnih gasilcev na Senožetih in se razteza do potoka Javornik na vzhodu. Del krajevne skupnosti je tudi vzhodni del Tomšičeve ulice (Zaštreka). Pisatelj Zdravko Slamnik, z umetniškim imenom Pavle Zidar, je v delu Okupacija Javornika o kraju zapisal: »Meje na Javorniku pa niso tekle ostro samo po naših vrtovih, zagrajenih s plotovi, temveč so tekle tudi v samem kraju, saj se je delil na Zgornje in Spodnje Borovlje, na Javornik in Zajavornik ter Zaštreko ...« (Klinar, 2012, str. 5) »Na Borovljah je bilo kar nekaj družin, ki so redile ovce in koze. Pasli smo otroci.

Naš teren za pašo je bil od mosta čez Savo do Strug. Med šolskim letom smo pasli samo popoldne do teme, med počitnicami pa ves dan. Pastirjev nas je bilo okrog deset, vseh starosti. Jaz sem imela 12 let. Za nas otroke je bila paša zabavna. Domenjeni smo bili, da vsak dan eden pazi na živali, da smo se ostali lahko brezskrbno igrali. Pekli smo krompir, koruzo in jabolka. Večkrat nas je lastnik njive napodil, ker smo po malem nabirali te 'dobrote' po njivah na belškem polju. Mislim pa, da velike škode nismo delali. Uganjali smo različne vragolije: plezali po drevju, metali kamenje, zbijali 'kozy'. To je igra s praznimi konzervnimi škatlami, ki smo jih zbijali s kamni. Seveda smo se tudi sprli in stepili. Kadili smo 'srobret', enkrat tudi prave cigarete. Nekdo je prinesel celo 'šteko' Drava cigaret. Pokadili smo vse. Potem smo na veliko bruhali. Še ponoči mi je bilo slabo. Vedeli smo tudi, kam hodijo zaljubljeni in jih hodili 'špegat'. Nekaj najbolj pogumnih se je kopalo v bajerju v Strugah. Bil si heroj, če si skočil s skale na koncu bajerja, saj je bila voda peklensko mrzla. Igranja in zabave je bilo na pretek, zato smo včasih na žival kar pozabili. Imeli pa smo zaveznico go. Intihar, ki je včasih popazila tudi na našo čredo.« (Marjeta Franc: Kako smo pasli drobnico. Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?)

Mnogi zapisi spominov s Slovenskega Javornika govorijo o Strugah in Bevškem polju: »Najlepši spomini pa so vezani na 'Bevško polje' (kjer danes stoji Acroni), kamor so vsi javorniški otroci bežali pred tovarniško sivino na polja, stezice še posebno poleti. Takrat, ko so se hodili kopat v Struge – terast okljuk Save, v katerega se je izlival gost črn potok Javornik. V Strugah se je marsikateri otrok naučil plavati. Ker je bila voda zelo mrzla, so na obrežju kurili ognje in greli premrta kolena.« (Majda Mencinger: Trebež – Trebčeva hiša. Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?)

»Meje na Javorniku so tekle v samem kraju, ki se je delil na Borovlje, Zajavornik in Zaštreko. Slednja dva sta šele nastajala, hiše so rasle kot gobe po dežju. V Zajavorniku je tekla naravna meja med Javornikom in Belo. Meja je bil potok Javornik, ki je pridrvel nedaleč od Pristave v Javorniškem Rovtu. Gredoč v dolino je še napolnil velik bazen majhne elektrarne, ki ga je zgradila železarna za svoje potrebe, en krak njegove vode pa je bil napeljan v tovarno za hlajenje in odplakovanje. Zategadelj je bil potok Javornik poln katranskih snovi, smrdeč in prazen, brez vsakega življenja.« (Francka Kejžar: Slovenski Javornik. Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?)

»Ko so te (potok Javornik) v spodnjem toku 'oblekli' v kamen in beton in ti uredili novo strugo, da se nisi več mogel razlirati in ustvarjati močvirja,

so z novimi tovarniškimi obrati oziroma generatorji za proizvodnjo plinov za ogrevanje peči vate speljali še vse odpadne tekočine iz valjarne. Prav glavni dotok pri Sedejevem mlinu te je obarval v črno terasto barvo, ki si jo prenašal do samega izliva v Savo.« (Pavel Smolej: Potok Javornik. Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?)

V Zajavorniku je tekla naravna meja med Koroško Belo in Javornikom kot krajem (Klinar, 2012, str. 5). Francka Kejžar se spominja, kako so se preselili v Zajavornik: »Pred drugo svetovno vojno je Kranjska industrijska družba dajala svojim delavcem posojila, da so začeli graditi lastne domove. To niso bila prav nič razkošna stanovanja, pač pa kuhinja, dve sobi in WC 'na štrbunk', brez kopalnice, samo da so imeli lastno streho nad glavo. Vse hiše, vsaj večina njih, zgrajenih pred vojno, so bile brez kopalnic. Zato je tovarna poleg glavnega vhoda na Javorniku zgradila posebno poslopje s kabinami. Tja smo se hodili vsak teden kopat stari, mladi in otroci. Poleg te stavbe je bila velika vaga, kjer je Izda tehtal premog – večji del lignit in ga s konjem razvažal po domovih za kurjavo. Prav dosti kalorij ni dajal. Hiše niso bile ometane. Centralne kurjave ni poznal še nihče, grel se je en sam prostor – kuhinja. Štedilnik je bil prav krasen, z belimi ploščicami obložen, a toplote ni dajal. Zato smo pozimi namestili še 'gašperčka' in še 'prijateljčka', pa nas je vseeno zeblo. To so bila leta od 1935 do 1938. Tudi moji starši so se priključili gradnji. Tam doli na Zajavorniku so jim dodelili parcele. Najemniška stanovanja so bila zelo majhna in draga, zato so v hiše vložili prav vsak dinar. Naša ulica je prav posebna, saj nima izhoda in stoji ob klancu. Vsaka hiša je imela vrt. Žene niso bile zaposlene, zato je vrt dajal kar dober pridelek. Še sedaj mi ne gre v glavo, da je naša mama pridelala rdečo peso in prvi krompirček že za sv. Petra (29. junija), in to brez vsakih kuvertanov. Vsaka hiša je imela tudi kokošnjak s kurami in piščanci, nekateri so imeli zajce, celo kakšno kozo in pujska. Otrok v ulici nas je bilo kar nekaj, živeli smo kar mirno, idilično delavsko življenje. Otroci smo pazili na kure, da niso šle v škodo, in se igrali. Najbolj mikavna je bila Železnikarjeva gugalnica. Tam so imeli največ otrok – sedem. Vse drugače pa je bilo v zimskih mesecih. Naš klanec je bil zelo prikladen za sankanje, saj takrat ni bilo nobenega prometa. Bil pa je problem, ker se je klanec zgladil in tisti sosedje, ki niso imeli otrok, so ga ponoči posipali. Zato je bilo med našimi starši mnogo hude krvi in vse navzkriž so se kregali. To je bilo vsako zimo.« (Francka Kejžar: Slovenski Javornik, Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?)

S Slovenskega Javornika je Zdravko Slamnik ali Pavle Zidar, eden najplodovitejših slovenskih pisateljev, saj je napisal 76 knjig in objavil v raznih slovenskih revijah. Ni se vključeval v nobeno literarno smer, snov je črpal iz lastnih izkušenj ter brez predsodkov in zadržkov pisal o tabu temah (spletni vir: Wikipedija). Ob dvajseti obletnici njegove smrti mu je vrstnica in prijateljica Francka Kejžar v spomin napisala te besede: »Ta dolina pred nami je vso svojo podobo spremenila; čisto drugačna je postala od takrat, ko je tvoja mama še v bistri Savi tvoje plenice prala. Tu doli na slikovitem produ sva se s kamenčki igrala in gradove v oblake zidala, saj sva v istem času in kraju na svet prijokala. Kadar pa je sila te naše reke svojo moč izkazovala, vsa okolica je v smrtnem strahu za domove svoje trepetala, da bi jih vodna ujma ne pobrala. Zdravko, po živahnosti si bil neprekosljiv, a v srcu še in še ranljiv. Tvoj nemirni duh te gnal je v svet, a nam, ki smo v tej železarski zemlji pognali korenine, si zapustil v pisani besedi svoje srce in spomine. Zdaj že dvajseto leto teče, odkar počivaš nad piranskimi bregovi, zdaj tvoj duh se poigrava z morskimi valovi. V spominih tvojih vse si obhodil, ko si bosonog po strugi Javornika brodil, ko so naši očetje v coklah in s kanglico črnega kofeta na šiht hodili in se v tovarni za naš vsakdanji kruh trudili. Vračali so se izmučeni in prepoteni, a z veliko mero optimizma, da mi lepše bi živeli. Prišla je vojna, polna grozodejstev in trpljenja, preveč strašna za dečka dvanajstih let, ki je vase vsrkal ves ta kruti svet. Ostale so rane – nikoli zaceljene, nikoli pozabljene. Iz vseh premnogih bolečin je zrasel naš javorniški sin, velikan besede, pisatelj in poet, ki je nam bodočim rodovom postavil nepozaben spomenik. Iz globine njegovega nepotešenega hrepenenja izžareva ljubezen do slovenske besede, razdvojenost in osamljenost. V svoji prozi nam je zapustil bogato kulturno dediščino, rojeno iz krvi in žuljev delavskih staršev. Iz razočaranja in nerazumevanja okolice pa se je povzpел na Olimp slovenske književnosti. Zdravko! Izpod Stola, kjer domuje tvoje in moje srce, sprejmi vse najlepše rožice. Naš poet, le malo cvetja v življenju tvojem je bilo, četudi je bilo plodno še kako! Naj tvoj duh in tvoja ustvarjalnost v železarskem rodu vedno živi, za vse, kar si nam dal, dragi Zdravko, hvala ti!« (Francka Kejžar: Pisatelju Zdravku Slamniku – Pavletu Zidarju ob 20. obletnici smrti. Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?)

Zdravko Slamnik je živel v barakah na Savski. »Baraka na Javorniku 12 je bila zgrajena leta 1919 za velike družine delavcev Kranjske industrijske družbe – KID. Stala je na mestu današnjega lokala Flamingo, še nedavno pa so tam živeli 'barakarji'. Vse stavbe v lasti KID in privatne hiše so bile do druge

svetovne vojne označene z imenom naselja in ustrezno številko. Po vojni pa so posamezne ulice dobile imena. Tako je baraka dobila naslov Savska ulica 12. Bila je pritlična lesena zgradba. V njej je bilo devet stanovanj s površino 52 kvadratnih metrov. Vsako stanovanje je imelo kuhinjo s shrambo in sobo. Tudi podi so bili iz lesenih desk. Baraka je bila ometana zunaj in znotraj. Vodovod je bil zunaj na dvorišču, kjer je bilo betonsko korito in ena pipa za potrebe vseh devetih strank. Ko je stari ata, ki je delal v železarni, šel v pokoj, je moral stanovanje v baraki izprazniti. Na prošnjo ga je dobil moj oče. To je bilo okoli leta 1937. Tako smo postali barakarji. Beseda barakarji pa ni bila žaljiva. S preselitvijo oziroma z našim prihodom med barakarje ni bilo težav, ker smo se z ljudmi že delno poznali, saj smo hodili na obisk k staremu očetu. Poleg stanovanja je imela vsaka stranka še drvarnico in po dve stranki skupno stranišče 'na štrbunk', ki je bilo na koncu barake. Vsebina, ki se je nabrala preko leta, se je spomladi porabila na vrtu za gnojenje. Vsaki stranki je pripadal majhen vrt, na katerem smo pridelali razno zelenjavo, čebulo, solato in podobno. Oprema je bila skromna, le najbolj nujna, kajti prostore so zapolnile postelje. Ker so bile vse družine številčne, so otroci spali tudi na tleh in na slamnjačah. Poleti je bilo še kar prijetno, pozimi pa je bil problem z ogrevanjem. V kuhinji je bil štedilnik. Ker soba ni bila ognjevarna, ni bila ogrevana. Nekaj drv in premoga smo kupili v tovarni. Prodajali so ga v Hrenovici. Večino drv pa smo nabrali v gozdu Mežakle. Ker nismo imeli kopalnice, smo se umivali v 'lavorju' ali škafu, ob sobotah pa smo se šli kopat v k tovarniškemu vratarju valjarne, kjer so bile kopalnice za družinske člane delavcev. V stanovanju je bila elektrika le za razsvetlavo, ena 40-vatna žarnica v sobi in ena v kuhinji. Tla v kuhinji se je enkrat na teden ribalo. Perilo se je kuhalo v stanovanju. Ženske so perilo splakovale na koritu pred barako. Pozimi se je sušilo v kuhinji. Živež smo kupovali v tovarniški trgovini v Kašti, tudi na knjižico. Med vojno pa smo veliko hodili na kmete na »feht«, da smo lažje preživeli pomanjkanje. Po vojni so se začela graditi nova stanovanja in tako je naša baraka postala odveč in barakarji so jo začeli zapuščati. Prišel je njen konec z rušenjem v letih od 1988 do 1989. Delavskim družinam je služila 70 let. V naši baraki je mladost preživljal tudi Zdravko Slamnik, bolj znan kot pisatelj Pavle Zidar, ki je v mnogih delih opisal življenje na Javorniku, tudi v knjigi Barakarji.« (Franci Črv: Baraka in barakarji. Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?)

V svojih delih Pavle Zidar med drugim opisuje tudi vojno obdobje na Javorniku. Teh težkih časov se spomnijo tudi še prenekateri domačini.

»Dnevi so potekali enolično, dokler ni prišla druga svetovna vojna. Spomnim se mobilizacije v starojugoslovansko vojsko. Fantje so odšli, pa so bili kmalu nazaj. Jugoslavija je kapitulirala in prišli so Nemci. Najprej so prišle dolge kolone italijanskih vojakov, ki so šli samo skozi Javornik. Nemci pa so ostali štiri leta in dogajalo se je mnogo težkih stvari. Izseljavanje družin, streljanje talcev na Koroški Beli, mobilizacija v nemško vojsko, odhodi v partizane itd. Rad bi omenil velik delež in žrtve 'barakarjev' v tej vojni. Največ je pretrpela družina Kelih. V partizanih so padli sinovi Oto, Evgen in Rajko, v partizanih je bil še Pavel, ki se je vrnil živ po koncu vojne, kakor tudi Milan, ki pa je bil mobiliziran v nemško vojsko. Tonček je bil v Dachauu, hčerko Maro pa je ustrelila Črna roka. Edi Kristan je bil mobiliziran v nemško vojsko in se ni vrnil. Šmidova Lado in Polda sta bila v partizanih in sta oba ostala živa, Dani pa je bil v Dachauu in je tudi preživel. Moj oče je bil v partizanih. Valentarjeva Slavko in Ciril sta bila mobilizirana v nemško vojsko. Ko je prišel Slavko na dopust, je šel v partizane namesto nazaj na rusko fronto. Ciril se je po koncu vojne vrnil iz angleškega ujetništva, Slavko pa iz partizanov. Tudi Zormanov Vinko je bil v partizanih in se je vrnil ranjen s kroglo v prsih, s katero je živel do konca življenja. Pavleničev ata je bil zaprt v Begunjah.« (Franci Črv: Baraka in barakarji. Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?)

»Ob koncu vojne so zavezniki močno zbombardirali železniško postajo. Menda je vrata skladišča odneslo prav do naše hiše. Tega sama nisem doživela, ker se še nismo vrnili iz 'lagerja'. Pred vojno se je že vedelo, da sta naš ata Franc Mencinger in Karl Preželj pri 'ta rdečih'. Na jesen 1941 sta oba slutila, da bosta med prvimi, ki jih bodo aretirali. Spala sta kar v pralnici, od koder je bil še en izhod. Našega ata so prijeli v hladni valjarni, iz begunjskih zaporov se ni več vrnil. Preželj je takoj odšel v partizane in v letu 1943 padel po izdaji partizanske tiskarne. Ko so ga Nemci iskali, so njegovo ženo Julko spraševali: 'Vaš mož je komunist, kje je?' Ona pa se je naredila popolnoma nevedno: 'Ne, moj mož je Karel Preželj.' Našo mamo so najprej zaprli v begunjske zapore, nato pa v Goričane. Tam je bil zbirni center za gorenjske izseljence. Teta je mene in sestro pripeljala k mami na obisk. Vodja je takoj odločil, da ostaneva tam in kmalu je transport živinskih vagonov odpeljal na Bavarsko. V nekem drugem bavarskem taborišču je bila tudi Prežljeva s hčerko. Bručanova hiša je postala domovanje tovarniških varnostnikov slovenske narodnosti, ki pa so jih imenovali »werkschutzzi«. Naselili so jih v vsa štiri stanovanja. Gospodar in njegova dva sinova so padli v vrstah bele garde, Kordeževi pa so

se odselili na svoj dom v Podblici. Ko smo se vrnili iz izgnanstva, je bilo naše stanovanje še zasedeno, zato je ostala na Javorniku samo mama. Pomagali so ji prijatelji, še prav posebej Kosmačevi in Stanejevi. Za sestro in zame so poskrbeli atovi sorodniki iz Bohinja. Do konca leta 1945 je nova oblast aretirala tri 'werkschutzze' iz naše hiše in govorilo se je, da so jih odpeljali nekam na Kočevsko. Od takrat naprej je bila naša hiša na Stalingrajski cesti 46 domovanje vdov in sirot. Otroci z obeh strani smo od mladih let ostali prijatelji in tako mi kot tudi naše mame nismo potrebovali nobene sprave. Ene in druge vdove so bile po osvoboditvi pred enakim problemom, kako preživeti. Soseda je vse dni prala brisače za tovarno v pralnici 'majsterhauza'. V prostoru, ki je bil vedno poln sopare in luga, je varovala svojo dojenčico, ki je ležala v otroškem vozičku. Naša mama je v treh izmenah delala v tovarni. Stara sem bila sedem let in tistih noči, ko sem bila ponoči sama doma, ne bom nikoli pozabila. Bilo me je grozno strah.« (Francka Thaler: Bručanova hiša. Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?)

Bručanova hiša leta 1967
(last Francke Thaler)

Tudi pri Trojarjevih je bilo hudo: »Druga svetovna vojna nam je vsem zadala hud udarec. Pred prihajajočo nemško vojsko smo se z dekretom Vojnega ministrstva morali umakniti na Črnivec. Stanovali smo na št. 21 pri Tereziji Rozman. Kravo Pisano smo dali v hlev h kmetu Ludviku Jakobu. Na Črnivcu smo bili tri mesece. 6. aprila 1941 smo se vrnili. Takrat je bil podrt železniški in cestni most v Mostah. Vse pohištvo smo prenesli na rokah čez potok Završnico. Konj pa je s praznim vozom prečkal potok malo nižje. Dobro se še spomnim, ko so nemški vojaki leta 1941 skladali v 'štucu' nasproti 'vahtnice' protiletalske topove. Vojaki (flakarji) so imeli sivomodre uniforme, topove pa so vkopali

na Belškem polju, tam kjer je sedaj Špornova hiša. Pri Koniču je bila vojaška postojanka. Ves vrt in sadovnjak so obdali z bodečo žico, z rovi ter stalno stražo na vhodu. Na vrtu je bila protiletalska strojnica, okna so bila zaprta z oklepnimi ploščami. Od Koniča so vsak dan odhajali vojaki z oficirjem in kontrolirali železniške proge od Javornika do Potokov. Ker je njihov oficir vedno držal belo palčko v roki, smo mu rekli kar Palčka. En 'banštreifer' je kontroliral progo zjutraj, drugi pa popoldne. Ob zračnem alarmu smo hodili v zaklonišče v hribu Straža, tekli smo tudi na Belško polje pod kozolec. S seboj smo vzeli deke. Dvakrat smo šli v zaklonišče, ki ga je izkopal v breg Brelihov ata. Marca 1944 je ob bombardiranju Celovca oče Viktor izgubil življenje, ko se je vračal z Javornika nazaj v Oberstdorf. Jeseni 1944 sem začel hoditi v prvi razred nemške šole na Koroški Beli. Učili smo se bolj malo, saj je bil vedno alarm ali pa ni bilo nemške učiteljice. Na tabli je vedno visela slika zamrznjenega bajerja. Vsako jutro smo morali pokazati, kaj nesemo v šolo. Ob bodeči žici je stal nemški vojak in pregledoval torbe. Dočakali smo konec vojne in osvoboditev. Devetega maja sta se dva partizana, oborožena z brzostrelkami, pripeljala pred Koničevo hišo, pred hišo pa nemška straža. Ne eni ne drugi niso streljali. Motocikel je naredil krog in odpeljal nazaj na Poljane. Nemški vojaki so vso opremo in orožje naložili na kamione in se odpeljali v Žirovnico. Med vožnjo mimo 'vahtnice' in Koničeve hiše so streljali, tako so se bali. Mi smo se skrili v klet, ki je bila dobro zidana in obokana. Streljali so tudi v šolo, kjer je v našem razredu že visela Titova slika.« (Izidor Trojar: Življenje na »vahtnici«. Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?)

Upravno Slovenski Javornik danes zajema še Podkočno, »zaselek, ki ga pozna le malo Jeseničanov. Hiše so postavljene v strmih hribu, vsaka v svojem koncu z lastno potjo do javnih cest, sredi gozda, da so skrite očem. Naključni obiskovalec se ustraši zmotiti njihovo samoto, zato se obrne še preden je naredil korak proti hiši. Le kaj je prebivalce vodilo, da so si tam postavili hiše? Danes je Podkočna zaselek z devetnajstimi hišami, lepimi, obnovljenimi ali ponovno zgrajenimi. Njihove revne predhodne kočice, ki so bile zgrajene večinoma po drugi svetovni vojni s pomočjo odrekanja in stradanja, so izginile. Podkočna ima odličan studenec, ki izvira tik ob prometni cesti blizu mostu na Javornik. Poznam kar nekaj Jeseničanov, ki se ustavijo ob studencu in si za seboj natočijo osvežujočo naravno vodo. Okoli tega vodnjaka so si prvi prebivalci postavili svoje lesene hiše že pred drugo svetovno vojno. Železniška postaja Podkočna je bila izstopna postaja za vse delavce, ki so se pripeljali iz

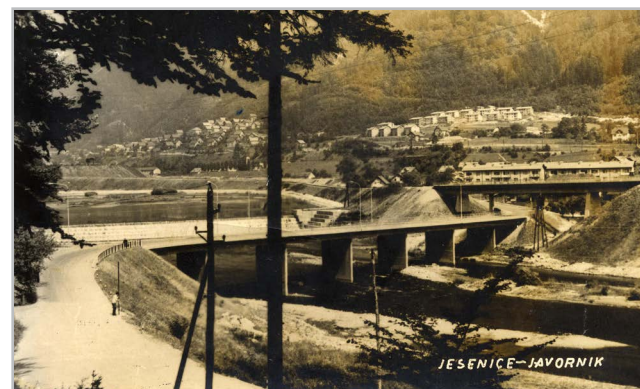
bohinjskega konca in so delali v javorniški železarni. Dolga kolona pešcev se je vila vsak dan od vlaka navzdol po klancu in čez leseno brv na Savi proti Javorniku. Brv je bila ozka, da konjska vprega ni peljala čezenj. Na obeh straneh sta bili strmi klančini, ker je bil most dvignjen zaradi poplav. V času poplav je voda preplavila okolico mostu in si moral broditi po Savi, če si hotel priti na most. Delavci so se raje odpeljali na Jesenice in od tam z vlakom na Javornik. Brv je Sava večkrat odnesla. Leta 1958 so zgradili betonski most«. (po pripovedovanjih Irene Sodja zapisal Stane Arh)

Javornik ob poplavi 1929
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

»Javornik je imel še eno železniško postajo, Podkočno. Za delavce iz bohinjskega konca in Baške grape, ki so se po vojni v velikem številu zaposlovali v javorniških obratih in se vsak dan vozili na delo, je bila to najkrajša pot. V strnjeni koloni in po mnogokrat zaledeneli cesti so hiteli preko mostu, čez Borovlje, po Kunsteljnovem klancu in mimo naše hiše. Pri nas je vedno kdo imel mačka. Velikokrat se je kateri izgubil. Govorili so, da so v fabriki včasih tudi kakšnega spekli in da naj bi bili zato zaslužni delavci s primorske strani. Na vlak v Podkočno pa smo kar pogosto hiteli otroci in mladi. Izstopili smo v Podhому, nato pa pretekli skoraj celo pot do Grajskega kopališča, da ne bi bile prej že vse kabine zasedene. Tako kot včasih našim očetom so tudi nam mame pripravile kruh in kanglico s fižolom.« (Francka Thaler: Bručanova hiša. Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?)

Življenja Podkočno se spominja Marjeta Franc: »Po Končnikovem klancu se je prišlo do lesene brvi, ki je vodila na drugi breg Save v Podkočno. Tam je bil studenec, ki je dajal vodo vsem hišam tam okrog. Vodovod je ta del dobil šele leta 1960. Pri tem studencu se je dogajalo več stvari. Javorničani so

Razglednica Javornika iz leta 1959
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Javornik leta 2021
(foto Vitomir Pretnar)

hodili k studencu poleti po vodo, ker je bila prijetno hladna. Ob koncu tedna pa je bilo še posebno družabno, saj so se tam dobivali 'fucarji'. Igrali so za denar. Mama mi je pripovedovala, da je tja hodil tudi moj oče. Enkrat je zafucal ves tedenski zaslužek in doma je bilo potem zelo 'pestro'. Ko je spet dobil plačo, je šel spet fucat. Takrat je prifucal vse, kar je prejšnji teden izgubil in še več. To soboto je bilo njegovo zadnje fucanje. Gledat je še hodil, toda kovanca ni več vrgel v zrak. Pri studencu je bila tudi Sodjeva hiša. Me, punce, smo hodile h gospe Pepi, ki je 'šlogala' na karte. Preden nam je povedala, kaj nas čaka v prihodnosti, nas je znala vse izprašati in je potem že vedela, kaj nam je treba povedati. Od studenca smo se pozimi sankali. Neslo nas je do brvi, če pa se nisi pravočasno ustavil, pa tudi v vodo. Spomnim se nekaterih zanimivih ljudi: Smukov Ciril je imel oslička. Z njim je vozil vodo do doma. Če je bil dobre volje, je na voz naložil nas otroke in peljal. Občudovali smo tudi lepo in urejeno gospo, rekli smo ji Ta lepa Manca. V kamnolomu pa so prebivali Cigani. Otroci

smo se jih malo bali. A niso povzročali nobenih težav. Po hišah so hodili in prosili, da so se preživeli. Na koncu naselja je bila železniška postaja za Bohinj in Primorsko. Promet se je zelo povečal, ko so zgradili betonski most čez Savo, posebno potem, ko je bil zgrajen še priključek na avtocesto.« (Marjeta Franc: Tudi Podkočna je del Javornika. Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?)

Za vas Javornik lahko trdimo, da je z vsemi v prispevku naštetimi posegi – od rušenja do upravnih preimenovanj – izginila tako v fizični obliki kot v kolektivnem spominu. »Sprehodili smo se po Javorniku pred drugo svetovno vojno. Tega kraja zdaj ni več, vsaj takega ne, kot je bil nekoč. Že leta je spojen z Jesenicami. Nasip je bil včasih daleč od barake, na njegovih bregovih je tlela žlindra noč in dan. Pod nasipom je bil svet prstnat, da so bili tam zasajeni vrtovi z utami. Vse to je nekega dne zalila Sava. Najprej so šle Struge, elektrarno Moste si je železarna zgradila zase in jez je v kratkem času posrkal vse, kar je bilo lepega. In čisto na koncu so razkopali še zadnje lepo Belško polje, kjer so zgradili moderno jeklarno Acroni.« (Francka Kejžar: Slovenski Javornik. Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?)

VIRI IN LITERATURA:

ANSL: *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana: Inštitut za geografijo ZRC SAZU, 1975.

KLINAR, Rina: *Poselitev Javornika*. V N. Kokošinek in Z. T. Tahir (ur.), *Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?*, Jesenice: Ljudska univerza Jesenice, 2012.

Pavle Zidar: Wikipedija. Spletni vir: https://sl.wikipedia.org/wiki/Pavle_Zidar. Pridobljeno 27. avgusta 2021.

RJAZANCEV, Aleksander: *Staro se umika novemu*. *Železar*, 2, 1959, str. 40–42.

SCHMIDT, Goran: *Slovenska pisma rudarskega nadzornika Lukasa Polca Sigismundu (Žigu) Zoisu v letih od 1789 do 1798*. *Scopolia* 2015(85): 1–142.

ŠTULAR, Natalija: *Od trga do mesta*. Jesenice: Občina Jesenice, 1999.

VALVAZOR, J. V.: *Velika grbovna knjiga (1687–1688)*. Ljubljana: Založba dežela Kranjska, 2020.

Izbrani odlomki so iz zgodb, objavljenih v knjižicah *Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?*, (ur. Nataša Kokošinek, Zdenka Torkar Tahir), Jesenice : Ljudska univerza, 2012.

Razglednica Javornika iz leta 1968
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Javornik leta 2021
(foto Vitomir Pretnar)

Zdenka Torkar Tahir

KOROŠKA BELA

Koroška Bela je najstarejše naselje v občini Jesenice in se prvič omenja leta 1253 v urbarju briksenških škofov za Bled in Bohinj, ki za Koroško Belo navaja 15 na dajatve vezanih blejskih kmetij. Leta 1602 pa urbar tu izkazuje ob 15 kmetijah še 35 kajž blejske posesti. Del vasi je v ravnini, jedro pa je prislonjeno v pobočje in razporejeno okoli farne cerkve sv. Ingenuina in Albuina. Gruntarji so posedovali boljšo zemljo na vzhodni strani gručastega naselja – na Vasi, kajžarji pa slabšo v grabnih na robu prvotne vasi in strmem vznožju Karavank.

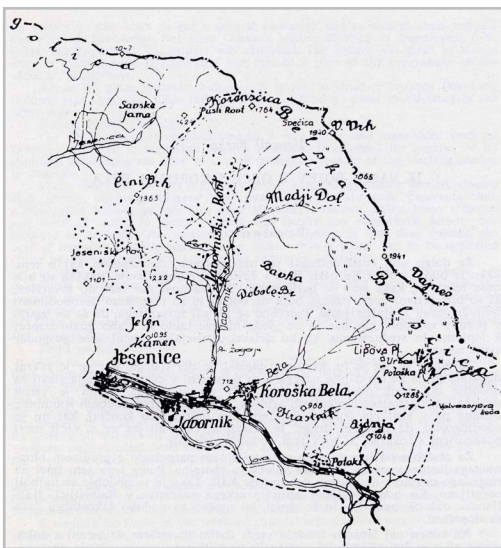
Razglednica Koroške Bele pred drugo svetovno vojno

(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Kako so domačini imenovali posamezne predele vasi, izvemo od Franceta Zavelcine: »Koroška Bela je bila razdeljena na Kokrco (pot od Hribernika do Birta), Zavrblam (od Štefelina do Blažuna), na Rebru (od Matička do Barbrnika), v Borku (Stranska pot), v Krniščah (Šmidovo naselje), na Drskavcu (od Pediclna do Zavelcina), na Lehah (od Šmida do Juga), na Trncah (od Štefanca do Čopa), na Vas (okoli znamenja), v Mežnariji (od Joštana do Vahtnice), pod Potom (Poljska pot in del Šmidove), v Zevnikih (okolica rezervoarja). Za napajanje živine je bilo pet korit: Čopov, Frtinov, Štefucov, Vampretov in Blažunov. Belsko polje pa je bilo razdeljeno: na Blecah, v Novini, v Pristavi, na Pesku, na Krževnici, pod Vošam, pri Cest, na Brdu.« (France Zavelcina: Življenje na kmetiji, Kako so na Koroški Beli včasih živeli?)

Pogled na Koroško Belo

(Arhiv Občine Jesenice, foto Miro Podgoršek)

Meje Občine Koroška Bela med obema vojnama
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Nad vasjo so bili rovti, pod vasjo pa polja do reke Save. Prvotna cerkev je bila sezidana leta 1361 in povečana leta 1754. Po požaru in dozidavi v sedanjo prostorno baročno stavbo jo je 3. septembra 1771 posvetil ljubljanski škof Karel Herberstein, zato na ta dan oziroma na nedeljo po velikem šmarnu Belani praznujejo svoj »smenj«. Župnija Koroška Bela, kamor še danes sodijo tudi Javornik, Potoki in Javorniški

Rovt, se je osamosvojila kot lokalija že leta 1788, kot samostojna župnija pa leta 1875. Krstna knjiga Koroške Bele je pisana od leta 1672, mrliška pa od 1675. V času avstro-ogrske države je občina Koroška Bela s svojimi tremi katastrskimi občinami spadala pod okrajno glavarstvo v Radovljici. Leta 1892 je bilo v občini Koroška Bela 1033 prebivalcev. Od tega jih je bilo v Potokih 96, na Javorniku 305, v Javorniškem Rovtu 127 in na Koroški Beli 505.

Leta 1931, ko je imela občina Jesenice 3045, pa je štela Koroška Bela 763 prebivalcev. Aktivno je s svojo občinsko upravo in županom delovala le od decembra 1936 do marca 1940. Po letu 1955 pa kot krajevna skupnost Javornik-Koroška Bela sodi pod upravo Občine Jesenice.

Leta 1900 je sama vas Koroška Bela štela 119 hiš in v njih 9 posestnikov, 73 kočarjev ter 45 najemnikov. Omenjene je vaška hierarhija delila na »paurje«, bajtarje in kočarje, na gostače in koštarje (ti so namesto plačevanja najemnine in hrane pomagali pri kmečkih delih) ter na berače in cigane. Prav revnejši vaščani so se najprej prijeli dela v železarstvu, medtem ko je za kmečke sinove to veljalo za neugledno.

Zofija Vidic se spominja, kako so živeli pri Majerju: »Po ustnem izročilu Majerjevih naj bi bila v starih časih na območju Koroške Bele planina za živino in selišče. Korošci so sem preko Karavank na pašo prignali svojo živino

in ostajali preko celega poletja. Hišno ime Pri Majerju izvira iz tistih časov. Moj stari oče je pripovedoval, da je bila to prva hiša na Koroški Beli, ki je bila pastirska oziroma kočja od majerja. Majer pa je bil skrbnik pašne živine in sirar – od tod torej izvira hišno ime. Naša hiša, ki je bila lesena, je ob bombardiranju leta 1917 pogorela. Od nje je ostalo le zidovje novejšega prizidka. V času mojega otroštva, od leta 1930 dalje, smo v hiši živeli: stari oče Matevž Skumvác (okoli 70 let star), mama, oče, moj sedem let mlajši brat in jaz. Živeli smo od zaslužka obeh odraslih moških, ki sta bila zaposlena kot tovarniška delavca. Kot večina drugih smo živeli skromno, kar je bila popotnica za hude čase, če bi prišli. Vsako leto smo kupili prašiča, med vojno pa smo ga zredili sami. Nad Koroško Belo smo kupili rovt, da smo lahko redili še kravo, na vrtu okoli hiše pa smo pridelali malo krompirja in zelenjave. Stari oče si je vsako jutro za zajtrk želel koruzne žgance s kislim mlekom in zraven še sladkega mleka. Tudi sama imam pri svojih osemdesetih letih še vedno enak zajtrk. Opoldne smo za kosilo jedli juho, krompirjevo ali zelenjavno, večkrat tudi govejo in meso iz juhe. Ob nedeljah pa je bila na mizi juha, pečenka, krompir in solata. Iz otroštva pred drugo svetovno vojno se spominjam nenavadne postne jedi, ki smo jo jedli na velikonočno soboto. Takrat smo jedli kašo s posušeni repnimi olupki in tej jedi smo rekli aleluja. Jed in post sta bila običaj kot spomin na čas pomanjkanja, ko so ljudje jedli le repne olupke.« (Zofija Vidic: Življenje Pri Majerju, Kako so na Koroški Beli včasih živeli?)

Na Belski planini
okoli leta 1935
(last Zofije Vidic)

Če so bile do srede 20. stoletja najpogosteje na mizi žganci, kaša, ješprenj in polenta z dodatki, je bilo ob praznikih drugače. Za veliko noč in božič so pekli potice iz malo boljše moke ter suhega sadja. Krapji,

pehtranovi štruklji, krofi in flancati pa so bili navadno ob pustu, žeganju in žetvi. Na kmetih so jedli skupaj s hlapci in deklami iz ene sklede, krožnike so uporabljali le ob praznikih. V navadi so bili štirje obroki na dan: zajtrk, južina, mala južina in večerja. S sirarstvom in izdelovanjem masla se je ukvarjala le majerica v planini, ki je tudi kuhala pastirjem. Pred letom 1941 je kruh pekel vsak petek Zavelcina, kjer so imeli krušne peči, so kruh pekli doma. Tipična delavska jed je bila fižolova pešta.

Marija Kristan, hči železarskega delavca, pa je zapisala: *»Oče je leta 1927 na Koroški Beli kupil staro hišo Pri Ocetnik, kamor so se preselili. V družini nas je bilo šest: ata, mama, dva brata, sestra in jaz. S pomočjo sorodstva smo popravili hišo. Po vodo smo hodili k Čopovemu koritu. Svetili smo si s petrolejko. Vodovod smo dobili leta 1933, kdaj pa elektriko, se natančno ne spomnim. Stanovali smo v pritličju, zgoraj pa smo imeli podnajemnike, da smo lažje shajali. Mama je bila doma. Gospodinjala je, šivala in štrikala. Ata je delal v železarni na plavžu. V službo se je vozil s kolesom, na katerem je imel karbidno svetilko. Prvi razred sem obiskovala še na Jesenicah, drugega pa že na Koroški Beli. Obvezno smo morali hoditi k maši in verouku. Prehrana je bila skromna. Zrasli smo ob krompirju in žgancih. Po dokončanih šestih razredih osnovne šole so me poslali služiti. Najprej sem šla v farovž, potem pa h kmetom. Pomagala sem tudi pri domačih opravilih. Leta 1939 smo imeli kuharski tečaj v farovškem domu. Priredili smo še gledališko igro in razstavo. Vsaka od nas je prispevala po tri izdelke. Vse smo prodale in stroške razstave skoraj v celoti pokrile. Čez nekaj let sem odšla služiti v Ljubljano. Moj bodoči mož je že za mano hodil. Bil je edinec. Ker je imel bolne starše, sva se kar hitro poročila in preselila na njegov dom Pri Mehvaču na Koroški Beli.«*

Mehvačeva hiša
(last Jožeta Kristana)

»Čeprav sem v Ljubljani zelo dobro zaslužila, sem šla z veseljem domov. S prisluženim denarjem sem si kupila balo. Ohcet je bila skromna. Naselila sva se v stari hiši, ki so jo zgradili leta 1926. Stala je vse do silvestrovega leta 1986, ko smo se vselili v novo hišo, ki smo jo zgradili zraven. Takrat smo staro podrli, v novi pa živimo še danes.« (Marija Kristan: Pri Mehvač, Kako so na Koroški Beli včasih živeli?)

Skozi desetletja je bilo kmetov vse manj. Pred drugo svetovno vojno je bilo še 12 lastnikov večjih kmetij z domačimi imeni Ledrar, Boltar, Pedicl, Zavelcina, Štefuc, Svetina, Lipovc, Gruntar, Brancelj, spodnji Čop, Malej in Jurček, ki so ob večjih delih zaposlovali še dekline, hlapce ter dninarje.

O tem, kako je deklica postala posestnikova žena, pa izvemo iz pripovedovanja Antona Maleja oziroma zapisa Štefucova ata in mama. *»Ata je bil edini sin posestnika, ki je imel tri sestre. Bili so otroci polkmeta Tomaža Maleja in Margarete, rojene Smolej. Ata se je poročil pri 27 letih s Polonijo Pogačar, ki pa je ob porodu prvega otroka, hčere Angele, umrla. Zato se je leta 1900 poročil drugič, in to s Franciško Žilih iz Gorij ter z njo imel še pet otrok, od katerih so trije umrli še čisto majhni. Po rojstvu zadnjega je mati leta 1908 umrla za posledicami poporodne vročice. Da družina ne bi ostala brez žene in matere, je pri 39 letih poročil komaj 19-letno dekle iz delavske družine, ki je takrat služilo pri njem, in sicer mojo mamo Marijo Vengar. Pravili so, da ga je še po poroki ogovarjala kar s stric France. Z njo je imel še deset otrok, ki so se rojevali neprekinjeno vsako leto. Tako se je njuno življenje odvijalo v vsakodnevnem boju za preživetje 14 otrok. Kmetija je bila majhna. Pridelki so zadoščali le za pol leta.*

Med vojno pa je umrla tudi naša mama. Ata je umrl leta 1947 pri svojih 67 letih. Ko je prišla služiti k Štefucovim, je mama imela komaj deset let, po devetih letih, ko so bili pri hiši že štirje otroci, pa se je poročila z gospodarjem. Med prvo svetovno vojno je pri svojih 25 letih imela na skrbi že šest otrok. Morala je znati čarati, da je uspela vse preživeti. Vedno je bila oblečena v temne obleke, čeznje je nosila predpasnik, na glavi pa ruto. Zaradi dela na njivi in v hlevu se je le ob nedeljah ustavila in se usedla na klopi pred hišo ali k mizi v hiši, kjer je prav hitro zadremala. Pozimi je pletla iz domače volne za nas otroke. V hlevu je bilo vedno od šest do osem ovc. Volno je dajala prest v domačo predilnico k Jošanu. Sama je pletla predvsem nogavice in rokavice, jopice pa se je lotila le redko. Pletla je na način, ki je bil takrat v navadi, na burcelj. To je bil iz usnja sešit ploščat omot, polnjen s pravo žimo, ki si ga je zataknila za

pas, v pripravljeno luknjico vtaknila eno iglo, z drugo pa je preko prve pletla. Drugih ročnih del se zaradi pomanjkanja časa ni lotila. Šivalni stroj je kupila sredi tridesetih let na obroke, a za hčer Ivanko.« (Štefucova ata in mama (zapis po pripovedovanju Antona Maleja), Mirjam Noč: Moji predniki iz družinskega arhiva, 1995, Kako so na Koroški Beli včasih živeli?)

Leta 1985 sta se s kmetijstvom ukvarjala samo še Čop in Matijev. Kako so si skozi leto sledila kmečka opravila, je zapisal France Zavelcina. »Ker so bila dela na domačiji v glavnem ročna, je bilo opravil čez celo leto veliko. Jeseni se je začelo oranje in setev žita ter sekanje in priprava drv v gozdu pred zimskim spraviom v dolino. Drva smo vozili z rtičami in posmojkami (sani za prevoz lesa). Drva smo vedno sekali med velikim in malim šmarnom, saj so bila takrat posekana boljše kakovosti. Spomladansko delo se je pričelo s sejanjem korenja v ozimni ječmen. Aprila je sledila setev jarega ječmena in ovs, maja setev koruze in sajenje krompirja. V začetku junija se je začela košnja sena, detelje in lucerne. Atu sta pri ročni košnji pomagala Boltarjev Janko in Nočev Tonej. Kositi so začeli že zgodaj zjutraj, tako da jim je bilo treba prinesiti zajtrk (žgance, polento in belo kavo). Za malico so imeli suho meso, zaseko, mošt in šnops. Pitno vodo smo prinesli iz studenca Kromfač. Deteljo in lucerno smo sušili v kozolcih, travo za seno pa v lepem vremenu na tleh. Seno smo pospravili do godu sv. Petra, zatem smo poželi ječmen. Na požeto njivo smo zasadili krmno peso. Najpomembnejši pridelek je bila poleg krompirja pšenica, zato smo vsi v strahu čakali njeno zorenje in se bali hude ure s točo. A pred točo nas je varoval veliki cerkveni zvon, ki je zvonil ob hudi uri.«

Zavelcinovi s pobranim pridelkom na Belskem polju okoli leta 1980
(last Franceta Zavelcine)

»Žanjice so žele pšenico s srpi in snope povezovale s prevesmi. Snope smo sušili v kozolcih. Pri hiši je bila navada, da smo žanjice postregli z malico. Zanje sem s planine prinesel sveže maslo in skuto. Ko je bilo žito v kozolcih, smo se pripravili na košnjo v rovtih in v Lidničah. Hiša, ki je imela v posesti del Lidnič, je bila po predsodkih vaščanov manjvredna. Povedati moram, da je s posestjo v Lidničah preživelo veliko družin (krave, koze). Do godu sv. Magdalene smo preorali žitne njive in posejali ajdo. Z vsakim dnem zamude sejanja po dnevu sv. Magdalene se je čas jesenskega zorenja ajde podaljšal za en teden. Po žetvi je bila največja skrb spravilo rovta. Pokosilo ga je najmanj pet koscev v treh dneh. Potrebno pa je bilo tudi več grabljic. Preden sem sam začel kositi, sem opravljal dolžnost vodirja z nalogo nositi vodo v petriščku, petlitrski leseni posodi. Kosci so pili šnops, mošt in vodo, grabljice pa šnops, hruševo vodo in vodo. Za zajtrk so bili vedno ajdovi žganci in odlijavc žgancev, zabeljen z zaseko in posut s skuto. Zajtrkovali smo pod lipo na tleh. Posedli smo se okoli sklede in zajemali žgance in sok. Za malico smo postregli kruh, kisli fižol, meso, zaseko in skuto. Za kosilo je bila suha juha z rezanci, meso, solata s krompirjem, včasih skutni štruklji, obara in ajdovi krapci.«

»Seno smo z rovta vozili s konjem po rudni poti, ki je sedaj za konjsko vprego neprevozna. Rudno pot so pred dvema stoletjema uporabljali za prevoz železove rude izpod Belščice do javorniških fužin. Oče mi je pripovedoval, da so bile na rovту izvršene meritve, ker so zaradi izredno zdravilne klime za TBC

Pred kuhinjo na Zavelcinovem rovту
(last Franceta Zavelcine)

bolnike želeli zgraditi bolnišnico. A zaradi slabe strukture tal oziroma njihovega pogrezanja to ni bilo izvedljivo. Rovti so bili pokošeni. Začela se je mlačev žita. Imeli smo svojo mlatilnico. Pri mlačvi so pomagali štirje pomagači. Prvi je odvezoval snope, drugi je snope tlačil v mlatilnico, tretji je lovil omlačeno slamo in jo dajal v plevesma iz ržene slame ter jo povezoval v otep, četrti je odstranjeval žito izpod mlatilnice in pomagal povezovati otepe. Po končani mlačvi je bilo treba očistiti zrnje od plev, zato smo uporabili

pajkl (vetrovnik). Pridelek se je meril v mernikih, ki so držali dve merici. Teža polnega mernika je bila od 22 do 24 kilogramov, odvisno od vrste žita. Žito smo vozili mlet k Medvedu, nato v Moste k Urbasu in nazadnje na Rečico pri Bledu. Setev žit smo opustili po izgradnji jeklarne, ker se zaradi zmanjšanja površin ni več izplačala, saj bi pridelek lahko obrale kar ptice. Mama je vsak teden spekla po štiri ali pet hlebov kruha v krušni peči, v poletnem času pa smo kruh nosili peč k peku na Lehe. Najpogosteje so bile na mizi naslednje jedi: juha iz suhega svinjskega mesa, zakuhana z rezanci, vlivanci, gresovimi knedli, ješprenjem; mešta (kuhan krompir, zabeljen z zaseko), ajdovi in koruzni žganci, polenta, krvavice, mlečna kaša, fižolova juha, čežana s fižolom, govnač, krapi, krompirjeva juha, prežgana juha, krompir v oblicah in pražen krompir.« (France Zavelcina: Življenje na kmetiji, Kako so na Koroški Beli včasih živeli?)

O Ledrarjevi kmetiji je pisal Robert Sušanj. »Ledrarjeva domačija zagotovo velja za eno najstarejših na Koroški Beli. Kdaj točno je bila zgrajena, je težko določiti. Najstarejši dokument nosi datum 2. april 1839. Gre za kupoprodajno pogodbo, ki jo je sklenil gospodar Smolej s Koroške Bele (Karnervellach) št. 40. Zemlja je bila izjemno dragocena. Obdelovali so jo z ljubeznijo, saj jim je zagotavljala preživetje. Iz različnih dokumentov je razvidno, da so veliko večino prihrankov namenili za nakup rodovitnega dela zemlje, s katerim so lahko preživljali vse številčnejše družine. Na Ledrarjevi kmetiji se je od nekaj kmetovalo. Šlo je za srednje veliko kmetijo, kjer je bilo v povprečju po šest krav, nekaj prašičev in kokoši. Zaradi oranja in vleke vozov so redili tudi bika, kasneje pa so ga zamenjali konji. Živino so spomladi gnali na pašo na okoliške pašnike, preko poletja na Belsko planino (planina Svečca), pasli

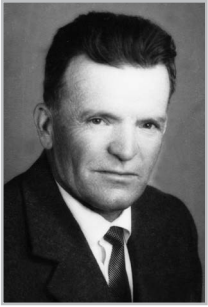

Orača pri Ledrarju
(last Anice Šest)

so tudi na Potoški planini. Živino je pasel najet pastir, hrano v času paše so mu morale zagotoviti kmetije (vsaka kmetija, katere živino je pasel, je zagotovila hrano za en teden). Tako so tudi na Ledrarjevi kmetiji pripravili tako imenovani kešt, komplet hrane za en teden, ki naj bi vseboval punkl – posušeno meso, hlebec kruha ter ajdovo moko, s katero si je pastir lahko pripravil žgance.«

»V času košnje so bili v polju vsi, ki so bili takrat pri hiši. V preteklosti so za košnjo uporabljali kose, danes delo opravljamo s kosilnicami. Pokošeno smo še do nedavnega obračali z grabljami, danes jih je nadomestil obračalnik. Pokošeno seno ali otavo so nato vedno dali v kozolec, tudi če je bilo vreme ugodno, saj so bali samovžiga, ker bi zaradi tega lahko pogorela vsa domačija. Če pa vreme sečnji ni bilo naklonjeno, se je čez določen čas pokošeno v kozolcu prevdalo, kar pomeni, da se je dalo ven iz kozolca in ponovno nazaj. Seno so domov vozili z vozovi. Najprej so jih vlekli voli, kasneje konji, danes pa kmetovalci večino prevoza opravijo s traktorji. Naložiti seno na vozove je bila prava znanost, ki je ni obvladal vsak. Naložiti ga je bilo treba po plasteh po posebnem sistemu, znotraj pa potlačiti. Seno so zgoraj pritrdili z žrdjo in privezali s striki in s posebnimi vozli. V skednju so seno premetali z voza, nato pa močno zahodili oziroma potlačili. Zaradi prahu iz železarnice, ki se je oprijel posušene trave, se je tudi na skednju velikokrat močno kadilo, tisti, ki je seno moral tlačiti, je iz skednja večkrat prišel črn kot dimnikar. Kasneje smo si pomagali s puhalniki, danes pa se veliko sena balira. Pri Ledrarjih so včasih kosili tudi Jezerca v Javorniškem Rovtu ter Debelo brdo. Seno so bodisi pripeljali takoj domov bodisi ga shranili v staji in ga zaradi pomanjkanja prostora domov pripeljali šele pozimi. Kosili pa smo tudi vrtce (vrtove) za hišo. Košnja je bila ročna in najhitreje je šlo, če je bilo koscev več in če se je začelo zgodaj. Sonce se v ta del čez dan močno opre, segreta trava pa se s koso ni več odrezala tako kot tista, na kateri je bila še kapljica jutranje rose. Kosili so tudi Debelo brdo. Kljub temu da gre za travnik na visoki nadmorski višini, ki je zelo težko dostopen, so od tam pripeljali tudi do 12 vozov sena. Že iz tega je moč sklepati, kako pomembna je bila krma in kako dosledno so izkoristili vse površine za košnjo, saj so krmo pozimi nujno potrebovali za živino.«

»Andrej Smolej – Ledrarjev (roj. 1904) je bil tudi izjemen sadjar. Nekaj časa je vodil Sadjarsko društvo na Koroški Beli, ki pa ga sedaj ni več. Prirejali so tudi sadjarske razstave, ki so bile zelo dobro obiskane. Kako bogato je bilo znanje Ledrarjevega Andreja, pove tudi podatek, da so k njemu na razgovore in ogleda prihajali tudi študentje agronomije, ki so si velikokrat izposojali

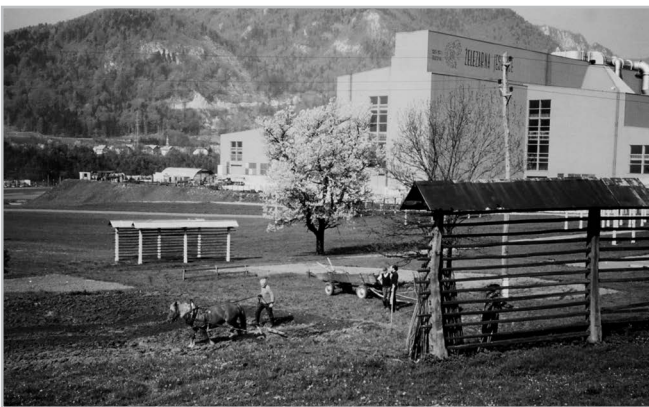

Andrej Smolej –
Ledrarjev
(last Anice Šest)

njegove knjige. Marsikdo od njih je dosegel naziv magister in doktor. Nedvomno je železarstvo na Jesenicah in kasneje na Koroški Beli kmetom iz naše vasi zagotavljalo zaposlitev in zaslužek. Vendar pa je železarna za blanskega kmeta vedno znova predstavljala neprijaznega soseda. Najprej zaradi izjemnega onesnaževanja okolja, s katerim je železarna zastrupljala okolico in prebivalce, pri čemer so bili kmetovalci škodljivim vplivom železarne dodatno izpostavljeni tudi preko onesnaženih njiv, pridelkov ter onesnažene krme za živino. Po drugi strani pa se je železarna zaradi svoje dejavnosti vedno bolj širila. Železarna je svoj prostor vedno znova iskala v smeri proti Žirovnici, kjer se

dolina razširi in kjer so imeli rodovitna polja kmetje s Koroške Bele.« (Robert Sušanj: Ledrarjeva kmetija, Kako so na Koroški Beli včasih živeli?)

»Naša njiva je bila takrat poleg ta glavne ceste, saj druge še ni bilo. Naša njiva smo rekli njivi, na kateri smo kmetovale tri družine. Sobote so bile takrat še delovne, ob nedeljah in praznikih pa nismo hodili na njive. Tako je bil za spomladanska dela najbolj primeren 2. maj. Takrat so nam njivo preorali, vse drugo: čepe raztolčt, pograbiti njivo, pripraviti zevnk, posejati in posaditi poljščine ... pa smo opravili seveda ročno. In zato je bilo potrebno kar nekaj rok. Mame vseh treh družin so seveda zahtevale popolno mobilizacijo delovne sile in tako nas je bilo na njivi kakih deset do petnajst duš. Po cesti je mimo pripeljal voznik tovornjaka. Očitno ga je tako številčna družina pretresla. Zapeljal je na rob ceste in zakričal: 'A vas je še kaj doma?'.« (Marjana Svetina: Kratka, pa hecna, Kako so na Koroški Beli včasih živeli?)

Na njivi okoli leta 1990
(last Marjane Svetina)

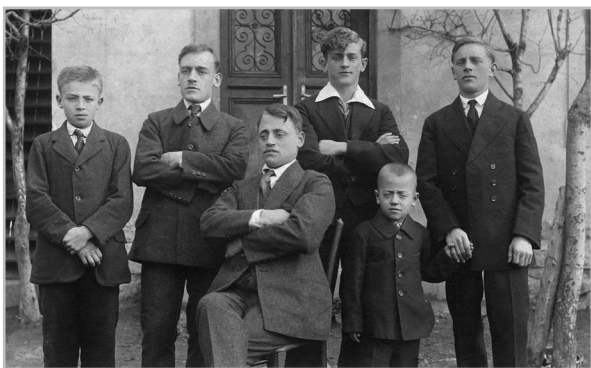

Maričnikova hiša leta 1985
(last Jožeta Kristana)

V drugi polovici 19. stoletja je na Koroški Beli prevladovala gradnja hiš z zidanim pritličjem in lesenim nadstropjem, gospodarska poslopja pa so bila večinoma v celoti lesena. Kmečki dom sta sestavljali vzporedni stavbi. Notranja ureditev hišnih prostorov je ločevala vežo od kuhinje z zidanim obokom, velbom. Glavni prostor hiše je bil obrnjen na cestno stran, njemu nasproti pa sta bili manjši kamra in mala hiša ali pa shramba. V nadstropju je bil prostor za shrambe, kašče, žitnice in običajno še za malo sobo. Na drugi strani veže je bil vhod v klet. Gospodarsko poslopje sta sestavljala hlev v pritličju in skedenj v nadstropju. Še v zadnjem četrtletju 19. stoletja so bile v vseh hišah črne kuhinje z ognjišči pred ustjem peči in opremo (burkle, leseni valji, lopar, korci, pepeljak, grebelca in metla). V prostoru so bili še škafi in vrči za vodo, »stelaža« za lonce, ponekod mala mizica s stoli, obešalnik za »šefle«, pod stropom pa »runte« za sušenje mesa. V »hiši« je v kotu ob vratih stala krušna peč s klopjo, nad njo pa lesene »gavtre«. Levo od vhoda v hišo je bila leva, v kateri so žgali trske za razsvetlavo. V kotu diagonalno nasproti peči je stala miza, ki so jo ob praznikih pogrnili z izvezenim prtom, ter stoli ali klopi okoli nje. Nad mizo je bil »bohkov kot«, ki se je izoblikoval konec 18. stoletja, z lesenim razpelom in nabožnimi slikami na steklo, s stropa pa je visel lesen golob, ki je simboliziral svetega duha. Med obvezno opremo so šteli še stensko uro na uteži, obešalnik za obleke, posteljo, zibko ali koš, sklednik, žličnik, skrinjo. Dekoracija pohištva je večinoma izvedena z intarzijo. V kamri so stale postelja, skrinje, omare. V shrambi so bili omara za živila in posodje pa še skrinje, »štelaže«. Orodje je bilo hranjeno v šupi.

Revnejši so gradili pritlične hiše. Ko pa je v požaru po bombnem napadu med prvo svetovno vojno leta 1917 pogorelo 47 domačij, so bile uničene stavbe na novo zidane iz betona, opečnate kritine pa so nadomestile lesene. V tridesetih letih 20. stoletja je bilo povsem nenačrtno zgrajenih kar 132 delavskih hiš in mnogo prizidkov. Slab položaj delavstva se je kazal tudi v stanovanjskih razmerah, saj je bilo od 577 stanovanj v občini leta 1936 kar 338 enosobnih, 201 dvosobno in le 38 večsobnih.

Bivalne razmere in življenje kajžarske družine je opisala Leni Kristan Kos. »Moj oče, Tone Kristan, je bil rojen na Koroški Beli Pr' Janezk. Hiša je bila majhna in je sčasoma rasla s potrebami. Ko je oče že hodil v službo (v železarno), je del zaslužka prispeval za hišo. Prav tako njegovi bratje in sestre. Ko se je kateri od otrok poročil in odšel od doma, so ga izplačali. Če pa je ostal doma, so hišo povečali in mu uredili stanovanje.

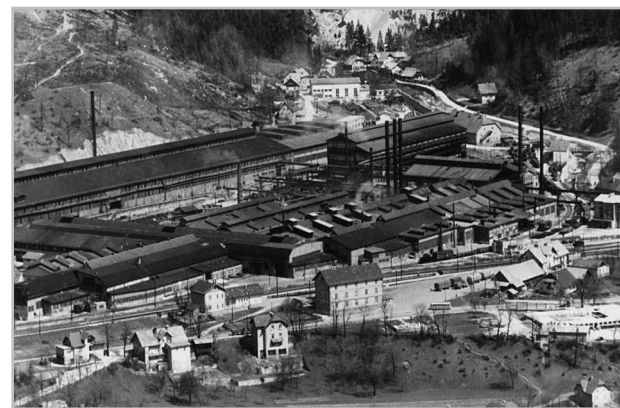

Bratje Kristan pred vrati hiše Pri Janezku leta 1923
(last Leni Kristan Kos)

Tudi sama sem se rodila v kajži Pr' Janezk. V našem stanovanju nas je živelo pet, oba starša, moj brat, sestra in jaz. Stanovanje je bilo v pritličju, predelanem iz hleva. Bilo je majhno in je obsegalo kuhinjo in sobo, skupaj pa je merilo okoli 20 kvadratnih metrov. V sobi smo imeli zakonsko posteljo in divan. Brat je spal pri stari mami. Stranišče je bilo zunaj in skupno za vse stranke. Kasneje so za nas napravili še enega v pritličju, da smo imeli bližje. Umivali smo se kar v škaflu v kuhinji. Kasneje, ko je železarna naredila skupne kopalnice, smo se hodili tja umivat pred prazniki. Po vodo smo hodili h koritu pred hišo, v hišo pa smo jo napeljali šele po drugi svetovni vojni. Grelimo se z drvmi, s katerimi smo kurili štedilnik na trdo gorivo – šporhet. Prehrana je bila skromna. Zjutraj in zvečer smo jedli kavo in kruh ali mešto (jed iz krompirja in moke). Za malico smo pojedli kos kruha in jabolko. Krompir in zelenjavo smo si pridelali na domačem

vrtnu in njivi, ki smo jo imeli v najemu. Meso, ki smo ga kupovali v Filipovi mesariji, je bilo na mizi le ob nedeljah. Mama je skuhalo govejo juho. Poleg mesa iz juhe pa smo jedli krompirjev zos, govnač, zelje, krompir, zelenjavo ... Med tednom smo jedli večkrat tudi ričet in fižolovo juho. Za praznike smo poleg juhe jedli še zajčka, ki smo jih imeli doma. Oblečeni smo bili kar dobro. Za nas so obleke šivali Pr' Udirju in Pr' Glavič.« (Leni Kristan Kos: Moje otroštvo na Koroški Beli, Kako so na Koroški Beli včasih živeli?)

O železarskih obratih na Javorniku, kjer so delali tudi Blani, je pisal Anton Konič. »Spomini mi uhajajo v čas, ko sta bila v Trebežu še plavž in grajšina. Zapišem pa naj nekaj o javorniških obratih fajnpleh (valjarna tanke pločevine) z lužilnico in grbpleh (valjarna debele pločevine) pa grbštreka in fajnštreka, kjer so valjali palice. Kasneje je bila zgrajena še proga 2400, kjer se je valjal material za vojsko. Vzdrževalni obrati pa so bili: elektrodelaavnica z viklarijo (navijalnico), kjer so se previjali požgani motorji, brusilnica za brušenje valjev, mehanična delavnica, montaža, žerjavni oddelek, inštalacijska delavnica in gradbeni oddelek s po nekaj tesarji, mizarji, zidarji, pleskarji in kleparji. Sam sem se izučil za mizarja. Javorniško in jeseniško tovarno je povezovala ozkotirna železnica. Od te železnice je danes ostala le sprehajalna pot. Delalo se je na tri izmene, ob nedeljah pa so bili remont. Delavci so bili od vse povsod. S Koroške Bele jih je hodilo na vsako izmeno do 15 z aktovko in kanglico v roki. V njej je bila skromna malica. Tisti, ki so delali v težkih pogojih, so delali pol ure, pol ure pa počivali. Umivali smo se ob koritih, garderob ni bilo. Vsak je imel omarico ob stenah. Tam so se hladile štange (palice), ki so se rabile pri pečeh. Pri pečeh pa so imeli prvo besedo švasarji (varilci), ki so dobro zaslužili. Velikokrat sem slišal reči, da če ima žena moža švasarja, si lahko najame gospodinjsko pomočnico.«

(Anton Konič: S čim so se na Koroški Beli preživljali?, Kako so na Koroški Beli včasih živeli?)

Železarski obrati na Javorniku okoli leta 1965
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Večja stanovanja so imeli le premožnejši, v ostalih pa so povprečno živele več kot štiri osebe v eni sobi in ni jih bilo malo, ki so ležali po podstrešnih luknjah, tudi v drvarnicah. In ker so bile mezde in delovni pogoji v železarni slabi, veliki stavki leta 1904 in 1935 ne presenečata. Če so po prvi svetovni vojni bele kuhinje zamenjale črne, sta po drugi svetovni vojni dobila prostor v hišah stranišče in kopalnica. Električno razsvetljava je dobila vas leta 1921, občinski vodovod leta 1933 in nekaj let pozneje še urejeno kanalizacijo. Pred tem so ženske s škafi hodile po vodo h koritom in jih nosile na glavi s pomočjo svitka. Okoli leta 1980 so bila v vasi še štiri korita, dva napajalna in vsaj deset hiš, ki se od konca 19. stoletja naprej niso bistveno spreminjale (ena od njih je Blažunova hiša).

Družina Noč okoli leta 1922
(last Martina Noča)

Kako je bilo pri napeljavi elektrike na Gvažarjevi domačiji, nam je zaupal Martin Noč. »Deželni zbor za Kranjsko je leta 1911 sprejel odločitev in naročil predračun za izgradnjo prve elektrarne, ki bi bila namenjena javni uporabi elektrike. Elektrarno so gradili na pritoku Save v Mostah pri Žirovnici, napajala pa se je z vodo iz Završnice. Istočasno so postavljali električne daljnovode v smereh proti Kranju, Bledu in Jesenicam. Na jeseniški daljnovod pa so priključili tudi Koroško Belo. Ker je gradnja potekala v vojnem času, je bilo zaradi vpoklica k vojakom veliko strokovnjakov odsotnih, primanjkovalo pa je tudi elektromateriala, predvsem bakrene žice. To so nadomeščali z gumirano železno žico, ki pa je večala izgubo elektrike pri pretoku. Velik problem je predstavljal tudi odpor lokalnega prebivalstva. Ker je bil dostop do gradbišča prepovedan, so okoliški prebivalci širili različne govorice. Čeprav elektrike še niso poznali, so trdili, da je najboljša žarnica petrolejka in da je najboljši motor

Žarnica iz leta 1917
(last Martina Noča)

vol. Čeprav je po izgradnji elektrarne tovarna AEG okoliškim kmetom ponujala prvi motor brezplačno, ga ni upal sprejeti nihče. Menili so namreč, da bo v hišo, če bodo imeli napeljavo za pogon motorja, udarila strela. Kranjske deželne elektrarne so 2. marca 1917 dobile naročilo za napeljavo elektrike v hiši na Koroški Beli 73, in sicer za osem električnih žarnic za razsvetljava v hiši, kleti, na skednju in v hlevu. Že 4. marca sta monter in njegov pomočnik v osmih urah izdelala štiri razvode električne inštalacije, tako da je že zvečer osem žarnic razsvetlilo Gvažarjevo domačijo.«

»Oče je pripovedoval, da so z brati in sestrami na dolgo razpravljali o novosti oziroma o električnem glažu, ki se polni z elektriko iz elektrarne v Mostah. Stroški električne napeljave so znašali 245,80 krone, račun zanjo pa je bil poravnán na Kranjski deželni banki v Ljubljani. 29. maja 1917 je stara mama prejela kartico iz Lesc, s katero so se Kranjske deželne elektrarne zahvalile za prejem omenjene vsote denarja. Na Gvažarjevi domačiji so petnajst let ostali le pri razsvetljavi. Leta 1933 pa so nabavili elektro motor, ki je olajšal nekatera težja dela na kmetiji. Na skednju je poganjal slamoreznico, s katero so pripravljali rezanico. To je bila krma za vola in kravi iz pšenične in ječmenove slame ter iz detelje in lucerne. Elektromotor je bil v pomoč tudi pri mlatenju, mašinanju pšenice in ječmena. Poganjal je še krožno žago, sekular, ki so ga nabavili za pripravo drv za kurjavo v štedilniku. Z elektromotorjem pa so črpali še gnojevko iz gnojnične jame v sod, s katerim so jo nato razvozili na travnike in polja. Očeta elektrika ni nikoli stresla ali udarila, temveč ga je, kot je sam govoril, bacnila.« (Martin Noč: Elektrifikacija Gvažarjeve domačije, Kako so na Koroški Beli včasih živeli?)

Poljedelstvo in živinoreja sta bili dolgo najpomembnejši kmetijski panogi, dohodki od gozda pa so se povečali po zgraditvi železnice leta 1870. Po drugi svetovni vojni so se kmetijske površine vse bolj opuščale. Veliko jih je zarasel gozd, deloma pa se še uporabljajo kot pašniki (Belska planina). Še leta 1918 je bilo v k. o. Koroška Bela 1645 hektarjev zemljišč, od katerih je bilo 43 hektarjev njiv, 175 hektarjev travnikov, 6 hektarjev vrtov, 84 hektarjev pašnikov, 501 hektar planin, 797 hektarjev gozdov in le 30 hektarjev površine, ki ni služila kmetijstvu. Ob naštetih je bilo še 29 hektarjev najetih zemljišč in 31 hektarjev, danih v užitek oziroma

najem. Za poljedelstvo so bile sprva značilne kulture žit, pozneje pa še pridelava živinske krme in novih kulturnih rastlin (krompirja, koruze, fižola, ajde). Žit ne sejejo že od srede 20. stoletja, ko so začeli gojiti le še krmne, korenske in vrtno rastline. Živinoreja z razvitim planšarstvom je bila tako skozi stoletja najmočnejša kmetijska panoga.

O paši izvemo več iz zapisa Franceta Zaveljcine. »Moj spomin na vaško pašo sega v petdeseta leta prejšnjega stoletja. Lastniki zemljišč na Belskem polju in v Borovljah so za svoje preživetje obdelovali tri četrtnine površin za setev žit, sajenje krompirja in zelenjave. Ostalo so bili travniki, ki so jih kosili za krmo živine. Vsak kmet je želel imeti čim več živine, zato so izkoriščali pašo okoli vasi in v planinah Za Mavro, Stamarah, Belščica, Seče in Belska planina. Sredi prejšnjega stoletja sta čredo krav in telic pasla pastir in tretinjek (pomočnik pastirja).

Pastir je bil Medvedov Tonej, tretinjek pa Mokrnov Tonej. Na tretinjeka me še vedno spominja njegova usnjena pastirska torba za malico in pa njegovo pokanje z gajžlo. Gajžla je bila sestavljena iz gajžlneka, ki je bil izdelan iz lesa kramperja (brin), na katerem je bil pripet jermen. Živino so vsi lastniki prvi dan paše prignali na Kres. Najbolj zanimiv je bil prav prvi dan paše, saj se je živina morala navaditi na svobodo in družbo, zato je prišlo do borbe med živalmi, pri tem pa je kakšni odpadel rog. Prve dni se je paslo okoli Strane

pa čez Bašerče v Kot, za Lidničo, v Zešci do Frtinovega čebelnjaka pa v Goši na Javorniku (površina sedanje čistilne naprave), dokler ni Goše zalila voda HE Moste. V času paše v okolici Koroške Bele in Slovenskega Javornika sta pastir in tretinjek imela zajtrk, malico in večerjo pri lastnikih živali toliko dni, kolikor je bilo njihovih glav živine. Po končani paši v okolici vasi so trop prignali na planino Mavra. Za Mavro je bila majerica Medvedova Franca, ki je skrbela za molžo od 10 do 15 krav. Iz mleka je izdelovala putr (maslo) in skuto. Majerici njenega dela ni bilo treba plačevati, prav tako

Pastirji volov: Kisovec, Matijov Ivan in France Zavelcina na Stamarah (last Franceta Zaveljcine)

ni bilo treba skrbeti za malico, saj je od vsakega lastnika krave dobila delež narejenih mlečnih izdelkov. Pastirju in tretinjeku pa je bilo treba prinesiti kešt (hrana za vsak dan paše). Na dan sta dobila kruh, moko za žgance, zabelo (mast, ocvirke, zaseko) in, če je bila gospodinja dobra, še svinjsko kračo.

Z Mavre so krave gonili na Belsko planino, kjer so se pasle do malega šmarna. Držali so se pregovora: 'Če je šmaren lep ali grd, mora živina s planine, saj največkrat prvi sneg zapade že takoj po prazniku ali v nekaj dneh.' Na planini je bila paša skromna, a zelo kakovostna, saj drži rek: 'V planini en pehar trave, v dolini en koš.' Tudi kakovost masla in skute je bila temu primerna. Po skuto in maslo smo hodili vsako nedeljo. Od doma sem odšel po maši in hodil več kot dve uri. Med potjo sem se odžejal z vodo pri koritu na Počivalih in na Klinarjevem rovtu, kjer je bila ob poti do planine zadnja pitna voda. Na planini pa sem komaj čakal na pinc (odlijavec pri izdelavi masla), da sem se ga napil. Za pinc sem prinesel naročje suhega ruševja. Na poti v dolino sem imel več prisilnih postaj na ovinkih, 'da pinc ne bi pristal v hlačah'. Za skuto in maslo sem imel posebej prirejeno košaro, v katero je majerica dala skuto in na vrh položila čepo masla. Čepa je bila okrašena podobno kot s trniči, a v lesenem rezljanem modelu in zavita v liste šavja (veliki zeleni listi, ki rastejo na planini). Živina se je pasla še na območju Korenščice, Struške, Velikega vrha, Male in Velike Ravni in Lepe doline. Napajala se je pri koči na koritu z deževnico, ki se je zbirala v zbiralniku, pred drugo svetovno vojno zgrajenem s pomočjo delavcev javnih del v času brezposelnosti. Vsak delavec je moral iz kamenja vsak dan natolči en pehar peska za betoniranje. Cement za gradnjo so nosili na ramenih od Mavre do Belske planine. Rekorder v nošenju je bil Koželjev Cena, ki je naenkrat prinesel dve vreči. Močila (napajališča za vodo) so bila tudi na Veliki in Mali Korenščici in Lepi dolini. V planino nismo veliko hodili, razen vsako leto na semenjsko nedeljo (prva po velikem šmarnu). Takrat je mama vedno spekla orehovo potico za pastirja, majerico in tretinjeka. Po koncu paše sta pastir in tretinjek dobila plačilo, krompir in drva iz srenjskega gozda. Čas je navade spreminjal. Z združitvijo paše z Javorniškim Rovtom, Jeseniškim Rovtom in Plavškimi Rovtom smo živino začeli pasti tudi na Pustem rovtu, Markeljnovi planini in Kočni. Leta 1962 je bilo zadnje leto, ko je bila na planini še majerica in je skrbela za molžo krav, potem pa je tradicija zamrla.« (France Zavelcina: Paša in planšarstvo na Koroški Beli, Kako so na Koroški Beli včasih živeli?)

Govedoreja izgubi pomen šele leta 1960 zaradi prepovedi gozdne paše in izgube pašnih površin. Vsaka kmetija je gojila po nekaj prašičev (vsaj

enega za prodajo), siromašnejši pa koze zaradi mleka. Kako je potekala priprava kolin, beremo v zapisu po pripovedovanju Ivana Maleja. »Dobro se spominjam dni, ko smo doma delali koline. Običajno se je pričelo že dan prej s pripravo ješprenja in kaše in špilj za klobase, z brušenjem nožev. Treba je bilo pripraviti še škafe in kadi ter desko za klanje prašiča. Klavec je bil naš ata, ki je hodil klat tudi k sosedom sam, pa starejši brat Franc. Zjutraj okoli petih se je zbrala klavska skupina, poleg domačih še kak sosedov fant, ki se ji je obvezno ponudilo žganje in čaj. Ko je bila še trda tema, so prašiča izvlekli iz svinjaka in ga položili na klop. Mama je navadno držala posodo za kri, ki se zaradi krvavic ni smela razliti. Ko je ata prašiča štihnil, včasih bolje, drugič slabše, je nastalo obupno cviljenje, da je zato vsa vas vedela, kje se prašič kolje. Nato so prašiča zvekli v kuhinjo in ga položili na pripravljen oder, da bi ga ata odril iz kože. Pri tem so mu pomagali z raznimi pripomočki in držali kožo, da je ostala napeta, da je šlo lažje. Ker pa je ata do takrat popil že nekaj kozarčkov žganja, mu je nož večkrat zdrsnil in je zato v kožo napravil luknje. Taka je bila za strojenje slaba in smo zanj manj dobili. Ko je bila koža odrta, so prašiča prevrnili na trebuh, da ga je ata strokovno razkosal po sredini hrbtenice in še prej odril debelo plast slanine. Nato je ven pobral vso drobovino, črevesa pa so takoj dali v poseben škafo, da sta jih šli mama in sestra h koritu ali potoku oprat. Oprana čreva je mama še enkrat temeljito oprala, ožela in shranila v slani vodi. Ostalo drobovino, razsekano meso in slanino pa je položila na deske v čumnati, da se je hladilo. Naslednji dan je mama za zajtrk pripravila jetrca in možgane in spekla nekaj kosov mesa. Ata je potem pripravil preostalo meso in za šunko primerne kose ter pripravil kose za soljenje. Otroci smo mleli tolščo, ki smo jo nato scvrli za mast in ocvirke. Nekaj bolj mesnatih kosov tolšče so kasneje obarili in zmleli v zaseko. Popoldan je ata delal krvavice, mama pa navadno zaseko. Kranjske klobase smo delali naslednji dan in jih odnesli sušiti v sosedovo črno kuhinjo. Vsak otrok je dobil svojo klobaso, ki jo je lahko takoj spekel ali pa dal tudi v sušenje. Otroci smo najbolj uživali, ko smo lahko lovili mesene ocvirke iz velike kozice, v kateri se je topila mast. Težko smo pričakali tudi prve krvavice, ki jih je mati pripravila zvečer. Krvavice pa so bile tudi glavna hrana v naslednjih dveh tednih. Vodo, v kateri so se kuhale, je mama shranila v posebni kangli in jo porabila za pripravo godlje. V vodi se je namreč pri kuhanju nekaj krvavic razpustilo, tako da ji je bilo treba dodati le še nekaj podmeta za zgostitev in nekaj ocvirkov. Ostalo meso je mama nasolila in shranila v dveh čebrih ter jih kasneje ravno tako odnesla sušiti k sosedu.«

(O pripravi kolin, praznikov in o oblačenju (zapis po pripovedovanju Antona Maleja), Mirjam Noč: Moji predniki iz družinskega arhiva, 1995, Kako so na Koroški Beli včasih živeli?)

Malejev hlev in skedenj leta 1985
(last Jožeta Kristana)

Premožnejši kmetje so redili tudi konje za tovorno vprego in osebne vožnje. Planine so se širile na zgornji gozdni meji in s krčenjem ob studencih po slemenu navzdol. Nekatero so bile le za govedo, na mlečnih pa se je pasla še drobnica. Na vseh skupnih planinah so v dvajsetih in tridesetih letih prejšnjega stoletja pašne skupnosti zgradile svoje pastirske kočice s hlevom spodaj ter pastirskim bivališčem zgoraj. Po popisih živine v občini Koroška Bela je bilo število posameznih vrst v letih od 1900 do 1940 naslednje: 34 in 54 konjev, 442 in 312 goved, 191 in 206 prašičev, 143 in 8 ovc, 25 in 13 koz, 883 in 986 perutnine ter 400 in 138 čebeljih panjev. Okoli leta 1980 so stali le štirje čebelnjaki in le v enem čebele. Poleg vrtov ob hišah so gojili še sadno drevje. Sadje so posušili, porabili za žganjekuho in pripravo marmelade. Leta 1940 je bilo še naslednje število rodnih dreves: 200 jablan, 250 hrušk, 20 češenj, 165 sliv in 40 orehov.

Več stoletij dolga tradicija železarske obrti oziroma fužinarstva na Javorniku je dajala kruh tudi prebivalcem Koroške Bele. Rudo so prevažali z Belščice in iz rudnikov nad Javorniškimi Rovtom. Ob rudarstvu sta se razvila kovaška obrt in oglarstvo. Obsežno območje gozda je dajalo delo gozdnim delavcem in oglarjem, obenem pa bilo podlaga lesni trgovini in obrtem, kot so mizarstvo, kolarstvo ter coklarstvo. Ker so se tako ženske kot moški največ obuvali v cokle, so vaščanom Koroške Bele zato pravili coklarji. Ob potokih Javornik in Bela je stalo nekaj mlinov, ki so jih zaradi davkov po drugi svetovni vojni opustili. Oglarji, ki so ostajali na

kopiščih od pomladi do jeseni in prebivali v oglarskih bajtah (enocelične brunarice), so prenehali z delom že konec 19. stoletja, zadnji vaški kovač, Zgornji Čop, pa je delal do leta 1937. Tudi tkalstvo je zamrlo v začetku 20. stoletja. Leta 1938 je v občini Koroška Bela (kamor so spadali še Potoki, Javornik in Javorniški Rovt) delovalo 11 trgovin, štiri pekarnice, pet mesarij, dve klavnici, štiri brivnice, dva mlekarja, trije obrtniški gradbeniki in tri mizarske ter ključavničarska, kovaška in kleparska delavnica. Pred letom 1941 pa je bilo v sami vasi več šivilj in pletilj, ki so kot čevljarji hodile v štero (na delo po hišah). Do takrat pa so prejo domačini nosili v Joštanovo predilnico.

O domačiji in predilnici izvemo več iz prispevka Anči Ručigaj. »Naša hiša nosi letnico 1867 in po pripovedovanju je bil v njej mlin, kar nekako dokazuje eno ohranjeno okno, ki je bolj visoko od tal. Zraven hiše je bil hlev za kravi in posebej gospodarsko poslopje. Moj praded Jože Triplat je bil poklicni sukнар in je prišel iz Gorenje vasi v Poljanski dolini. Od tam je bila tudi njegova žena Marija Kržišnik. Imela sta deset otrok. Ena od njih je bila Ana, moja babica. Stavba je velika 18 krat 8 metrov in ves spodnji prostor, klet, je bil preurejen v fabrko, kakor smo ji rekli. V pritličju je bila velika hiša s kmečko pečjo, črna kuhinja, štibelec, veža in na desni skedenj. V veži so bile lesene zavite stopnice. Na vrhu levo je bila velika soba, desno pa prostor za vreče z volno in rezervne dele za stroje. Ko je praded začel z delom, je s pomočjo g. Brejca, sorodnika, ki je bil trgovec, dobil nekaj strojev iz Prage. To so bili tkalni stroj in stroji za predelavo volne. V začetku so iz pripravljene volne tkali in izdelovali

Joštanova hiša, kjer je bila nekdanja predilnica
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

suno (sukno). Ne vem točno, kako je potekal postopek, a pred petdesetimi leti je bilo še vidno obzidje, kjer je bila valjavnica. Blago so uporabljali za pelerine, koce (deke) in tudi za bolj grobe hlače in jope za gozdarje in lovce. Taka oblačila so ostala suha, tudi če jih je ujel dež. Stroj je poganjala voda, ki je bila zajeta tam, kjer je danes mostiček. Če dobro pogledamo, še vidimo sledi. Tekla je po betonskem koritu vzporedno s cesto do prve zaturnice (zapornice). Ta je bila potrebna, ker je potok Bela hudournik in

so tako ob nalivih uravnavali dotok vode. Najprej je voda tekla po površju kot potoček in se na desni strani izlivala v bajer, velik približno 12 krat 6 metrov. Ob njem so pri cesti rasli hrasti, lmovc (brest), divje češnje, lipe in oreh, na drugi strani pa zelo izbrane vrste hrušk in sliv, ob hiši pa so rasle češnje. Pred hišo je bil velik travnik in njiva, ki sta segala vse do Mežnarije. Iz bajerja je voda ob drugi zapornici tekla v rake, ki se še vidijo in padala na lopate velikega lesenega mlinskega kolesa, ki je poganjalo transmisijo. Iz transmisije pa so bili preko jermenov gnani stroji v delavnici. Kako se je kakšnemu reklo, ne vem natančno. Spomnim se, da je čisto zadaj stal stroj za mikanje, ki je iz volne naredil puh, le-ta pa je šel v stroj za izdelavo 'plast'. Iz teh so vlekli na tri metre dolgim stroju niti in jih navijali na špule. To je bila volna v eni niti, nato jo je bilo treba še pocvernati v dve ali tri niti. To je Cilka delala v skednju na velikem kolovratu in na vrhu stroja so se navijale štrene. Tukaj je volno tudi sprejemala in oddajala ljudem. Prest so jo nosili iz Poljanske in Selške doline, Bohinja in cele Primorske. Po smrti pradeda je predilnico prevzela hči Cilka, pomagal pa je brat Tona (Anton). Posvetila sta se samo preji volne. Tona je bil zelo dober harmonikar in tudi kakšno pesem je napisal. S prijatelji so igrali na veselicah in ohcetih. Drugi brat Jože, ki je bil prej doma, je v Mostah postavil svojo predilnico in tkalnico. Ta se je ohranila do danes in je muzejska znamenitost. Z našo volno so bili ljudje zelo zadovoljni, saj so samo pri nas dobili nazaj prav tisto volno, ki so jo prinesli. Cilka je za vsakega na pamet vedela, katero volno in koliko jo je prinesel. Imela je izreden spomin, saj je še v visoki starosti vedela datume rojstev in smrti vseh sorodnikov. Bila je poštena in usmiljena do vsakega berača, cigana in vseh, ki so si kruh služili s prodajo ali delom daleč od doma. Ko je brat Tona umrl in je ona zbolela, je poskusila s sorodniki obrt nadaljevati, a ni šlo. Obrt je zaprla in stroje je vzel g. Brejc, nekaj pa še nekdo drug, a ne vem kdo. Zakaj se reče po domače Pri Joštanu, ne vem. Po razlagi, da so včasih imena popačili, domnevamo, da je iz Joža nastalo Jošt – Joštan. Tudi v Mostah se pravi Pri Joštan.« (Anči Ručigaj: Joštanova predilnica, Kako so na Koroški Beli včasih živeli?)

Marsikaj zanimivega o Koroški Beli nam razkriva tudi zapis Antona Koniča. »Doma sem iz zgornjega dela Koroške Bele. Rodil sem se leta 1934. Koroška Bela leži med hribi, levo med hriboma Strana in Alniče, severno so Karavanke in Belščica, desno Olešnik, Malnež, Hrastnik in Soteska. Na južnem spodnjem delu pa je meja Belsko polje in Sava. Tukaj je nekdanja potekala prva pot, ki je šla pod Ajdno, čez Potoke, mimo

Koroška Bela v šestdesetih letih 20. stoletja
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Blažuna, čez Kres in naprej v Trebež. Pri Blažunu je bila furmanska gostilna. Tod mimo je vodila tudi rudarska pot od Savskih jam in rudnika v Lepeni. Po njej so enkrat na dan vozili rudo, dokler niso rudnikov konec 19. stoletja opustili. Vozili so jo večinoma z volovsko vprego. Med obema vojnama je bila na Koroški Beli v vasi šola, občina, trgovini, pek in kar nekaj obrtnikov. Pri Medvedu je bil mlin na dva kamna in tudi stope za predelavo ješprenja in kaše. Bili so tudi trije kolarji: Pri Tonej, Pri Petnek in Franc Vidic – Klinar. Tesar je bil Učufank. Tudi njegov sin se je izučil za tesarja. Pri Meniku je bila mizarska delavnica in žaga, Pri Zgornjem Čopu kovačija, Pri Jošanu predilnica volne,

krojač je bil Konič Janez – Ukčov. V vasi so bile tudi mlekarna in dve mesnici. Mislim, da je dobro omeniti tudi stiskanje sadja v mošt. Spominjam se, da so bile v vasi tri stiskalnice – preše. Najstarejša je bila Pri Čopu (Smolej). Narejena je bila na velik, dolg drog. Ta drog je vijak dvigal gor in dol. Za stiskanje v preši so podlagali lesene kocke. Vijak so največkrat vrteli otroci. Preša je bila tudi Pri Maleju. Spomnim se še korita, v katerega so nasipali sadje in ga z okroglim kamnom drobili ter nosili v stiskalnico. Čas se je spreminjal. Prišli so moderni mlinci za mletje sadja. Tudi Pri Petneku je bila preša. To delo se je opravljalo predvsem v večernih in nočnih urah. Prešo (ostanek prešanega sadja) se je ponovno zmlelo ali sesekalo, zmetalo v kadi in čeznjo nalilo vodo. To so pustili stati toliko časa, da se je skisalo in so dobili jabolčni kis. Tepke, ki so bile prezrele za stiskanje, so namakali za kuhanje žganja. V vasi so bili kasneje tudi štirje električni mlinci za mletje žita, ki je bilo namenjeno pretežno živini. Če živini damo celo žito, ni takega izkoristka, kot če je zrnje mleto. Temu smo rekli šrot. Vas je imela tudi svojo čistilnico za žito, saj je bilo treba žito, ki se je sejalo, prečistiti. Tam so odbrali najbolj zdravo oz. najboljše seme. Čistilnica je stala ob gasilnem domu na Koroški Beli. Gostilne so bile: Zadruga, kjer je bila spodaj trgovina in zgoraj gostilna, Pri Jurčku je bil v kleti konzum

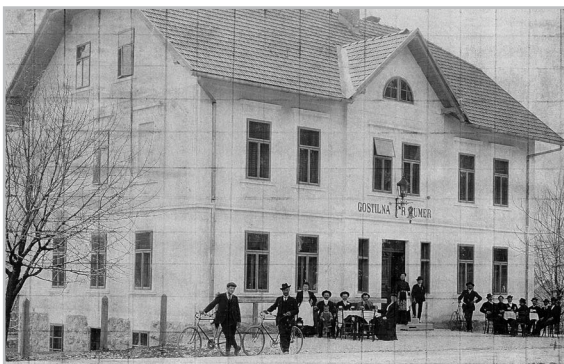
in zgoraj gostilna, Pri Orehenku je bil lep vrt za vaške veselice. V spodnjem delu Javornika je bila gostilna Pri Dežmanu, kjer so imeli tudi balinišče. Žvabova gostilna je stala že na meji z Javornikom, ki je potekala po potoku Javornik. Ta je prej tekel bolj levo od današnje struge. Cesta je vodila po levem bregu, mimo pošte, plavža in graščine. Tudi pot je prej potekala po desnem bregu. Do spremembe je prišlo, ko so zgradili nove obrate valjarne 2400 na Javorniku. Do danes so se na Koroški Beli ohranile kmetije Pri Čopu, Zavelcinu, delno Pri Boltarju in Kovaču. (Anton Konič: Koroška Bela, Kako so na Koroški Beli včasih živeli?)

Kmetija Pri Čopu
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

»V vasi je danes okrepevalnica Bela pri trgovini in vinska klet Bizjak pri baru Kajža. Trgovina pa je market na Beli. Od nekdanjih obrti je v vasi ostal le frizer. Ohranil se je spomin na obrtnika Celarja in njegovo ženo, ki sta živela sama, brez otrok. Nekoč sta se nekaj sprla in mož je ženi napisal na listek: 'Zbudi me ob petih, ker grem z vlakom v Ljubljano.' Žena je listek obrnila in na hrbtno stran napisala: 'France, zbudi se! Ura je pet.' Naš rod izhaja iz hiše za cerkvijo, kjer se je po domače reklo pri Ukču. Tam je bilo rojenih šest otrok; štirje fantje in dve dekleti. To so bili: Jernej, Janez, Tonej, Korel, Katra in Mina. Med njimi je bil tudi moj ded, ki je kupil hišo na Koroški Beli št. 76. Med vojno se je naš naslov preimenoval v Hochstuhlweg 10, po vojni pa v Stransko pot 10. Na Stranski poti je bilo vsega skupaj 11 hiš. Moj ded je bil kolar, ki se je izučil v Avstriji. Z ženo Micko sta imela dva otroka; Jožeta in Anko. Jože je bil moj oče. Mama je prišla iz Olševka iz okolice Kranja. Služila je v gostilni Pri Koniču, kjer sta se z očetom spoznala. Imela sta tri otroke: brata Joža, sestro Ivanko in mene. Oče je bil tesar. Delal je v gradbenem oddelku železarne, kjer se je leta 1954 smrtno ponesrečil. Tudi sam sem se izučil za mizarja in bil zaposlen kot delovodja v gradbenem

oddelku železarne do upokojitve. Živeli smo skromno. Spominjam se, da smo za veliko noč dobili nove čevlje, ki nam jih je naredil mamin svak iz Tržiča. Za veliko noč leta 1941 pa se je začela vojna. Mama je rekla: 'Ne boste šli v cerkev! Italijani in Nemci so nas napadli.' Begance smo postavili v kot, v cerkev pa je šel samo stari ata. Vedno smo ga težko čakali, ker nam je prinesel sladkor v kosih, kangel cuker. Jeseni leta 1941 sva šla z bratom v šolo. Pri Mikelnu so nama izdelali cokle, ki so zdržale do naslednje velike noči. Med vojno je bila obvezna oddaja. Vzredili smo enega prašička in ga zaklali. Kožo smo obvezno oddali. Nazaj smo dobili pol kože, iz katere smo izdelali usnjeni del cokel. Kopali smo se enkrat na teden. Poleti v grabnu, pozimi pa v lavorju v kuhinji. Med tednom me je mama umila kar z mokro cunjjo ali brisačo. Vodo smo nosili v čebrih od izvira, preko brvi do doma. Tam smo jo nalili v kotliček pri šporgetu, da se je pogrela. Kotliček je bil bakren in se je moral svetiti kot zrcalo. Vsako soboto smo ga drgnili s Sidolom. Ker je bilo malo kruha, sem hodil delat tja, kjer sem dobil hrano. Najprej sem nosil vodo, nato sem nosil seno v rjuhah, tretje leto pa sem že kosil. Od Štefanca sem v kangli nosil domov pomije, krompirjeve olupke in ostanke zelenjave za prašička. Jeseni leta 1954 sem odšel na služenje vojaškega roka v mornarico, kar je trajalo tri leta. Ko sem se vrnil domov, sem se poročil z Marico Smolej – Čopovo. Leta 1961 sem začel graditi hišo v spodnjem delu vasi na Čopovem vrtu. Rodili sta se nama dve hčerki. Ženo sem izgubil v prometni nesreči leta 1997. Poleg službe sem bil vse življenje prostovoljni gasilec. Bil sem tudi planinec in gospodar Kovinarske kočje v Krmi. Sodeloval sem tudi pri obnovi Prešernove kočje na Stolu in Staničeve kočje, kjer je bila oskrbnica tudi moja mama Ivanka. Vsi so jo poznali, le redki pa so vedeli, da je še v tistih časih organizirala skrivne maše v zimskem bivaku. Pomagal sem tudi pri obnovi cerkvene strehe in farovža na Koroški Beli.« (Anton Konič: Koroška Bela, Kako so na Koroški Beli včasih živeli?)

Gostilna Žumer
pred prvo svetovno vojno
(fototeka Gornjesavskega muzeja
Jesenice)

Med obema vojnama so bile na Koroški Beli gostilne Pri Jurčku, Pri Orehenku, Pri Dežmanu in Pri Žvabu. Kmalu po koncu druge vojne je zamrl belski semenj, ki se je vršil vsako leto 21. avgusta ob farnem žegnanju. Veselice s plesom so prirejali v gostilnah in na podu. Gasilske veselice so bile Pri Orehenku, društva pa so prirejala ples tudi v svojih domovih in na Kresu. Kot prvo društvo je bila leta 1897 ustanovljena Prostovoljna požarna bramba. Leta 1907 je bilo ustanovljeno Katoliško prosvetno društvo, v okviru katerega so delovali dramski odsek, tamburaški zbor in knjižnica. Z darovi župljanov je bil leta 1913 zgrajen društveni dom oziroma cerkvena hiša na h. š. 34, kjer je imelo svoje prostore tudi telovadno društvo Orel. Sedež Sokola je bil na Javorniku kot tudi podružnica Svobode v Dežmanovi hiši. Po vojni dobi DPD Svoboda Franc Mencinger nove prostore na Javorniku, kulturni dom. Leta 1963 je bilo v različne sekcije Svobode vključenih že 548 članov. Od leta 1947 deluje podružnica turističnega društva Prijatelj prirode, ki je imela v oskrbi Pristavo v Javorniškem Rovtu, kočjo v Krmi in Storžičev dom pod Triglavom. Prebivalci Koroške Bele pa so se vključevali tudi v razna jeseniška društva.

O društvenem dogajanju je pisal Janez Novak. »V dvorani, kjer je danes kulturni dom, so bili pred drugo svetovno vojno Orli. Vsak večer se je nekaj dogajalo. Dvakrat tedensko smo imeli telovadbo. Imeli smo vsa orodja, ki pa so jih po vojni premestili v Sokolski dom, ki se sedaj imenuje TVD Partizan. Tudi igralska skupina je bila zelo kvalitetna. V zimskem času so pripravili več kmečkih iger in vedno je bila dvorana polna gledalcev. Imeli smo tudi godalni orkester. V zimskem času so imeli tudi šiviljske tečaje. Za kmečke žene in dekleta pa so organizirali še kuharske tečaje. Po letu 1945 se je ustanovilo Prosvetno društvo Svoboda. Na odru v šolski telovadnici so igrali prijetne igre in tudi spevoigro Planinska roža, ki je bila igrana 22-krat po vsej Sloveniji. Imeli smo tudi folklorno skupino in številen ter uspešen mešani pevski zbor. V telovadnici TVD Partizan pa sem bil dejaven vse od leta 1947 v različnih sekcijah. Imeli smo nogometno moštvo, balinišče zunaj doma. Telovadci na orodju (pionirji in pionirke, mladinci in mladinke ter člani in članice) so imeli vsako poletje nastop pred domom. Nastopali pa smo tudi na občinskih in okrajnih tekmah v Kranju. Ker smo dosegali dobre rezultate, nas je vadiatelj odpeljal leta 1952 celo v Split na državno prvenstvo. Tam je Rudolf Slamnik dosegel tretje mesto med 300 udeleženci. Ko pa smo se naslednje leto udeležili državnega prvenstva

v Skopju, je Rudolf Slamnik osvojil prvo mesto, Jožef Malej pa deveto. Potem ko zaradi zastojkarskega dela ni bilo več vodnikov sem učil razne oddelke kar sam.« (Janez Novak: Kultura in telovadba na Koroški Beli, Kako so na Koroški Beli včasih živeli?)

Koroška Bela
pred prvo svetovno vojno
(fototeka Gornjesavskega
muzeja Jesenice)

V skoraj osmih stoletjih obstoja Koroške Bele je vas zaznamovalo več nesrečnih dogodkov. 13. novembra 1789 se je sesul hrib Čikla ter zasul 40 hiš in veliko zemljišča. 14. avgusta 1917 so italijanska vojna letala zgrešila železarno ter odvrгла tovor 36 bomb na Koroško Belo, da je pogorelo 47 domačij. O teh dveh dogodkih je zbral spomine Izidor Trojar. »Stari ljudje pripovedujejo, da se je pred 224 leti ilovnat hrib Čikla pogreznil in zasul veliko hiš, nekatere je pa kar odnesel nižje. Nekaj hiš je blato in kamenje zasulo do polovice, tako da je gank, ki je bil v prvem nadstropju, sedaj v pritličju. Taka je bila hiša Pri Maričniku, ki pa jo je lastnik prodal, nov lastnik pa je zunanost in notranost popolnoma spremenil in tako ni več prepoznavna. Lahko bi bila vaški muzej. Druga nesreča je vas doletela leta 1917. Bila je prva svetovna vojna in nekega dne so prihrumela italijanska letala. Že zjutraj ob osmi uri so iz letal spuščali listke, na katerih je bilo napisano: 'Opoldne nasvidenje.' Ljudje so bili prestrašeni in so radovedno in žalostno čakali popoldne. Popoldne ob pol dveh pa so zaslišali tiste aeroplane, ki so jih obiskali dopoldne. Sedaj jih je bilo več kot prvič. Bilo jih je že 15. Vsipali so žareče bombe na hiše, da je bila že ob dveh vsa vas v plamenih. Ljudje so begali in reševali živino, otroke in obleko, toda rešili so le malo. Bomba je zadela Jerončevo hišo in tudi Kovarjevo, ki sta takoj začeli goreti. Deske so letele v zrak, je povedal preživeli vaščan. Pri Zavelcinu so trije prašiči zgoreli. Vse je pogorelo, tudi cerkev je gorela. Ponoči ob treh je

padla streha zvonika na kajner (kamro, v katero so spravljali krste in orodje za pokop). Zgorela je tudi streha kajnerja, tako da je ostal samo zid okrog.

Bombardiranja so se bali še v naslednjih dneh, zato so spali na planem, na travi Pri Branceljnu. K Markešu so na varno prepeljali voz žita in pohištvo. Človeških žrtev ni bilo, ker so ljudje šli v gozdove in na polje. Tudi župnik je oznanil, naj gredo ljudje v gozdove. Bemovka, ki je stanovala v Trebežu Pri Žagarju, je bila hudo opečena. Tedaj je bila na obisku na Koroški Beli. Vžgala se ji je obleka, ko je letela zadaj za vasjo proti Kresu. Markeševi so šli v klet k Orehenku, ker je bila Pri Markešu zelo globoka klet in v slučaju zasutja še ven ne bi prišli. Na reševanje so prišli tudi vojaki z Blejske Dobrave, ki so bili zaposleni v tamkajšnji tovarni elektrod. Eden od vojakov je skočil v korito Pri Štefucu, da se je zmočil, nato pa v Mehvačev hlev in kravo privlekel iz hleva. Ko je bila krava rešena, pa je v korito skočil še enkrat, da se je ohladil. Pri Ledrarju pa krave ni mogel rešiti, saj je bila že omamljena od dima in je ležala med vrati hleva. Pri Markešu so prašiči nagajali, venomer so hoteli v ogenj. Odpeljali so jih in zaprli v Kemperlovo drvarnico. Pri Vidicu je gorelo pa tudi Pri Rjavčku. Rjavček je stal na lestvi in gasil, žena pa je nosila vodo iz korita Pri Čopu. Pri Jurčku je zgorelo, pa tudi Pri Mežnarju in Matijevcu. Sreča, da je veter gor vlek, da se niso vžgale še druge hiše. Pogorelo je 42 hiš in cerkev. Po požaru je veliko pomagal Guntarjev profesor, saj je prispeval v denarju in obleki.« (Izidor Trojar: Bilo je hudo ..., Kako so na Koroški Beli včasih živeli?)

Koroška Bela
po bombardiranju leta 1917
(fototeka Gornjesavskega muzeja
Jesenice)

Leta 1926 je vas prizadela povodenj, večkrat pa je prišlo do gozdnih požarov. Ogasilskitradiciji je Anton Konič zapisal naslednje: »Požarna bramba, kakor se jenekdaj imenovala, je bila ustanovljena leta 1897. Prviga silski dom pajebil

Gasilska četa leta 1907
(last Antona Koniča)

lesena baraka. Na začetku so imeli ročno brizgalno, za katero je bilo pri črpanju vode potrebnih šest mož. Njen prevoz pa je bil možen s konjsko vprego. Tudi prva motorna brizgalna je bila nameščena na za to prilagojenem vozu. Gasilci smo se znali tudi poveseliti. Vsako leto je bila prvo nedeljo po velikem šmarnu (15. 8.) gasilska veselica. Izkupiček od veselice je bil namenjen pokrivanju

stroškov tekočega dela in nakupu orodja ter obleke. Ker je bil na ta dan na Beli tudi sejem, je bilo v centru vasi veliko stojnic.« (Anton Konič: Gasilci in požarna varnost na Koroški Beli, Kako so na Koroški Beli včasih živeli?)

Za Koroško Belo je značilno, da so bile razmeroma dolgo žive nekatere šege in običaji. Vasovali so še pred drugo svetovno vojno. Del nevestine bale je bilo še do okoli leta 1960 peto kolo (skrit hlebec kruha), pozneje so še vedno vozili posteljo, pernico, izvezeno posteljnino, posodo in podobno. Na vozu so peljali še kuro ali petelina, premožnejše neveste pa so imele na voz privezano še kravo. Na poroko so vabili ženin ali priče. Ko so prišli po nevesto, so jo zaklenili in pokazali »drugo babo«. Svatom so »šrangali«, po poroki pa so otrokom vrgli pest drobiža. V novi hiši je nevesto postregla ženinova mati z janeževim čajem, rekoč: »Stopi v hišo pred možem, da boš imela besedo v hiši!« Na gostijo so prišli tudi »zaplečkarji« (nepovabljeni gostje), ki so po polnoči ukradli nevesto in zahtevali odkupnino. Porodnicam so pripravljali mastno kokošjo juho še pred letom 1940. Plenice so matere pripravile same in jih posušene pobrale še pred mrakom. Tudi otroka se ni smelo preveč gledati, ker bi ponoči slabo spal. Otročnica je kmalu po porodu morala k župniku, da je lahko babica odnesla otroka v »pinkovtrčku« h krstu še isti teden. Prvemu, ki so ga pri tem srečali, so podarili pogačo.

Mrtve so položili na »špampet« (na posteljo so položili deske, jih

prekrili s črnim ali belim prtom in nato krsto). Mrtvecu, ki je bil oblečen v zakmašno obleko, so zraven krste položili mrtvaške copate. »Vahtarjem«, ki so peli žalostinke, so stregli s kruhom, žganjem in moštom. Krsto so zabili, pokadili in poškopili z blagoslovljeno vodo, preden so jo sosedje iz hiše odnesli na belsko pokopališče.

Še pred letom 1940 je v pusta napravljeni z dolgo šibo preganjal otroke. Na pepelnično sredo so mrtvega pusta nosili iz tovarne na

Vlečenje ploha na Koroški Beli leta 1970
(last Franceta Zavelcine)

Javorniku do Dežmana in naprej k Žvabu, kjer so imeli škafe vina. V župnika napravljeni je pusta škropil z vinom in molil. Na koncu so ga razžagali. Pred sto leti so ob pepelnici žagali slamnato babo. Dekleta pa so morala bosa tekati po snegu, dokler niso dobila »rdečih čeveljčkov«. Navada vlačnja ploha je bila živa do okoli leta 1980. Ploh so vlekli vaški fantje v primeru, da se tisto leto ni noben poročil. Potem so ploh prodali in izkupiček zapili.

Še pred letom 1941 so ob veliki noči streljali z možnarji in se igrali sekanje ter trkljanje pirhov. Na Markovo, 25. aprila, so bile tri dni zapored

procesije, ko so v belo oblečeni molili in škropili polja. Na Telovo so bile procesije v belo oblečenih deklic, ki so v košarah nosile cvetje in z njim okrasile vas. Ob kresu še kurijo kresove, ob žegnanju pa je bil belski semenj. Za svete tri kralje so naokrog hodili preoblečeni fantje (od leta 1980 ne pojejo več). Na tepežni dan (nedolžni otročiči) so otroci še pred desetletji s šibami v rokah obhodili vas in peli. Ob božiču pa so na smetišnici zakurili »beganco«, blagoslovljeno na cvetno nedeljo, in z njo pokadili v hiši ter hlevu.

V registru nesnovne kulturne dediščine sta vpisani dve entiti: Vleka ploha, Fantovskega kluba Koroška Bela in Streljanje z možnarji, Kulturnega društva Možnar Koroška Bela. O delovanju le-tega je pisal Janez Strle. »V knjigi Praznično leto Slovencev etnolog Niko Kuret omenja, da so na Koroški

Beli poznali svojevrsten pokop pusta in da so bili znani tudi po vleki ploha, kadar se med božičem in pustom ni poročilo nobeno dekle. Pred drugo svetovno vojno so fantje vsej vasi navkljub posekali najlepšo brino (smreko) v srenjskem gozdu. Smreko so (obelili) ošpacali in ji pustili le vrh, ki so ga lepo okrasili, prav tako tudi konja in voz. V večini primerov pa je bil namesto konja vprežen najstarejši fant na vasi. Voz je bil potreben samo na prvem koncu, saj se je ploh vlekel po tleh. Vaške fante, ki so ploh vlekli, je spremljal harmonikar. Sredi vasi so ploh šrangala dekleta. Prepreko so postavila iz robcev, pred njo pa postavila mizico in predstavljala ženska opravila. Fantje so morali opraviti določene naloge in manj, kot so jih opravili, večja je bila odkupnina za šrango. Ploh so na Koroški Beli zadnjič vlekli leta 2009 (v zadnjih letih ga spet vlečejo, op. a.).« Pokop pusta pa opisuje: »Na pustno soboto so pusta nabasali. V staro moško obleko so natlačili seno ali slamo in ga posadili za šank v vaško gostilno, kjer je sedel do pustnega torka. Na pepelnično sredo so pusta nosili po vasi in ga proti večeru zažgali ...«

Belski fantje pri streljanju z možnarji okoli leta 1938
(last Jožeta Kristana)

Leta 2013 je društvo imelo 35 članov in 11 možnarjev. »Njegova glavna naloga je streljanje z možnarji na velikonočno nedeljo ... Tako vabijo k vstajenski procesiji ..., ki jo na Koroški Beli prirejajo že ob šestih zjutraj ... Prav tako se takrat strelja z možnarji ... Na Koroški Beli so streljali v obdobju med obema vojnama. Zadnjič so možnarji počili leta 1955. Leta 2002 smo v društvu ta star običaj pokanja z možnarji ponovno obudili. Nekdaj so streljali na velikonočno nedeljo in na semenj. Danes streljamo na velikonočno nedeljo in 1. maja ...« (Janez Strle: Korenine Kulturnega društva Možnar Koroška Bela, Kako so na Koroški Beli včasih živeli?)

Na nekatere pretekle dogodke pa še danes spominjajo vaške znamenitosti. Poleg Štefančeve hiše je bilo leta 1812 v času francoske okupacije postavljeno francosko znamenje v spomin na osem padlih francoskih vojakov.

Štefančeva hiša s francoskim znamenjem leta 1967
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

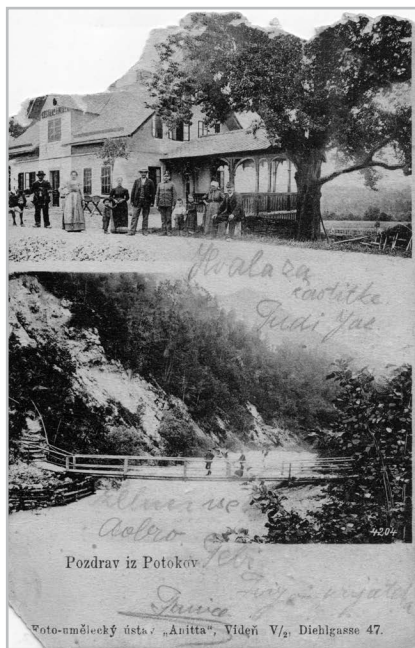
Ohranjena je še več kot 200 let stara freska sv. Florjana (zaščitnika pred ognjem) na hiši Spodnjega Čopa, pri Glažarju pa se je ohranila hišna pročelna niša iz leta 1729. Kot zanimivost naj omenimo še »vahtanje Bele«, ki so jo vaščani več let zapored po požaru 1917 organizirali tako, da je bila vsaka družina eno noč zadolžena, da opravi obhod po vasi. Za seboj je obhodnik vlekel debelo palico z železjem na koncu, da je vaščane opozarjal na svoje dežurstvo. Ne nazadnje pa je zanimiv tudi izvor imena kraja, ki se navezuje na Karavanke in pastirje s Koroške, ki so pasli na okoliških planinah južnega pobočja Karavank do doline Save, kar potrjuje tudi med domačini ohranjena legenda, ki jo je zapisal Matej Rožič po pripovedovanju svoje stare mame: »Po karavanških hribih in gorah so pasli pastirji z obeh strani Karavank. Ker paše ni bilo zadosti, so si bili pastirji na bojni nogi. Za zagotovitev premirja so sklenili, da se srečajo na Belščici na vrhu Karavank in tisti, ki bo lahko prisegel, da stoji na svoji zemlji, bo imel večje pravice nad pašniki na planini. Koroški in kranjski pastirji so se tako nekega dne srečali na Belščici. Prvi so bili na vrsti kranjski pastirji. Toda bilo jih je premalo in niso upali priseči, saj so se bali, da bi jih ob krivi prisegi ubila strela. Ko so prišli na vrsto koroški pastirji, so v en glas prisegli, da stojijo na svoji zemlji. Kot dokaz za to so iz svojih cokel stresli zemljo, ki so jo prinesli iz koroških vasi. Od tistih časov naj bi bili ti kraji koroški, Bela pa Koroška Bela.« (Mugerli, Tahir, 2018, str. 14)

Potoki

Potoki so vasica ob vznožju Karavank pod Ajdno. Na vzhodu meji na žirovniško občino, na zahodu pa jo od Koroške Bele loči skala nad sotesko, kjer so razvaline utrjene stavbe. Blejski urbar omenja Potoke še leta 1185, ko je otoška proštija imela tu svoje kmetije. Leta 1253 sta bili na Potokih dve kmetiji, leta 1602 pa samo še ena. Urbar iz leta 1751 omenja pet kmetij in štiri kajže. Danes sta na Potokih le še dve kmetiji in več hiš. Leta 2007 je bilo v vasi že 31 hišnih števil, v zadnjih letih pa je zraslo še nekaj novogradenj.

Cimpkova hiša na Potokih št. 22 je lep primer ljudske arhitekture iz 18. stoletja, ki je značilna za vse male posestnike in bajtarje. Na hiši je tudi spominska plošča iz obdobja NOB.

Blažunova kmetija na Potokih št. 11 je trdna kmečka domačija. Baročni vhodni portal in okenski okviri so iz peraškega tufa. Notranja razporeditev prostorov je še tradicionalna. Skozi črno kuhinjo je prehod na dvorišče in do gospodarskega poslopja. Na travniku za hlevom stoji kašča s poznogotsko zunanostjo iz 16. stoletja, ki je spomenik ljudskega stavbarstva in zavarovan etnološki spomenik. V kašči sta dva vertikalno nanizana gospodarska prostora, pod katerima je klet s prstenimi tlemi. Zgoraj je lesen pod, strop pa je obokan in kamnit. Na kamnoseško izdelanem portalu je letnica 1537. Vhodno fasado krasi okrasna poslikava s šivanimi robovi in ornamentom v opečnato rjavi barvi. Stavba je ometena le na vhodni strani, kjer sta še dva portala in kamnite stopnice za dostop do zgornjega dela (Heberle Perat, 1991, str. 46–48).

Razglednica Potokov z Mulejevo gostilno in brvjo čez Savo iz leta 1912
(last Marice Olip)

Ob cesti še stoji hiša, v kateri je od leta 1900 do leta 1958 obratovala gostilna Mulej. »Gostilna Mulej je na Potokih začela obratovati leta 1900. Prvi

gostilničar je bil Janez Mulej, ki je bil sedmi od enajstih otrok. Po ustnem izročilu naj bi že kot 12-letni otrok odšel za vojaško godbo v Italijo, kjer se je izučil za kamnoseka. Leta 1902 se je poročil z Julijano Šlibar iz Dvorske vasi. Rodilo se mu je pet otrok, štirje fantje in dekle. Delal je kot kamnosek in gostilničar. Njegova gostilna je bila že pred prvo svetovno vojno znana po tem, da se je ob sobotah in nedeljah plesalo do jutranjih ur. Med vojno je bil ata Janez kot avstro-ogrski vojak na ruski fronti. Po vojni pa bi gostilna kmalu propadla, šla 'cugrunt', tudi zato, ker je Janez rad pogledal v kozarec. Še pozneje je rad pošiljal svojo vnukinjo Marico po 'en ohtelc' vina ter ji pripovedoval o preprostih in dobrih ruskih ljudeh. Gostilno je prevzel Janezov najstarejši sin Stanko, ki se je v Ljubljani izučil za klavca in mesarja. Tako je v ponudbo vpeljal klobase, želončke, narezke in 'šunken žemlje', po katerih je gostilna postala znana daleč naokoli. Kruh so jim pekli 'Pri Čbular'. Če ga je zmanjkalo, pa tudi 'Pri Stojan' in 'Pri Olip'. Še vedno pa so bili znani po sobotnih in nedeljskih plesih, ki so trajali do jutranjih ur. Na Potokih je na desni strani ceste z jeseniške strani stal lesen križ. Za njim so si sledili Čebrova hiša, korito za živino in Mulejeva gostilna ter pod njo stezno kegljišče. Ker se je tudi kegljalo pozno v noč, so se spori in pretepi najbolj razgretih dostikrat končali kar v koritu. Za nabavo hrane in pijače so imeli vprežni voz, kmalu še voz za prevoz gostov, ki so jih hodili iskat na železniško postajo in nazaj, večkrat pa tudi domov. Leta 1935 so za prevoz blaga in ljudi kupili avto. Ko se je začela druga svetovna vojna, so avto zakopali v seno, da jim ga Nemci ne bi vzeli. Po koncu vojne so ga iz sena odkopali, a ga vseeno niso mogli obdržati, saj jim ga je vzela nova oblast. V zameno so dobili zemljišče pod gostilno, kjer so si pozneje sezidali novo hišo. Stanko Mulej se je leta 1929 poročil z Marijo Lenič, ki je bila 'kelnarca' v Kazini na Jesenicah. Imela sta hčerki Stano in Marico. V gostilni se je še vedno dobro jedlo in pilo, saj je Stanko v kleti uredil manjšo klavnico in mesarijo. Ob nedeljah so po maši hodili na kosilo s Koroške Bele, Javornika in celo z Jesenic. V salonu, kjer se je plesalo, so imeli gramofon. Zvečer ob koncih tedna so za ples igrali največkrat Joštanov ata iz Most na 'frajtonarco', Ciril Zupančič na citre in njegov brat Viktor na kitaro. Za pomoč v strežbi je iz Dolenjske prišla Elica (nečakinja Marije Lenič), pomagale pa so še pridne 'kelnarce', ki so bile takrat pri roki. V času velikega obiska so pomagali tudi stalni gostje (gospa Gabron). V Mulejevo gostilno je rad zahajal tudi Čopov Joža, vedno s šopkom planinskih rož, ki jih je mala Marica nosila k staremu lesenemu križu na začetku vasi. Pred drugo svetovno vojno so se veselice kar vrstile. Samo gasilci s Koroške Bele so imeli štiri veselice na

leto. Prvo so organizirali za pusta v sokolskem ali kulturnem domu. Drugo so imeli ob kresu, ko jim je navadno kak gostilničar odstopil celo gostilno. Tretjo so organizirali v času sejma, to je bilo na prvo nedeljo po velikem šmarnu, navadno v gostilni Pri Orehenku, četrto pred Miklavžem, pa naslednjo spet v domačem sokolskem ali kulturnem domu. Med vojno je v Mulejevi gostilni večkrat vladal strah, saj so v salonu pili Nemci, v kleti pa partizani. Na Potokih je bila proga večkrat minirana. Nekoč, ko so imeli pred gostilno postrojeno celo družino, je od soseda pritekla Stankova mama Julijana. Kot dekle se je izučila v gospodinjski šoli na Koroškem in v tekoči nemščini prestrašeno zatrijevala, da nihče ne bi pred svojo hišo 'šprengal'. Presenečene vojake je njena nemščina odvrnila od zle namere. Tako je mama Julijana rešila družino pred najhujšim. Po vojni, ko so jim odvzeli avto, so za nabavo in prevoz gostov spet uporabljali voz s konjsko vprego. V nadstropju gostilne so opremili celo sobe za prenočišča. Dovoljenja za veselice pa niso dobili vedno. Pojavili so se novi gostje, motoristi. Ti so se za razne izlete zbirali pred gostilno. Ko so se nekoč odpravili na dirke v Opatijo, so s seboj povabili in odpeljali tudi Mulejevo Marico. V gostilni Mulej so večkrat igrali tudi Jožovci, kot so na začetku pravili Avsenikom. Dogajalo se je, da so se ponoči vračali z igranja v Avstriji in zahtevali, da jim vlak ustavi na Potokih. Tam so zbudili gostilničarja, da jim je postregel s hrano. Nato so sredi noči pred gostilno zaigrali. Plesali so po cesti in zbudili celo vas. V gostilni so se Jožovci večkrat ustavili predvsem zato, ker je Koširjev France rad pogledal za Marico. Njen oče jim je celo posodil nekaj kosov narodne noše. Mama pa je bila proti tej zvezi, saj je za muzikante veljalo, da razveseljujejo predvsem druge, medtem ko njihove žene čakajo doma. Marica se je še pred odhodom Koširja na služenje vojaškega roka zagledala v fanta, ko se je nekoč tako kot ona s sankami spuščal od Valvazorja proti Završnici in se kaj kmalu z njim tudi poročila. Zaradi omenjenega je nastala tudi Avsenikova pesem Pri ljubci na Potokih. Predvajali so jo celo na celovškem radiu. Izdali pa je niso na nobeni Avsenikovi plošči. Šele leta 2006 so jo začeli igrati nekateri drugi ansambli. Mulejeve gostilne pa ni prevzela nobena od hčera, zato so jo leta 1958 zaprli.« (Janez Babič: Gostilna Mulej na Potokih, Zapis po pripovedovanju Marice Mulej, poročene Olip, Kako so se na Jesenicah včasih zabavali?, str. 88)

Mulejeva gostilna
okoli leta 1955
(last Marice Olip)

Stavba nekdanje
Mulejeve gostilne
danes
(foto Vitomir Pretnar)

VIRI IN LITERATURA:

KRISTAN, Karmen, *Uvajanje novosti in razkroj tradicionalne kulture ter stopnja njene ohranjenosti na Koroški Beli od zadnjih dveh desetletij 19. stoletja naprej*, seminarska naloga 1985, Oddelek za etnologijo, Filozofska fakulteta v Ljubljani (Izvleček pripravila Zdenka Torkar Tahir za Uvod v knjigi *Kako so na Koroški Beli včasih živeli?*).

MUGERLI, Marko in TORKAR TAHIR, Zdenka: *Karavanke Prostor povezav in razhajanj*, Gornjesavski muzej Jesenice 2018, str. 14.

HEBERLE PERAT, Marija: *Kulturni spomeniki jeseniške občine*, Likovni klub DOLIK – DPD Svoboda Tone Čufar Jesenice, Jesenice, 1991, str. 46–48.

Izbrani odlomki so iz zgodb, objavljenih v knjižici *Kako so na Koroški Beli včasih živeli?*, (ur. Nataša Kokošinek, Zdenka Torkar Tahir), Jesenice: Ljudska univerza, 2013, in *Kako so se na Jesenicah včasih zabavali?*, (ur. Nataša Kokošinek, Zdenka Torkar Tahir), Jesenice: Ljudska univerza, 2019.

Nataša Kokošinek

JAVORNIŠKI ROVT

Naselje Javorniški Rovt leži v povirju potoka Javornik na prisojnih predelih pod grebeni Karavank. Kmetije, stanovanjske in počitniške hiše so posejane na nadmorski višini od 840 do 1100 metrov. Naselje zahodno od Jeseniških Rovtov ločijo vrhovi Špik (967 m), Jelenkamen (1096 m) in Lenčkov Špik (1217 m), na severozahodu s Španovim (1334 m) in Črnim vrhom (1366 m) meji na Planino pod Golico. Na Križevcu (1222 m) in Pustem rovtu se pobočje strmo dvigne na Malo Kočno (1570 m) ter na sedlo Črvič (1465 m). Ta predstavlja naravno mejo med Vzhodnimi in Zahodnimi Karavankami. Na Korenščici (1764 m) in na Struški Kočni (1944 m) doseže Belška planina najvišjo točko. S planine Svečica se prek planine Seče meja spusti v Medji dol. Ta loči Belsko planino od Belščice, ki na Vajnežu (2099 m) doseže najvišjo točko. Na vzhodu se meja zaključuje na gozdnih in planinskih pobočjih Srednjice (1726 m), Puklje, Male in Velike Bonclje (1131 m), Sušja, Debelega brda (1209 m), Stamar in Ivle.

Gornjesavska dolina je bila zaradi neugodnih podnebnih razmer, razgibanega in strmega območja naseljena razmeroma pozno. Redke arheološke najdbe iz Javorniškega Rovta (koščena igla s Klobučne nad Jelenkamnom, bronasto bodalo z Medvedjaka nad Medjim dolom, bronasta sulica z Jezerc in železna sulična ost iz 9. stoletja) kažejo na to, da so ljudje v najstarejših časih zašli tudi na te strmine. O prvih naseljencih lahko govorimo v času noriškega kraljestva (od 2. stoletja pred našim štetjem dalje), ki je spadalo v rimski imperij. Rimljani so bili odlični trgovci. Pri nas so kupovali znamenito »noriško železo« za izdelavo orožja. V času pozne antike so se v planinskih predelih Belščice z železarsko dejavnostjo ukvarjali »staroselci«, ki so se med preseljevanjem ljudstev zatekli na manj dostopne kraje, kjer so dočakali konec rimskega cesarstva. O tem priča težko dostopna naselbina na Ajdni.

Po naselitvi Slovanov v 6. stoletju je železarska dejavnost za nekaj časa prenehala. V 9. stoletju so si Slovane podredili Franki. Gorenjsko komorno posest so v 10. stoletju razdelili med loško gospostvo (last freisinških škofov), blejsko gospostvo (last briksenških škofov) in

Pogled na Javorniški Rovt z Alničev
(foto Miran Zupančič)

belopeško gospostvo (last ortenburških vojvod). Območja nad današnje Koroško Belo so ponovno oživila po zaslugi blejskega gospostva. Naravne danosti (gozdovi, pašniki in travniki) so v dolino in predvsem na strmine nad njo pritegnile posamezne pastirje, ki so si tu uredili prva bivališča. Po tej »višinski kolonizaciji« so ljudje začeli kopati železovo rudo, zato sta se kaj kmalu razvila rudarstvo in železarstvo. Zrasla so prva naselja ob vznožju Karavank. Med največjimi je bila Koroška Bela (Chernishem Velach), ki je po briksenškem urbarju iz leta 1253 imela že petnajst kmetij.

Rudniki nad Javorniškim Rovtom
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

V 16. stoletju je prišlo do višinske, tako imenovane »rovtarske kolonizacije«, ki je segla v gozdnate, neobljudene in težje dostopne gorske predele. Fevdalni gospodje so z različnimi olajšavami in ugodnostmi spodbujali krčenje ter poselitev rovtov. Poti do takrat še redko naseljenih in strmih pobočij Karavank ter dobri pogoji za preživetje so omogočili, da so novi naseljenci – »Rotarji« začeli postavljati kmetije, kmetovati in rediti živino. Oživila je stara tovorniška pot, ki je z Bleda vodila prek Medjega dola v Rute in Bistrico v Rožu. Po njej so popotniki od nekdanjih hodili na koroško stran, tovornikom pa je pozneje omogočala prevoz rude, oglja in lesa v dolino. Celo sam briksenški škof Albuin Koroški naj bi davno pred tem prišel po tej poti na Bled. Domačini s Koroške Bele so v dolini poskrbeli, da so tovorniki in popotniki varno hodili na koroško stran. Stoletne vezi so naselju ob potoku Bela dale ime Koroška Bela.

Ime kraja Javorniški Rovt je nastalo iz »rovta nad Belo«. Med letoma 1493 in 1501 se v starih listinah še imenuje »gereuter ... Velach« (rovti

nad Belo). Toda ko je v 16. stoletju zraslo v dolini fužinarsko in stanovanjsko naselje Javornik, se je tudi območje nad njim preimenovalo v Javorniški Rovt. Tu so se ob koncu 16. stoletja za stalno naselili prvi Rotarji in do leta 1602 postavili prve tri samostojne kmetije ter eno kajžo. Ko so izkrčili gozdove, so imeli dovolj zemlje za kmetijstvo in živinorejo. Toda samo s kmetijstvom niso mogli preživeti, saj so polja rodila le enkrat letno, sadje pa je dozorelo zelo pozno. Ukvarjali so se morali tudi z drugimi dejavnostmi: s tovorjenjem, rudarjenjem in oglarjenjem, nekateri pa so hodili na delo v dolino.

»Oglarjenje je pustilo sledi, saj marsikatera njiva s 'ta črna zemlja' še priča o nekdanjih 'kopišah'. Rudarjem so se pridružili še gozdni delavci, ki so pripravljali jamski les, kovači in tesarji pa so popravljali orodje in opravljali jamska tesarska dela. Najtežje so svoj kruh zaslužili tisti, ki so delali v rudnikih. Kopač je zaslužil poprečno 96 do 99 krajcarjev na dan. Ker je delavnik trajal ves dan, rudarji niso hodili domov. Med tednom so spali kar v rudarskih hišah, ki so jih postavili ob rudnih rovih. Domov so hodili ob sobotah in se ob nedeljah zvečer vračali. S seboj so nosili hrano (predvsem moko v vrečah), saj so morali kuhati sami. Najpogostejša jed so bili žganci s slanino in zabeljena krompirjeva ali močnata mešta.« (Joža Noč: Domačija Pri Jenceljnu in rudar Valentin Noč, Kako so v Javorniškem Rovtu včasih živeli?)

Rudaril je še Valentin Noč. Do rudnikov v Savskih jamah pod Golico je hodil eno uro daleč, zato je tam ostajal po cel teden. Bližje sta bila rudnika v Lepenah in Bevščici, od koder se je lahko vsak dan vračal domov. Pozneje je bil rudar v Zelenici pri Tržiču. Ko se je kopanje rude v Lepenah ustavilo in so lastnika vprašali, zakaj, jim je odgovoril, »da so šele petelinu rožo preč odstranil«, kar je pomenilo, da je manganove rude v rudniku ostalo še dosti. Ko pa so ustavili še kopanje rude v Zelenici, se je Valentin kot kovač zaposlil v železarni. Joža se spominja, da je oča Valentin večkrat rekel, da je bil rudarski kruh »težek kreh« in še posvaril z besedami: »Živ v zemljo nkar ne hod!« Mati so pa rekli, »da so bili Rotarji na dobrem, saj ko je vsega zmankal, so po en voz bačkov (butar) naredl in za javorniški plavž prodal. Nazaj gor so pa žakelc moke prpelal«. Na rudarjenje spominjata še ohranjeni leščerbi in dve »kišti« dinamita, s katerim so razstreljevali v rudniškem rovu. Pri hiši so imeli tudi rudarske uniforme, ki so jih oddali v muzej, pa še nekomu. Dolgo so imeli še rudarsko »bluzno pa opasač«.

Domačija Pri Jenceljnu
(last Jožeta Noča)

Naselje se je konec 18. stoletja podvojilo. Takrat so naše kraje obhodili dunajski kartografi, ki so za avstrijske vojaške karte zbirali podatke o gozdovih, poljih, naseljih, rekah in drugem. Na območju Javorniškega Rovta so zabeležili enajst objektov, med njimi tudi leta 1647 zgrajeno mogočno rudarsko postojanko Pristava.

Planinski dom Pristava,
razglednica iz okoli 1965
(fototeka Gornjesavskega muzeja
Jesenice)

Možnosti za zaslužek so pripeljale nove naseljence. Ob prvih večjih kmetijah na manj obljudenih predelih ali ob robu gozda so zrastle prve koče in kajže. To so bile manjše hiše brez obdelovalne zemlje, v katerih so živeli revnejši naseljenci, ki so se preživljali z dninarskimi deli na kmetijah, z deli pri rudniku ali obrtni.

V prvi polovici 19. stoletja je bilo v Javorniškem Rovtu že devetnajst hiš. Oprijela so se jih domača imena, ki so se kljub menjavi gospodarjev

ohranila vse do danes: Suhar (št. 1), Jencelj (št. 2), Skednač (št. 3), Noč (št. 5), Kajžnik (št. 6), Lenčk (št. 7), Miševc (št. 9), Mihelj (št. 10), Vrvač (št. 12), Mešišnik (št. 14), Zimovc (št. 15), Šronc (št. 16), Mokern (št. 18), Kladnik (št. 19). Imena domačij so nastala po priimkih in imenih prvih naseljencev (Noč, Mihel ipd.) ali po prvotni namembnosti objekta (Kajžnik in Skednjač). Čeprav so se priimki spreminjali, so domačije ohranile svoja prvotna imena. Priimki, nekateri tudi po vojni, so: Arhar, Erlah, Klinar, Koblar, Kogovšek, Kosmač, Lipovec, Nadižar, Noč, Razinger, Rekar, Smolej, Šmit, Tavčar, Zaveljcina, Zupančič in Žvab. Samo pri eni od najstarejših in največjih kmetij sta gospodarjev priimek in hišno ime še enaka – Noč, pri ostalih sta se priimek in hišno ime že davno razšla. Priimek Noč je s prvimi priseljenci prišel s Koroške, kjer je Notsch v okolici Št. Jakoba še danes pogost. Po ustnem izročilu naj bi tistega, ki je postavil svoj dom na novi zemlji, poimenovali Nouitz (novic ali novič), ki se je s časom spremenil v Noč. Domačini pa pravijo, da je prvi Rotar prišel s Koroške ponoči.

»Spomini na otroštvo so pri večini ljudi zapisani z zlatimi črkami in čeprav ne bi smelo biti nesrečnih izjem, življenje teče in ubira svoja pota. Nekateri temu pravijo usoda, drugi karma, tretji pa se zavedajo, da so v največji meri kovači svoje sreče sami. Midva z bratom Lojzom se lahko pohvaliva, da nama je tekla zibelka v varnem gnezdu, ki ga je spletel na trdnih koreninah deda Primoža in stare mame Marije novi Nočev rod pod taktirko očeta Alojza in mame Marije iz Žužemberka. S ponosom lahko zatrdim, da sta obe dolenski Mariji prinesli v Nočev rod milino, dobroto in pridnost, ki smo jih bili otroci deležni obilo. Priimek Noč je v Rovtih zelo pogost, vendar smo mi edini, pri katerih se reče Pri Noč in se tako tudi pišemo, zato smo nanj ponosni in se trudimo nadaljevati tradicijo 'ta pravih' Nočev. Najmlajši rod veselo raste v rovtarsko zeleno belino in kaže, da je iz pravega testa.« (Marija Noč Lužnik: Planina, raj za živino in otroke, Kako so v Javorniškem Rovtu včasih živeli?)

Leta 1857 je Javorniški Rovt spadal v krajevno občino Koroška Bela in sodni okraj Kranjska Gora, kjer je bilo tudi sodišče. Naselje se je povečalo že na 25 hiš in 99 prebivalcev, zato so oštevilčili še Skednačevo (št. 4), Lenčkovo (št. 8) in Šrončovo kajžo (št. 17), hišo pri Bogmanu (št. 20), Suharjevo (št. 21), Nočevo (št. 22), Miševčevo (št. 23), Mešišnikovo (št. 24) in Mokernovo kajžo (št. 25). Dvajset let za tem pa še domačije Jur, Vrban, Kogovšek, Šmon in Žvab.

Življenje na rovtarskih kmetijah je bilo podobno življenju v drugih karavanskih naseljih, le da je bilo tu zaradi nedostopnosti in nadmorske višine še veliko težje. Kajžarji in manjši posestniki so bili vezani na dminarsko delo, delo v rudnikih in železarskih obratih, kmetje pa so imeli zaradi gozda in boljše zemlje več možnosti, s tem pa boljše pogoje za gozdarstvo, poljedelstvo, živinorejo in sadjarstvo. Kmetije so bile zgrajene v »alpskem slogu«. Postavili so jih na primeren prostor na izkrčenih rovtih v bližini poti, studencev in grabnov. Zidali so jih iz kamna in lesa ter jih prilagodili strmini in kmečkim potrebam. Temelje hiš so prilagajali naklonu terena celo tako, da so v nekaterih gospodarskih prostorih ostala tla kar postrani. Kamenje za gradnjo so dobili v bližnjih kamnolomih, apno so žgali in gasili v domačih apnenicah ter apnenih jamah (na primer pri Skednjač). Strehe so pokrili s smrekovimi »šinklni«, ki jih je gospodar največkrat kar sam nacepil, saj je bila večina Rotarjev odličnih »golcarjev« (gozdarjev).

France Krajcar:
Skednačeva
domačija (olje na
platno), 1949
(last Toneta Konoblja)

V pritličnem delu so bili običajno veža, »hiša« in črna kuhinja s shrambo. Največ prostora je zavzela »hiša«. Tu se je pod »bohkovim kotom«, kjer so stali stoli, klop in miza, vsaj dvakrat na dan (ob kosilu in večerji) zbrala vsa družina. »Hiša« je bila obenem spalnica za gospodarja in njegovo ženo, saj je na drugem koncu stala zakonska postelja. Največ prostora je v »hiši« zasedala kmečka peč. Ob zimskih večerih so se ob njej najraje igrali otroci. Gospodinje so imele v hiši še »mentrgo«, mizo za pripravo testa, saj je bilo za veliko družino potrebno vsak teden speči od deset do petnajst hlebov kruha. Tla so bila iz lesenih desk in so jih

gospodinje ali dekleta vsak konec tedna na kolenih poribale. Iz »hiše« je bil vhod v kamro, kjer sta bili postelja in omara za stare starše. Iz veže so vodila vrata v »črno kuhinjo«. Te so se obdržale vse do 20. stoletja, ko so si mlajše gospodinje zaželele »belih kuhinj« z novim dimnikom in novim štedilnikom (»šporgetom«). V ta namen so največkrat predelali kamre. Črne kuhinje so obdržali in jih uporabljali za kuhanje živinske hrane in prekajevanje mesa ter klobas. V shrambah je bila na tleh steptana zemlja, da je ozimnica (krompir, repa in drugo) dlje zdržala. Stopnice so iz veže vodile na podstrešje. Tu so ponekod uredili nekaj z lesom obitih sob (»čumnat«). V njih so spali dekleta in hlapci. Na zunanji strani hiše so z lesenega balkona (»ganka«) viseli gorenjski nageljni. Stanovanjski del kmetije se je držal hleva. Nad njim sta bila skedenj in »podprostor« za vozove. »Pod« in skedenj sta bila postavljena tako, da so kmetje seno čim lažje pripeljali nanj. V skednju je bil še prostor za shranjevanje slame v otepih ali otave (»petre«). Poseben prostor je bil »plevenk« za shrambo plev, ki so ostale pri mlatenju. Poleg skednja sta stali tudi »šupa« za shranjevanje listja in drvarnica. V hlevu je bila goveja živina in kakšen konj, ovce pa so bile v posebnem hlevu (»ovčjaku«). Skoraj vsaka kmetija je imela svinjak in nekaj prašičev. Kokoši so bile povsod, še posebej rade so brskale za črvi na gnojnem kupu pred hlevom. Krmo za svinje so skuhal v črni kuhinji. Včasih so hrani dodajali tudi posušen »lmovc« (brest).

»Kmečka hiša je imela vežo, hišo, kamro, klet in črno kuhinjo, kjer so kuhali in okajevali meso. Kuhali so na ognjišču pred pečjo v raznih kozicah ali pa v peči v lončenih in litoželeznih loncih. V kotu je bil vzdan kotel za kuho prašičem. Na steni je visel lesen sklednik ter žličnik za zajemalke in žlice. V peči so pekli največkrat ržen kruh. Pod stropom pa so bile 'gliste', kjer so na 'rajželne' obešali meso. Obedovali so v veži ali v hiši. Pred vsakim obrokom in po njem je bila obvezna molitev. Pred spanjem so molili rožni venec, ki je bil tako dolg, da so nekateri že med molitvijo zakinkali. V hiši je bila kmečka peč, miza s stoli in klopmi, postelja, visoka in nizka omara, 'kostni', za perilo. V steni je bila vzdana leva, odprtina, kjer so za razsvetljava kurili z brezovimi drvmi. Kasneje so levo nadomestile leščerbe, karbidovke in petrolejke. Na stenah so visele nabožne slike in družinske fotografije, v kotu pa razpelo. V steni so bile vzdane omarice za hrambo drobnih predmetov. V kamri sta spala gospodar in gospodinja. Otroci so spali v hiši na peči in v postelji, večji pa na podstrešju. Polnilo za ležišča je bila slama ali koruzno ličkanje, za vzglavnik pa ovseno pleve.

Za hišo je stala kovačnica z mehomo, ognjiščem, 'ampasom' nakovalom in ostalim kovaškim orodjem. Podkve so izdelovali sami, žeblje pa so kupovali. Zraven je bila preša za privez volov in konj ob podkovanju. Zunaj je bilo še stranišče 'na štrbunk', ki ga je pozimi večkrat zametel sneg. Za nujne primere je bila še 'kahla'. Zgodilo se je, da je v neki hiši zdravnik Čeh govoril o vzrokih za ženske težave z zdravjem, ki jih je pojasnil z ugotovitvijo, da res ni čudno, saj pozimi prihajajo s kmečke peči z vročo ritjo sedet na mrzlo desko in prepah v stranišče na prostem. Zraven hiše je stal hlev s skednjem, na katerem so shranjevali seno, otavo, jesenovo in brestovo listje (v listniku) za krmo govedu in drobnice. Hlev je bil razdeljen v več delov, posebej za krave in teleta ter posebej za vole, bike in 'terce' oziroma mlado govedo ter 'moučjek' za ovce. V posebni lopi so imeli še prešo za izdelovanje mošta in poleg nje korito z okroglim mlinskim kamnom za drobljenje hrušk in jabolk.« (Peter Zupančič: Kmečka domačija, Kako so v Javorniškem Rovtu včasih živeli?)

Opuščena Skednačeva kovačnica
(fototeka Gornjesavskega
muzeja Jesenice)

Nekatere kmetije so imele ob bližnjih potokih, grabnih vodne mline (npr. Žvabov, Lenčkov, Skednjačev, Nočev in Bogmanov). Na pomen mlinov kaže tudi pogodba iz leta 1898, s katero je Primož Žvab za primerno odškodnino prepustil vodne pravice Kranjski industrijski družbi. V mlinih so mleli doma pridelano žito. V Sedejev mlin na Javornik pa so hodili po ostalo moko. Na kmetijah je bilo največ dela na poljih in travnikih. Pozimi so gospodarji poskrbeli za orodje in vozove, spomladi pa so travnike in polja otrebili, pognojili, preorali ter posejali žito. Sejali so pšenico »šenico«, ječmen »ječm«, oves »vovs«, rž (ozimino in jaro), proso, ajdo in bob, ki so ga mešali k drugim mokam. Ko so poželi žito, so

njive preorali in nanje posadili zelje ter repo. Koruzo so sejali le redko, saj zaradi kratkega poletja ni dozorela. Na nekaterih kmetijah so sadili celo tobak, a je bil slabe kakovosti. Med povrtninami v »zevnikih« so največ sadili solato, krompir, fižol, korenje, peso, repo in drugo. Nekaj začimb in cvetje so gospodinje posadile v »gartlcu« ob hiši. Ob zevnikih so rasli tudi ribez, bezeg in maline, v sadovnjakih pa predvsem stare vrste jabolk, hrušk, sliv in češenj, ki pa so bile bolj drobne in pozne. Hruške »moštarce« so stiskali v mošt. Večje kmetije (Nočeva, Lenčkova, Miševčeva, Skednjačeva in Jencljeva) so v bližini postavile tudi kovačnice. V njih so kmetje sami kovali volovske in konjske podkve ter žeblje, obenem pa tudi popravljali kmečko orodje in vozove. Pozimi so nekateri orodje popravljali kar v »hiši«, kamor so postavili mizarško mizo (»ponk«), za jermenčke na stropu pa so zatakneli mizarško in drugo orodje (na primer pri Miševcu). Konjev je bilo malo, saj so jih rabili le za lažja kmečka opravila ali prevoz sena z ravninskih travnikov na skedenj. Najpomembnejša vprežna žival je bil vol (»terc«), ki je po strmih poteh prevažal večino tovora (les in seno). Da bi jih čim prej navadili voziti, so jih vpregli v sani in z njimi razvažali gnoj po zasneženih rovtih. Do pomladi so bili voli že tako izurjeni, da so povsem mirno vozili tudi v dolino.

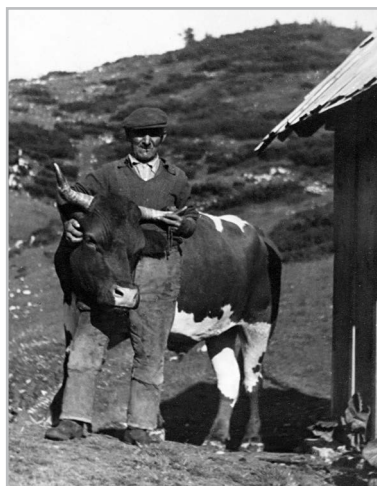

Peter Razinger
na kmečkem dvorišču
(last Meri Razinger)

Živino so poleti pasli v planinskih predelih, kjer so pozneje nastali pastirski stanovi na Mavrah, Stamarah, v Pustem rovtu, na Belščici in Sečah. Planina za rovtarsko živino je bila na Pustem rovtu, medtem ko so na Belški planini pasli živino kmetje s Koroške Bele. Na Pustem rovtu se je v 19. stoletju paslo že okrog petdeset glav živine, zato so leta 1907 z

dovoljenjem občine na Koroški Beli izkrčili več gozda in povečali pašnike. Pravila in dolžnosti za uporabo planine so veljala od nekdaj. Kmetje so morali poskrbeti, da je bila planina urejena in zavarovana, ob tem pa plačati tudi pastirja in oskrbnico, majericico. Pastir je pasel, majericica pa je skrbela za hišo in mleko. Če je znala izdelati skuto, sir in maslo, je lahko dodatno zaslužila.

»Za pastirja so potrdili Antona Robiča pod pogoji plačila za goveda 40 din, 1 liter koruzne moke, funt kruha, unčo špeha in potrebno sol. Leta 1940 je Agrarna skupnost Javorniški Rovt zaprosila za dovoljenje za krčenje gozda pri srenjskem načelstvu v Radovljici. Leta 1940 je postal pravnomočen Štatut za upravljanje in uživanje skupnega premoženja v Javorniškem Rovtu. V letu 1941 je pasel na Pustem rovtu še Anton Robič, ki je imel za plačo 60 din od goveda, 1 l kuruzne moke, 14 dag zaseke, sol in 56 dag kruha. Pasel je še nemolžno živino. Znal je tudi potegniti harmoniko, tako da veselja na planini ni manjkalo. Leta 1944 so na Pustem rovtu pasli krave in teleta. Pašo je prevzel Jože Noč (Jenceljnov). Za majericico je bila Jenceljnova mama Mina, pasla pa sta Zimovčev France in Suharjev Tonček. Zjutraj so pričeli že ob 4. in 5. uri z molžo. Delali so maslo in skuto, kar so vaščani odnašali v dolino. 1947 leta je pašo na Pustem rovtu prevzel Zimovčev Joža, pasli pa so Zimovčevi France, Andrej in Peter. Za majericico je bila še vedno Jenceljnova mama Mina. Leta 1952 sta že pasla krave

Pastir Tonej Dobravec z Lenčkovim bikom okoli leta 1935
(last Meri Razinger)

in teleta iz Javorniškega Rovta, Javornika in Koroške Bele za Mavro in na Belski planini Rezervarjeva Tinej in Francka, na Pustem rovtu pa je tretjinek pasel jalovo živino. Voli so se pasli ločeno na Stamarah, Sečah in Belščici – Srednjici. Naslednje leto je pasel Dobravec, ki je tudi lovil ubežnike čez mejo, ki so mu enkrat nevarno zapretili. Kasneje sta še pasla Rezervarjeva, še v šestdesetih letih. Skupaj s pomočniki sta delala skuto in maslo, ki so ju kmetje odnašali v dolino, in čez leto vzredila tudi prašiča. Pozneje se je v skupno pašo vključila tudi Markelnova planina in Kočna.«
(Franci Razingar: Srenja in živinoreja v Javorniškem Rovtu, Kako so v Javorniškem Rovtu včasih živeli?)

Na planini v Pustem rovtu
(last Francija Razingerja)

»Moji najlepši spomini so vezani na pašo krav, čeprav je bilo to delo zame kot otroka najtežje. V hlevu so domovale navadno po štiri krave in dva vola. Ker še ni bilo električnih pastirjev, smo delo pastirjev opravljali otroci. Vsako popoldne sva z bratom odgnala živino za hišo na manjši travnik, ki smo ga imenovali Mlaka. Zakaj Mlaka? Mogoče zato, ker je ob močnih deževjih tam zastajala voda in je zato trava dobro rasla. Živina ni mogla pobegniti drugam, kakor na sosedov travnik, kar pa ni pomenilo hude škode. Huje je bilo jeseni, ko smo pasli na polju in je ušla tudi na vabljivo njivo repe ali korenja, če sva se z bratom preveč zaigrala. To ni bilo nič čudnega za devetletnika, ki je rad zalezoval v naravi vse živo, in enajstletnico, ki so jo hitro zapeljale najrazličnejše rože. Na planini so me prevzele murke na cvetoči gorski preprogi, ki so omamno dišale po čokoladi, pravo smo imeli pa bolj redko v svojih otroških ročicah. In ko je živina veselo gospodarila med repo, je tudi doma veselo 'palica pela'. Pa da ne bi kdo pomislil na kakšno mučenje otrok, a kazen je morala biti vzgojna. In je tudi bila! Naslednji dan krave na repo tudi pomisliti niso mogle ... Paša je bila najlepša poleti. Ko je dobro odlezel sneg in se je dovolj ogrelo, se je živina od doma selila višje v planino, najprej na Pusti Rovt, kasneje pa na Belsko planino. Vole smo gnali v Stamarah in na Seče, da so se pasli ločeno. Tako so se krave lahko mirno pasle in je bilo posledično tudi več mleka. Zame je bil dan, ko smo gnali živino v Pusti Rovt, praznik. Uživala sem v pripravah na pohod pa tudi v opazovanju čudne procesije, ki se je vila v hrib: tu so bili gospodarji in njihova živina, ki je tudi uhajala s poti, pa kakšen voz, otovorjen z nujno opremo za pastirja in majericico. Kdor ni gnal živine, je nosil označene posode za mleko, da je pastirica vedela, kam shranjevati mleko za določene kmete. Nositi je bilo

treba tudi hrano za pastirja in majerico, ki sta bila takrat Rezervarjeva Francka in Tinej. No, ta dva sta hodila na koncu procesije iz posebnega razloga: s šibo sta priganjala ne krave ampak prašiča, če jima je bila sreča seveda naklonjena. Prašiči pa niso znani kot 'navdušeni planinci', zato so jima ga kmetje včasih pripeljali na vozu po zelo strmi poti preko Zamavre. Pastirjema je koristila ta žival dvojno: Poleti ni bilo težko za njegovo prehrano ob ostankih predelave mleka v skuto in maslo. Kar sta mu dala čez poletje, jima je vrnil na zimo, ko je bil tudi v njuni hiši praznik in je zadišalo po kolinah, domačih ocvirkih in drugih svinjskih dobrotah. Zime so bile dolge in hude in poskrbeti je bilo treba za lačna usta.« (Marija Noč Lužnik: Planina, raj za živino in otroke, Kako so v Javorniškem Rovtu včasih živeli?)

»Pastirju in majerici je bilo treba vsak teden nositi hrano ('kešt'); moko, zaseko, kruh. Včasih, posebej pa ob praznikih, je gospodinja dodala suho meso ali kakšen drug priboljšek. Jeseni sta dobila še krompir kot plačilo za njuno minulo delo. Ker so imeli starši veliko drugega dela, smo pomagali otroci. Nosili smo nahrbtnike s hrano, pod katerimi smo se kar šibili in opravljali tudi druga dela. Otroci smo radi pomagali, čeprav je bilo delo na planini vse prej kot lahko. Meni je bila vseh izdelava masla ('putra') v posebnih kvadratastih posodah ('pinah'), ki so bile kar zahtevne za otroške roke v primerjavi s smetano, s katero smo se radi posladkali ali potešili žejo s sirotko, ki je nastajala pri izdelavi skute. Ta je bila na koncu zelo slana, da se ne bi pokvarila, saj takrat še ni bilo hladilnikov. Tudi modeli za maslo so bili zelo vabljeni z umetelno vrezanim nageljčkom na dnu. Ker je bilo smetane veliko, je majerica delala večje štručke masla brez nageljčkov in jih zavijala v velike zelene liste, ki so rasli po planini. Imenovali smo jih 'ševel', saj o kakšnih gospodinjskih folijah takrat še sanjali nismo. Tudi skuta je našla prostor v tem zelenem eko pergamentu. Kmetje so namreč tedensko prihajali po svežo skuto in maslo. Planina pa ni bila samo delo. Otroci smo v njenem naročju našli čas za igro, ki ga doma na kmetiji ni bilo na pretek. Sama sem rada zahajala na cvetoča pobočja Belske planine in občudovala med skalami mehko preprogo bujnega cvetja, predvsem murke. Vsaka skala je dobila svojo barvo. Skoraj se nisem upala premakniti, da ne bi pomendrala te omamne lepote. Tu sem spoznavala od pomladi do jeseni čudoviti okras narave: ključavnice, ranjak, materino dušico, arniko, avrikelj, murke, encijan ... Nežno zeleni smrekovi vršički so me mehko božali, ko sem se prebijala skozi goščavo, marsikateri pa se je znašel tudi med mojimi zobmi. Da ne naštevam drugih dobrot, ki jih je ponujala planina kot najboljša

mati: jagode, borovnice, brusnice in seveda gobe. Planina mi je pomenila dom, svobodo, navdih, veselje, mir, raziskovanje, prostor, kjer sem lahko sanjara, kjer je dobila moja domišljija krila, kjer sem lahko postala celo junakinja iz pravljice. Moj brat je stikal za divjimi živalmi in nekoč je široko nasmejan presenetil majerico s kačo v rokah kar v koči. V obraz je pobledela, zgrabila najbližjo gorjačo pri ognjišču in začel se je divji ples okrog mize in okrog hiše. Sveto ji je moral obljubiti, da se to ne bo več ponovilo, da sta spet obnovila staro prijateljstvo.« (Marija Noč Lužnik: Planina, raj za živino in otroke, Kako so v Javorniškem Rovtu včasih živeli?)

Na Planini za Mavro
okoli leta 1952
(last Bogomirja Noča)

Zgodaj spomladi in pozno jeseni so kmetje pasli živino tudi na domačih travnikih. Svojih parcel niso ograjevali. Plotovi so bili redki, pa še to le ob poteh in okrog vrtov (»zevnikov«) ter (»gartlcov«), da živina in divjad ni mogla vanje. Eno najpomembnejših opravil je bila košnja. Začela se je po binškoštih. Trava je takrat že dozorela, »nadležnih« ključavnic (narcis) pa tudi ni bilo več. Zbrali so se vsi sorodniki, tudi tisti iz doline. Zgodaj zjutraj, ko je bila trava še mokra, so šli fantje kosit (»seč«). Kosili (»sekli«) so moški, dekleta pa so pokošeno travo ves dan z grabljami obračala in skrbela za hrano. Zvečer so seno »dali v kupe« in ga naslednji dan ponovno »razstlali«, da se je popolnoma posušilo. Seno so spravili na skedenj, nekaj pa zložili v kozolce. Znosili so ga v velikih rjuhah, če pa je bila pot do kmetije položnejša, so ga pripeljali z vozovi. Ob lepih poletjih so kmetje imeli kar dve košnji, drugo so imenovali otava. Na večjih rovtih so v svisljih shranili seno za zimo. Ko ga je na skednju začelo primanjkovati, so ga s posebnimi sanmi vozili domov.

»Pomladi so prve ključavnice pod Rovtami napovedale pašo, delo v gozdu in spravilo jeseni posekanega lesa do doma in na žago. Oranje njiv za setev jarega žita, sajenje krompirja in krmne zelenjave se je začelo z molitvijo in blagoslovom grude. Kot otrok je Peter najprej hodil pred voli in kasneje poprijel za brano ali plug. Setev, ko ti zrna žita enakomerno polzijo med prsti, je dajala upanje, da pozimi ne bo pomanjkanja. Na koncu njive je zastal korak, da so s sklonjeno glavo dnevno delo zaključili z molitvijo. Cvetiče tepke, jablane in drugo sadno drevje so budile pomlad tudi v mladi duši.

Poletja na strmih travnikih so bila prekratka. Košnja trave, 'obračanje in obdevanje sena v stogove' je ob drugem delu zapolnilo vsakdan. Žanjice in kosci so polnili skedenj s snopi ječmena in ovs. Žito so mlatili na podu s pomočjo para volov, vpreženega v gepelj, ki je poganjal tako mlatilnico kot slamo-reznico. Nedelja je bila gospodov dan. Takrat se je Peter navsezgodaj podal peš v dolino k maši in v Zadrugo, kjer je še kaj 'kšeftal' z drugimi kmeti. Popoldan se je odpravil na Pusti rovt, na Korenšco ali na Seče k pašni živini, ki je bila na planini od sv. Petra dne. Pa še za voli je bilo treba pogledati, ki so se pasli na Stamarah ali na Sredenci. Prve megle nad Svečico so napovedovale konec poletja. Jesen, ki je polnila 'košte za strešno in kôče v kevdru', je prinesla nove skrbi. Med Šmarni so zapele žage in sekire v gozdu, kjer se je sekalo za dom in za prodajo. Po sv. Mihaelu se je domov vrnila živina in drobnica.« (Peter Razinger: Pri Lenčk, Kako so v Javorniškem Rovtu včasih živeli?)

Lenčkovi pri delu
v senožetih
(last Meri Razinger)

Nekateri gospodarji (Pri Miševc, Pri Jencelj, Pri Skednjač, Pri Mokern in Pri Noč) so sejali tudi lan. Njive zanj so morale ležati na ravnini, predvsem pa biti dobro zorane in pobranane. Med rastjo so lan

redno pleli, vendar le ob robu njive, saj bi ga sicer preveč polomili. Ko je odcvetel in so zrna porumenela, so lan populili ter ga zložili v snope, da se je posušil. Posušenega so s posebnimi glavniki »riflni« ločili od semen. Stebla so za tri tedne razgrnili po pokošeni njivi, da so postala siva. Potem so jih znova zvezali v »šope« in pripravili za sušenje v »tarnih« jamah ter »pažbah« (Pri Miševc, Pri Mokernu in Pri Skednač). V njih so zakurili, nanje pa so najbolj izkušene terice polagale stebela, da so postala krhka in pripravljena za trenje na trlicah. Lanena vlakna so na koncu še očistile in spredle ter lan pripravile za tkanje. Prejo so vozili v dolino na Deželo v tkanje. »Ta levš« je bila za »pražnje« (za rjuhe, srajce in hlače), »ta navadna« pa za hlače in so ji rekli »raševna«. Laneno seme so z valjarji zmečkali in odnesli v Britof pri Kranju, kjer so ga zamenjali za olje. Nekaj semena so shranili za naslednjo setev ali pa uporabili za zdravljenje živine. Ovcam in prašičem so pripravljali »vejnike« iz javorjevih, jesenovih in jerebikovih vej. Te so po ovčjaku položili tako, da so jih ovce lahko obrale. Osmukane veje so pokurili v peči. Ovce so redili zaradi mesa in volne, ki so jo nosili prest v Zapuže. Doma je bilo zato dovolj volnenih nogavic in puloverjev. Leta 1913 so imeli vsi kmetje skupaj 34 krav, 17 volov, 67 glav mlade govede in 110 ovac, največ pa Lenčkova, Miševčeva, Skednjačeva, Mihelnova in Mokernova kmetija.

»Lan smo ročno posejali na pripravljeno njivo v aprilu. Setev se je začela stoti dan po novem letu. Zagrebanje z grabljami je bilo ročno, kakor tudi pletje ter rahljanje zemlje. Žetev predivnega lanu je bila v juliju, ko so se stebelca obarvala rumeno rjavo in odvrgla večino listov. Lan, izpuljen v tej fazi zrelosti, je dajal najboljšo kakovost vlaken. Po nekajdnevem sušenju smo z glavniki 'rifli' lan osmukali, glavice s semeni pa ločili od stebel. Glavice smo omlatili, da smo dobili seme za naslednjo setev, viške pa namenili prehrani živine, npr.: kuhana lanena semena so ponudili kravam pred telitvijo. Lanena stebela smo za dva do tri tedne razprostrli po travi, kjer so bila izpostavljena soncu in jutranji rosi, rosili pa smo jih tudi dodatno. V tem času smo stebela obračali in pazili, da lanena slama ne bi strohnela ali zgnila. Postopek godenja se je izvajal z namenom rahljanja vezi med vlakni in ličjem, da so se lahko pri trenju lažje ločila. To delo se je običajno opravilo doma, nadaljevanje pa se je dogajalo ob sušilnicah lanu. V vasi sta bili za sušenja lanenih stebel zgrajeni dve peči, Pri Meševc in Pri Mokernu. Imenovali smo jih 'tarne jame'. Peči sta bili iz kamna, okrogle oblike in s kuriščem na sredini. Pokriti sta bili z mrežo, na kateri so se

sušila lanena stebila. Okrog peči je bil pripravljen 'en podn', da je sušilec, lahko hodil okrog peči in s stalnim obračanjem stebel skrbel, da se je lan pravilno sušil in da ni zagorelo. Tako osušena stebila smo nato 'trice', ki smo se zbrale ob peči, trle s trlicami. Trlica je bilo orodje 'tric'. Sestavljena je iz dveh delov; v spodnjega z utorom smo namestile šop lanenih stebel in ga stisnile pod levo pazduho, z desno roko pa smo z zgornjim delom trlice močno udarjale po njem, da smo vse lesene delce ločile od sredice. Lesene delce, ki niso odpadli na tla že ob trenju, smo odstranile še z otresanjem in česanjem. Tako očiščena vlakna smo dale 'ta lepi – starejši trici', ki je ocenila, ali so vlakna dovolj gladka, očiščena in počesana. Po potrebi je 'ta lepa' vlakna dodatno pregnetla in počesala ter jih zvila v štreno. Trenje lanu je bilo skupno vaško opravilo. Vedelo se je, čigav lan se kdaj tare. Lastnik, čigar lan je bil na vrsti, je bil dolžan poskrbeti za prehrano 'tric'. Bolj kot je bil kmet premožen, bolje se je jedlo. Za kosilo je bil ješprenj – včasih je bil tudi z mesom, 'gonlač', ki je bil seveda boljši z zabelo, ter krapji, ki so bili bolj redko in zato toliko bolj imenitni. Za zajtrk smo 'trice' dobile kaj mlečnega v veliki ljubenski skledi, iz katere smo vse zajemale, pila pa se je 'hruševa' voda. Trenje lanu je bilo težko in naporno delo in je trajalo do nekaj tednov, kljub temu pa ob delu ni manjkalo veselja in petja. Posebno veselo je bilo zvečer, ko so se dekletom pridružili fantje in so si morali nadeti iz preje narejene repe, s katerimi so izgledali prav smešno. Štrene prediva so običajno počakale, da so se zaključila poljska dela in je nastopil čas preje. V mojem času se ni več predlo s preslico, temveč na 'kovoret' (kolovrat). Predica je z nogo enakomerno gnala njegovo kolo, z roko pa vlekla predivo s preslice in ga med prsti sukala v nit, ki se je navijala na leseno 'špulo'. Kvaliteta niti je bila odvisna od predice, ravno prav tanka in enakomerno spredena je morala biti. Spredene niti so se s špule previle na motovilo, kjer so se štirikrat prevezale, da so nastale štrene in se niso zavozlale. Najboljše niti so se zvezale v kito. Iz njih se je stkalo praznično platno namenjeno najfinjšim izdelkom kot so posteljno perilo, prti, brisače, spodnje perilo, narodne noše. Iz niti slabše kvalitete se je tkalo blago za oblačila ali pa z dodatkom volnene niti 'rašovna', blago za hlače. Iz najslabših oziroma najbolj grobih niti so izdelali rjuhe za povijanje sena ob spravilu, žaklje in podobno. Tkalca v vasi ni bilo, zato smo štrene nosili v tkanje v Ribno. Stkano platno smo doma dokončno obdelali, pobelili in zmehčali. Na travi razprostrto platno smo na vročem soncu polivali tudi po nekaj tednov. Potem smo ga še kuhali v velikih loncih z dodatkom bukovega pepela. To smo počeli zato, da je postalo bolj belo na oko in mehkejše na otip. Tudi delo predic

je bilo, tako kot 'tric', zahtevno in cenjeno. Vsa opravila, od setve lanu do preje lanenih niti, so bila ženska dela. Le tkalci so bili po večini moški. Priznanje predicam opeva ljudska pesem, ki smo jo pri svojih opravilih z lanom pogosto prepevale:

*Le predi, dekle, predi,
prav lepo nit naredi,
da se ne bo krotičila
in tud ne tkalcu trgala,
dr, dr, dr ...*

*Poštena je predica
in stara je resnica,
da tisto dekle kaj velja,
ki obleko vso domačo ima,
dr, dr, dr ...*

*Le predi prav vesela,
boš lepe pesmi pela,
kolovrat pojde rad okrog,
bo tekla lepše nit od rok,
dr, dr, dr ...*

*Boš tanko nit storila,
da ne bi pozabila,
kako življenje nežno je,
ki kakor nit pretrga se,
dr, dr, dr ...»*

(Heda Alič: Časi modro cvetočih polj lanu, zapis po spominu Marije Klinar, Kajžnikove Minke, Kako so v Javorniškem Rovtu včasih živeli?)

Kmetije so bile dobro uro oddaljene od prvih trgovin, zato so nekaj osnovnih potrebščin (koruzno moko, krmo, olje, petrolej, vžigalice, milo in drugo) na veliko »fasali« v trgovinah pri Žvabu in Dežmanu na Javorniku ter Koroški Beli, nato pa jih z vozom pripeljali domov. Ta »fasnga« je

Skednačeve predice: mama Kristina ter hčeri Tončka in Bogomira Noč
(last Toneta Konoblja)

morala zadostovati dalj časa. Čeprav v vasi ni bilo »uradne« trgovine, so bili Rotarji redno preskrbljeni z osnovnimi potrebščinami. Pri Jencelj, na kmetiji »sredi« naselja, ki so ga domačini delili na zgornji in spodnji del, so imeli do druge svetovne vojne trgovino na črno. V njej so kupovali sladkor, kavo, moko, olje, petrolej, cigarete pa tudi vse, kar so domačini pretihotapili s Koroške (saharin, kamenčke za vžigalnike in drugo).

Rotarji so se torej ukvarjali tudi s tihotapljenjem ali »veriženjem«. Že Valvazor pravi, da so bili ti prehodi znani po tihotapcih, ki so prek Karavank prenašali sol, med, brinje, vino in žganje, pogumni lovci pa so tu plenili krasne srnjake, divje koze, divje peteline in skalne orle v velikih količinah. Toda tihotapljenje je bilo nevarno. Če so jih zalotili koroški čuvaji, je prišlo do pretepa in celo do prelivanja krvi. Še posebej je bilo nevarno, ko je po prvi svetovni vojni stekla po Karavankah meja med Avstrijo ter Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, s tem pa so se uradno zaprle stoletne poti, ki so povezovale Koroško in Kranjsko. V tem času so največ tihotapili tobak, saharin in kamenčke za vžigalnike.

Ko v vasi še ni bilo gostilne, so domačini prirejali zabave po kmetijah. Po prvi svetovni vojni je bila prva manjša gostilna pri Bogmanu, nato je trgovec in gostilničar z Javornika postavil leseno gostilno »Pri Žvabu«. V njej so bili večji prostor, kuhinja in veranda za ples. Gostom je ena točajka stregla vino, pivo, čaj, žganje in malinovec, od jedi pa žgance, krompir, golaž in klobase. Konec tedna so v gostilni prirejali zabave s plesom. Še posebej je bilo veselo pozimi, ko so se Belani in Javorničani prihajali sankat. Po drugi svetovni vojni je gostilno najel pilot, ki je nekdanj služil vojsko v afriškem Kongu. Gostilne se je zato oprijelo ime »Kongo«. Lastnik se je rad bahal z velikim slonovim oklom, ki ga je imel obešenega na steni.

»Prva gostilna je bila pri Bogmanu. Franc Žvab, moj oče, je gostilno zgradil v letih od 1934 do 1935. Ker je bila tu le gozdna pešpot in slab dostop, je gradnjo spremljala vrsta težav. Večina materiala, kamen in les, je bila pridobljena v naravi, ostalo pa je bilo pripeljano s konjem z Jesenic. Prvotna streha je bila lesena. Gostilniški prostori pa so bili naslednji: salon, kuhinja, stranišče, posebna soba in zunanja veranda ter dve sobici v mansardi. V salonu je bila kmečka peč, v kuhinji štedilnik na drva, ostali prostori pa se niso ogrevali. Lastniku je najprej pomagala sestra, 'kelnarca' Micka, kasneje pa so se natararice večkrat menjale, ker zaslužek ni bil velik, do službe pa so morale iz doline v Javorniški Rovt hoditi peš. Prva natararica je bila Julka Kelvišar,

doma iz Kamenj v Bohinju, ki je prišla k Bogmanu še v surovo izdelano hišo. Ostala je le čez zimo, potem pa se je vrnila domov. Tudi hrano in pijačo so lahko dostavili le s konjem. Lastnik je včasih večkrat na dan moral hoditi v dolino po določeno robo za prodajo. Gostilna Žvab je bila nekaj časa tudi zaprta. Ko pa je bila v Javorniški Rovt speljana cesta, po kateri se je dalo pripeljati z osebnimi vozili, so gostilno obnovili in ponovno odprli. V njej je postajalo vse bolj živahno, še posebno ob praznikih. Ob prazniku dela, 1. maju, so javorniškimi godbenikom pripravili okusen golaž in kruh spekli v kmečki peči. Ker je bil oče redno zaposlen v železarni na Slovenskem Javorniku, je gostilno oddajal v najem. Leta 1979 pa jo je prodal. Novi lastnik ji je spremenil namembnost tako, da je v njej uredil stanovanjske prostore.« (Nevenka Kolman Žvab: Žvabova gostilna v Javorniškem Rovtu, Kako so v Javorniškem Rovtu včasih živeli?)

Žvabova gostilna
v Javorniškem Rovtu
okoli leta 1960
(last Nevenke Kolman)

Domačinom sta lov in ribolov služila kot dodatna vira preživetja. Toda pravico do lova in ribolova je imela samo Kranjska industrijska družba, ki je leta 1869 odkupila poleg železarskih obratov še veliko posestev od Bohinja prek Jelovice, Pokljuke in Mežakle do Javorniškega Rovta in Planine pod Golico. Ker so se v njeno lovsko družino lahko včlanili le višji uradniki, so se domačini še naprej posluževali divjega lova s pastmi – skobci, izdelanimi iz žice. Puške so uporabljali le redko, saj je imela KID svojega lovskega čuvaja na Pristavi. Če so divjega lovca ujeli, so ga vklenili in navadno kar peš peljali v takrat edini zapor v Gornjesavski dolini, v Kranjsko Goro. Po drugi svetovni vojni je lovsko družina z Jesenic, v kateri je bilo tudi nekaj domačinov Rotarjev, lovišča v Javorniškem Rovtu

in Medjem dolu vključila v poseben lovski revir. Znan je po visokogorski divjačini, saj je tu za gamse pravi raj. Lovci so obnovili tudi svojo lovsko kočo. KID je po prvi svetovni vojni uredila ribogojnico v umetnem jezeru Pri jezervarju. Najstarejši zapis o ribarjenju pa seže v leto 1635, ko so briksenški pooblaščenca dovolili Žigi Pasarelliju ribariti v potoku Javornik, in to »samo z vrstico«.

Prva svetovna vojna se je dotaknila tudi Javorniškega Rovta. Nekaj domačinov je moralo na fronto, nekateri pa so se vojni izognili tako, da so se zatekli v »gmajno« in se vsa štiri leta skrivali pred žandarji. Domačini jih niso izdali in so jim celo pomagali tako, da so jim zvečer postavljali hrano na okna. V času bojev za severno mejo v letih 1918 in 1919) je imela v Planini pri Savskih jamah in v Medjem dolu svoje postojanke Alpska četa, ki je nadzorovala mejo s Koroško. Ko je bila s koroškim plebiscitom določena državna meja po Karavankah, so prišli graničarji in naselili karavle na Sečah ter Pri jezervarju.

»Na vzhodnem delu Javorniškega Rovta pod Srednico in Medjim dolom leži umetno jezero, v katerega se stekata Veliki in Mali Javornik, ki izvirata v vznožju Medjega dola. Poleg jezera je majhna hidroelektrarna, ki je bila zgrajena leta 1908 z namenom pridobivanja energije za poganjanje črpalk. Poleg centrale, kakor smo ji rekli in ji pravimo še danes, sta bili dve leseni hiši namenjeni uslužbencem v lasti železarne. Centrala je dajala službo in s tem kruh domačinom. V njej so delali Noč Valentin – Tinej, Smolej Simon – Šroncov, Krmelj Anton, Smolej Janez – Kajžnikov, Nadižar Anton – Vrvačev. Po upokojitvi Valentina se je na njegovo mesto zaposlil sin Ivan in v tej službi ostal do svoje smrti. Po upokojitvi starejših delavcev so tu službovali še Miroslav Šmit – Fric oziroma Mokernov, Noč Alojz – Nočev, Noč Jože – Pepi oziroma Skrnačev in kasneje Ivan Noč mlajši – Janko. Centrala je bila za vaščane pomembna, saj so poleg napeljave električne energije po letu 1939 lahko tudi telefonirali s fabriškega telefona. To je bila najhitrejša povezava z dolino, kadar je bilo treba klicati zdravnika, veterinarja ali kakšno drugo nujno stvar. Stavbo, kasnejšo karavlo, so med drugo svetovno vojno zasedli Nemci in v okolici postavili barake, v katerih so stanovali. Stražili so jez, centralo in cevovod, ki je bil speljan proti Javorniku. Okolica in del cevovoda je bila obdana s pehotnimi minami in bodečo žico. Nemci so se kljub napadom partizanov umaknili šele ob koncu vojne.« (Sonja Noč: Pri Rezervarju, Kako so v Javorniškem Rovtu včasih živeli?)

Hiša Pri Rezervarju
(last Janeza Babiča)

Življenje se je v marsičem spremenilo. Domačini so se začeli bolje organizirati. Da bi imeli kmetje enake pravice in dolžnosti, so sestavili imenik agrarnih upravičencev. V njem so bile navedene deležne pravice na planini, ki jih je nadzoroval načelnik gospodarskega odseka. Po letu 1934 je tričlanski gospodarski odbor odločal o vseh pomembnejših vaških zadevah. Večina domačinov si je prizadevala, da bi zgradili svojo cerkev in da ne bi bilo treba hoditi k maši na Koroško Belo. Z zavistjo so gledali na sosede iz Planine pod Golico, ki jim je fužinar podaril cerkev. Dogovorjeni so bili že, kje bo cerkev stala, a ni bilo dovolj denarja, kljub temu da bi jo bili pripravljene zgraditi sami. Čeprav niso dobili svoje cerkve, pa so bili vendarle ponosni na to, da so zgradili svojo šolo.

»Leta 1936 je v vas prišla napredna učiteljica, Tilka Kordež. Otroke in odrasle je učila igranja na tamburico. Z njo smo pripravljali gledališke igre za otroke in odrasle in sicer: Divji lovec, Razvalina življenja, Vdova Rošlinka, Županova Micka, Domen... Vigri Sirota Jerica sem dobila glavno vlogo mačehe. Še danes znam na pamet vsa besedila, tako moje kot od ostalih vlog. Moje besedilo je šlo nekako takole: 'Jera, Jerica, kje le tiči ta spak zanikrni! Le počakaj grdavš, tako te naklestim, da boš vsa pisana in porisana...' Jerica, ki jo je igrala Nada Krmelj, je kar malo zamerila moji zagretosti v vlogi mačehe. Učiteljica je v igro vključila vse otroke. Ko je zmanjkalo vlog, je pa najmlajše napravila v palčke in vile, ki so s petjem spremljali igro. Po letu dni nas je učiteljica morala zapustiti. Baje je bila preveč napredna za tiste čase.« (Bogomira Noč: Moja šolska pot, Kako so v Javorniškem Rovtu včasih živeli?)

Ob igri Sirota Jerica
pred šolo
(last Bogomirja Noča)

Rotarji ob pustnem
običaju vlačijo ploho
(last Jožeta Noča)

Stoletja so se fantje ženili kar pri domačih dekletih. Ker je postalo nevarno, da bosta ženin in nevesta preveč »v žlahti«, so v 19. stoletju začeli hoditi k dekletom v sosednjo Planino, pozneje pa tudi na Deželo in v gorjanski ter bohinjski kot. Po drugi svetovni vojni je prišlo nekaj nevest celo z Dolenjske. Poroke so bile vedno na domu ženina. Zaradi varčnosti so včasih priredili dve poroki naenkrat. Pri Jencelj sta se bratranca poročila kar s sestričnima s Koroške Bele. Po poroki je moral novi gospodar brate in sestre izplačati, da je kmetija ostala skupaj. Starše so preselili v »pažbe« (nekdanje sušilnice) ob hiši, včasih pa v kamre. Med domačini je veljalo pravilo, da mora posestvo prevzeti najstarejši sin. Če je ta umrl ali odšel z domačije, je kmetijo prevzel mlajši sin. A je velikokrat domačija začela propadati. Domačini so rekli, da je »straherava«. Novi gospodar je slabo skrbel za posestvo ali začel zemljo celo prodajati. Teden pred poroko so fantje pripravili fantovščino, dekleta pa dekliščino. Fantovščine so bile bolj vesele, včasih še preveč, saj so se fantje radi sporekli in celo stepili. Dekleta so bila bolj mirna in so se na dekliščinah pogovarjala o nevestinih načrtih. Če se v zadnjem letu ni poročilo nobeno dekle, so fantje za pusta »vlekli ploho«. V srenjskem gozdu so posekali in obelili najdebelejšo smreko ter jo prodali.

Kadar se je dekle poročilo na drugo kmetijo, so doma pripravili balo. V njej je bilo pohištvo, posodje in skrinja s posteljnino ter obleke. Nekatere neveste so bile pri tem tako dosledne, da so odnesle celo brezovo metlo. Ob prihodu so kmalu začele spreminjati kmetijo po svoje in po vasi so radi govorili, »da ima ta mlada komando«.

»Pretekla so leta in prišel je čas, ko sem imela rada Janeza. Po spletu okoliščin in raznih preizkušnjah sva stopila na skupno pot leta 1976. Teden pred poroko sva imela dekliščino in fantovščino kar skupaj, saj sva bila oba iz Rovt. Poroka je bila lepa in doživeta. Odvijala se je na mojem domu pri Jencelnu po starem običaju. Ženin, priča in muzikanti so prišli na nevestin dom. Hišna vrata so zaprli in po dogovoru pripeljali nevesto do vrat, kjer ji je ženin izročil poročni šopek. Pred odhodom je sledil starševski blagoslov hčere, ki je odhajala na novo življenjsko pot. Na poti sta nas pričakali dve 'šrangi'.

Ob poroki Janeza in
Antona Razingerja
leta 1922
(last Francija Razingerja)

Prvo so postavili rovtarski fantje, drugo pa ženinovi sodelavci. Civilni poroki je v cerkvi na Koroški Beli sledila še cerkvena poroka, na katero je prišlo veliko prijateljev. Proti večeru smo se vrnili k Jencelnu, kjer so domači in sorodniki pripravili večerjo. Pred vhodom je bila najprej napitnica nevesti in ženinu,

Mladoporočenca pred
Lenčkovo hišo okoli leta 1940
(last Meri Razinger)

nato pa zabava, ki je trajala do jutra. Ob polnoči je bil ples za nevesto in ženina, med katerim so fantje ukradli nevesto. Po dogovoru z ženinom in njegovo pričo so jo vrnili. Plesišče smo imeli na okrašenem skednju. Tako se je nova ljubezen zaključila s poroko. Naslednjo soboto pa smo povabili še tiste, ki so nam pomagali. Življenje je steklo po novih tirnicah. Prišli so otroci Marko, Katarina in čez pet let še Veronika. Preselili smo se v novi dom, s hišnim imenom Pri Brinarju, kjer živimo še danes. Žal se v življenju dogajajo tudi žalostne zgodbe. Po devetih letih zakona in treh letih bivanja v svojem domu se je zgodila delovna nesreča v jeklarni železarni in Janez je za vedno odšel od nas. A življenje je moralo teči dalje, čeprav ni bilo lahko. V oporo so nam bili domači, sorodniki, prijatelji, vaščani in sodelavci, zato vsem hvala. Zdaj v zrelih

letih pa sem srečna mama otrokom in vnukom.« (Jožica Zupančič: Posebni trenutki mojega življenja, Kako so v Javorniškem Rovtu včasih živeli?)

Razingerjevi leta 1943
(last Francija Razingerja)

Družine so bile zelo številne, saj bilo otrok toliko, »kolikor jih je bog dal«. »Srečen dan v hiši je bil ob rojstvu otroka, ki so mu pomagale na svet vaške babice. Ženske so večino-ma rojevale doma in morale že kmalu po porodu spet prijeti za delo. Dojenčku so do krsta prižigali svečo, da bi bil varen pred zlom. Po verovanju ljudi so ob rojstvu prišle v hišo vile rojenice in sojenice, da

Jožica Zupančič pri birmi
leta 1958
(last Jožice Zupančič)

bi napovedale otrokovo usodo. Prva je napovedala mladost, druga zakonsko življenje, tretja pa starost. Ker je bila umrljivost velika, so se bali, da ne bi otrok odšel 'na oni svet' nekrščen. Boter in botra sta odnesla otroka h krstu na Koroško Belo. Po običaju so doma spekli pogačo pletenico, da so jo na poti v dolino podarili prvemu (po želji moškemu), ki so ga srečali z namenom, da bi bil otrok v življenju srečen in nikoli lačen. Ponekaj letih je sledilo otrokovo prvo obhajilo in nato birma, ki je bila prava slovesnost.« (Peter Zupančič: Šege in navade, Kako so v Javorniškem Rovtu včasih živeli?)

Za zdravje so morali Rotarji poskrbeti sami, predvsem z zdravilnimi rožami. Če ni bilo prehudo, so šli do Jencelnove Neže, ki je nabirala zdravilna zelišča (gorski mah, materino dušico, hribjo reso, šentjanževe rože, tavžentrože, planike, smrekove vršičke in drugo). Iz teh je pripravljala zdravilne čaje ter kuhala »ta rumeno in ta črno žavbo«. Ko pa tudi zdravilne rastline in »žavbe« niso pomagale, je bilo treba k zdravniku. Najbližji je bil na Jesenicah in pozimi je bilo v visokem snegu potrebno kar nekaj ur, da so bolnika pripeljali v dolino. Zgodilo se je, da je zaradi epidemije davice v enem tednu Pri Skednaču umrlo pet otrok.

Rotarji so svoje pokojnike pokopavali na Koroški Beli. Mrlič je tri dni ležal doma na »parah«. Krsto so žene okrasile s cvetjem z domačega vrta, svečami in nad krsto obesile »boga«. Za tiste, ki so prišli »vahtat«, so pripravile pijačo in jedi (mošt, žganje, čaj, vino, golaž ali ajmoht). »Vahtarji« so se posedli okrog mrtvaškega odra in sprva molčali ali se pogovarjali o pokojniku. Bolj ko se je mračilo, bolj so se razživali in vse več je bilo šal, tudi petja. Proti jutru so se zabavali celo tako, da so »rihtarja bili«. »Vahtanje« je trajalo dve ali tri noči. Zrak v prostoru je bil vse slabši in tretji dan so krsto zabili ter pokojnika z vozom v sprevedu odpeljali do cerkve in pokopališča na Koroški Beli. Odkar so pokopališče na Koroški Beli opustili in pokojniki ležijo v mrliških vežicah na pokopališču na Blejski Dobravi, so »vahtanja« deležni le še redki.

Pogrebni sprevod
okoli leta 1970
(last Meri Razinger)

Med drugo svetovno vojno so Nemci naselje preimenovali v Jauerburger Gereuth, domačinom pa ponemčili imena in priimke (na primer Notsch). Fante, ki so bili sposobni za vojsko, so vpoklicali na fronto. Večina se jih je, ko so prišli na dopust, priključila partizanom, nekaj pa jih je za vedno ostalo na fronti. Aprila 1941, ko je nemška patrolja napadla jugoslovansko vojsko pri železniškem predoru, se je izgubil nemški vojak Tomas Petritsch in se znašel pri Skednjaču. Gospodar Albin ga je kot prvega nemškega ujetnika odpeljal na komando jugoslovanske vojske v Radovljico. »Bili smo velika družina. Bilo nas je šest otrok, mama, ata in stric Primož. Ve se pa tudi, da se je kdo, ki ni imel kam iti, ustavil pri Mokernovih. Tako sta v naši pažbi takrat živela Nočev Tonej in njegova Kati, ki je bila doma na Štajerskem. Kakor vsak rad kdaj obišče svoje sorodnike, je tudi Kati odšla za dva tedna domov. Zmenjeni smo bili, da s Tonejem pridemo ponjo in se vrnemo domov. Ko smo prispeli na Javornik, smo se ustavili Pri Šobru, kjer je stanovala teta Mica, da tam pustimo prtljago. Tonej je vprašal za novice in izvedel, da so aretirali mojega ata Frica. Odpeljal ga je gestapo, ki ga je pričakal pri vratarju, ko je prišel v službo. Čez nekaj časa so ga odpeljali iz Begunj v Dachau. Tako so morali mama skrbeti za vso družino brez vsake podpore. Ob koncu vojne se je ata vrnil domov in se zaposlil v centrali Železarne Jesenice.« (Pavla Zaveljcina: Mokrnovi, Kako so v Javorniškem Rovtu včasih živeli?)

Po organiziranju partizanskih kurirskih zvez in odborov osvobodilne fronte so se tisti, ki so ostali doma, vključili v narodnoosvobodilni boj. Kljub temu da so Nemci zavzeli karavlo Pri Jezervarju in da je bila tam vsa štiri leta stalna nemška posadka, so domačini na skrivaj pomagali

partizanom. To je bila prava partizanska vas. Na žrtve vojne v vasi danes spominjajo spomenik žrtvam NOB pod Pristavo, spominska obeležja Jožu Zupanu Ježku, Ivanki Karničar, Evgenu Bizjaku Iztoku in Jožu Žvabu Ivanu ter svečke, ki gorijo na grobovih neznanih žrtev.

»V spominu mi je ostal dogodek katerega se bom vedno spominjal. Tisti dan, ko je bila svoboda, 9. maj 1945, je bil lep sončen dan. Pri nas doma smo imeli tudi čebele in bil sem pri čebelnjaku. Ne vem več kaj sem delal tam, verjetno sem opazoval čebele, kako so pridno nosile med v panje. Bilo je toplo vreme, kajti poletje je bilo že na pragu. Bilo je popoldne in nič posebnega se ni dogajalo. Kar iznenada se pojavi pred našo hišo Meševov Jože, ki je bil doma štiri hiše naprej. Tudi tam so imeli priimek Noč in ne vem, če smo z njimi kaj v sorodu. Bližnjega sorodstva ni, lahko pa je daljne ampak to je zelo težko ugotoviti. Čudno se mi je zdelo, da je prišel k nam podnevi, kajti bil je v partizanih. Običajno je prišel k nam zvečer na obisk, ne pa podnevi. Pri Meševu je bila zavedna partizanska družina. Tudi njegov brat Matevž je bil v partizanih, in to že od leta 1943, kot prvi partizan iz Javorniškega Rovta. Prve njegove besede so zazvenele v odločnem in odrezavem glasu: 'Danes je svoboda!' Vedno je imel preko ramena obešeno angleško brzostrelko, ki je ni nikoli snel. Tokrat jo je snel z ramena in v zrak izstrelil cel šaržer nabojev. Sedaj končno ne bomo več v 'goši', smo svobodni in premagali smo Hitlerja. Vrnili se bomo na svoje domove, kajti oče in mati naju doma z bratom Matevžem že težko pričakujeta. Pomlad je tu in delo na polju se bo pričelo z oranjem njiv ter setvijo žita in sajenjem krompirja. Doma Pri Meševcu so imeli veliko kmetijo in okrog 15 glav živine ter prav toliko ovac. Imeli so tudi konje ter nekaj volov za vožnjo lesa iz gozda in za delo na polju.

Ta dogodek mi je ostal v spominu, kot bi se dogajalo včeraj, kljub temu da sem bil star šele sedem let. Bilo je prav na prvi dan svobode, 9. maja 1945.«
(Anton Noč: Pri Skednjaču, Kako so v Javorniškem Rovtu včasih živeli?)

Partizan Skednačev Albin
s sinovoma
(last Antona Noča)

»Po drugi svetovni vojni so prišli v 'karavlo' Pri Rezervarju graničarji. Bili so iz vseh jugoslovanskih republik. Le Slovenca je bilo med njimi težko najti. Čez poletje pa so bivali v 'karavli' na Sečah tik ob meji z Avstrijo. Hodili so na obhode 'patrole' in se srečevali z graničarji iz sosednjih 'karavl'. Oskrbovali so se s konji. Pred zimo so se vrnili v vas. Imeli so stalne kontrole. Po dva skupaj sta hodila ponoči in podnevi po ustaljenih poteh in stezah tik za vasjo, kjer

Vojaška karavla v Javorniškem Rovtu
(last Janeza Babiča)

so bile oznake s tablami 'Pozor meja'. Za vaščane je bilo zato gibanje po okolici oteženo, saj so se morali vsakič, ko so hoteli po opravkih v gozd ali na košnjo ali zaradi spravila sena, javiti v 'karavli'. Hudi časi v obmejnem pasu so bili tudi zaradi 'mejašev', ki so zaradi političnih razlogov poskušali ilegalno prečkati državno mejo. Skrivali so se po senikih, svisljih in domačine spraševali po mestih, kjer bi lahko prečkali mejo. Med njimi so bili 'špijuni', ki so preizkušali domačine in želeli izvedeti, kdo vodi 'mejaše' čez mejo. To so izvedeli, ko so dotičnega videli na Jesenicah v policijski uniformi. Med graničarji in mejaši je prihajalo do streljanja. Nekaj mejašev so graničarji ubili in še več polovili, zato v okolici ostaja nekaj pozabljenih grobov in grobišč. Ujetnike so posamič ali v skupini

odvedli na Jesenice in z njimi ravnali kot z zločinci.« (Peter Zupančič: V Javorniškem Rovtu, Kako so v Javorniškem Rovtu včasih živeli?)

Po vojni se je večina zaposlila v železarskih obratih in začela obnavljati stare domačije ter graditi nove hiše. Število prebivalcev je leta 1961 naraslo na 140, od tega je bilo 32 otrok. Zaradi slabih poti v dolino so otroci še vedno obiskovali domačo šolo. Pouk je potekal izmenično: eno leto za prvi in tretji razred, naslednje leto pa za drugi in četrti razred. Če učenec ni izdelal drugega razreda, je moral spet v prvega, saj pouka v drugem razredu tisto leto ni bilo. Šola je delovala do leta 1966. Od takrat naprej učenci obiskujejo osnovno šolo na Koroški Beli. Dokler niso organizirali prevoza s kombijem, so do šole hodili peš, pozimi pa s

sanmi. 1. aprila 1980 je, po tedaj še makadamski cesti, pripeljal prvi redni avtobus v Javorniški Rovt.

Šola v Javorniškem Rovtu
(last Gornjesavskega muzeja
Jesenice)

»Idilična šolska stavba, ki je stala ob Šrancovi domačiji, je bila večinoma lesena. V njej je bil prostor za učilnico, kabinet za nekaj malega učnih pripomočkov, hodnik s straniščem ter kuhinja in soba za učitelja. Grelji smo se na drva s pečjo v učilnici in s štedilnikom v kuhinji. Nad temi pritličnimi prostori je bila manjša dvorana za različne prireditve. Ob šoli, kjer je bil manjši travnik, pa je stala še drvarnica.

Šolarji z učiteljico
Angelo Tavčar
(last Milene Pollak)

V podružničnih šolah je potekal pouk pet dni v tednu. En prost dan je bil namenjen učiteljici za opravke na matični šoli. Pouk je bil kombiniran, kar pomeni, da so bili učenci prvega in drugega razreda ter učenci tretjega

in četrtega razreda ločeni pri pouku glavnih predmetov in združeni pri telovadbi, glasbi in likovnem pouku. V tistem letu je šolo obiskovalo osem učencev, starih od sedem do deset let. Večkrat pa so jih med poukom prišli malo pogledat njihovi mlajši bratci in sestrice, še večkrat pa sosedovi otroci. Učenci so bili pridni. Ker so se radi učili, se spominjam le lepih dogodkov. Pred leti sem srečala svojo nekdanjo učenko Anico, ki se je še spomnila črne pike, ki sem ji jo narisala v zvezek. Še danes mi je žal, da sem kot mlada učiteljica storila to napako, ki se je otroku za tako dolgo vtisnila v spomin. A tolaži me, da jih v 37 letih dela z mladimi ni bilo veliko.« (Milena Pollak: Šola v Javorniškem Rovtu v letih 1963 in 1964, Kako so v Javorniškem Rovtu včasih živeli?)

Cesto v Javorniški Rovt so gradili postopoma. Do srede šestdesetih let so z Javornika v Javorniški Rovt vodile le kolovozne poti.

»Iz Javorniškega Rovta do železarne je bila po drugi svetovni vojni samo kolovozna pot in zato smo morali hoditi v službo peš. Skoraj uro hoda je bilo potrebno, da si pravočasno prišel na delo. Tako je bila v jesenskem in zimskem času ob peti uri zjutraj še tema. Služba se je pričela ob šesti uri. Ker je bila pot do Javornika oziroma do železarne kolovozna, si moral imeti neko razsvetljava, da si lahko po poti šel normalno. Nekateri so že imeli tako imenovane 'karbitarce' na karbid in tudi leščerbe. Najbolj preproste so bile bakle, ki so bile običajno iz smrekovega lesa in na koncu nasekane na drobno, da so lažje gorele. Te bakle so bile dolge več kot meter, kar je zadostovalo, da si prišel z njo do Žagarja,

Kolovozna pot v Javorniški Rovt
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

od koder je bila cesta že ravna in bolj primerna za hojo. Hiše v Javorniškem Rovtu so bolj na redko postavljene in zato je bilo zjutraj zanimivo videti bakle, ko je vsak od svoje hiše odhajal od doma. Običajno smo se pri Sveti Emi pri križu srečali skupaj s tistimi, ki so prišli po drugi poti od Kvadneka. Marsikom je bakla že pogorela in takrat se je priključil tistemu, ki mu je še gorela. Tako nas je včasih šlo več skupaj ob eni bakli. Seveda je bil spotoma še pogovor, da je bilo vse skupaj bolj zanimivo.

Tako smo hodili včasih v službo v železarno, dokler ni bilo ceste. Potem ko pa je pričel voziti avtobus, pa tiste prave družabnosti ni bilo več.« (Anton Noč: Javorniški Rovt, Kako so v Javorniškem Rovtu včasih živeli?)

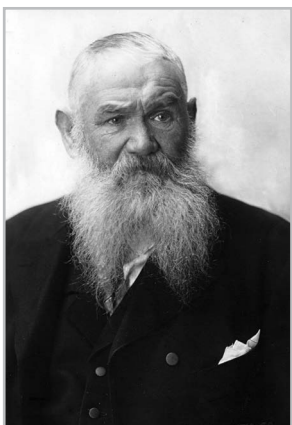

Jože Noč in Geri Kogovšek
(last Jožeta Noča)

»Rovtarji so se pozimi vozili v dolino s sankami. Ko so šli po raznih opravkih, k maši in vsak dan v službo oziroma otroci v šolo, so pri nas (Pri Žagarju) spravljali sanke. Zanje je bilo dosti prostora v šupi, kjer smo hranili živinsko steljo, ki smo jo do takrat že kar nekaj porabili. Dogajalo pa se je tudi, da je v šupi prespal tudi kak rovtarski upokojenec. To je bilo takrat, ko so šli v dolino po 'penzijo' in si ga je kdo v gostilni malo preveč privoščil, da potem poti domov ni več zmogel. Pa tako prespani noči so se eni vrnili v Javorniške Rovte, drugi pa spet nazaj v dolino.« (Albina Bertoncely: Pri Žagarju, Kako so v Javorniškem Rovtu včasih živeli?)

Na Spodnjih Počivalih se je pot razcepila. Proti vzhodu je peljala proti Kladniku, kjer so živeli zadnji rotarski rudarji. Simon in njegov sin Florjan sta »laufala« rudo v Tončevih jamah v Savskih jamah. Kot dobri gospodarji so leta 1890 kupili hišo od Juričkov s Koroške Bele. Pozneje so tu zrasle še domačije pri Jurju, Bogmanu in gostilna Pri Žvabu. Od tam je pot peljala do križišča Pri Leščanu, kjer je nekdanj živel kovač in samotar Janez Kapus iz Lesc. V gozdu, tik nad odcepom poti, je postavil nekaj lesenih barak in živel osamljen z mački ter psi. Umrl je leta 1934. Še po osemdesetih letih domačini temu kraju rečejo Pri Leščanu.

»Pri Miklavki se je reklo pri beli hiši iz kamnov, ki je stala na desni strani potoka Javornik nad žago na poti proti Rezervarju. V njej sta živela zakonca Peter in Urša. Otrok nista imela. Peter je bil velik možak. Vedno je nosil kapo s šiltom in brado. Urša je bila močnejše postave. Kot otrok se ju spomnim, saj sta večkrat prišla k mojim staršem po krompir, mleko in moko. Bila sta najboljša bližnja soseda in prijatelja z Leščanom. Ta je bil vaški posebnež in samotar Kapus iz Lesc. Čokata postava in brada je nam otrokom vzbujala kar malo strahu. Postavil si je lesene barake ter v njih prebival s psi in mačkami, ki jih je

Janez Kapus Leščan,
vaški posebnež v
Javorniškem Rovtu
(last Jožice Zupančič)

imel kar nekaj. Pravili so tudi, da je imel nekje ženo. Preživel je s kovaštvom in popravil kakšno orodje. Živež je dobival pri kmetih. Večkrat se je oglasil tudi pri nas. Dobil je hrano, večkrat pa vzel tudi kakšno poginulo žival in jo odnesel domov. Pri Jenclnu so imeli manjšo trgovino z osnovnimi stvarmi in tam se ga je Leščan nekoč malo napil in zaspal na klopi. Pri hiši so bili mladi in nabriti, pa so mu brado postrigli na eni strani. Ko se je prebudil, se je gladil z roko po bradi in bentil: 'Preklicane podgane so mi brado požrle!'.« (Bogomira Noč: Pri Miklavki in Leščanu, Kako so v Javorniškem Rovtu včasih živeli?) Ko mu je nekega dne leta 1934 Šronov France prinesel mleko, ga psi niso pustili blizu. Ugotovili so, da je v baraki mrtev. Na vsaki strani

je bil en pes in nikogar nista pustila blizu. Priti je moral Polajnar, lovec iz Pristave, da je odstranil pse. Pozneje so to njegovo bivališče požgali. Še danes se kraja imenujeta Pri Miklavki in Pri Leščanu.

Pot je mimo žage Pri Miklavki in po stari tovorni poti peljala mimo »jezervarja« proti Medjemu dolu na koroško stran. Druga pot je od Leščana zavila v gozd in se mimo Pristave, Miheljnov in Vrvačove kmetije povzpela na Križovec in Pusti rovt. Tik pod robom »pristavske posesti« je po izgradnji Pristave v 17. stoletju zrasla Mešišnikova (sedaj Šmonova) domačija. Tu so imeli prostore rudarji in gozdarji, saj so bili Mešišniki znani »golcarji«. Drugi odcep je peljal proti zahodu mimo Mokerna, Šronca in Zimovca. Ker so te domačije nastale iz kajž, so jim domačini rekli kar kajžarji. Za razliko od kmetov so kajžarji lahko posekali v srenjskem gozdu le 12 kubičnih metrov, večji kmetje »pavri« pa kar 15 kubičnih metrov drv. Pri Jenclju se je odcep združil s potjo, ki se je od Spodnjih počival strmo vzpenjala mimo Suharja, Jenclja, Skednjača, Noča, Kajžnika, Lenčka in Miševca proti Španovem vrhu. Iz Nočevega skednja in kajže sta po stoletjih zrasli kmetiji s številnimi njivami in pašniki. Samo nekaj korakov višje sta kmetiji pri Lenčku in Miševcu, ki sodita med najstarejše. Miševčeva je svojo podobo ohranila do pred nekaj leti. Najvišje ležeči domačiji sta bili Miheljnova in Vrvačova domačija V orlah. Ker sta bili obe povsem na samem in odmaknjeni, so se tu ustavljali

planinci in popotniki. Pot mimo Miheljna in Vrvača je peljala naprej proti Križevcu in Pustemu rovtu.

Javorniški Rovt je vozne ceste dobil šele sredi šestdesetih let prejšnjega stoletja. Leta 1965 so najprej zgradili makadamsko cesto do Spodnjih počival. Do leta 1967 so jo s pomočjo jugoslovanske vojske uredili do Leščana in karavle jugoslovanske vojske Pri jezervarju. Po letu 1970 so cesto speljali skozi gozd do Pristave in naprej proti Križevcu. Leta 1995 je cesta dobila asfaltno prevleko do Pristave in naprej do kmetije Pri Lenčku. En cestni krak se pod Kajžnikom odcepi. Cesta pelje mimo številnih počitniških in stanovanjskih hiš, ki so konec 20. stoletja zrasle na njivah in travnikih nekdanjih velikih rovtarskih kmetij, na primer Skednač. Nove cestne povezave in organizacija visokogorskega kmetovanja so dale kmetom možnosti za razvoj kmetijske dejavnosti. Obnovili so stare mostove (okrog Kogovška, Jenclja in pri gasilskem domu) ter jih zamenjali z betonskimi. S pomočjo Kmetijske pospeševalne službe so nabavili traktorje, zgradili nove hleve (Pri Lenčku, Pri Noču, Pri Kladniku, Pri Šroncu, Pri Zimovcu in Pri Brinarju), zravnali valovite njive in travnike ter z električnimi pastirji zavarovali čredinke za spomladansko in jesensko pašo ovc.

Lenčkova kmetija
(last Meri Razinger)

Na Pristavi so dobili v upravljanje velik pašnik za živino. Leta 1988 je naselje dobilo samostojno Pašno skupnost Javorniški Rovt, ki si je prizadevala za ureditev planin na Pustem Rovtu in Belski planini. Nova cesta do Pustega rovta je omogočila, da so leta 1993 zgradili novo pastirsko hišo in kmalu za tem še manjši hlev. Leta 1997 je Agrarna skupnost za Javorniški Rovt dobila vrnjene kmetijske površine nekdanje agrarne skupnosti. Naselje je v devetdesetih letih štelo 20 kmečkih gospodarstev, 82 stanovanj in 55 gospodinjstev. Kmetje so imeli skupaj 77 goved, 45 ovc, 12 prašičev in 5 konjev. Število hiš se je nagnilo v prid počitniškim hišicam, saj jih je bilo takrat že več kot 60.

V Javorniškem Rovtu živi več kot 200 prebivalcev, število hiš pa je naraslo nad 114, od tega je več kot polovica počitniških hiš. Kljub temu da se je arhitektura alpskih hiš že skoraj povsem izgubila, pa je na nekaterih domačijah še zaslediti nekaj njenih značilnosti kot so ganki, lesene strehe, skednji. Ohranilo se je še precej materialne dediščine; starega orodja, pohištva, kmečkih naprav in voz, drobnih predmetov ter listin, ki jo domačini bolj ali manj uspešno čuvajo kot spomin na svoje prednike. Ob poteh in na hišnih pročeljih je izginilo več znamenj, ki so se ohranila v ljudskem izročilu.

»Pot do oddaljenih kmetij in kajž pa je vodila mimo znamenj, ki so jih naši predniki postavili tako kot opeva pesem, ali kot spomin na dogodke. Križ Za Pečjo na delu poti, kjer se pot iz soteske Javornika začne vzpenjati, je preprosto razpelo z lesenim korpusom, ki je bilo oskrunjeno po vojni okoli leta 1948. O najdbi poškodovanega korpusa v podrasti mi je pripovedoval Andrej Razinger – Zimovčev, ki se je kot pastirček velikokrat v stiski zatekel z molitvijo k razpelo. Razpelo je bilo vandalsko uničeno. Spominja se, kje ga je našel in da ga je ob pobiranju njegovih ostankov preplaval poseben občutek, ki ga še danes ganjen opisuje. Najdbo je nesel h Kvadenku. Kaj se je potem zgodilo z ostanki, ne ve. Fantovsko znamenje kot upodobitev življenjskih obdobij Pod Kokarjem (danes na poti mimo prve hiše v vasi), je bilo v začetku osemdesetih let preteklega stoletja obnovljeno in premeščeno ob avtobusno obračališče pod Pristavo. Znamenje je bilo na pobudo vaških fantov ponovno obnovljeno leta 2011 (obnova poslikave A. Tavčar; leseni del A. Razinger). Znamenje sv. Eme pod Suharjevim poljem 'vrh kvanca' je bila na križu naslikana podoba sv. Eme. Znamenja ni več. Po legendi naj bi sv. Ema Krška (redovnica, rojena okoli 973, umrla leta 1045, ki goduje 27. junija; z molitvijo se ji priporočajo v pomoč nosečnice in porodnice;

zavetnica je tudi za zdravje oči) potovala iz Celovca preko Seč po pešpoti na Bled. Znamenje Pri Kogovšku, kip Matere Božje v zidni niši (fasadna niša na zahodni strani), je bil odstranjen ob podrtju stare domačije (h. št. 4) okoli leta 2010. Znamenje je bilo postavljeno na razpotju ob hiši v zahvalo, da so se vrnile sestre, ki so bile razseljene oziroma internirane med drugo svetovno vojno. Ob oskrunjenju znamenj v župniji so kip Božje Matere preselili v zidno nišo. Sedaj ga kot zasebno znamenje hranijo pri Tomažinu. Jencelnovo znamenje, leseno razpelo, je stalo na razpotju od Kogovška proti Jencelnu in Šroncu in je tekom let propadlo. Skrnačevo znamenje s podobo sv. Cirila in sv. Metoda (godujeta 5. julija, slovanska apostola in sozavetnika Evrope) je bilo obnovljeno in stoji na prvotnem mestu ob Skrnačevi domačiji (h. št. 8). Na njem je zapisano: 'Kar sebi slabega ne želiš, tega drugemu ne stori. Kakor si boš postlal tako boš ležal.' Lenčkova kapelica je zidana in s kipom Marije v niši. V zahvalo za uslišane jo je leta 1969 dal postaviti Peter st. Razinger – Lenčkov (h. št. 12). Že od blagoslovitve leta 1969 se vsako leto 29. junija, ob godu sv. Petra in sv. Pavla, zberejo vaščani k prošnji maši za rovtarsko polje. Kapelica je v zasebni lasti. Križ na Križevcu je obeležje grobišča francoskim (Napoleonovim) vojakom, ki jih je v hospicu (po ustnem izročilu jeseni leta 1813) verjetno presenetila zima in so na tem območju umrli. Obstoječi križ je bil nadomeščen in blagoslovljen leta 1992. Na pobudo Franca Noča – Jencelnovega se obhaja obletna spominska sv. maša prvo soboto v septembru. Ob dvajseti obletnici je bila spominska maša (somaševanje g. Jože Treven iz župnije Koroška Bela, g. Jože Razinger iz župnije Tunjice, g. Anton Slabe, arhidiakon). Znamenje Pr' Kvadnk je bilo do nedavnega izobešeno znamenje farnih zavetnikov (sv. Ingenuin in sv. Albuin). Podoba zavetnikov je v hrambi Pr' Kvadnk (h. št. 31). Petrovo znamenje 'pod koritcem' obeležuje mesto poškodbe Petra Noča – Šmonov, ki je za posledicami nezgode umrl. Na poškodovani tabli je priprošnja molitve za pokojnika. Znamenje Pod Sečam (Pri gospodovih kočah) v spomin na pastirja Lovrenca Noča – Vampretovga z Bele z napisom: 'Popotnik postoj, tu bil je konec moj, nekoč nekje bo tudi tvoj.' Po ustnem izročilu naj bi se pastir zarekel, da naj ga zadene strela, če bo še kdaj pasel na planini bevške vole. Kasneje naj bi ga zadela strela z jasnega. Rovtarski zvon je bil prepeljan iz župnijske cerkve v vas okoli leta 1980. Prvotno naj bi bil v graščini na Javorniku, ki je bila zaradi potreb železarne podrta. V vas so zvon spremljali Franc in Miro Smolej – Šronceva, Janez Zupančič – Mešišnekov, Matevž Noč – Meševc, Peter ml. Razinger – Lenčkov. Lesen zvonik sta v Meševovem zevnku

postavila Janez in Jože st. Zupančič – Mešišnikova. Priložnostno je bil zvonar Peter ml. Razinger – Lenčkov. Žal je bil glas zvona za nekatere moteč, zato so ga morali odstraniti. Prenesen je bil k Meševcu v lino na ganku. Zvon še hranijo (h. št. 13). Mešišnikov križ v spomin in osebno zahvalo na srečno vrnitev iz vojne Jožeta Zupančiča sta postavila sedanja gospodarja domačije.« (Meri Razinger – Lenčkova: Znamenja ob poti, Kako so v Javorniškem Rovtu včasih živeli?)

Vaščani so deloma ohranili tudi svojo govorico. Predvsem starejši še govorijo narečje, ki se delno razlikuje od govorice sosednjih karavanških vasi. Sami sebe imenujejo Rotarji, medtem ko se v sosednji Planini imenujejo Rovtarji. Dekleta so še nedavno govorila »na fanta«, danes pa so jim šole v dolini »obrusile« pogovorno moškost. Otroci so svoje starše onikali, danes je to le še redkost. Vpliv dolinskih priseljencev je spremenil nekdanjo veduto, ki je kljub temu, da naselje ni imelo svojega središča in cerkve, imela značaj tipične karavanške vasi, v kateri so odmaknjeni od industrijske doline živeli čvrsti, zdravi, močni in vztrajni ljudje. Naravna dediščina pa privablja številne raziskovalce in ljubitelje, da tu odkrivajo skrivnosti geološke zgodovine in lepote ter bogastvo rastlinskega in živalskega sveta.

VIRI IN LITERATURA:

KONOBELJ, Tone: *Javorniški Rovt*, Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 2004 in 2006.

Tekst je zasnovan na uvodnem tekstu Toneta Konoblja *O Javorniškem Rovtu* ter dopoljen z izbranimi odlomki iz zgodb, objavljenih v knjižici *Kako so v Javorniškem Rovtu včasih živeli?*, (ur. Nataša Kokošinek, Zdenka Torkar Tahir), Jesenice: Ljudska univerza, 2014.

Pogled na Javorniški Rovt z Alničev
(foto Miran Zupančič)

Štefanija Muhar, Marko Mugerli

BLEJSKA DOBRAVA, KOČNA IN LIPCE

V najstarejšem ohranjenem urbarju blejskega gospostva briksenške škofije iz leta 1253 je že omenjena vas Hart, kakor se je v nemščini reklo Blejski Dobravi. Tu je bilo sedem celih in pol kmetij. Sedem kmetij je moralo oddati štirinajst prašičev in sedem ovac. Polovična kmetija pa ni plačevala nobenih dajatev (Gornik, 1967, str. 22).

Vzrok temu je najverjetneje v nedavnem nastanku kmetije. Tudi ostale kmetije so v primerjavi z ostalimi vasmi plačevale relativno majhno obveznost, kar kaže na to, da so se kmetje pravkar naselili in da gre za mlado vas, nastalo na nekdanjem srenjskem pašniku. Po ljudskem izročilu je bil dobravški prostor nekoč zasipska planina. Na južnem delu dobravskega prostora, ki se je imenoval Zgornja Dobrava, je v 15. stoletju imela dva podložnika tudi radovljiška graščina (Pleterski, 1986, str. 82–85). Sčasoma je iz obeh zaselkov nastala ena vas, ki je v prvi polovici 19. stoletja štela 31 hiš (GMJ, arhiv KID, t. e. 13, a. e. 662).

Po vpeljavi splošne šolske obveznosti leta 1774 so dobravski otroci hodili k pouku v Zasip, kjer jih je poučeval domači župnik in kakšen študent. Vendar pa šole niso redno obiskovali, ker niso imeli časa in ker je bila pot čez Hom nevarna. Leta 1887 so se Dobravci odločili, da bodo na prostoru nekdanjega župnijskega hleva sezidali lastno ljudsko šolo. Sprva je poučeval upokojeni župnik Matija Košar, za njim pa Ivanka Simončič. Pri vzpostavljanju šolske mreže je imela velik vpliv cerkev. Cerkvenoupravno so Dobravci sprva sodili v okvir blejske župnije. Cerkev sv. Štefana se prvič omenja v listini iz leta 1414, s katero je cerkev prejela zemljo na Dobravskem polju in mlin na Radovni (Muhar, Debeljak, str. 23).

Leta 1786 je Blejska Dobrava prešla v okvir župnije Zasip, kamor spada še danes. Zaradi oddaljenosti od župnijske cerkve so Dobravci skušali dobiti kakega upokojenega duhovnika. Skupnost je postavila župnišče in mežnarijo. Leta 1801 je za cerkev sv. Štefana Janez Potočnik naslikal sliko Marijinega srca (Bukovič, 1938, str. 109–110). Do večjih sprememb v cerkvi je prišlo še leta 1861, ko je bila podaljšana ob vhodni lopi. Janez

Pogled na Blejsko Dobravo danes
(foto Vitomir Pretnar)

Vurnik starejši, podobar iz Radovljice, je napravil kamnit glavni oltar sv. Štefana (Lavtižar, 1897, str. 135).

Ostane nekdanjega oltarja iz leta 1530 pa so prestavili v kapelo v križišče. Gre za enega od najredkejših reliefov v Sloveniji iz obdobja pozne gotike. Predstavlja Kamenjanje sv. Štefana. Sredi vasi stoji še ena kapela. V njej je kip svetnika Antona Puščavnika. Postavil jo je neki dobravski kmet, ki je imel smolo s prašiči. Vsakič ko je kupil prašiča, mu je ta že naslednje jutro poginil. Ko je dal postaviti kapelo, mu prašič ni umrl. Tretja kapela se nahaja v gozdu nad vasjo. Posvečena je Lurški Mariji. Dala sta jo postaviti domačina v zahvalo za srečno vrnitev od vojakov (Černe, 2008). Na dobravski cerkvi je spominska plošča, posvečena Katri (1799–1873) in Jeri Prešeren (1798–1876), sestrama dr. Franceta Prešerna, ki sta živeli pri Kovaču na Dobravi.

Razglednica
Blejske Dohrave
s cerkvijo sv. Štefana
in Vintgarjem
(fototeka Gornjesavskega
muzeja Jesenice)

»O imenu Kovačevi bi lahko sklepali, da se je njega dni ta rod ukvarjal s kovaštvom. Kovačnica je kasneje postala srenjska last, a so jo Kovačevi odkupili. Poleg hleva, v katerem so redili ovce, prašiče in konja, je bil prostor kovačnice, ki so ga leta 1977 obnovili. Leseno streho so zamenjali z opečnato in prostor preuredili v garažo ... Do prve svetovne vojne so se pri hiši pisali Črne, potem pa Černe ... Spomin mojega starega očeta, ki je bil med drugim tudi porotnik na sodišču, oziroma vedenje o prednikih, sega do leta 1840. Leta 1842 je bil na Kovačevem posestvu rojen Jur Černe. Njegova žena je bila Katra, doma pri Ribiču v Vrbi, nečakinja Franceta Prešerna. Prešernova starejša sestra Mina (1794–1873) je torej imela hčer Katro, ki se je primožila h Kovaču in postala

žena Juriju, s katerimi sta imela pet sinov in dve hčeri. Jur in Katra sta umrla na isti dan. O njunih otrocih pa naslednje: Jurij je odšel v Radovljico, Šimen na Selo pri Bledu, Jakob pa v Ameriko, kjer je leta 1908 pel novo mašo in dal kasneje sezidati izseljensko šolo in cerkev.« (Tilka Klinar: Kronika Kovačevega rodu, Kako so na Blejski Dobravi včasih živeli?)

Iz mrliških knjig blejske in pozneje zasipske župnije lahko ugotovimo, da so ljudi tudi v preteklosti ogrožale nalezljive bolezni. Leta 1797 se je Jakob Ambrožič iz Napoleonovih vojn vrnil domov na Blejsko Dobravo. Prišel je okužen z zelo nalezljivo mrzlico ali neko vrsto gripe. Za gripo sta poleg njega umrla še žena in mama. V okolici Bleda je v letih od 1800 do 1801 razsajala epidemija vročične bolezni ali prisada. Oblast je na Bled poslala deželnega zdravnika in naročila graščinski upravi, da vsak teden pošilja poročilo v Ljubljano (Gornik, 1967, str. 92). Večkrat so razsajale koze. Šlo je za virusno infekcijsko bolezen, pri kateri se bolniku na koži pojavijo lisasti izpuščaji. Pride do vnetja možganov in pozneje do smrti. Koze so na Dobravi razsajale v letih 1798, 1807 in 1813, ko je umrlo šest otrok. Znova so se pojavile leta 1874 in v treh mesecih je umrlo pet ljudi.

Vas so ogrožale tudi naravne nesreče, predvsem visoka voda in zemeljski plaz. Okoli leta 1870 je prišlo do povodnji. Voda je odnašala hlode in les, tako da je bila struga Radovne v soteski zamašena. Na pomoč so morali prihiteti vojaki iz Ljubljane, ki so s topovi razstrelili iz naplavljenega lesa nastal jez. Iz novejšega časa je še živ spomin na zemeljski plaz, ki se je 11. aprila 1975 utrgal izpod Prevoj. Ogromna količina namočene ilovice, pomešane z zlomljenim drevjem in stlačenim grmovjem, se je ustavila ob vznožju tega pobočja. Pri tem je zasulo del ceste z Jesenic na Dobravo in z Dohrave na Poljane. Plaz je pobral dve vodni zajetji. Ljudje so bili brez vode. Ogrožene so bile stanovanjske hiše in pet družin se je moralo izseliti.

Praznovanja in običaji Dobravcev so bili tesno povezani z njihovo najpomembnejšo gospodarsko panogo – kmetijstvom, zlasti z živinorejo. Med najpomembnejšimi prazniki so bili sv. Valentin, ko so Dobravci organizirali romanje v savsko cerkev na Jesenice in prosili za zdravje živine, sv. Jernej, ko so s planine Klek prignali živino, ter sv. Štefan, ko so blagoslovili konje. Za veliko noč so spletli dobravsko butaro – beganco. Bila je spletena iz sedmih žegnanih lesov: češnje, leske, vrbe, dreva, brinja, oljke, bezga in bršljana. Beganca je bila povezana z vitrami –

zvitimi vrbovimi mladimi vejami, ki jim pravijo tudi »trta«. Žegnan les z begance je pomagal odganjati nesreče skozi vse leto. Kadar je grmel in je grozila nevihta, so košček begance privezali na podstrešje, da bi odgnali strelo. Kadar je živina odhajala v hribe na planinsko pašo, so jo položili med hlevska vrata, da so šle krave čeznjo. Kadar je šel konj prvič orat, so ga tudi požegnali. Polja so žegnali na dan Markove procesije. Hodili so čez polja proti Vintgarju (Muhar, Debeljak, str. 32).

Živino so sredi maja gnali na Poljane, potem pa okrog prvega junija na Repečnikov rovt. Ko je tu zmanjkalo sočne zeli, so se odpravili na Klek. Krave s cele vasi, pastirji in majerice so odšle na isti dan. Vsak teden je nekdo iz vasi nesel na planino suho meso, koruzno, pšenično, ajdovo moko, zaseko in sol, domov pa je prinesel maslo in skuto. Planino so najprej zapustili konji, ker so jih potrebovali pri delu na poljih. Na Dobravi so nekdanje imeli veliko konj, štiri ali pet pri vsaki hiši. Ostalo živino so pozneje prignali. Živini so morali pripraviti dovolj stelje in sena. Travo so kosili na Vršah. Košnjo so pred več kot dvema desetletjema opustili (Mugerli, 2008, str. 18–19).

Pri delu na polju so kmetom pomagali kajzarji. Obdelali so jim celo njivo in dobili del pridelka. Na poljih so pridelovali zelenjavo in žito, predvsem pšenico, koruzo ter ajdo. Zrna so nosili v mline na Radovni. Zaradi zaslužka so na Blejsko Dobravo hodili razni mojstri. K hiši je na primer prišla šivilja in ostala na stanovanju toliko časa, dokler domačim ni sešila potrebnih oblek. Dodatni zaslužek jim je pomenilo tudi prevoznništvo ali »furnga«. Dobravci so hodili v oddaljene kraje in domov prinašali raznovrstno blago. Vozili so jeklo, dovažali pa vino (Muhar, Debeljak, 1998, str. 23).

Kmetje so veliko posla imeli z železarskimi obrati na Jesenicah, Javorniku in Radovni. Prodajali so jim drva in oglje. Slednjega so kuhali v gozdovih na Pokljuki in Mežaklji. Za železarske obrate so žgali apno, predvsem na Poljanah. Železarska dejavnost je rezala kruh številnim ljudem, lastnikom pa je kovala dobiček, zato so hoteli odkriti nova nahajališča železove rude. Na hribih Vrše in Boršt je nekaj poskusnih rovov. Ena od teh jam je dobila ime Rudna jama. Ljudje govorijo, da če vržeš kolešček s sukancem na vrhu Vrš, prileti v Rudni jami ven. Starši so otroke strašili, da v njej prebivajo parkeljni. Tudi sami so se jami približali s tesnobnimi občutki. Naredili so križ in hitro šli mimo. Tam je namreč

vodila pot v občino Gorje, kamor je Dobrava včasih sodila (Mugerli, 2008, str. 20).

Turizem na Blejski Dobravi se je začel razvijati konec 19. stoletja, potem ko sta v vintgarsko sotesko nepričakovano zašla gorjanski župan Jakob Žumer ter blejski kartograf in fotograf Benedikt Lergetporer.

Razglednica soteske Vintgar
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Nad videnim sta bila navdušena. Jakob Žumer je sklenil, da bo sotesko naredil dostopno slehernemu človeku. Osnovalec je gradbeni odbor, ki je izpeljal izgradnjo poti. Odprli so jo 26. avgusta 1893 z veliko slovesnostjo in streljanjem z možnarji.

Društvo za dvig turizma na Gorenjskem, ki je imelo sedež na Bledu, je poskrbelo za promocijo soteske. Prišli so turisti, ki so doma pripovedovali o lepotah soteske. Tako so prihajali novi in novi obiskovalci. Na Blejski Dobravi je bilo potrebno razmišljati o turistični ponudbi. Zgradili so hotela Kamenšek in Zajc ter dve gostilni, in sicer Pri Matjanu in Pri Staretu (Mugerli, 2008, str. 21).

Spomini o začetkih turizma so se ohranili v zapisih Sonje Bric: »Moja mati, tako smo klicali mamino mami, Ana Javh, je prva odkrila, da bi se tu dalo tudi kaj zaslužiti. Turistom je v času sezone ponujala razglednice, piškote in malinovec. Prva je leta 1907 z obrtnim dovoljenjem opravljala to delo in to na enem samem stolu. S prisluženim denarjem je pomagala pri gradnji mostu čez slap Šum. Nato je postavila še mizo in začela prodajati tudi vstopnice, ki jih je priskrbelo od banske uprave v Ljubljani. Turistov je bilo veliko, zato je bilo tudi dela in skrbi zadosti. Začela je razmišljati, da bi kupila zemljo in si na njej postavila hišo. Ker je bil na dobravski strani breg pod železnico v lasti železniških oblasti, je mati zaprosila za to zemljo, a so ji prošnjo zavrnil. Ker pa je bil oče takrat zaposlen pri železnici, so mu le dovolili, da na njihovem svetu postavi leseno hišico. V njej si je mati uredila tudi gostišče, kjer je stregla

hrano in pijačo. Vintgar sta obiskala celo jugoslovanski kralj in kraljica, Aleksander in Marija, in posebej pohvalila dobro hrano in postrežbo. Pred vhodom v sotesko pri slapu Šum je materi uspelo kupiti svet. Tam je oče naredil kamnito škarpno, znotraj katere je bil majhen prostor – klet, ki še stoji. Na škarpni je postavil uto – brunarico, da je lahko v njej mati opravljala svojo obrt in prodajala vstopnice, razglednice, piškote in malinovec. Takratno oblast je prosila, da bi smela prodajati še žganje in cigarete. Čeprav ji krajevni ljudski odbor ni izdal dovoljenja, je žganje in cigarete vseeno prodajala. Zaradi tega je bila kaznovana z visoko denarno kaznijo in celo z dvema dnevoma zapora v Radovljici. Kljub temu da je še večkrat prosila za dovoljenje, je bilo vse zaman. A doletele so ju še druge težave.

Ana Javh v Vintgarju
leta 1910
(last Sonje Bric)

Leta 1932 je pogorela lesena hiša. Potem sta na gorjanski strani na svojem svetu, ki meji na električno centralo, zgradila manjšo zidano hišo. Zgoraj sta uredila stanovanjski del, spodaj pa manjše gostišče. Danes hiša še stoji, a je v slabem stanju. V baraki pri slapu Šum je Ana Javh branila svojo obrt do druge svetovne vojne, do leta 1941, ko so ji Nemci prepovedali, da bi se zadrževala v baraki. V času vojne tudi turistov skorajda ni bilo. Ko pa je leta 1945 nastopila svoboda, so se obiskovalci Vintgarja spet pojavili, mati pa je ponovno začela opravljati svojo obrt. Turisti iz cele Jugoslavije so se pripeljali z vlakom do postaje Dobrava-Vintgar in šli od tam peš v sotesko Vintgar. Ker takrat mati ni več zmogla sama vsega dela, sva ji pomagala z očetom. Stanovali smo v Zajčevi hiši na Dobravi. Turisti so vsi zgovorni in glasni kar drveli mimo nas. Z očetom sva jih vsakokrat prehitela, da sva jim lahko prodala vstopnice. Mati

je prodajala razglednice, piškote in malinovec v brunarici, kjer so gostje na klopeh ob mizah za kratek čas lahko posedeli.

Krajevni ljudski odbor je začel preganjati privatne obrti. Materi so poslali zahtevo, naj se umakne in preneha z delom. Enako je zahteval tudi okrajni ljudski odbor v Radovljici. KLO Jesenice pa je na dobravski strani pred slap Šum postavil svojo barako, kjer je posle opravljala Anina hči oziroma moja teta Angela Markun. A ker je bilo obiskovalcev dovolj, je bilo za obe dosti dela.

Leta 1946 se je na železniški postaji Dobrava-Vintgar ustavil Modri vlak, ki je iz Beograda pripeljal visoko državno delegacijo z Maršalom. Skozi vas so šli peš v Vintgar. Tito je bil zelo prijazen in tudi z materjo sta se dobro ujela. Povedala mu je, da ima le 50 metrov stran hišo na samem, mu dala ključ in dovolila, da mu v njej lahko pripravijo žgance in njeno kozje mleko. Razkrila mu je tudi težave, ki jih ima z oblastjo. Tito ji je obljubil, da ji bo pomagal. Po pojedini so se odpravili v sotesko, kjer sem Titu prodala vstopnico. Vzel jo je, me pobožal po licu in mi plačano, neprepognjeno vstopnico položil nazaj v dlan. Veliko let sem jo hranila kot spomin na Tita. Avgusta naslednje leto je Modri vlak spet ustavil na Dobravi in pripeljal visoko delegacijo s Titom. Zgodba z žganci in kozjim mlekom se je ponovila. Mati je predsedniku države potožila, da ji okrajna oblast ne da miru, da tukaj dela že 40 let, da je stara 77 let in da živi od zaslužka petmesečne sezone, da redno plačuje vse davke in da mora denar zaslužiti za razglednice in za vse, kar ponudi gostom. Tito ji je lastnoročno napisal potrdilo – dovoljenje za dosmrtno opravljanje obrti, če bo seveda zmogla.

V letu 1947 je bil pred prihodom Tita prehod skozi sotesko obnovljen. Mati je dobila nagrado 500 dinarjev za več kot 1000 prodanih vstopnic v enem mesecu. Novembra istega leta je dobila obrt – branjarija tudi priznanje za 40 let dela s turisti, enake denarne nagrade za več kot 1000 prodanih vstopnic na mesec pa še julija in avgusta leta 1950. Ko je bilo sezone konec, so ji povišali davek tako zelo, da bi morala plačati več, kot je zaslužila v petih mesecih. Ko se je v naslednjem maju začela nova sezona, smo mater 30. maja 1951 našli umorjeno v njeni hiši. Morilec ji je napolnil usta s 'kolofonijo' (smolnatim prahom) in vse razmetal. Očitno je bilo, da je iskal Titov dokument in denar. Domači smo kaj hitro določili osumljenca za to dejanje, saj je večkrat nadlegoval mater, naj zaposli kot pomočnico še njegovo ženo. Tega si ni mogla privoščiti, saj z vstopnino, razen treh izplačanih nagrad, praktično ni nič zaslužila. Midva z očetom sva ji pomagala zastonj. Oče je bil zaposlen v železarni in

delal popoldan, sama pa sem obiskovala jeseniško gimnazijo. Vlaki so izletnike večinoma pripeljali dopoldan. Največ dela je bilo prav med počitnicami. Mati je torej delala iz dobre volje in veselja do turistov in za golo preživetje. Z očetom sva bila v Vintgarju le krajši čas, ne več kot dve uri na dan. Za nagrado pred odhodom je oče popil kakšen 'šnopček', meni pa je kupil malinovček. Denar za posladek pa sva dobila tako, da sem v soteski poiskala čiste in nezmečkane vstopnice ter jih ponovno prodala.

Sedaj pa nazaj k osumljencu. Opraskan je bil po obrazu in rokah. Svoj sum smo javno povedali. S sodišča v Radovljici je prišlo vabilo za vso odraslo 'žlahto', saj je osumljenec sorodnike tožil. Na sodišču pa obravnave ni bilo, ker je sodnik izjavil, da je osumljeni tožbo umaknil. Nikoli ni bil kaznovan. V nas pa je ostalo trdno prepričanje, da nam je prav on vzel našo mater. Kasneje Krajevni ljudski odbor Zasip ni več nikogar zaposlil na to delovno mesto v soteski Vintgar.« (Sonja Bric: Vintgar, Kako so na Blejski Dobravi včasih živeli?)

Največ turistov je prihajalo z vlakom. Blejska Dobrava je železniško povezavo dobila z bohinjsko progo leta 1906. Med bolj zahtevnimi deli trase je bila soteska Vintgar. Treba je bilo zgraditi predor in most. Slednjega so sestavili iz kamnitih blokov. 33 metrov nad globino reke so postavili mogočen obok. Gradnja je zahtevala veliko naporov, saj so se tla med mostom in predorom pogrezala. Na Dobravi so postavili železniško postajo, ki je dobila ime po znameniti soteski (Mugerli, 2008, str. 21).

Za potrebe gradnje železniške proge so v Vintgarju postavili elektrarno. Njeni načrtovalci so v bližini kamnitega mostu predvideli odvzem

vode, ki bi potem po cevi pritekla na turbine centrale. Projekt so izvedli leta 1903. Po izgradnji železnice je elektrarno v Vintgarju kupila Kranjska industrijska družba, ki je električni tok potrebovala v jeklarski industriji. Električna ni bila namenjena širšemu prebivalstvu (Mohorič, 1969, str. 385–395).

V času prve svetovne vojne so na Blejski Dobravi zgradili tovarno elektrod, ki so jih potrebovali v kemični in jeklarski industriji. Od Kranjske industrijske družbe je izgradnjo zahtevala avstrijska vojska. Tovarno so zgradili največ z ruskimi in italijanskimi vojnimi ujetniki, ki so bili tudi zaposleni v obratu, dokler ni bilo dovolj domačih delovnih moči. Tovarna je začela obratovati 8. decembra 1917. Istega leta je vas doletela še ena velika sprememba. Iz elektrarne na Završnici so napeljali elektriko. Sprva je bila namenjena predvsem za razsvetljavo, potem pa tudi za električne slamoreznice, cirkularne žage, mlatilnice in mline (Brate, 1991, str. 37).

Ob koncu vojne je v nekaterih državah prišlo do neredov. Revolucija je najprej zajela Rusijo, ki se je sprevrgla v krvavo državljansko vojno. Tudi po njenem koncu je vladala negotovost pred Stalinovimi čistkami. Za svoje življenje se je zbal tudi general Aleksej Ivaščenko. Pobegnil je iz države in pot ga je okoli leta 1928 pripeljala na Blejsko Dobravo. Začel je izdelovati delavsko zaščitno opremo. Posebno kvalitetne so bile zaščitne cikle, ki so jih nosili plavžarji v tovarni KID (Žerjav, 1991, str. 149).

Ob koncu prve svetovne vojne pa ni bilo napeto samo v Ivaščenkovi domovini, ampak tudi v večnacionalni avstro-ogrski monarhiji.

Tovarna elektrod na Blejski Dobravi (fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Blejska Dobrava konec prve vojne (fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Popolnoma je razpadla. Med nekdanjimi sodržavljani se je razvnel boj. Najhuje je bilo tam, kjer se nacionalne meje niso pokrivalo z deželnimi mejami. Tako je bilo tudi na Koroškem. V mislih, da je vojne konec, se je Simon Sodja vračal domov na Blejsko Dobravo. Bil je vesel, da bo spet videl domače. Na Koroškem pa se je njegova vožnja z vlakom končala. Pridružil se je fantom, ki so se borili za slovensko stvar. Imel je možnost spoznati generala Rudolfa Maistra. Simon je leta 1998 postal častni občan občine Jesenice. Leta 1999 ga je predsednik republike Milan Kučan odlikoval z zlatim častnim znakom svobode Republike Slovenije. Bil je poslednji Maistrov borec. Dočakal je 102 leti (Klinar, 2000, str. 155–158).

Predvsem zaradi nove tovarne se je število prebivalcev na Blejski Dobravi povečalo, kar se je poznalo tudi v šoli. Ta je bila z eno učilnico premajhna za vse otroke, ki jih je bilo leta 1925 že 68. Sprva so prostorsko stisko reševali s celodnevnikom poukom. Novo šolo so odprli leta 1934. Vodil jo je Ivan Laharnar. Pomagala mu je Antonija Kalčič – Koničeva z Dobrave, pozneje pa Božena Smole.

Pred novo šolo na Blejski Dobravi, foto Ivanka Klinar
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Tovarno elektrod je od samega začetka vodil Karel Becker, ki je imel prvi avto v vasi. Avto je imela še pridelovalka semen Angela Markun, ki se ji je večkrat pokvaril in se je zato vračala s konjsko vprego.

Tehnični kader tovarne elektrod je živel v razkošnih stanovanjih. Delavci so si po večini postavili manjše hiše v okolici tovarne. Delavska

stanovanja so uredili v hotelu pri Zajcu. V enem od njih je stanovala tudi družina Sonje Bric. O bivanju v nekdanjem hotelu je zapisala: »Naša hiša, nekoč hotel Zajc, še stoji, a je precej spremenjena. Čisto preurejena sta tudi dvorišče in okolica. Hotel je bil sezidan, ko je bila vas Dobrava še zelo slabo poseljena in so se tu še razprostirali blejski pašniki. Za blejske turiste sta bila v bližini cerkve zgrajena kar dva hotela. Hotel Zajc so postavili pred in hotel Kamenšek zraven cerkve. Na koncu vasi, na polju, je železarna KID Jesenice – Fužine zgradila še večjo dvonadstropno hišo, ki smo jo imenovali 'Ta nova hiša'. V njej so bile sobe za tovarniške delavce. Oče je dobil delo v železarni in sobo v 'Ta novi hiši' leta 1921. Železarna je omenjena hotela preuredila za stanovanja svojih delavcev. Ti so lahko bivali v njih le toliko časa, dokler so bili zaposleni. Če so z delom prekinili ali se upokojili, so se morali izseliti.

Leta 1937 smo se vselili v 'našo hišo', kjer je bilo 13 strank. V času moje mladosti so v pritličju živele družine Stopar, Borovnik, Sodja, Maček, Fleis in Mulej; v prvem nadstropju Filej, Fantur in Kleindinst ter v drugem nadstropju Perhaj, Zrim, Smukavec in Povšin. Družine so štejele štiri in več članov in imele dva prostora, kuhinjo in sobo. V prvem nadstropju so bila tri bolj razkošna stanovanja s tremi prostori. Vhod v stavbo oziroma v vežo je bil eden. V pritličju se je prišlo le do enega stanovanja iz veže, v ostala pa z dvorišča naravnost v kuhinjo. Spodnji stanovalci so imeli v mali veži skupni lijak z vodo in dve stranišči na štrbunk, do katerih se je prišlo z dvorišča. V prvem in drugem nadstropju sta bila v veži skupno stranišče in lijak. Ker je voda skoraj vsako zimo zmrznila, smo hodili po vodo z emajlirano kanglo do korita ob cesti, ki je stalo med Čopovo in Golobovo kmetijo. Skozi skupne veže smo se vzpenjali v nadstropja po lesenih stopnicah z lepo oblikovano leseno ograjo. Iz veže se je prišlo naravnost v kuhinjo.

Naša družina je stanovala v drugem nadstropju, kjer je bil strop zaradi strehe znižan. Pod njim sta bili dve manjši okni in na drugi, vzhodni steni še dve večji okni. Zaradi vseh oken in vrat tako ni bilo možno ob stene postaviti mize, omare ali drugega večjega kosa pohištva. V kotu kuhinje je stal železen štedilnik na visokih nogah z vratci za nalaganje drv ob strani. Zgoraj na plošči so dve odprtini pokrivali po trije 'rinčki', da so jih pri kuhanju lahko odmikali. Na drugi strani je imel štedilnik še pečico in kotliček s pipico za gretje vode (predhodnik bojlerja). Štedilnik je služil za kuhanje hrane ljudem in živalim, kuhanje perila, peko kruha in peciva ter sušenju sadja in perila. V kuhinji smo imeli jedilnico, pralnico, kopalnico, se učili, pisali naloge ... Soba je bila zelo

majhna. V njej je stala verjetno še kot hotelska zapuščina lepa, visoka železna peč. Ker ni bila nikoli zakurjena, je bila le v napoto.« (Sonja Bric: Naša hiša »pri Zajcu«, Kako so na Blejski Dobravi včasih živeli?)

Območje v okolici tovarne so poimenovali Črna vas. Iz tovarniškega dimnika se je namreč valil črn dim. Tudi delavci niso bili nič lepši. Pri mletju surovin, mešalnikih in žarilnih pečeh se je sproščalo veliko prahu ter dima. Delavci so zato prihajali iz tovarne črni. Kranjska industrijska družba je leta 1936 tovarno zaprla. Del strojne opreme je prenesla v novo šamotarno na Jesenicah. Nekateri delavci so dobili delo na Jesenicah in Javorniku (Mohorič, 1970, str. 29). Socialno stisko je ublažilo Konzumno društvo, ki je bilo ustanovljeno leta 1928 kot podružnica Konzumnega društva na Jesenicah. Društvo je odprlo svojo prodajalno, v kateri so delavci lahko ceneje kot v ostalih trgovinah kupovali najnujnejša živila. Ljudje so jo klicali »Rdeči konzum«. (Muhar, Debeljak, 1998, str. 25).

»Na Dobravi so bile tako v letih pred drugo svetovno vojno tri trgovine: poleg Konzuma še Matjanova z gostilno, kjer je kot gospodinja delala sestrična mojega očeta, zato sem raje tja hodil po bonbone, če sem le dobil kaj drobiža, in mala trgovina Pri Botrci, v zadnji hiši pred podvozom v smeri današnjega pokopališča, ki jo je vodila neporočena ženska. Kadar je bilo v naši trgovini več dela, je mami pomagal oče, ki je napolnil velike predale z različnimi vrstami moke in sladkorjem. Vse blago se je sproti tehtalo, kupci pa so prinesli s seboj bele platnene vrečke. Na vasi ni bilo velike izbire, a za takratne razmere je ponudba zadostovala. Poleg špicerije je bilo v prodaji še nekaj tekstila, blago za perilo, predpasnike in srajce. Mama, ki je bila šivilja, je tudi kaj sešila, če je le imela čas. Trgovina, ki je pokrivala bolj kmečki del vasi, je delovala tudi v vojnem času. Takrat je bila roba iz skladišča na Jesenicah prepeljana po železnici. Med vojno, ko je bilo maslo glavna maščoba, smo ga otroci nosili rednim strankam tudi ob nedeljah.« (Andrej Pikon: Trgovina in obrt na Blejski Dobravi, Kako so na Blejski Dobravi včasih živeli?)

Takratnega skromnega načina življenja sta se spominjali Roza Kokalj in Ana Stopar: »Ko se je mama Katarina Hudovernik poročila s Štefanom Razingerjem, po domače Čopovim, se je le ta priženil k Pngvavovim. Živeli so v skromni, iz lesenih brun narejeni hiši. Rodilo se jima je devet otrok. Pri hiši smo imeli kravo in nekaj prašičev, kasneje tudi nekaj backov. Tako je bilo pri hiši mleko, meso in volna. Ko smo imeli kolone, je prišel pomagat Čopov boter. Najstarejša hči Ana je vse pripravila, boter pa je prašiča zaklal.

Če je imel čas, je naredil še klobase ... Ob hiši je bil zelnik, kjer smo si pridelali zelenjavo. Imeli smo še njivo, kjer smo posadili pšenico, ječmen, ajdo in koruzo – turščico. Spominjam se, kako smo 'majli turšco' na skednjih okoliških kmetij. Bilo je 'fletno'. Ženske smo se posedle v krogu in poleg dela klepetale in pele. Moški so pletli kite. Ko smo končali, smo 'turšco' znosili na podstreho in jo tam obesili, da se je sušila. Potem so pripravili hrano, da smo skupaj jedli ... Moko smo mleli v mlinu in bilo jo je dovolj za nekaj pek kruha. Ko jo je zmanjkalo, smo jo šli kupit na Dobravo k Matjan ali k Botrci, ki mi je zmeraj dala bonbon za povrhu. Tudi Matjanova mama mi je kaj dala, ker me je imela rada. Obleko smo šivali doma. Ana se je naučila šivati pri Čopovi tetki. Teta jo je naučila tudi plesti, Ana pa je učila nas. Tako smo pozimi pletli nogavice, rokavice in puloverje. Brat Janez je znal šivati copate. Podplat je zašil na roko, zgornji del pa na mašino. Čevljev majhni otroci nismo imeli. Prve čevlje sem dobila pri devetih letih, do takrat pa sem hodila bosa. Spominjam se, kako ponosno sem šla prvič obuta k maši. Na 'šteri' smo večkrat imeli tudi 'šuštarja' Lojza, ki je ležal pri peči. Za prenočišče in hrano nam je popravil čevlje. Ko je vse popravil, je šel pa drugam.

Po pripovedovanju najmlajšega sina Štefana so imeli ata poseben odnos do čebel in tudi do strdi. Strd je morala biti v očetovem času spravljena, da se z njo ne bi delalo preveč potratno. Ostati je morala za zimo. Z medom so hranili čebele, ker sladkorja ni bilo. Največ medu so ata 'pošenkali' ali dali za protiuslugo. Prodajali ga niso nikoli. Zmeraj je bilo treba poskrbeti, da je nekaj medu ostalo, saj se je lahko primerilo, da ni bilo dobre letine. In če so ata poprosili za med, kadar ga ni bilo več dosti, jim je vedno odgovarjal: 'To moram pa v Kovoret peljat.' (Tam je stal namreč čebelnjak.) Nekoč je pripeljal domov cel lonec strdi in rekel: 'Sedaj se pa lahko do sitega najeste!' Ker smo bili večkrat lačni kot siti, se nam je ta dogodek še posebej vtisnil v spomin.« (Roza Kokalj, Ana Stopar: Pngavova družina, Kako so na Blejski Dobravi včasih živeli?)

Takrat so bila stranišča lesena in ločena od hiše. Domačin Miro Svetina je zapisal anekdoto o stranišču: »Pobalini so Merklovo stranišče s koreto odpeljali pred vrata Bancejevih na klancu. Ko je hotel Bancejev Tonček na šiht, je namesto na cesto stopil v stranišče. Od jeze ga je s krampom razbil. Merklov ata je po vasi spraševal, če je kdo videl njihovo stranišče. Ko je prišel do Banceja, je lahko pobral le še pante.«

Na Blejski Dobravi je delovalo več športnih in kulturnih društev. Športniki so se lahko pridružili Sokolom ali pa Vintgarju, ki je bila podružnica jeseniške Svobode. Sokolsko društvo je za šolo zgradilo igrišče. Temu prostoru še danes starejši rečejo Na sokolskem.

Iz vrst Svobode je izšel eden najboljših dobravskih kolesarjev Ivan Valant, ki je nastopil tudi na olimpijskih igrah v Berlinu leta 1936 (Dežman, 1985, str. 124, 133). Ivan Valant se je na kolesarsko tekmovanje v Francijo odpravil kar s kolesom, ker za vlak ni bilo denarja. Odličen kolesar je bil tudi njegov sin Janez. Na Valantovo pobudo so v Lipcah na zemljišču Albina Jakopiča – Stojana zgradili smučarsko skakalnico.

Za kulturni utrip vasi so poskrbeli v knjižnici in gasilskem domu. Knjižnico je ustanovil Aleksander Ivaščenko v hiši pri Valantu, v gasilskem domu pa je po ukinitvi Svobode v času šestojanuarske diktature deloval tamburaški orkester. Njegovi člani so inštrumente izdelali sami.

Gasilska četa pred domom na Blejski Dobravi
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

14. aprila 1941 je vas zasedla italijanska vojska, ki je čez nekaj dni oblast prepustila Nemcem (Muhar, Debeljak, 1998, str. 26). Kmalu so se začele aretacije zavednih Slovencev in njihov izgon v Srbijo. Izgnali so tudi učitelja Ivana Laharnarja z družino. Na dobravski šoli so nastavili nemške učitelje. Pouk je bil izključno v nemškem jeziku. Ob vsaki slovenski besedi so bili otroci tepeni po prstih. Nemci so na Gorenjskem, Štajerskem in Koroškem uvedli prisilno mobilizacijo. V nemško vojsko je moralo triindvajset dobravskih fantov.

Že kmalu po okupaciji so se po gozdovih Pokljuke, Mežaklje, Golice in Stola začele zbirati skupine oporečnikov. Glavna tarča odporneškega gibanja so bili prometni in industrijski objekti. Ena od prvih akcij je bila porušitev električnega droga visoke napetosti na Lipcah. Po vojni so se tega dejanja spominjali 28. avgusta, na dan krajevne skupnosti Blejska Dobrava. Leta 1943 je okupator začel z drugim valom izseljevanja. Na udaru so bile predvsem družine talcev, partizanov in dezertarjev iz nemške vojske. Odpeljali so jih v delovna taborišča.

Spomin Rozalije Radelj na drugo svetovno vojno: »Med izgnanimi je bila tudi družina Rozalije Radelj. Doma je bila iz hiše pri Legatu, ki naj bi bila najstarejša na Blejski Dobravi. Ljudje govorijo, da je hiša že tako stara, da pod njo voda teče. Rozalija se je rodila leta 1933 na Blejski Dobravi v revni družini. Pri hiši so imeli le dve kravi. V službo je hodil samo oče in z železniško plačo težko preživljal petčlansko družino. Mati je morala biti ves čas doma ob bolni sestri. Imela je božjastne napade. Bolezen se ji je pojavila po cepljenju proti črnim kozam. Najstarejši izmed otrok je bil brat Franc. Med vojno so ga vpoklicali v nemško vojsko, vendar je prebegnil k partizanom. Nemci so aprila 1943 prišli po družino. Natrpali so jo v živinski vagon in odpeljali na grad Goričane. Tam so doživljali pravo kalvarijo. Ležali so na mrzlih tleh. Vse polno je bilo bolh. Hrana je bila pičila in slaba.

Mlada Zala se je pogovarjala z otroki izven ograje. Nekega dne je to opazil stražar. Mislil je, da je Zala dala otrokom list papirja. Zato jo je potegnil za kito in jo brcnil tako močno, da je odletela več metrov proč. Tudi njeno mater je doletela huda in ponižujoča kazen. Brez krpe, samo z golimi rokami, je morala štirinajst dni čistiti stranišče. V Goričanah so bili mesec dni. Potem so jih odpeljali v Neutting na Bavarsko. Nastanili so jih v tamkajšnji samostan. Bavarci so prihajali v taborišče iskat delovno moč. Nekega dne je v taborišče prišla fina gospa iz bližnjega mesteca Altötting. Za svoje majhne otroke je potrebovala pestunjo. Zali se je nasmehnilo lepše življenje. Gospa Omika in njeni so jo sprejeli za svojo. Ko je Zala zaslužila nekaj denarja, si je najprej zaželela sladoled, ki ga še nikoli ni jedla. Stalno so morali bežati v zaklonišča. Zračni napadi so postajali vse pogostejši.« (Mugerli, 2008, str. 46–47).

8. februarja 1945 je postala tarča zračnega napada Blejska Dobrava. Na debeli četrtek popoldne je priletelo letalo v nizkem letu po dolini proti Jesenicam. Kmalu je zaokrožilo in pri povratku odvrгло nekaj bomb. Cilj napada je bila morda železniška postaja, kjer so imeli Nemci postojanko.

Postaje niso zadele. Poškodovani so bili tiri, ena kretnica je padla na Sodjevo – Mentnovo hišo in jo kar precej poškodovala. V bližini postaje sta bili porušeni dve hiši – Staretova in Režkova ter zunanje stopnišče šole. Poškodovane so bile tudi druge hiše v bližini postaje in železniške proge. Ob bombardiranju je bila ubita štiriletna deklica Anica Potokar, ki je bila na cesti pred Staretom. Hudo je bil ranjen Jožef Sodja – Merkelnov, ki je peljal drva v šolo. Ubilo je njihovo kobilu, žrebe je bilo težko ranjeno, tako da so ga morali usmrtiti. Dobrava je bila bombardirana še 18. februarja in 4. marca 1945 ter večkrat obstreljevana z mitraljezi. Ob enem takem obstreljevanju je zagorela Sodjeva – Joževčeva hiša, vendar so požar hitro pogasili. Po prvem bombardiranju ni bilo več pouka (Pikon, 2004, str. 141–142).

Po drugi svetovni vojni so obnovili šolo in v njej leta 1963 odprli otroški vrtec, ki je dobil ime po padli partizanki Ivanki Krničar s Kočne. Prvi otroci so bili še brez igrač. Igrali so se s preprostimi rečmi. Tako so na primer tekli v vrečah, hodili na sprehode po domačijah (Mugerli, 2008, str. 49). V šoli je prostore dobila knjižnica, ki je bila pred tem v nekdanji vili direktorja tovarne elektrod ob železniški progi. Knjižničar Alojz Aleš je vodil evidenco izposojenih knjig in prejemkov, denar pa oddajal v matično knjižnico na Jesenice. Nasledila ga je Tatjana Srpčič. Svojega dela v knjižnici se takole spominja: »3. junija 1961 sem prevzela knjižnico. Ker smo stanovali v vili, me je mama nagovorila, naj prevzamem skrb za knjižnico in tako sem pričela delati kot knjižničarka. Primopredajo je zame podpisal oče, ker še nisem bila polnoletna. V inventarni knjigi, ki sem jo prevzela od predhodnika, je bil popis 492 knjig, ki jih je tedaj hranila knjižnica. Po vzoru predhodnika sem še naprej vodila evidenco izposojenega gradiva in prejemkov, denar pa mesečno oddajala v matično knjižnico na Jesenicah. Žigi Ljudske knjižnice Jesenice in podpisi knjižničarjev pričajo o rednih kontrolah poslovanja. Ob mesečnih obiskih na Jesenicah sem vzela s seboj tudi kovček, v katerem sem prenašala knjige, ki sem si jih na Jesenicah izposodila za podružnico na Blejski Dobravi. V kovčku sem nosila največ dvajset knjig, saj sem na Jesenice hodila peš. Knjižnica je bila odprta dvakrat na teden, ob ponedeljkih in četrtdkih, od 16. do 18. ure. Največ se je bralo pozimi, ko smo izposodili največ knjig. Najboljša bralca sta bila zeliščarica Angela Markun in njen mož, Justin Škarja. Prebrala sta vse knjige, vključno s tistimi, ki smo si jih izposodili na Jesenicah. Zelo zavzeta bralka je bila tudi gospa Gregorčičeva, ki

je živela sama na koncu vasi. Tudi med mladimi je bilo nekaj strastnih bralcev, med katerimi je prednjačil moj bodoči mož. Redno je prihajal v knjižnico in tu po uro ali dve bral. Včasih sva rekla besedo ali dve o vsebini knjige in tako naju je knjižnica usodno povezala za vse življenje.

Ker sem želela urediti poslovanje, sem napisala pravila, po katerih naj se ravna izposojevalec knjig. Ta so visela na vratih omare s knjigami. Že v uvodu je bil bralec seznanjen z vrednostjo knjige in opozorjen na primeren odnos do nje. Ob prvi izposoji je plačal izposojevalni list in izkaznico, ob vsakokratni izposoji pa poravnal še izposojevalnino. Tudi podaljšanje izposoje je bilo potrebno doplačati. Če je bralec prekoračil izposojevalni rok, je moral plačati dvojno izposojevalnino. Najprej je sledil opomin, nato pa še denarna kazen. Za izgubljeno knjigo je bilo potrebno plačati vrednost knjige s pribitkom 30 odstotkov izposojevalnine. V primeru poškodbe je moral bralec plačati popravilo. Knjige sta popravljala moj oče in brat.

Največ članov je bilo včlanjenih v knjižnico leta 1964. Približno v tem času smo knjižnico preselili v šolo na Blejski Dobravi. Po smrti učitelja Franceta Brenka, brata pisateljice Kristine Brenkove, smo knjižnico preselili v njegovo sobo na podstrešju. V šolskih prostorih je bila knjižnica obiskovalcem lažje dostopna kot v vili, do katere je bil dostop preko železniške proge. S tem je bilo najverjetneje povezano tudi veliko število članov. Ko sem se leta 1965 zaposlila, smo knjižnico zaprli.« (Tatjana Srpčič: Bila sem knjižničarka na Blejski Dobravi, Kako so na Blejski Dobravi včasih živeli?)

Kulturni utrip vasi so popestrili gledališčniki, tamburaši in pevci. Vaško amatersko gledališče je delovalo v dvorani TVD Partizan. Od leta 1950 do 1965 je v gledališču igrala Marija Rekelj. Leta 2009 je o tem obdobju zapisala: »Spominjam se, da je vse igre režiral Lado Štubelj, ki je takrat služboval kot načelnik železniške postaje na Blejski Dobravi. Soigralci, katerih se še spominjam, pa so bili: bratje Aleš, Alojz in Anton Arh, Marjan Družnik, Alojz Ozebek, Franci Zupan, Marica Čop, Marjana Ravnik in Jolanda Strugar. Gostovali smo po gorenjskih vaških odrih. Spominjam se gostovanja na Lancovem, ko je bila kulturna dvorana ob našem nastopu skoraj prazna, ker je ravno tisti dan v Radovljici igral ansambel Avsenik. Bili smo tudi v bohinjki Srednji vasi. Po večerni predstavi smo morali počakati do jutra, da smo se z lokalnim avtobusom odpeljati na jutranji vlak, saj posebnih prevozov takrat še ni bilo. Imeli pa smo veliko volje, pripravljenosti za sodelovanje in požrtvovalnosti za prostovoljne dejavnosti, kar nam je prinašalo veliko veselja

in zadovoljstva.« (Marija Rekelj: Spomini na vaško amatersko gledališče, Kako so na Blejski Dobravi včasih živeli?)

Prizor iz igre
Pogumni Tonček
leta 1960
(last Marije Rekelj)

Tamburaški orkester je vrsto let vodil Jakob Jakopič, ki je bil tudi na čelu Pevskega društva Vintgar. Napisal je več kot dvesto priredb in igranja na tamburice naučil več kot šestdeset učencev. Za svoje delo je prejel občinsko priznanje in Čufarjevo plaketo (Mugerli, 2008, str. 50). Tradicijo pevskega društva ohranja kvintet Vintgar, ki je prepoznaven na zborovskem zemljevidu Slovenije.

Tamburaši
16. oktobra 1953
(fototeka
Gornjesavskega
muzeja Jesenice)

Majda Rebernik je leta 2009 zapisala pripovedovanje Tatjane Srpčič o njenem očetu Jakobu Jakopiču in tamburaškem orkestru: »*Moj oče Jaka Jakopič je bil pri vojakih s Pikonovim Mirkom, kjer so takoj opazili, da sta mladeniča glasbeno nadarjena, zato so ju poslali v glasbeno šolo v Zagreb. Oče ni dolgo vzdržal, ker je imel preveliko domotožje, zato se je kmalu vrnil domov in nekaj časa vodil tamburaški orkester, ki se je skupaj s pevskim društvom, v strahu, da bi oblast zaplenila imetje društva, priključili Gasilskemu društvu Blejska Dobrava. Od leta 1935 do 1939 je tamburaški orkester vodil Ludvik Ambrožič. Do osvoboditve leta 1945 je bil v glavnem 'kulturni molk', čeprav najbolj vztrajni inštrumentov nikoli niso postavili v kot. Dobravski tamburaški orkester je vadil in nastopal z ročno izdelanimi inštrumenti. Največ zaslug za 'domačo proizvodnjo' sta imela Blaž Ambrožič in Edvard Fülle ... Po vojni je začel oče delati z vso vnemo. Zbral je delavsko mladino in ustanovil tamburaški orkester, ki je štel 20 do 30 članov. V nekem obdobju je dirigiral celo dvema orkestroma: starejšim članom in mladinski sekciji. V orkestrih se je zamenjalo veliko generacij, oče pa je vztrajal do leta 1963. Notno gradivo je zbiral sam. Takrat not ni bilo mogoče dobiti, zato jih je za vse instrumente v orkestru priredil kar sam: za bisernico, kontrašico, brač I, II in III, bugarijo I in II, čelo – brač in berdo. Gradivo je zbiral iz pesmaric za pevske zборе, notnih gradiv za harmoniko, klavir, kitaro, pa tudi za violino, ki jo je igral tudi sam ... Njegovi prijatelji so znali povedati, da je poleg notnega materiala sam nabavljala tudi strune, skrbel za popravila inštrumentov in še kaj.*« (Majda Rebernik: Jaka Jakopič in tamburaški orkester, Kako so na Blejski Dobravi včasih živeli?)

Uredili so tudi športne poligone za vadbo v različnih disciplinah. Za šolo je bilo igrišče za odbojko, v Lipcah skakalnica, na poljanski strani in iz Vršč do obrata Cokla sta bili smučarski progi. Pri vadbi je nekaj let sodeloval Ciril Praček, legenda slovenskega smučanja. V alpskem smučanju sta bili uspešni Petra Robnik in Maruša Ferk, v skokih Nejc Frank. Nekateri Dobravci so tekmovali tudi v divji hokejski ligi. Na eni od tekem je nevarno poškodbo dobil vratar Rudi Knez. Zaradi strele v vratno žilo je komaj preživel. V veslanju so tekmovali Luka Pristov, Tomaž in Igor Černe (Svetina, 2009, str. 35–38).

6. septembra 1945 je bila Blejska Dobrava z novo upravno-teritorialno razdelitvijo izločena iz gorjanske in vključena v jeseniško občino. Jesenice so se po vojni hitro širile. Mestno pokopališče na Plavžu je bilo premajhno. Od leta 1960 večino mrtvih z jeseniškega območja pokopujejo

na pokopališču na Blejski Dobravi. Leta 1975 so začeli z izgradnjo mrliških vežic, ki so jih dokončali v dveh letih. Pokopališče je lepo urejeno in ga krasijo relief Jaka Torkarja ter številni nagrobni spomeniki. En spomenik je postavljen v Vršah in spominja na helikoptersko nesrečo, v kateri so 2. novembra 1984 umrli pilot Gorazd Šturm, alpinisti Aleš Kunaver, Toni in Erika Hiebeler.

Relief akademskega slikarja in kiparja Jaka Torkarja v mrliških vežicah na Blejski Dobravi
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Soteska Kavčke pri Mostah leta 1935
(last Tine Avsenik)

Po drugi svetovni vojni si je državna gospodarska politika zadala cilj, da bi bili njena energetska oskrba in kovinskopredelovalna industrija neodvisni od uvoza. Zaradi tega je v prvi petletni program uvrstila izgradnjo elektrarn, železarskih in jeklarskih obratov. V tem času so zgradili hidroelektrano Moste. Spremenili so podobo ožine pod dobravskimi polji, ki jo domačini imenujejo Kavčke ali »U stan«. Odstranili so visečo brv, ki je povezovala oba bregova Save.

»V letu 1952 so bila dela na pregradi zaključena. Cesta je povezala levi in desni breg Save, prejšnja viseča brv pa je ostala le v spominu redkih domačinov. V pobočju nad Savo so še vidne geološke vrtine, iz

katerih so geologi odkopavali vzorčni material. Žal pa je izginilo domovanje kavk v stenah nad Savo, po katerih so Kavčke dobile svoje ledinsko ime.« (Anda Bernard: Kavčke v letih od 1946 do 1952, Kako so na Blejski Dobravi včasih živeli?)

V naslednjem obdobju je država podprla odpiranje manjših industrijskih obratov na podeželju. Na Blejski Dobravi so obnovili proizvodnjo zaščitnih cokel in rokavic. Sprva je obrtno podjetje Cokla obratovalo v več najetih hišah, po letu 1958 pa v novih prostorih. 1. avgusta 1970 je Iskra Elektromehanika iz Kranja odprla tovarno Telefonski elementi Blejska Dobrava. Delo je dobilo več kot sto delavcev, predvsem žensk. Izdelovali so predvsem telefonske centrale in relejne enote. Z razpadom države in izgubo trga sta podjetji zašli v težave ter prenehali z obratovanjem.

Delavci pred tovarno Cokla
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Kljub industrializaciji je Blejska Dobrava ohranila podeželski videz. Pri nekaterih domačijah so še vedno obdržali nekaj glav živine, ki so jo pasli na planini Klek. Ana Stopar se je poti na Klek spominjala takole: »Bilo mi je štirinajst let. Spominjam se, kolikokrat sem hodila na Klek s tri leta starejšo sestro in leto starejšim bratom. Od Zajca nas je peljala pot skozi Strmo stran v Krnico, na Staro Pokljuko ter čez Repečnikov rovt mimo Kranjske in Meje doline. Šele po dolgih urah hoje smo končno prispeli na Klek. Danes se z avtom pripeljemo skoraj do vrha. Le dobrih deset minut hoje po prelepi naravi je potrebno, da se ti na vrhu odpre čudovit razgled na planino in visoke gore, ki jo obkrožajo. Vseh teh lepot pa v času mojega otroštva nismo niti opazili, ker je bila pot navkreber predolga in preveč naporna. Še težja pa je bila pot

nazaj. Nekoč sta nas ujeli megla in nevihta. Zgrešili smo bližnjice in se izgubili v prostranih gozdovih. Po večurnem tavanju in iskanju pravih poti smo končno prispeli na Mrzli studenec, potem pa šli po cesti domov, ker si po bližnjicah zaradi megle nismo več upali. Včasih se je zbrala družčina iz vasi in se skupaj podala na Klek. Takrat sta čas in pot hitreje minila. Vsaj zdelo se nam je, da smo hitreje prišli na cilj. Seveda smo ob poti tudi malo počili.

Na planini je še kot dekle pasla tudi Pngavova Tončka. In kar nekaj vaških fantičev je pri njej preživljalo počitnice. Bilo je zelo prijetno. Malo se je pomagalo pri paši. Krave so namreč rade ušle v Pekel, bližnjo globel, in jih je bilo treba prignati nazaj. Spalo se je na vrhu v koči, kjer ni bilo ničesar razen nekaj kocev, kot se je reklo takrat odejam. Tudi umivati se ni bilo potrebno vsak dan, ker je bil studenec kar daleč od koč. Najboljši in res odlični pa so bili žganci, ki jih je Tončka kuhala na smetani.« (Ana Stopar: Pot na Klek, Kako so na Blejski Dobravi včasih živeli?)

Ob otvoritvi novega planšarskega stanu na Kleku
(last Štefana Razingerja)

Kočna

Jeseniška železarna je privabila ljudi iz bližnjih in daljnih krajev. Mnogi med njimi so si zastavljali vprašanje, kje stanovati. Sprva so bili v najetih sobah. Čez čas pa so si zgradili skromna bivališča na Jesenicah in njeni okolici. Na ta način je nastala vas Kočna v poljanski dolini, ki jo z zahodne strani omejuje Mežaklja, z vzhodne pa hribi Kavče, Vrše in Boršt. Kot prva se je naselila družina Zupan. Leta 1934 je prišla z Javornika in postavila skromno leseno hišico. Sledile so ji družine Arh,

Panorama Poljan leta 1960
(last Anice Krničar)

Krničar, Žvagen, Noč, Zgonc, Pretnar, Korbar, Svetina, Šorn, Guzelj, Ravnik, Markun, Trček, Šimnic, Ertel, Rekar, Česen in Tušar. Bile so to povečini delavske družine z nizkimi dohodki. Da bi lažje shajali, so imeli pri nekaterih hišah kakšno glavo živine, predvsem koze. Ob zasnovi vasi se je pojavila težava z imenom. Zmagal je predlog Rudolfa Arha, sina gostilničarja Arha. Ime je izpeljal iz besede »kočiti«. Na vrhu tega klanca je namreč v času prvih naseljencev kot opozorilo furmanom pred strmino še visela tako imenovana »furmanska cokla«, ob njej pa napis »kočiti«. Kljub novemu imenu je v pogostejši rabi naziv Poljane.

Na Poljanah se je v tridesetih letih začela razvijati zanimiva dejavnost. Aeroklub Jesenice, ki je leta 1936 začel delovati kot sekcija v okviru Športnega društva Bratstvo in naslednje leto kot samostojni klub, si je izbral Poljane kot teren za prve lete. Tu sta bila že 3. julija 1938 letalska prireditev in krst v klubu izdelanega jadralnega letala. Imenoval se je »Zogling«. Ker je bil teren neprimeren za varne lete, si je Aeroklub izbral nov teren v Poljčah pri Begunjah.

Na Kočni so elektriko dobili leta 1950. Enajst let pozneje so dobili vodo-vod, leta 1979 pa še asfaltirano cesto. Na telefon je bilo treba počakati do leta 1993.

Časa, ko vse hiše še niso imele vode, se je spominjala Marica Korbar: »Nekdaj so na Poljanah, takrat se vas še ni imenovala Kočna, imeli le tri pipe na prostem, kamor so krajani hodili po vodo. Ena pipa je bila pri Zgonc, druga pri gostilni Rozman, kjer je stalo tudi leseno, izdolbeno korito. V njem je gostilničar Janez napajal svojega konja, Rozmanova pa je s konjem

hodila v dolino po vino. Tretja pipa je bila pod hišo Pretnarjevih ali po domače pri Smukovih. Ženske so hodile po vodo z vedri, kar je predstavljalo garaško opravilo, še posebno, če je bila pri hiši velika družina. Voda je bila za kuho, umivanje in čiščenje. Ko pa je bilo na vrsti pranje, so priskočile na pomoč tudi moške roke. Si predstavljate, kako skrbno so ravnale gospodinje z vodo, da jim ni bilo treba tolikokrat prenašati težkih vedr?

Nekatere pa so rade hodile po vodo prav zaradi srečanj s sovaščankami, ker so lahko med seboj poklepetale, si izmenjale novice, malo potožile in se tudi nasmejale. Glede vode so imele poseben dogovor. Tista, ki je prišla k pipi splakovat perilo, je morala svoje delo večkrat prekiniti in pipo zapreti, če si je hotela druga pri ostalih dveh pipah natočiti le vedro. Pritisk vode je bil namreč izredno slab. Dovolj je bilo, da je zaklicala: 'Zapri!' To je bil znak, da je potrebno prekiniti s splakovanjem perila. Takrat so bile hiše redke, dreves še zelo malo in glas se je razlegal po vsej vasi. A vselej ni šlo tako gladko ... Smukova je bila samosvoja ženska, in ko je nekega dne pred svojo hišo splakovala perilo, je zaslišala glas Zgončeve, ki je vpila pri zgornji pipi: 'Zapri!' Smukova se za klice Zgončeve, ki je hotela natočiti le vedro vode, ni zmenila in je naprej splakovala svoje perilo. Še dvakrat je Zgončeva zavpila: 'Zapri!', potem pa urnih nog stekla do presenečene Smukove, ji zaprla pipo in od jeze zmetala čisto perilo v blato.« (Majda Rebernik: Kako so gospodinje na Kočni hodile po vodo, Kako so na Blejski Dobravi včasih živeli?)

Zbirališče prijateljev na Kočni je bila Rozmanova gostilna, ki je nekajkrat zamenjala lastnike. Gostilne se je prijelo ime Pri Satanu. O nastanku tega imena obstajata dve različici, ki se med seboj bistveno ne

Pred gostilno pri Rozmanu na Poljanah
(last Ljuba Šterka)

razlikujeta. Prva pravi, da so se gorjanski delavci pri vračanju iz železarne ob plačilnih dneh ustavili v gostilni in tu pustili precejšen del plače. Njihove žene so zato govorile, da jih v gostilno vleče sam satan. Druga zgodba pa pripoveduje, da je neka žena iz Gorij prišla v gostilno po moža, med prepiranjem je nekaj pripomnil tudi gostilničar, ženska pa mu je zabrusila, naj bo tiho, da je navaden satan, ki njenemu možu jemlje denar (Jamnik, 2000, str. 20).

Partizanski miting na Poljanah
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Na Poljanah se ljudje niso zbirali samo ob plačilnih dnevih, ampak tudi ob prvomajskih proslavah in ob spominu na vstajo leta 1941. Na eni od teh prireditev so leta 1952 začeli igrati živi šah.

Spomine Anice Krničar o družabnem življenju na Kočni je leta 2009 zapisala Majda Rebernik: »Do leta 1950 je na Kočni zraslo že kar nekaj hiš, večina lesenih. V njih so živele mlade družine, katerih starši so si v večini služili kruh v železarni. Vas je bila kar precej oddaljena od Jesenic, prevoznih sredstev ni bilo, zato so se vaščani pogosto družili med seboj, še posebno pozimi. Rozmanova gostilna, imenovali so jo Pri satanu, je bila središče zabave, srečanj in veselja. Pozimi

so pripravljali skeče in kratke enodejanke, plesalo pa se je vsako nedeljo. Dovolj je bil le godec na harmoniki, pa so se pari vrteli včasih tudi do odhoda na 'šiht'. Še bolj vesel in zabaven je bil pust. Vedno so naredili pravega pusta in ga potem tudi zažgali. Našemili so se skoraj vsi vaščani, predstavniki vasi pa so se s posebnim vozom odpeljali v pustni povorki na Jesenice.

Za 8. marec so se izkazale gospodinje in napekle pecivo za veselo praznovanje v gostilni. Prav tako so se družili ob godovih, kjer se je veliko pelo. Mladi možje in fantje so radi prepevali pod mogočnim hrastom (kjer je sedaj Kokaljeva hiša) tudi ponoči, ko so se vračali s popoldanske dnine ... Prav posebej pa so vaščani Kočne ponosni na praznovanje 1. maja, ki je postalo tradicionalno in poistoveteno s Poljanami kot nepozaben spomin še danes.

Krvodajalstvo je imelo nekoč velik pomen med ljudmi. Rdeči križ je na Kočno poslal avtobus, ki je odpeljal vaščane k Jelenu na Jesenice, kjer so darovali kri. Ko jih je pripeljal nazaj, se je v gostilni pri Rozmanu vedno začela veselica.» (Majda Rebernik: Na Kočni so se znali veseliti, Kako so na Blejski Dobravi včasih živeli?)

Lipce

Leta 1937 si je skupina mladih delavcev železarne ogledovala prostor pod železniško progo Jesenice-Gorica. Rekli so si, da bo stala tu nekoč lepa vas. Občina Gorje je dala soglasje in dela so se začela. Treba je bilo očistiti teren, ki so ga zaraščale jelše, lipe, breze in smreke.

Prva zgrajena hiša je bila Pibrova, prva naseljena pa Šifrerjeva. Ludvik Šifrer se je vselil jeseni 1937 v klet še nedograjene hiše. Ostale prostore je oddajal najemnikom, da je z njihovo pomočjo nadaljeval gradnjo. Sledile so Pavšičeva, Jakopičeva, Ravnikova, Kalanova, Popitova, Vovkova, Kosova, Puklova, Urhova, Mavčeva, Detelova hiša in tako naprej do današnjih dni. Vse hiše so bile preproste, imele so kuhinjo in spalnico ter notranje stranišče na štrbunk, kopalnic takrat še ni bilo. Nastala je nova vas in postavljalo se je vprašanje, kako jo poimenovati. Sosedje in

sodelavci so se zbrali na vasi in dajali predloge. Sprva so jo hoteli imenovati Brezje po velikem številu brez. Vendar je prevladal predlog Lipce, in sicer po ogromni lipi na Pibrovem dvorišču, saj je ta hiša postala nekakšno srce vasi, kjer se je načrtovalo, odločalo, volilo in veselilo. Pibrovemu atu so vaščani rekli župan.

Možje so delali v železarni in doma, kjer so sosedom pomagali pri skladanju opek, prekrivanju streh ter ročnem mešanju malte. Težko je bilo dobiti cement in apno. Opeko so vozili s tovornjaki, vse ostale prevoze pa so opravljali »furmani« s konji. Žene so bile gospodinje,

šivilje, klekljarice, da so prislužile kakšen dinar. Skrbele so za dom in družino, pomagale pri gradbenih opravilih ter pri varčevanju, da je ostalo več za hišo. Takrat ni bilo dovolj zidarjev, zato se je zanje bila prava vojna. Najbolj glasne in odločne ženske so zidarje, namenjene drugam, preusmerile k sebi. Otroci so vzljubili okolico vasi. O tem je Štefanija Muhar zapisala: »Travniki so dajali ton tej prvi terasi nad Savo. Njen breg in rob vasi so krasili mogočni hrasti, visoke smreke, vitke breze in posamične lipe, v podrasti so rdele maline in robide, tudi jagod je bilo dovolj na prisojni strani. Raj za nas, ki smo pasli koze, kajti skoraj vsaka hiša je imela kozo in kure, kakšna tudi kravo ... Tod so rasle dišeče šmarnice, spomladi pa teloha in mačjih očes za celo morje. Ob Savi je bila speljana steza po bregu v vas, po kateri so se fantje spuščali kopat v ledeno mrzle savske tolmune, če se niso kar peš odpravili kopat na Bled. Peš tja in nazaj...« (Štefanija Muhar: Kravo ti bom vzeli!, Kako so na Blejski Dobravi včasih živeli?)

Vode niso imeli in so morali po njo hoditi k studencem. Milena Reven, roj. Piber, in Margi Jeklič, roj. Povšič, sta se teh časov spominjale: »Kar trije studenci so omogočili preskrbo z vodo: v bližini današnje Podlipnikove hiše, v bregu za današnjo Gregorijevo hišo in kasneje studenec pri rezervoarju pod železnico v bližini Wolfa. Zelo dobro vodo je dajal studenec na Podkočni, zato ni bilo čudno, če se je marsikdo podal po vodo tja celo kasneje, ko je bila že zgrajena vodovodna napeljava.« (Štefanija Muhar: Kravo ti bom vzeli!, Kako so na Blejski Dobravi včasih živeli?)

Ker pa tako ni šlo več naprej, so se sosedje zbrali in se dogovorili, da s skupnimi močmi postavijo vodovod. Jeseni leta 1939 so Lipce dobile prvi vodovod. Pretok je bil slab in v sušnih dneh so ostali brez vode. Takrat so odšli po vodo k studencu pri Lovrenčku pod Kočno.

»Največje bogastvo so bile delovne roke in medsebojno prijateljstvo in solidarnost. Drug drugemu so sovaščani radi pomagali, imeli so eno samo škropilnico za drevje in so jo vsi uporabljali. Za prevoze so pri kmetih najeli konje. Ženske so to odplačale z delom na polju, pomočjo pri žetvi. Avtomobilov ni bilo, avtobusa še dolgo, dolgo ne. Povsod je bilo treba peš. Vso hrano, kruh in pijačo je bilo treba znositi v popularnih mrežah. Kolo je bilo najboljša in najbolj pogosto prevozno sredstvo. Po kruh smo hodili k Čebularju na Javornik ali ga pekli doma v 'roru', pečici v štedilniku. Pilo se je vodo, kompot, knajp, hruševno vodo, poceni vino. Pivo in kokta sta bila izjema. Najpogostejša pijača je bilo kozje mleko. Skoraj pri vsaki hiši so gojili živali: kokoši, koze in celo

Prvomajska budnica na Lipcah
okoli leta 2000
(last Štefi Muhar)

kravo so imeli pri Pibrovih, Vovkovih, Knezovih in Mavčevih, kasneje seveda pri Stojanu, Jakopičevih. Koze so bile skoraj pri vsaki hiši in čreda koz, ki so jo gnali otroci na pašo, je bila kar velika. Kmetom so bile koze trn v peti, ker so objedale vršičke in rade zašle v škodo, ko so se otroci zaigrali in pozabili na živali ...» (Štefanija Muhar: Kravo ti bom vzela!, Kako so na Blejski Dobravi včasih živeli?)

»Naše mame so hodile vsak mesec nakupovat v Kašto na Jesenice, in sicer z boni. Z Jesenic do Lipc je bila dolga pot z lesenim vozkom. Posebno naporen je bil prevoz moke, sladkorja in ostalega živeža s Podkočne po klancih in klančkih skozi gmajno do Lipc. Seveda smo si otroci pri tem tudi pomagali. Za manjše nakupe hrane smo hodili k Matjanu na Blejsko Dobravo.« (Mirko Piber: V delu je rešitev, v slogi je moč!, Kako so na Blejski Dobravi včasih živeli?)

»[...] težak je bil tudi čas po vojni. Dobro se spominjam, da mama celih štirinajst dni ni imela kaj dati v lonec. Hudo je bilo! Do zadnjega smo pojedli krljce, posušeno sadje, jabolka in hruške. Res ni bilo lahko ... Tako smo šele po letu 1948 nekako zaživel.« (Stanko Urh: Mama ni imela kaj dati v lonec, Kako so na Blejski Dobravi včasih živeli?)

Pibrova hiša okoli leta 1954 ter Pibrova mama in ata
(last Milene Reven)

Leta 1952 je vas dobila elektriko. O tem dogodku sta Milena Reven in Margi Jeklič povedali: »Največja veselica se je zgodila prva leta po vojni, ko so Lipce dobile električno napeljavo. Veselje je bilo nepopisno, čeprav je vsaka hiša dobila za začetek le eno vtičnico in eno luč. Pri Pibru v kleti je bila veselica. Jedlo, pilo in pelo se je, gospodarji so bili tako navdušeni, da so Novšaka in

Balantiča, glavna 'elektrikarja', vozili kar v 'koreti', vozičku na dve večji kolesi in z držalom čez celo širino voza, po vasi. Ljudje so jo uporabljali za prevažanje nakošene trave, posušenega sena, pobrane zelenjave in ob nakupih ...« (Štefanija Muhar: Kravo ti bom vzela!, Kako so na Blejski Dobravi včasih živeli?)

Postopoma se je uredil tudi promet skozi naselje. Prvotno makadamsko cesto so leta 1978 asfaltirali. Zaradi industrijske cone v Črni vasi je postala obremenjena s tovornim prometom. Leta 2017 je promet razbremenila nova obvoznica v Črno vas.

Športni navdušenci so nekaj časa imeli svojo smučarsko skakalnico. Postavili so jo že pred vojno in jo po njej obnovili. Na koncu vasi, ki mu pravijo Bičevje, je bilo močvirje. Po njegovi izsušitvi so uredili nogometno igrišče. Na Savi je podjetje Elan odprlo veslaški center. Poskrbeli so tudi za hišne ljubljence. Postavili so zavetišče za živali in vadbeni center za vzrejo ter vzgojo psov. Tam so uredili tudi kamp.

Danes je na Lipcah 71 hiš in njihovi prebivalci še naprej skrbijo za zunanjo podobo vasi ter uresničujejo željo prvih naseljencev. Lipce so res postale lepa vas.

VIRI IN LITERATURA

- BRATE, Tadej: *Tehniški spomeniki*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1991.
- BUKVIČ, Anton: *Slika na Dobravi pri Bledu*, Glasnik presvetega srca Jezusovega, l. 37, št. 5, Ljubljana, maj 1938, str. 109–110.
- DEŽMAN, Jože: *Prispevek k zgodovini delavskih kulturnih društev Svoboda in Enakost na Jesenicah med obema vojnama. Jeseniški zbornik V*, Jesenice: Muzejsko društvo Jesenice, 1985, str. 124, 133.
- GORNIK, Franc: *Bled v fevdalni dobi*. Bled: Zavod za napredek turizma 1967.
- KLINAR, Rina: *Simon Sodja, edini živeči Maistrov borec*, Jeseniški zbornik, Jesenice: Muzejsko društvo Jesenice, 2000, str. 155–158.
- LAVTIŽAR, Josip: *Zgodovina župnij in zvonov v dekaniji Radovljica*, Ljubljana, 1897.
- MOHORIČ, Ivan: *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem I*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969.
- MOHORIČ, Ivan: *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem II*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1970.
- ŠTEMPIHAR, Ivan: *Gorenjska: letoviška, industrijska, trgovska, obrtna*. Novo mesto: Progres, 1931.
- MUHAR, Mira; DEBELJAK, Janja: *Blejska Dobrava, Lipce, Kočna nekdanj in danes*. Jesenice: Vrtec 1998.
- PIKON, Andrej Pikon: *Spomini na bombardiranje Blejske Dobrave*. Jeseniški zbornik IX, Jesenice: Muzejsko društvo Jesenice, 2004, str. 141–142.
- PLETERSKI, Andrej Pleterski: *Župa Bled, nastanek, razvoj in prežitki*. Ljubljana: SAZU, 1986.
- ZUPAN, Marjan; BENEDIK, Božo: *Radovna: dolina, reka in ljudje; Vintgar: soteska; Gorje*. Gorje: Založba GGA – Antonič Gorje 1960.
- ŽERJAV, Anton: *Po zbranih spominih ustnega izročila spisal v letih od 1981 do 1991*. Jesenice, 1991.

Izbrani odlomki so iz zgodb, objavljenih v knjižici *Kako so na Blejski Dobravi včasih živeli?*, (ur. Nataša Kokošinek, Zdenka Torkar Tahir), Jesenice: Ljudska univerza, 2009.

Zdenka Torkar Tahir

HRUŠICA

Območje Hrušice je bilo za razliko od sosednjega Dovjega, kjer so prve štiri kmetije stale že okrog leta 1160 in je 28 kmetij oblikovalo freisinško enklavo leta 1291, takrat še nenaseljeno ter v lasti briksenških škofov. Prvo znano omembo Hrušice najdemo v urbarju gospostva Bela Peč iz leta 1498 z vpisi petih kmetij in enega kmečkega dvorca. Ustno izročilo nastanek vasi postavlja v čas med letoma 1540 in 1550, ko naj bi se tu naselilo pet podložnikov iz Bele Peči; Rotija (Kurej), Zakamnik, Rogar, Robiček in Korenc (ali Majčnik). Ko so si postavili hiše, so začeli krčiti svet na Belem polju in orati njive.

Panorama Vasi,
starega dela Hrušice
(foto Vladimir Dolžan)

Jože Kobentar – Rogarjev je o svojem rodu zapisal naslednje: »Po pripovedovanju je bilo na Hrušici le nekaj lesenih hiš s štalami za konje in govedo ter bogatejša stavba na planoti čez Savo. Gospoda je pričakovala, da bo glavna naloga prvih prebivalcev preživeti in skrbeti za zemljo. Rogarji so prišli v Dolino med prvimi, njihove korenine pa naj bi segale v Belo Peč in celo nekam v Francijo. Bili so poljedelci in gozdarji. Svoje sorodstvene vezi so razvejali po Dolini in naprej proti Ljubljani, zlasti pa po Hrušici in okolici. Rogarji so bili zaupanja vredni in spoštovani gospodarji. Opravljali so tudi družbeno pomembne naloge. Nekje v 16. stoletju je prišlo obdobje, ko Rogarjev gospodar ni imel naslednika. Imel je same hčere. Z eno od njih se je poročil

Pogled na Hrušico
(foto Hajni Blagne)

Jakob Kobentar, ki je prišel iz Gur s Koroške. Pa ni prišel le slučajno. Korošci so bili že pred poselitvijo Doline vezani na hruščanske terene. Pasli so govedo na Rožci. Malo jezerce ob sedanji pastirski koči pa je bilo pomembno za preživetje in razvoj pašne živine. Rožca ima po pripovedi ime po koroškem kraju Rožu in Jakob je planino poznal preden je spoznal ženo. Vzrok za njegov prihod na Hrušico je bil izgon s Koroške, ker ni hotel služiti vojske. Priimek Rogar se je z Jakobom izgubil, a Rogarjev rod so nadaljevali Kobentarji. Ostalo je hišno ime in vsi iz te hiše smo samoumevno Rogarji. Za prišlekom Jakobom je bil gospodar Lovrenc in nato zopet Jakob. Ta je Rogarjevo kmetijo zapustil sinu Matiji. Matija je imel brata Antona, ki je dobil sedanjo Štritofovo hišo s kmetijo, vendar jo je zapravljal in starost doživel v najetem stanovanju. Matija je pomagal tudi sestri Ratiji, da je postala lastnica Kurejeve kmetije. Ostale Jakobove hčere so se omožile drugam. Matija, moj stari ata, se je poročil s Smolejevo Jero s Prihodov. Imela sta 11 otrok, ki so pomagali na kmetiji in šli v uk. Rasli so v času gradnje železniškega predora, ko je Matija veliko zaslužil s prodajo lesa graditejem.

Nikakor pa v zgodovini Rogarjev ne smemo pozabiti Rogarjevega rovta, simbola povezovanja družine in naših rodov. To je planinska planota, velika jasa, razširjena s krčenjem gozda. V starih časih so na rovtu žgali oglje in apno. Apno smo nedolgo nazaj še uporabljali. Po obstoječih podatkih je bil rovt pokošen in pospravljen vsa leta obstoja Rogarjev, to je več kot 500 let. Pospravljanje rovta je bil vedno praznik, ne le Rogarjev, temveč precejšnega dela Hruščanov, ki so z veseljem hodili pomagat. Tri dni pred pričetkom košnje smo šli na rovt otroci. Postavili smo šotor iz vojaških plaht, napeljali anteno z jesena na smreko in prikjučili doma narejen detektor, da smo spremljali poročila o vremenu in umerjali sončno uro. Pokosili smo okoli senika in posušili toliko sena, da ga je bilo dovolj za spanje prvo noč. Kuhali smo za silo sami, ko pa je prišla mama, smo primanjkljaj kuhane hrane prvega dne hitro nadoknadili. Hrano smo nosili v nahrbtnikih in vozili s konjem. Na rovtu je bilo vedno od 20 do 30 ljudi. Če je bilo lepo vreme, smo delali tri dni. Okoli 15 koscev je zgodaj zjutraj pričelo kositi. Slišal se je samo zven ostrih kos, ki so rezale rosno travo, vmes pa zvok osle, ko so kosci brusili kose. Prvi kosci, ki je z redom prikosil na vrh rovta, je vedno močno zavriskal. Ko je sonce pregnalo roso, so grabljice in otroci pričeli mešati redove in delati ograbke. Dva otroka sva bila določena za prinašanje vode. Vodo smo hodili iskat v Prdlo, studenec z izredno mrzlo vodo, ki je delala vetrove vsem, ki so jo pili. Koscem in starejšim ženskam smo dali tudi kakšen frakeljč šnopsa.

Gospodar je klepal kose in pripravljajal orodje za naslednja opravila, gospodinja pa je kuhala, pripravljajala obroke in skrbela za ograbek blizu senika. Vsak dan so bili štirje obroki. Zajtrk je bila proja, kruh in/ali žganci. Za kosilo je bila zelenjavna čorba, goveja juha, ješprenj, polnjene paprike ali listi kislega zelja, krompirjeva solata in meso iz juhe ali suho meso. Za malico je bilo narezano suho meso in fižolova ali krompirjeva solata. Večerja je bila kombinacija vseh obrokov, ker je vedno nekaj hrane ostalo. Velikokrat smo nabrali lisičke kot eno dodatnih dobrot. V Hruščansko planino smo hodili po mleko in ga uporabili za belo kavo. Za spravilo rovta je mama rabila suho meso vsaj enega prašiča. Hrana za na Rovt je morala biti in to najboljša, pa četudi smo bili doma zaradi tega bolj skromni in včasih celo lačni. Zjutraj nas je prebujal vonj po proji, ki se je dvigal skozi špranje senika z ognjišča, ko je mama še v mraku pripravljajala zajtrk. Po mačje smo se umili v grabnu in začeli nov dan. Košnja, grabljenje, obračanje in spravilo suhega sena v svisle. Seno smo vozili k seniku s konjem, in sicer z rtiči ali prvim delom voza, na katerega je bila pripeta veja. Na vejo so z vilami naložili seno, treba ga je bilo lepo pokladati ter tlačiti, da se ga je čim več pobralo s travnika. Pred senikom smo vejo odpeli in šli s konjem po drugo. Eden je bil zadolžen za 'merkovca', ki je pazil na konja in preganjal obade. Obad je lahko pičil merkovca, ni pa smel konja, ker bi konj lahko pobegnil. Pripeljano seno je nekaj mož metalo v senik, tam pa smo otroci hodili in skakali po senu, da je bilo dobro potlačeno, in naredili dovolj prostora za seno z vsega rovta. To je bilo v vročini najtežje delo. Vsake toliko časa smo šli v graben ter s telesa sprali prah, ki se je dvigal pri tlačenju. Iz spodnjih strmih delov rovta so možje seno nosili v rjuhah. Zadnji rjuhi se je reklo baba, ker je nosač večkrat prinesel v rjuhi med senom skrito dekle in bil na koncu deležen zabavljanja nakladalcev. Pri malici in kosilu, zlasti zadnji dan, so možki ofirali dekleta. Kadar je dekle razumelo njihov namen, je poskušalo pobegniti, a je le redko kateri uspelo. En možki jo je zagrabil pod pazduho, drugi za noge, tretji, najbolj koščten, pa je nastavil rit in ubogo dekle so zanihali ter obtokli ob njegovo koščeno rit. Bilo je smeha, ker pa je lahko bolelo, je pritekla tudi kakšna solza. Tretji dan smo navadno zaključevali delo. Bilo je slišati vriskanje z vseh strani, kar je pomenilo, da se na tistem koncu delo zaključuje. Spravili smo še zadnje seno, pospravili orodje in po popoldanski malici, ko se je slišala tudi pesem, smo se zapodili v dolino. Doma je mama še enkrat narezala 'bunko', na improvizirane mize smo postavili pijačo in vsi zadovoljni smo posedeli pozno v večer. Pesmi in zbadanje zaradi dogodkov pri spravilu sena so bili sestavni del večera. Včasih

se je pojavil tudi godec in smo zaplesali. Vsi, ki so pomagali, in pa tudi tisti, ki so pomagali pri delu doma, so pozimi, ko smo klali prašiče, dobili koline.«
(Jože Kobentar: Rogarjevi, Kako so na Hrušici včasih živeli?)

Na Rogarjevem rovtu leta 1930
(last Jožeta Kobentarja)

Ker čas prvih naseljencev sovpada s prvo omembo rudišč na območju Hrušice in kmalu nato z nastankom plavžev na Savi, Plavžu in v Mojstrani, so si prebivalci Hrušice že od začetka iskali zaslužka tudi kot rudarji in delavci pri plavžih. Urbarja jeseniške župnije iz let 1672 in 1685 pa beležita, da je bilo na Hrušici sedem kmetij in 15 kajž, v katerih je prebivalo 130 ljudi. Kar nekaj njihovih priimkov ali domačih hišnih imen srečamo v vasi še danes. Kajžarji so bili oproščeni tlake, plačevali so višje davke, uživali so posebne rudarske pravice, a kot rudarji, gozdarji, prevozniki, oglarji ali tovorniki tudi večji dohodek. V drugi polovici 18. stoletja je bilo na Hrušici 198 prebivalcev in 24 hiš, tri na levem bregu Save, štiri v hribovitem delu levo od Plavškega Rovta in 17 v strnjenem naselju ob cesti in višje. Leta 1827 je celotna površina k. o. Hrušica merila 1164 hektarov, od tega kmetijska zemljišča 489 hektarov in gozdovi 649 hektarov. Skoraj sto let so bili tudi na Hrušici največji lastniki gozdov fužinarji Ruardi, ki so imeli tu kar 109 hektarov zemljišč, leta 1939 pa je bilo v lasti Kranjske industrijske družbe že 175 hektarov. Podatek iz prve polovice 19. stoletja nam pove, da so bile stavbne parcele večine od 35 hiš zelo majhne (od 61 do 250 kvadratnih metrov jih je merilo 21), saj so skupaj merile le 66 arov. Leta 1900 je vas štela 46 hiš in 242 prebivalcev, leta 1910 pa že 606 prebivalcev.

Hrušica s stavbo železniške direkcije »Majsterhaus«, bolnišnice »Špital« in pošto ter žandarmerijo, razglednica iz let 1905–1910
(last Dušana Prešerna)

Največje spremembe je Hrušica doživljala v času gradnje karavanškega železniškega predora v letih od 1900 do 1906. Domačini so na tem takrat največjem evropskem gradbišču služili predvsem z voznjami s konjsko vprego. V okolici gradbišča so postavili barake za delavce, bolnišnico, orodjarne in delavnice ter skladišča materiala in sedem kilometrov dolgo ozkotirno železnico do kamnoloma na Mirci, kjer so pridobivali jeseniški rdečerjav »marmor« in ga obdelali v šest ton težke kvadre. Leta 1902 je bilo vseh zaposlenih pri gradnji 3128, v samem predoru na naši strani 1300 in leto pozneje že 1600 delavcev različnih narodnosti (Slovenci, Nemci, Italijani, Hrvati, Bosanci, Srbi, Makedonci, Slovaki, Romuni, Čehi in Poljaki).

Zahodno od vaškega jedra je nastalo novo naselje z upravno stavbo, restavracijo, bolnišnico »špital«, vilo, pošto, policijsko postajo in

Razglednica železniškega predora na Hrušici
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

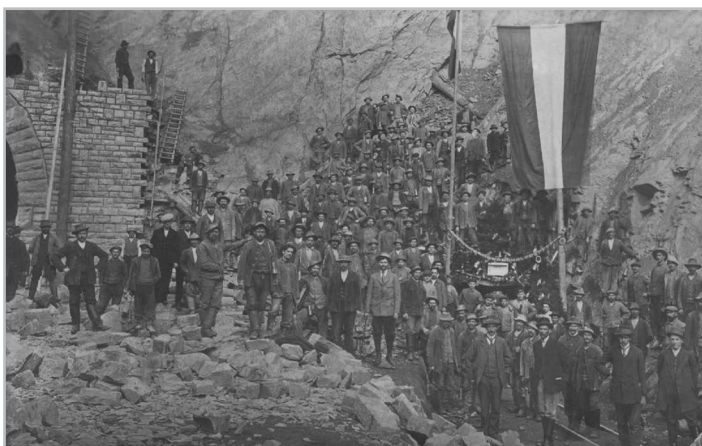
desetimi stanovanjskimi bloki, ki se ga je oprijelo ime Republika. Uradna slovesnost prebitja 7877 metrov dolgega dvotirnega predora Hrušica-Področca je bila 17. maja 1905, redni železniški promet pa je skozenj stekel 1. oktobra 1906.

Kako velike spremembe je takrat doživela Hrušica, kažejo naslednji podatki; število prebivalstva in hiš je bilo leta 1910 dva in polkrat večje kot leta 1900 (že leta 1904 je bilo vsaj 114 hišnih števil). Smrtne nesreče v predoru so ob takrat najsodobnejši tehnologiji zaradi težkih delovnih pogojev zahtevale 65 življenj. Število porok in pozneje družin se je povečalo z dveh leta 1900 na 21 leta 1905, posledično tudi število rojstev (12 leta 1900 in 102 leta 1905). V kar 176 družinah je vsaj en član delal pri gradnji predora (70 delavcev brez poklica, od ostalih 106 pa minerji, zidarji, nadzorniki, monterji, pazniki, natararice idr.). Ko so zaradi težkih razmer delavci že drugič stavkali, je časopis Slovenec 9. maja 1905 poročal: »[...] komur pri podjetju ni ugajalo, je dobil slovo, na njegovo mesto pa so prišli drugi. Plačani so bili od ure, moški po 10, ženske po 8 krajcarjev, a od te smešno majhne plače odračunalo se je vsakomur za prenočišče v barakah po 8 krajcarjev na noč; tudi raba orodja se jim je vštela, od vsake lopate, krampa, motike je moral delavec nekaj plačati. Za božjo voljo! Ali bo kopal ali nakladal z rokami ... Če kdo kake pol ure ni mogel delati, se mu je pri plači takoj odtrgalo. Delati pa so morali kakor živina, ker mnogi nadzorniki bili so pravi srednjeveški priganjači. Precej živo sliko nam pove slučaj, da je nedavno neka delavka kar tam na stavbišču med delom povila. Zraven pa si zamislimo še grozno draginjo, ki vlada sedaj na Jesenicah. Pri teh razmerah ni čudno, da

je nezadovoljnost med delavci naraščala. Danes zjutraj, 8. maja 1905, pa so vsi delavci, okrog 600 po številu razen nekaj zidarjev, solidarno stopili v stavko ... Polne gruče jih stoje po cesti. Orožniki se sprehajajo med njimi, pa delavci so do sedaj še mirni ...« (Klinar, 1969, str. 95)

Po končanih delih so se delavci v veliki večini odselili, obstoječe hiše pa je prevzela in obnovila železnica, ki je zaposlila veliko novih moči. V njih je za družine železničarjev uredila 104 stanovanja z nizkimi stanarinami. V njih je stanovalo 624 družinskih članov, v povprečju so bile šestčlanske družine. Le sedem železničarjev je imelo svoje družinske hiše.

Janez Palčič se je spominjal življenja v Restavraciji: »Zakaj smo naši večstanovanjski železničarski hiši tako rekli? V času gradnje karavanškega predora je bila v letih od 1901 do 1906 v stavbi restavracija za delavce. V njej pa so bila tudi stanovanja za osebje restavracije. Na hiši je bil velik napis v nemščini 'Restauration', ki je bil viden, dokler niso stavbe porušili. Jedilnica je bila v prizidku stavbe, kjer sta bili ob vhodu na vsaki strani po ena blagajna. Del, namenjen jedilnici, so porušili že leta 1937 zato, da je železnica za svoje stranke lahko postavila pralnico in drvarnice. Vsa ostala stavba pa je bila preurejena za stanovanja: dve dvosobni, šest enosobnih in dve mansardni stanovanji. V njih so stanoval naslednje družine: v pritličju: šestčlanski družini Malavašič in Sitar, petčlanska družina Strmšek in devetčlanska družina Palčič in v prvem nadstropju: sedemčlanska družina Škrabl, devetčlanska družina Kopitar (za njo štiričlanska družina Mausar), osemčlanska družina Štolcar (za njo štiričlanska družina Gajser), šestčlanska družina Podbršček (kasneje sedemčlanska družina Pintar). V mansardi pa je živela desetčlanska družina

Delavci pri gradnji predora leta 1904
(fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

»Restavracija« na razglednici Hrušice iz leta 1949
(last Janeza Palčiča)

Marinčič, kasneje pa tričlanska s priimkom Družnik in dvočlanska s priimkom Tarman. Vse stranke, čeravno številčne, so se med seboj dobro razumele. Gojili so zajce in kokoši. Kopitarjevi so redili še prašiča, Malavašiči in Škrabli kozo, Štolcarjevi pa kravo in čebele. Ob košnji smo otroci Štolcarjevim pomagali pri spravilu sena in ob zaključku dela dobili kos rženega kruha z medom, kar je bila prava poslastica. Otroku moje starosti je bilo dosti, zato nam ni bilo nikoli dolgčas. Igrali smo se 'risentanc', 'zbijanje koze', 'škarice', 'skrivavca' ... ali pa na 'malem plac' pasli koze, pekli krompir in na mreži še jabolka, ki smo jih narabotali v Čušovem gaju. Pozimi ali ob slabem vremenu pa smo se igrali na skupnem hodniku hiše, saj nam domislic za različne igre nikoli ni zmanjkalo. Ime hiše Restavracija je ostalo do konca oziroma do rušenja stavbe, pralnic in drvarnic.« (Janez Palčič: Življenje v Restavraciji, Kako so na Hrušici včasih živeli?)

Število železničarjev se je na Hrušici zmanjšalo šele po drugi svetovni vojni in še bolj po ukinitvi proge na odseku Jesenice – Rateče-Planica leta 1966. Danes živijo njihovi potomci še na 32 hišnih številkah, nekaj se jih je preselilo na Jesenice, osem v tujino in 83 v druge kraje. Da so ponosni na svojo edinstveno Republiko, kažejo njihova srečanja, ki se jih je udeležilo po sto in več v zadnjih letih 20. stoletja.

Hčeri železničarjev Ada Mareš – Preželj in Darinka Žbogar sta se spominjali življenja v Vili: »Vilo so pričeli graditi leta 1886, prvi stanovalci pa so se vselili leta 1900. Na zahodni in vzhodni strani je bila nad vhodom vzdana levja glava. V stavbi so najprej prebivali kartuzijanski menihi, ki so se ukvarjali tudi s poučevanjem. V letih 1912 in 1913 so v njej stanovali učitelji. V stavbi je bila tudi kapela. Ko so se leta 1920 odselili v Francijo in v Pleterje, so hišo predelali v stanovanja. Prve stranke so se vselile leta 1919 in 1920. Temu namenu je stavba služila do leta 1987, ko so jo podrli. Ob podiranju so s stavbe odstranili levjo glavo in podpornik balkona ter ju odstopili muzeju.

Mislím, da bi bilo še kaj mogoče povedati o takratnem življenju v Vili. V tistih časih se je pelo dokaj pesmi o belih cestah in res ni bilo asfalta. Ceste so bile peščene in taka je bila tudi glavna, ki je vodila vsa bela od Jesenic mimo Hrušice naprej proti Kranjski Gori in Planici. Bele so bile tudi vse druge poti in potke. Največkrat prehojena pot je bila gotovo tista od železniške postaje, mimo skupine hiš, imenovanih Republika in nato preko športnega prostora do Vile na griču, moje vile.

Po glavni cesti je z Jesenic enkrat na teden pripeljal voz s konjem meso od mesarja Bernika, z Dovjega pa je mlekar, brat gospe Podlesnikove, pripeljal

mleko, skuto in jajca. Čevlje, ki smo jih s pešačenjem obrabili, smo nosili popravljat k čevljarju Erženu v Mojstrano z vlakom. Poskrbljeno je bilo tudi za druge nakupe. Enkrat na mesec se je naročilo oddalo v železničarski zadrugi in z vlakom 'personalom' je prispela pošiljka na postajo na Hrušici. Očetu smo nesli kosilo ali večerjo, če je imel nočno službo, v posebni železničarski usnjeni torbi s širokim dnom k vlakom na postajo. Nekoč sva bila z bratom malo pozna in sva morala do vlaka teči. Pozneje je povedal oče, da 'pašta s fižolom res ne paše čez omlete'.

Tiste čase reka Sava še ni bila regulirana in je ob velikem deževju narasla in divja menjala strugo. Takrat je prinesla s seboj vejevje in tudi kako drevo, nekoč dele svinjaka in par poginulih prašičev. Rekli so, da so te prašiče prestregli Cigani iz Kurje vasi, jih spekli in pojedli. Takrat so Cigani še hodili po hišah in prosili za hrano. Tako je ciganka Frida rekla mami: 'Gospa, dej malo masti in moke.' Ko je dobila, se je zahvalila in spravila v malo culo. V Vili je vladala tišina. Na stopnišču nič otroškega vrišča, le popoldne so se na dvorišču razvile igre: ristanc, skrivanje, gnilo jajce ali pa smo se šli lovit. Fantje so imeli nekakšno igro s frnikolami, so pa tudi poganjali obroč od kolesa. Skiro je imel redko kdo, še manj pa bicikel. Tega so imeli le očetje. Izmenjavali smo si knjige. Takrat sem prebrala mnogo knjig iz Mohorjeve družbe in kakšno odsvetovano knjigo iz zbirke Modra ptica. Takrat sem izvedela, da se narcisam reče 'ključavnice', telohu 'kurice', brusnicam 'prajzelper' in malinam 'malne'. Te smo hodili nabirat, če nas je kdo vzel s seboj na Mežaklo, kjer so bile na pobočju proti Hrušici 'frate'. To so bile ozke poseke od spodaj navzgor in tam so se razrasle maline pa tudi borovnice in gozdne jagode. Če pa je šel kdo nabirat gobe, te zagotovo ni vzel s seboj. Lahko pa si šel s kom, ki je šel nabirat dračje in veje pod poseke. To je bilo za kurjenje peči za peko kruha. Mama ni znala sama pripraviti take peči, ampak je vedno kakšna prijazna soseda našla prostorček za en hlebec ali dva hlebca kruha za nas. Ta kruh je bil res najboljši. Gospe so si izmenjevale recepte za kuho: brodet, belo polento, govnač, krompirjeve žgance, mešto, krape, mlince in namaze ter razno pecivo. V kleti so imeli kislo zelje in repo v velikih in manjših sodih, glede na to, kako številne so bile družine. Majnikovi so imeli najbolj oster 'ribežen' in so ga posodili z nasvetom: 'Pa pazite na prste, in ko boste zelje naribali, ga čim prej vrnite!'. Tudi na vrtu je raslo marsikaj, le da si ga oplel in zalival. Izmenjavale so se sadike pa tudi sadje z dreves, kadar je dobro obrodilo kakor naša sliva. Takrat se je pri več sosedah kuhala marmelada. Mama je bila zelo vesela, ko ji je Majnikova Valba zaupala

mного receptov za zdravljenje raznih obolenj, in to iz stare debele knjige, kateri se je poznala dolga raba. Pa znala je tudi svetovati, kako postopati pri opeklinah, žuljih, glavobolu in še kaj. Poznala je mnogo zdravilnih rastlin in jih tudi pokazala. Od takrat smo nabirali in sušili – lipo, slez, šipek, trpotec, preslico, rman, materino dušico, smrekove vršičke, bezgovo cvetje in še kaj. In to smo s pridom tudi koristili. Za pranje velikih žeht je bila pralnica z velikim kotlom, pod katerim se je zakurilo. Manjše žehnte pa so se oprale kar v kuhinji, kjer je na štedilniku vrela voda v velikem pocinkanem loncu. Lug se je nato porabil še za pranje pisanega perila in nogavic ali pa za ribanje lesenih tal v stanovanju, kjer je potem dišalo po čistoči. Posebna ugodnost na Hrušici je bil potok, ki je tekel skozi betonska korita iz karavanškega predora in je bila voda vedno nekoliko topla, tudi pozimi. Tam so se krasno splakovale pleničke in perilo. Tudi iz vasi so tam splakovali perilo, ki so ga pripeljali z vozičkom. Na 'tenis igrišču' za Vilo pa se je poleti večkrat na tleh leže belilo perilo. Pralni prašek je bil Radion. In reklama je bila že tedaj: 'Radion pere sam!' Druga reklama za kavo Žika pa: 'Če popiješ zjutraj žitno kavo, rado ti gre vse v glavo!' Ob lepem vremenu so gospe posedale pred Vilo na klopi in šivale kaka ročna dela, navaden šiv in tudi ažur in rišelj, pa še kako kvačkanje ali pletenje. Tudi o novih vzorčkih so se med seboj poučile. Mama je iz raznih ostankov sešila debele podplate in zgornji del nakvačkala v copate. Kako radi smo jih nosili. Pa še kdo nas je posnemal. Rečeno je bilo, da pri Mareš hodijo potihno. Predvsem pa se je tiste čase krpalo nogavice na petah in prstih, pri otrocih pa tudi na kolenih. Nič se nismo sramovali, saj ni slabo izgledalo, le da nas ni tiščalo in žulilo. Večinoma smo šivali na roke, le v dveh stanovanjih je drdral šivalni stroj.

V Vili je stanovalo več železničarskih družin, ki so se po letu 1919 umaknile iz Trsta in Gorice, oz. njihovi potomci. To so bili: Urhi, Grzetiči, Bernetiči, Mareš, Ukmar in Pagliaruzi. Poznal si jih že po tem, ker so svoje očete klicali papa. Po večini so bili pri Sokolih saj je bilo to gibanje zelo močno. Gostovali so v dvorani pri Ocepku, kjer so telovadili, nastopali in tudi igrali. Takrat sem bila še 'deca' in sem v lanenem kroju vadila in nastopala z drugimi. V vasi na Hrušici pa so domovali Orli, pa tudi med železničarji so bili nekateri. Krožile so pesmice: 'Sokoli so opice, ker imajo rdeče jopice!' Ko so to zapeli Orli, so dobili nazaj: 'Dvignite Orli svoja ušesa, da vas svet Peter potegne v nebesa!'« (Ada Mareš – Preželj: Moji spomini na Vilo, Kako so na Hrušici včasih živeli?)

Na poti do Vile okoli leta 1950
(last Ade Mareš Preželj)

Železničarji so bili organizirani in so hodili z družinami na razne izlete v hribe ali z vlakom v Bohinj, Vintgar in proti Trbižu, nato pa peš na Belopeška jezera. Včasih je kdo igral na harmoniko, Markizetijev Drago pa na havajsko kitaro in zraven pel. Tudi na orglice so znali igrati. Gospod Podlesnik pa je bil humorist, njegova šale so še pozneje krožile med ljudmi in jih nasmejale.

»Druga zgodba govori o tem, kako so se okoli Vile igrali fantje. Dirjali so okoli kakor vlak s strojevodjem proti Planici ali v Avstrijo skozi tunel. In vsak je hotel biti strojevodja Mareš, ker da vozi najhitreje. Pa se je moj bratec Marjan pritožil: 'Sem Mareš, pa mi nikoli ne pustijo biti Mareš. Vedno zmaga močan Klinarjev Hinko, če tega ni, pa so še drugi, ki so večji od mene.' Radi so na spodnjem igrišču igrali nogomet. Samo z žogo je bilo težko. Včasih so imeli v nogavico natlačene cunje, ampak žoga je bila težka in igra klavrna. Naš Marjan je dobil usnjeno žogo z gumijasto dušo, tako za rokomet. Pa jo je rade volje prinesel na igrišče, da je lahko sodeloval in je bilo fino. Pa je v igro vstopil fant z one strani Save izpod Mežakle. Ko je zopet enkrat brcnil, mu je žoga ostala na nogi in slišalo se je 'ššššš ...'. Fant je imel na svojih čevljih podplat, privezan z jekleno žico, na kar se je žoga nataknila. Onemeli in obstali so. No, žogo je papa kasneje popravil kakor zračnico na kolesu. Deklice smo kaj risale, prerisovale vzorčke ali celo risale osnutke za kroje oblačil, kakršna bi si želele. Lepo je bilo čisto enostavno brati dobro knjigo, igrati človek ne jezi se, damo ali šah. Šahirati nas je učil Majnikov Srečko, ki je bil že takrat dober šahist.

Pa še šola. Vozili smo se na Jesenice. Nekateri v osnovno osemletno šolo, dečki v železarsko vajeniško šolo za razne poklice, drugi pa v meščansko šolo, ki je bila zelo ugledna in upoštevana.« (Ada Mareš, por. Preželj: Moji spomini na Vilo, Kako so na Hrušici včasih živeli?)

»Ker pa so Italijani zasedli Primorsko, se je moral oče takoj odločiti, ali kot železničar odide v južno Italijo ali v kraljevino Jugoslavijo. Kot zaveden Slovenec se je odločil za domovino. Dobil je odlok, da mora preko noči pospraviti stanovanje in priti na železniško postajo, kjer so že čakali živinski vagoni. Mnoge so odpeljali na Hrušico, kjer so jih naselili v Republiki in bližnjih hišah, naši pa so dobili dvosobno stanovanje v Vili, ki je bila namenjena pomembnejšim strankam. Sosedo so jih lepo sprejeli in oče je že takoj dobil službo elektromonterja in vodje oddelka na železnici, ker je znal še dva tuja jezika, italijanščino in nemščino. V službo na Jesenice se je vozil s 'personalom', posebnim vlakom. Mama mu je opoldne na železniško postajo na Hrušici prinesla veliko torbo s kosilom, ki ga je moral na hitro pojesti ali pa ga vzeti s seboj. Otroci smo se v šolo na Jesenice tudi vozili z brezplačnim 'personalom', ampak vstajati smo morali zgodaj. Nazaj smo šli peš ali pa čakali na popoldanski vlak. Ker je bilo do meščanske šole daleč, smo pozimi hodili v 'kvedrovcih'. Fantje pred vhodom šole so se zaradi tega norčevali in se nam smejali.

Ker je v Vili stanovalo kar nekaj primorskih družin, smo se z njimi in vsemi sosedi lepo razumeli. Oče je dobro zaslužil. Mama, ki je skrbela za domača opravila, pa je imela še večji vrt, tri jablane in hruško. Nasad sliv ob Vili je pripadal vsem stanovalcem, zato smo ga skupaj obirali, da smo si lahko skuhalo slivovo marmelado. Ko je naša tričlanska družina bivala v Vili že šest let, je mama rodila mene. Imela je že 41 let, sestra Mimi pa 13, zato so se ji v Vili smejali. A ko sem se rodila, so bili vsi veseli in so me radi pestovali. Boter mi je bil sosedov Žiga Pagliaruzzi, botra pa Pretnarjeva. V hiši je bilo tako dosti otrok. Pozimi smo se lovili po lesenih stopnicah. Kadar je kdo praznoval god, smo mu pred vhodom na ves glas igrali na pokrovke ('ofirali'), da je odmevalo po celi Vili. Veliko smo se sankali. Pri šestih letih mi je oče kupil smučke in veselje je bilo nepopisno.

Smučali smo se na Belem polju in okoli Vile, večji otroci pa še na Rogarjevem rovtu. Čeprav je bilo pozimi lepo, smo komaj čakali pomladi, da smo utrgali prve 'kurice' (telohe), ki smo jih odnesli domov ali na grob ruskih vojakov na Belem polju.« (Darinka Žbogar: Hrušica, moj rojstni kraj, v mladosti si bila zame raj, Kako so na Hrušici včasih živeli?)

Hrušico je prva svetovna vojna zaznamovala z ujetniškim taboriščem (karantensko bolnišnico italijanskih in ruskih vojnih ujetnikov, ki so gradili cesto čez Vršič) ob predoru ter z vsesplošnim pomanjkanjem. Janez Tarman se je spominja po pripovedi svoje stare mame.

»Jesenice so bile za časa prve svetovne vojne pomembno železniško križišče. Tu sta se stikali progi na relacijah Dunaj-Trst in Ljubljana-Trbiž.

Na Hrušici je bilo taborišče za ruske in italijanske vojne ujetnike. Takrat je bil moj oče na fronti na Tirolskem. Moja stara mama in mama sta pripovedovali, da je proti koncu vojne ujetnikom že zelo primanjkovalo hrane. Bilo je tako hudo, da so ujetnike spuščali iz taborišča, da bi si živež priskrbeli kar sami. Dogajalo se je, da so tudi našo staro mater prosili za hrano. Navadno je bilo to takrat, ko je nosila lonec s kuhano zelenjavo prašičem. Ko je Italijanom prepustila lonec, so ga kar z golimi rokami izpraznili in tako vsaj malo potešili lakoto. Navadno je bila to zelenjavna krma iz kuhane pese, repe, korenja in krompirja. V bližini taborišča se je nahajalo pokopališče. Po koncu vojne so umrle ujetnike prekopalili ter italijanske prepeljali v Gorico, ruske pa na jeseniško pokopališče. Vožnjo v mrliški kočiji so na Jesenice spremljali pravoslavni pop in četa vojakov iz Mojstrane.« (Janez Tarman: Hrušica v zaledju bojišč prve svetovne vojne, Kako so na Hrušici včasih živeli?)

V naslednjih desetletjih in do novega vojnega nasilja je na Hrušici kar vrelo od bogatega društvenega življenja, po drugi strani pa je vladal nekakšen nemir, saj se je vas delila na dva dela, na vzhodni bolj kmečki del, ki so mu rekli Na vas, in zahodno Republiko. Meja med njima je bila proga oziroma železniški predor. Leta 1931 je 888 prebivalcev živelo v 70 hišah (med njimi 47 posestnikov in 6 kočarjev). Kmečki domovi, večinoma še z lesenimi strehami, so bili prislonjeni v prisojno pobočje, razporejeni na obeh straneh državne ceste. Takrat sta še delovala Kobentarjev in Robičkov mlin.

O življenju na kmetih je Jože Kobentar zapisal: »Za prehrano se je na kmetih v glavnem uporabljalo tisto, kar se je pridelalo na polju. Nekaj ravnice ob strugi Save je bilo bolj rodovitnih, ostala polja pa so obrodila skromno in so bila primerna le za krompir, repo, peso, korenje in manj občutljivo zelenjavo (zelje ipd.). Na boljši zemlji so kmetje sejali ječmen, oves in pšenico. Daleč nazaj so tam gojili tudi lan, iz katerega so pridobivali laneno olje in prejo za oblačila. Z zemljo so ravnali skrbno in zavzeto, da jim je čim več vrnila. Kar so sejali, so tudi želi. Kjer so posadili krompir, niso pričakovali, da bo zrasla pšenica.

Po žetvi so snope posušili in s cepci najprej ločili zrno od klasja, nato pa s preprihovanjem na vetrnikih odstranili pleve. Tako pripravljeno zrnje so mleli v Rogarjevem mlinu pod Hibjem. Mlin je delal le, kadar je bilo dovolj vode ob jesenskih nalivih, ti pa niso smeli biti premočni. Ko so ukinili Rogarjev mlin, so zrnje vozili največkrat v Mošnje. S konjem so zjutraj odpeljali zrnje, zvečer pa so se vrnili z moko, otrobi in dokupljeno moko za potrebe družine. Gospodinje so k jedem iz moke dodajale krompir, da so je porabile manj (krompirjevi žganci). Z razvojem železnice so moko dovažali železničarji iz drugih krajev Slovenije in Jugoslavije. Gospodinje na kmetijah so imele kmečke peči, kjer so pekle tedenske večje peke. En hlebec so po potrebi spekle v roru štedilnika. V ror so postavile pleh (posodo) s kruhom ali potico. Tako so pekle manjšo peko tudi gospodinje v ostalih družinah, za večje peke pa so imele skupne peči. To so bili posebni objekti s pečjo, prostorom za vsajanje kruha v peč in jemanje iz nje ter s prostorom za kurjavo. Tri skupne peči so bile; prva pri Vili, stavbi zanimive arhitekture, ki so jo imeli kartuzijani in iz katere so skupine pohodnikov konec tedna hodile do Dobršnikovih slapov. Pot je imela izklesane stopnice, zabite kline in napeljene jeklenice. Vsak teden je iz Ljubljane pripeljal vlak posebne vagone s temi pohodniki. Druga peč je bila pred Republiko. To je bil prostor sedanje trgovine in tam je peklo največ družin. Republika je bila verjetno prva republika v stari Jugoslaviji, ime pa je dobila zaradi raznolike sestave prebivalcev. Tretja peč je bila med Špitalom in predorom. Vsaka peč je imela obešeno tablo, na katero so s kredo vpisovali vrstni red peke. Kruh so gospodinje zamesile doma in ga ob najavljeni uri prinesle v peč. Vsak je moral poskrbeti za butaro in polena, da so peč pravočasno ogreli in pripravili. Pri skupnih pekah

so gospodinje opravljale in imele vedno najnovejšo informacijo. Moški, ki so skrbeli za kurjavo, so bivakirali po interesnih skupinah v treh gostilnah, kjer so z raznimi dodatki oplemenitili zgodbe z novimi resnicami. Vsake toliko se je našel kdo, ki je gospodinjam ponagajal, na primer, da je na tabli je pobrisal vpisano in pripisal novo ime. Nastala je zmeda in povzročitelj je neprizadeto opazoval razvoj dogodkov, potem pa v gostilni med smehom opisoval reakcijo gospodinje. Za vsako peko in peč so bili potrebni rekviziti; mentrga za mesenje testa, peharji za vzhajanje testa, burkle, leseni lopar za vsajanje hlebcev, železni lopar za jemanje pečenih iz peči in leseno strgalo za žerjavico. Pečen kruh je gospodinja zložila v shrambo. Nikoli nismo smeli jesti vročega kruha. Pri nas doma sta hlebec vedno načela mama ali ata. Z nožem sta nanj naredila križ in ga razpolovila. Vedno smo morali pojesti načeti del hlebca do konca, preden smo načeli novega. Kruh od ene peke je moral trajati cel teden in, kakor se spomnim, bolj je šel h koncu, boljši je bil. Kruha nismo nikoli metali stran. V trgovinah ga ni bilo in bil je pomembna redkost ter dobrina bogatih in revnih.

Vodovodno omrežje po hišah ni bilo tako razvejano kot sedaj, a smo vseeno skrbeli za higieno. Vsaka hiša je imela vsaj eno pipo z mrzlo vodo. Toplo vodo pa smo imeli v kotliču štedilnika in potrebno je bilo biti z njo varčen, ker je bila količina omejena. Če se nismo mogli umiti z mrzlo vodo, smo v lavorju pripravili mlačno in s pomočjo mila, ki je bilo tudi redkost, odpravili umazanijo. Konec tedna smo se ponavadi skopali v večjem škafu ali žehniku, ki je služil tudi za pranje perila. Težko si je zamisliti tiste pogoje in skrb za higieno takrat v primerjavi z današnjimi časi. Pa ni bilo zato nobenega slabega vonja okrog nas, le nekoliko bolj smo dišali po ljudeh, namesto po dišavah, s

Rogarjevi ob poroki Francija Kobentarja z Miro Podbršček okoli leta 1952
(last Jožeta Kobentarja)

Rogarjeva domačija leta 1965
(last Jožeta Kobentarja)

katerimi sedaj obdelujemo telo. Gospodinje so danes razbremenjene napornega in v vseh vremenskih pogojih potrebnega pranja. Ko ni bilo pralnih strojev, so imeli v gospodinjstvih velike lonce – piskre za kuhanje perila, škafe za namakanje, žehtnike za splakovanje, ribežne – nazobčane dile za drgnjenje in gladke dile za spiranje, 'tolkane' za tolčenje po perilu in seveda gospodinjske roke, s katerimi je obdelovala perilo. Spirala ga je toliko časa, da je od njega tekla čista voda. Na vasi so prale na koritu za napajanje živine na tistem delu, kjer je voda tekla ven iz korita, da ne bi slučajno milnica zašla v vodo, ki jo je pila živina. Poseben prostor je bil tudi v Grabnu pri Krvavc. Roja, ki je tekla iz predora, je bila bolj ugodna za pranje, saj je bila nekoliko toplejša, pristop do nje pa dokaj lahek. Za pranje so hodile tudi k potoku Dobršnik, nekatere pa so prale celo v Savi. Na Roji in na Grabnu sta bili skupni pralnici, ki pa nista prav zaživele, saj ju je prehitelo razvejano vodovodno omrežje in pralni stroj.« (Jože Kobentar: Kruh, pranje in še kaj, Kako so na Hrušici včasih živeli)

Med obema vojnama so bile na Hrušici štiri trgovine in štiri gostilne, trije krojači, čevljar, frizer in šivilja. O slednji je zapisal spomine Janez Palčič: »Mama Alojzija, rojena Unetič v Sajevcah pri Kostanjevici leta 1889, se je šiviljske obrti izučila leta 1906 v Kostanjevici pri Krki, kjer je kot pomočnica delala do leta 1910. Takrat se je poročila z Janezom Palčičem, ki se je rodil leta 1879 v Prekopi pri Kostanjevici. Po nekaj letih sta se zakonca preselila na Bled, nato na Jesenice in kasneje na Hrušico. Stanovanje sta dobila v Restavraciji, kjer je mama že kmalu odprla samostojno šiviljsko obrt in jo opravljala do začetka druge svetovne vojne leta 1941. Obrt je pričela s šivalnim strojem znamke Gritzner in eno vajenko. Ker je bilo dela vedno več, je nabavila še drugi stroj znamke Singer. Oba takrat novejša šivalna stroja sta

že imela okrogle čolničke namesto podolgovatih, ki so bili značilni za starejše izvedbe strojev. Prvi vajenki, ki sta pri Alojziji Palčič ostali tudi po izučitvi obrti, sta bili Milka Strmšek in Anči Mesotič.

Kasneje so se pri njej izučile še mnoge. Moji sestri sta nato delali pri mami kot redni šiviljski pomočnici. Ostale pa so pomagale le občasno, ko je bilo dela več ali pred prazniki. Največkrat je prišla na pomoč Milka Strmšek, saj je bila naša sosedka. Vse vajenke, tudi tiste, ki so se učile le nekaj mesecev, so bile iz železničarskih družin. Praktični del zaključnega izpita so opravljale pri šiviljskih mojstricah na Jesenicah, Lampičevi in Medjevi. Teoretični del izpita pa so morale opraviti pri Obrtni zbornici v Kranju. Vajeniška doba je trajala tri leta ob obrtni šoli, ki so jo obiskovale enkrat tedensko. Plačilo, odvisno od vrednosti in količine opravljenega dela, pa so prejemale ob sobotah. Takrat so bila nekaj let moderna plisirana krila, zato je bilo treba v blago vlagati posebne od 1 do 3 cm široke metalne 'šince'. Ko so bile šince vložene, je bilo treba blago še vlažno zlikati, da je nastal 'plisir'. Likalniki so bili še na oglje, ki ga je dobavljal oglar Šturm z Dovjega. Uporabljali so se tudi likalniki z železnim vložkom, ki so ga segreli v štedilniku na trda goriva. Ker se je dogajalo, da ljudje niso imeli denarja za plačilo šiviljskih uslug, so predvsem na kmetih plačevali z dostavo raznega materiala, kot so drva, krompir, zelje in repa. Nekatere stranke so sešita oblačila prevzele osebno, drugim pa so bila dostavljena na dom celo na Jesenice. Ker je bilo delo opravljeno kvalitetno in v dogovorjenem roku, ga je bilo vedno dovolj. Predvsem pozimi je mama za vse sodelavke ob koncu sobotnega dela pripravljala tople ocvirke in domač bel kruh, kar je bilo tudi priznanje in nagrada za vestno opravljeno tedensko delo. Ob sobotah pa je bilo ob zaključku del treba še poribati lesen pod. To sta navadno opravili domača šivilja in ena od vajenk. Ob vhodu v hišo je bila na levi strani pritrjena tabla z napisom Šiviljstvo Palčič Alojzija, ki ga je s tušem in ostrorobimi črkami zapisal brat Ernest. Železnici je mama zaradi opravljanja obrti v železničarskem stanovanju plačevala po 7,5 din letne takse, ki jo je pobiral obhodnik proge in zabeležil v posebno knjigo. Ko se je s pričetkom druge svetovne vojne mamino šiviljstvo zaključilo in je bila družina Palčič leta 1942 izgnana v Nemčijo, so s pročelja hiše odstranili tudi tablo z napisom.« (Janez Palčič: Pr' Palčič so pa šival, Kako so na Hrušici včasih živeli?)

Ker so bile ob gradnji predora nove stavbe zaradi slabe gradnje zelo izpostavljene požarom, je leta 1904 kar 32 vaščanov ustanovilo Prostovoljno požarno brambo in dve leti pozneje postavilo prvi leseni

Družina Palčič
leta 1936
(last Janeza Palčiča)

gasilski dom. V okviru društva je delovala tudi folklorna skupina, ki je prirejala veselice in izlete. Do leta 1930 so na istem mestu zgradili nov gasilski dom, ki so ga odprli z veliko veselico na Robičkovem travniku.

Že ob gradnji predora je bila znana gostilna Pri Majčnik, ki pa je zaradi prezadolženosti pozneje propadla. Okoli leta 1935 sta jo odkupila zakonca Pajer, jo prenovila in povečala ter poimenovala Na Klanecu. Za hišo so imeli salon, kjer so vsako nedeljo prirejali ples ob živi muziki, ki so jih obiskovali mladi Hrušičani in številni Jeseničani. Odprta je bila do leta 1942, ko so družino Pajer izgnali, in ponovno po vojni do leta 1962.

Gasilska četa pred
gasilskim domom
na Hrušiči
(last Janeza Tarmana)

»Že v času gradnje dvotirnega železniškega predora skozi Karavanke, med letoma 1901 in 1905, je Hrušica živela živahno življenje, saj je bilo že takrat odprtih nekaj gostiln. V času pred drugo svetovno vojno pa so bile na Hrušiči štiri gostilne, in sicer pri Ocepku, pri Krivcu, pri Kostanjšku in pri Pajerju. Vse so stale ob takratni glavni cesti, ki je vodila od Rateč in Podkorena v Ljubljano in naprej. Ocepkova gostilna Pod klancem je imela v leseni verandi pokrito kegljišče ter veliko zidano poslopje z dvorano in odrom. V njem je Sokolsko društvo uprizarjalo igre, prirejalo zborovanja in športne aktivnosti za moške in ženske vseh starosti. Gostilničar Karel Ocepek je vozil velik motor znamke Harley Davidson, njegov sin Drago pa motor znamke BMW. Pod klancem je stala tudi gostilna in trgovina pri Krivcu, pred vasjo pa so imeli v gostilni Pri Kostanjšku večji prostor, kjer so lahko plesali. Na vrhu Klanca sta mati Frančiška in oče Jožef Pajer okoli leta 1935 kupila gostilno od gostilničarja Majčnika. Menda naj bi ta gostilna obratovala še pred Napoleonovimi časi. Starša sta jo že kmalu prenovila. Podrla sta zgornji del stavbe in ga rekonstruirala. Ker

je bila mama zelo energična in je imela še smisel in veselje za gostinstvo, je bilo v gostilni prijetno vzdušje. Mama je izhajala iz devetčlanske družine in je že kot desetletna pomagala v gostilni na Polici pri Grosupljem. Odrasla je svojo gostilniško pot nadaljevala v Bohinju, kjer je dobila delo v gostilni preko časopisnega oglasa. Kasneje in do leta 1935 je delala še pri Markeževih na Jesenicah. Oče Jože je prišel na Jesenice iz Šenčurja, ker je dobil delo v železarni Kranjske industrijske družbe. Delal je v grapi martinarne. Ker je leta 1935 sodeloval pri delavski stavki, je kot odpuščen moral ostati doma. Podjetna mama se je takrat oprijela prave ideje. Ob gostilni sta postavila leseno verando za nedeljske ples. Obiskovalcev se je vsako nedeljo kar trlo. Peš preko travnic so prihajali večinoma z Jesenic. Z nami je skoraj desetletje živel bratranec po mamini strani Maks Kočmar, ki je prišel v uk v trgovino na Jesenice. Pozneje je delal v cevarni, v železarni KID. Zelo dobro je igral na diatonično harmoniko in je kot samouk na tekmovanju ljubljanskega velesajma osvojil tretje mesto. On je vsako nedeljo od tretje ure popoldan do polnoči in čez igral našim gostom. V gostilni so plesali tudi do ranega ponedeljkovega jutra ob glasbeni zasedbi z diatonično harmoniko, kitaro, violino in basom. Z nami v hiši je živela tudi natararica Fani in za njo Kati. Kati je bila odpeljana v Begunje in nato izseljena. Za njo se je izgubila vsaka sled. Mama jo je po vojni preko Rdečega križa iskala, a brez uspeha. Fani pa je zadnja leta preživela v domu za starejše občane v Logatcu. Ob nedeljah smo v gostilni, kjer se je nabralo sto in več gostov, pri strežbi potrebovali še dodatno pomoč. Včasih so plesali do jutra, tako da je marsikdo na delo odšel kar od Pajerja. Sam takrat še nisem bil primeren za delo v gostilni. Takrat ljudje še niso bili izbirčni. Naša kulinarčna ponudba je bila naslednja: narezki, golaž s polento ali brez nje, segedin golaž, hrenovke.

Pajerjeva gostilna leta 1940
(last Janeza Tarmana)

Na polnem štedilniku se je komaj našlo prostor za kuhanje vina ali za kaj drugega po naročilu. Za posladek so bile raznovrstne torte in piškoti. Mama je naštetu pripeljala na kolesu sama, ali pa ji je kdo pomagal in prav tako s kolesom pripeljal z Jesenic. Avtobusnega javnega prometa pred vojno še ni bilo in tudi telefona nismo imeli. Mama je za nedeljo kar po občutku nakuhala golaž in segedinar že v petek ali v soboto. V gostilni smo imeli radio znamke Blaupunkt. Ker je bil radio takrat še redkost, je bilo poslušanje poročil in glasbe zelo vabljivo. Imeli smo še biljard, na katerem so gostje igrali vse popoldneve. Avtomobili so bili zelo redki, zato smo občudovali vsakega, ki je prispel k nam z motorjem. Šele po letu 1960 je bilo avtomobilov nekaj več.« (Jože Pajer: O gostilnah na Hrušici, Kako so na Hrušici včasih živeli?)

V obdobju od 1930 do 1941 so na Hrušici poleg gasilskega društva delovali še kulturno, prosvetno, telovadno in športno društvo Orel z dramsko, smučarsko-gimnastično sekcijo in vrtcem, številčno močnejše telovadno gimnastično društvo Sokol, godba na pihala Planika (z od 30 do 40 godbeniki), ki je nastala iz razpuščenega tamburaškega orkestra leta 1929, ter pevsko društvo Golica z 20 do 30 pevci. V okviru športnega društva Železničar so imeli kar tri nogometna moštva (pionirji, mladinci in člani). Za Hrušico je bilo značilno, da skoraj ni bilo družine, v kateri se vsaj eden ne bi ukvarjal z igranjem kakega instrumenta.

Muzikanti: Črnologar, Kobentar, Drešček in Ambrožič s kolegoma okoli leta 1935
(last J. Černeta)

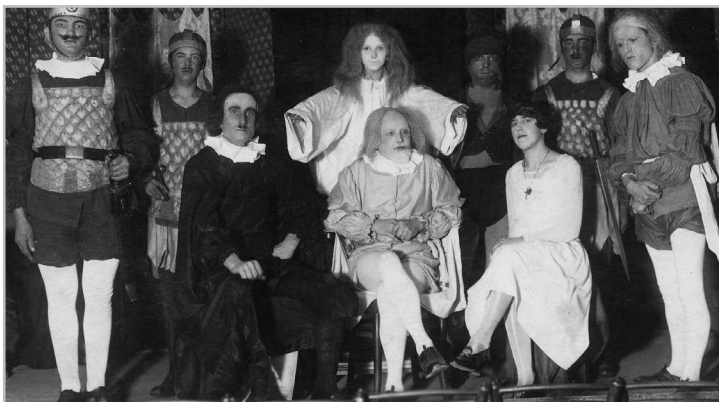
A mladi so organizirali še več lastnih kot društvenih zabav. Smučali so na Belem polju, za Vilo, Voglom in na Mlakah. Imeli so dve smučarski skakalnici. Pri hišah so balinali in zbijali kozo. Otroci in mladina so imeli

pozimi največ veselja s sankanjem. Že teden dni pred Miklavžem so imeli svoj pohod »parkeljni«, ki so strašili in lovili dekleta ter jih celo vrgli v mrzlo vodo vodnjaka. Če pa se do pusta ni omožila nobena, so fantje ploh vlekli.

Okupacija pa je življenje v vasi skorajda ustavila, z delovanjem so prenehala tudi vsa kulturna in športna društva. O društvenem življenju pred drugo svetovno vojno je Janko Kavalarič zapisal: »Prebivalci Hrušice so večinoma ali pa kar vsi priseljeni. Prvi prebivalci so bili iz časov, ko se je delila grofovsko posest. Drugi val priseljencev je bil verjetno po odhodu Napoleona, in to so naši predniki. Prvi priseljenci so bili Rogarji (Kobentar), Kureji (Branc), Čuši (Mrvica), Robiči (Kavalarič). Preživljali so se s poljedelstvom. Orali in sejali so na obdelovalni zemlji. Družine posestnikov so bile zaposlene doma in so se z obdelovanjem zemlje preživljale. Niso pa samo delali in garali, ampak so tudi plesali. V večini hiš je bila doma 'frajtonarca'. Med tednom so delali, ob nedeljah pa so se zabavali. Vsako soboto so pospravili in počistili vas, zlasti skednje in v njih pripravili ples. To je bilo v tistih davnih časih edino kulturno življenje. Strankarske dejavnosti niso poznali. Bili so bolj družabni. Moški so ob nedeljah in praznikih kvartali, ženske pa pripravljale vse potrebno za naslednje dneve. Ob nedeljah in praznikih so molili k bogu in se spovedovali o grehah, ki so jih storili med delom, druženjem in na zabavah.

Organizirano kulturno življenje se je pričelo po prvi svetovni vojni. Od leta 1918 dalje so nastale politične stranke in kulturna društva pod njihovim okriljem. Kulturno prosvetno društvo Orel je bilo ustanovljeno okoli leta 1930. Ustanovitelj društva je bila jeseniška rimskokatoliška cerkev. Člani društva so bili versko usmerjeni. Njihov pozdrav je bil 'Bog živi!'. Pokrovitelj društva je bil kaplan Križman. Prostor, v katerih so domovali, so bili last kmetije Dečman. Hišo je od sodišča odkupil kaplan Križman. Člani društva so prirejali igre, večinoma domače in verske vsebine. V tej stavbi, ki se ji je reklo tudi Majčnikov salon, je deloval tudi otroški vrtec. Otroke so varovale in poučevale nune uršulinke. Društvo je med drugo svetovno vojno prenehalo delovati. Telovadno društvo Sokol je bilo ustanovljeno okoli leta 1932. Domovalo je pri Ocepku. Tu je bila za gimnastične vaje tudi zgrajena telovadnica. Člani društva so bili iz železničarske Republike. Njihov pozdrav je bil 'Zdravo!'. Aktivnost članstva je bila usmerjena v gimnastično vadbo, nastopanje, sodelovanje v paradah. Društvo Sokol je imelo tudi paradne uniforme s posebno čepico, na kateri je bilo na sprednji strani pritrjeno sokolovo pero. Poleg telovadne aktivnosti se

je članstvo ukvarjalo tudi s smučarjijo. V zimskem času so prirejali smučarska tekmovanja v alpskem in nordijskem smučanju. Med drugo svetovno vojno je prenehalo z delovanjem. Okupator je prepovedal aktivnost društva. Po vojni ni bilo več ustanovljeno. Nadomestilo za gimnastično dejavnost pa je bilo po vojni ustanovljeno telovačno društvo Partizan. Moški pevski zbor (Pevsko društvo Golica) je bil samostojen in neodvisen s pevovodjo Martinom Jeramom z Jesenic. Imel je vaje v stavbi gasilskega društva. Člani pevskega zbora so bili vaščani in Republikanci. Zbor je nastopal na raznih prireditvah po Gorenjski, pa tudi na prestižnih tekmovanjih. Zbor je imel vaje trikrat na teden. Po vsaki vaji so Na klancu, pred Robičkovo hišo tudi zapeli, kar so se naučili. Zbor se je poleg petja ukvarjal z dramsko dejavnostjo. Igre z žalostno in veselo vsebino je prirejal v dvorani pri Ocepku. Režiser Ovsenik je prihajal iz Mojstrane, kasneje pa se je preselil na Koroško Belo.

Gledališka igra
Prababica
okoli leta 1930
(last Vike Kastelic)

Godba na pihala (društvo Planika) je bila ustanovljena leta 1930. Ustanovitelji so bili Štefan Potočnik, ki je bil tudi prvi predsednik, in njegova žena Ana, ki je zastavila svojo doto za nakup instrumentov. Prostor za vaje je imela v Majčnikovem salonu, v vinski kleti, ki je bila last kaplana Križmana. Ustanovitelji so bili še Karel Mikula, Leopold Podboršček in drugi. Godba je nastopala na vseh vaških prireditvah, na raznih otvoritvah in plesnih prireditvah. V začetku je bila samostojna, kasneje je delovala pod okriljem gasilskega društva, nazadnje pa v sestavi društva Svoboda. Pihalna godba je nastopala na vseh pomembnih vaških, mestnih in republiških prireditvah. Tekmovalne nastope je imela na raznih paradah, predvsem vsako leto na prvomajskih budnicah. Godba na pihala je prenehala s svojo dejavnostjo po

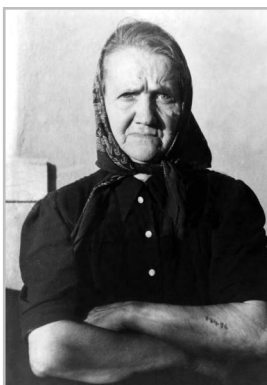
smrti Štefana Prežlja. Pred vojno, v letih 1935 do 1940, je deloval tudi godalni ansambel. Vodja ansambla je bil Nikolič. Vaje je imel v prostorih gostilne pri Krivicu. Ansambel je z dejavnostjo prenehal že pred drugo svetovno vojno. Njegova dejavnost pa je bila v glavnem vidna na vaških prireditvah. Na Hrušici je bilo tudi 20 harmonikarjev, ki so zabavali sosede ob večernih urah, nekateri pa igrali še na gasilskih veselicah, ob pustu in povorkah. Največ zabave pa je bilo v gostilnah Na klancu, pri Ocepku in pri Kostanjškju.« (Janko Kavalari: Društveno življenje na Hrušici, Kako so na Hrušici včasih živeli?)

Gasilska godba
leta 1947
(last Davorina
Mikule)

Graničarji starojugoslovanske vojske so 8. aprila 1941 minirali železniški predor, da bi Nemcem onemogočili dovoz oboroženih čet in orožja. A ti so še isto noč napadli stražarje ob predoru in nato še avtomobil z jugoslovanskimi vojaki ter ubili njihovega šoferja. V noči z 8. na 9. april so ubili še dva rezervista. To so bile prve žrtve druge svetovne vojne na Gorenjskem in morda celo v Sloveniji. Ker je jugoslovanska vojska kapitulirala, so se uporniški Hrušičani oklenili tajne odporiške organizacije OF in pozimi 1941 pomagali pripravljati splošno vstajo. Za vas pa je bilo usodno poletje 1942, ko je bila izdana večina članov organizacije OF in so zato 17. julija aretirali ter v taborišča odpeljali 29 družin s 130 člani, med njimi 39 otrok. Še bolj črn pa je bil 27. julij, ko je okupator na Belem Polju postrelil 45 talcev, med katerimi je bilo 35 domačinov.

O hudih preizkušnjah Franciške Ambrožič je njena hči Vika Ambrožič zapisala naslednje: »Franciška je bila rojena 21. januarja 1881 v Bohinjski Bistrici. Njeni starši so se preselili na Jesenice. Zaposlila se je v

Ambrožičeva mama
leta 1950
(fototeka Gornjesavskega
muzeja Jesenice)

železarni in se kmalu poročila na Hrušico. V zakonu je imela 11 otrok. Mož Janez ji je umrl leta 1939. Že ob novem letu 1941 so se pri naši mami oglasili prvi partizani, sodelavci njenih sinov. Od takrat dalje je imela z njimi zvezo cela družina. Njeni sinovi so v tej zimi izvedli dve sabotažni akciji, kar je bilo ob večji izdaji aktivistov usodno za celo družino. Ambrožičeva mama je bila 17. julija 1942 odpeljana v Begunje, kjer je bila zaslišana od gestapa. Ker od nje niso ničesar izvedeli, so jo oklofutali. Že 27. julija 1942 so bili njeni štirje sinovi ustreljeni skupaj s Hruščani na Belem polju. To je bil nepopisen šok za vse žene in otroke, najbolj pa za Ambrožičevo mamo, ki jih ni nikoli pozabila in prebolela.

Na transport je šla 3. novembra 1942. Z njo sta bili še hčerka Matilda in dve snahi. V Ravensbrück so prispele 15. novembra 1942. Tam so morale najstarejše žene na bloku ves dan plesti nogavice za vojake. V zimi 1943 so pogosto zbirali slabotne za krematorij. 3. februarja 1944 bi morali poslati 800 obsojenk v Berlin, toda vodstvo, ki je svoje ščitilo, je izbralo 260 Poljakinj, 150 Čehinj in 15 starejših Slovenk ter jih obsodilo na smrt. Kaznjenke iz pisarn so izdale to skrivnost in nastal je pravi upor. Prepeljali so jih v kopalnico, naslednji dan pa so jih v Firstenbergu naložili na živinske vagone in odpeljali v uničevalno taborišče Majdanek na Poljskem. Tu niso bile dobro sprejete zaradi poljskih partizanov in morale so nazaj v Lublin, nato pa v Auschwitz. Tam so bile cele dneve zunaj na dežju in v mrazu do januarja 1945, ko je bilo taborišče razpuščeno. Tako so prišle nazaj v taborišče Ravensbrück le še štiri od petnajstih. Takoj so morale dalje v taborišče Uckermark, od koder so jih postopoma vozili v krematorij. Tri dni so stale bose v kopalnici. Februarja 1945 je z zadnjo skupino prišla tudi naša mama v ograjen blok. Od tu jo je odpeljala naša policajka v novo taborišče, k meni in njeni hčerki Matildi. Tri dni smo jo skrivale in z njo delile svoje skromne obroke. Naša slovenska preddelavka ji je pomagala priti v obrat, kjer je šivala manjše kože za kožuhe. Zadnje mesece je tudi k nam pogosto prihajala komisija in odbirala slabotne za krematorij. Mamo smo našminkale in tako je kar dobro korakala mimo njih. Kasneje smo jo skupaj z nekim češkim dekletom, ki je imelo krajšo nogo, skrile v smetnjak. Vanj smo skrile slamarico in jima pripravile ležišče tako, da se ni nič videlo. Tako smo jo skrile šestkrat.

Bile smo vesele, da je naša mama preživela. Ko so začeli prazniti naše taborišče, smo zadnje odšle Slovenke. 28. aprila 1945 ponoči smo nepretrgoma hodile 40 kilometrov. Naslednji večer nas je 32 pobegnilo v gozd, kjer smo počakale ruske vojake. Nazaj smo hodile 380 kilometrov. Naša mama je zdržala ves ta napor, a ko smo prišle do železniške postaje, se ni zmogla povzpeti na tovorni vlak, ki je ustavil na postaji. Tudi sama sem sestopila in ostala z njo v zbirnem taborišču. V tem času je v zbirnem taborišču dobila preko 70 turov, ki jih je herojsko prenašala. Mesec kasneje sva se vrnili domov. V žalovanju za sinovi je umrla leta 1956 v starosti 75 let. V spomin nanjo nosi njeno ime vrtec na Hrušici.« (Vika Ambrožič: Življenjska zgodba Franciške Ambrožič, Kako so na Hrušici včasih živeli?)

Od tridesetih in do konca šestdesetih let 20. stoletja je število prebivalstva na Hrušici stagniralo. Leta 1961 je 865 Hruščanov živelo v 280 gospodinjstvih oziroma v 82 hišah. Pravih kmetov pa je bilo le še pet.

Razglednica
Hrušice okoli
leta 1960
(last KS Hrušica)

Leta 1957 je bila končana elektrifikacija proge skozi karavanški predor, kar je skrajšalo vožnjo od Jesenic do Področce z 28 na 11 minut. Gorenjska proga iz leta 1870 je bila na relaciji Jesenice – Rateče-Planica 31. marca 1966 dokončno ukinjena, navkljub dejstvu, da so se z vlakom dnevno iz Doline v jeseniško železarno vozili 604 delavci (mnogi tudi s Hrušice). Delavce pa je v železarno vozil tudi posebni avtobus, o katerem je Janez Palčič zapisal naslednje: »V času takoj po drugi svetovni vojni je iz Gornjesavske doline vozil rdeč železarski avtobus, imenovan Muki. Zakaj in kdo ga je tako imenoval, ne vem in verjetno nihče ne ve. Vozil je le železarje na delo

v vseh treh izmenah. Za nas, otroke s Hrušice, je bil ta avtobus prava atrakcija. Posebnost Mukija je bila v tem, da je imel pogonsko moč (kurjavo) urejeno na drva in ne na tekoče gorivo. Kurilno peč je imel montirano na zunanji, levi strani šoferjevega sedeža. Iz peči je bil napeljan dimnik, iz katerega se je vedno kadilo. V spodnjem, prtljažnem delu avtobusa pa so bila naložena drva. Zada pa je imel avtobus pritrjeno manjšo lestev za vzpon na streho. Pozimi so makadamsko cesto skozi Hrušico pluzili s konjsko vprego. Trije pari konj so vlekli lesen plug. Na čelu pa je jahač na konju dajal komando in usmerjal plug z besedami: 'Spusti, dvigni, stisni levo, desno ...' Tako pluzenje je bilo organizirano na relaciji od Dovjega do Plavža oziroma do kapelice in gostilne Pri Klinar. Nekateri otroci smo pozimi hodili čakati avtobus na vrh Trnove doline, na mesto današnjega spomenika na Belem polju. Pričakali smo ga na smučkah po pouku, navadno pred popoldanskim šihom v železarni. Ker je avtobus vozil zelo počasi, se je prvi oprijel lestve, ostali pa smo se držali drug drugega in se na smučkah prepeljali do vrha Kopavnika. Bilo nas je več, a največkrat eni in isti, po navadi Franc Pintar, Stane Kaplan in jaz. Tako smo otroci uživali celo zimo in nihče nas ni preganjal, tudi šofer ne.« (Janez Palčič: Skozi Hrušico je vozil avtobus Muki, Kako so na Hrušici včasih živeli?)

Obnovili so gasilski dom, čez Savo so postavili betonski most in uredili zunanjo razsvetljava ter do leta 1962 zgradili nov kulturni dom. Njihovo delavsko prosvetno društvo Svoboda je namreč štelo 200 članov, od katerih je bilo 150 aktivnih v dramski sekciji, pevskih zborih, godbi na pihala, folklornih skupinah, godalnem orkestru in lutkovnem gledališču ter mnogih športnih panogah. Prostovoljno gasilsko društvo pa je leta 2004 imelo že 94 članov in 485 podpornih članov, kar je bila četrtnina vseh Hrušičanov.

O družabnem življenju in pomembnih povojnih dosežkih pa je zapisal Janez Palčič tudi naslednje: »Tako po osvoboditvi je bil leta 1945 ustanovljen Krajevni ljudski odbor. Njegov izvoljeni predsednik je bil Franc Črnologar, upokojeni železniški vozovni preglednik, tajnik pa Ciril Klinar. Na pobudo SZDL Republike Slovenije in Občine Jesenice so bile nato kot podaljšana roka občin ustanovljene stanovanjske skupnosti. Tako je tudi Stanovanjska skupnost Hrušica s skromnimi pristojnostmi imela svoj proračun, ki je izhajal iz občinskega proračuna. Minimalna sredstva so zadoščala za opremo pisarne in nakup 'častnega kolesa in aktovke', ki ju je uporabljal podpredsednik za nošenje pošte na občino in v banko. Prvi predsednik je bil Mirko Klinar,

podpredsednik Štefan Preželj, administratorica pa Ivanka Lorenčič. Pisarna je bila v nacionalizirani Nikoličevi hiši, ki je bila kasneje za skromno odškodnino vrnjena dedinji Cvetki Nikolič, por. Mrvič. Leta 1962 je bila stavba kulturnega doma že dokončana do te mere, da se je stanovanjska skupnost, ki se je pozneje preimenovala v krajevno skupnost, lahko preselila v dom. S preoblikovanjem v krajevno skupnost so se povečale tudi naloge in pristojnosti. Ustanovljen je bil svet krajevne skupnosti in več komisij. Prvi predsednik sveta je bil Berti Brun, ki je funkcijo predsednika opravljal do selitve na Jesenice. Potem so se na mestu predsednika zvrstili: Franc Kobentar, Janez Poljšak, Jože Kobentar, Ernest Sodja in Zoran Kramar. Dolgoletna podpredsednica je bila Slavka Gaser. Tajniške posle sem opravljal v prostem času zadnjih 12 let. Krajevna skupnost je imela svoj statut, v katerem so bile določene naloge sveta in posameznih komisij. Najbolj aktivna in delovna je bila komisija za komunalno in stanovanjska vprašanja. S prostovoljnim delom je bila urejena javna razsvetljava skozi Hrušico do Kureja, zgrajen je bil vodovod z Mlak do Hrušice in naprej do Jesenic. Prostovoljci so za nagrado dobili bone, s katerimi smo lahko kupili posodo v trgovinah pri Klabusu ali v Kašti. Največ zaslug oziroma opravljenih ur prostovoljnega dela sta imela Tepina in Kavšlnov Štefan. Na enak način je bil še trikrat prenovljen spomenik talcem na Belem polju. Pomagali smo tudi pri gradnji kulturnega doma. Najbolj zaslužnim pri gradnji so podelili priznanja na otvoritvi doma, ki je potekala na občinski praznik 1. avgusta 1962.

Komisija je skrbela še za obnove vseh krajevnih poti in nekatere pripravila za asfaltiranje. Zgrajene so bile izplakovalnice perila na vasi, pri karavanškem železniškem predoru in v Republiki. Obnovili so še bivši železniški stanovanjski

Gradbeni odbor pred nedokončanim kulturnim domom (last KS Hrušica)

sklad z ureditvijo fasad, uredili kanalizacijo skozi vas in ob glavni cesti do železniškega podvoza pri Črnologarju ter od železniškega predora do priključka na glavno cesto pri hiši št. 53. Zgrajen je bil nov betonski most čez Savo, ki je zamenjal dvakrat odplavljenega lesenega in mostička čez hudournik nad vasjo. Ob kulturnem domu so bile posajene breze in odmerjeni vrtovi za posamezne družine. Asfaltirane so bile poti na vasi in zgrajeni pošta in prostor za banko. Komisija za socialna in zdravstvena vprašanja, ki jo je vodila Slavka Gaser, je vsako jesen podelila enkratno denarno pomoč od 8 do 15 družinam za nakup ozimnice. Svet je posvečal več pozornosti še razvoju oddelka otroškega vrtca Frančiške Ambrožič v obnovljenem kulturnem domu. V prostorih prejšnjega vrtca pa je odprt oddelek waldorfskega vrtca. Že leta 1965 je bilo za potrebe pokopov odkupljeno zemljišče na dovškem pokopališču. Zanj se na krajevni skupnosti vodi pokopališka knjiga.

Gasilsko društvo na Hrušici je bilo ustanovljeno leta 1904. Po drugi svetovni vojni je bil dolgoletni predsednik Franc Kobentar in za njim Valentin Kejžar. V njunem mandatu je bil obnovljen gasilski dom, nabavljen gasilski avto in motorna brizgalna. Del sredstev so prislужili v delovni akciji – izkop vodovoda z Belega Polja na Hrušici. Pod vodstvom sedanjega predsednika društva Janeza Marinčiča je bil gasilski dom ponovno obnovljen. Društveni poveljnik Peter Popovič skrbi za operativna dela, tečaje in stalno usposabljanje.

Šole v predvojnem in vojnem času na Hrušici ni bilo. Najbližja osnovna šola in meščanska šola sta bili na Jesenicah. Večina šolarjev je na Jesenice pešočila, saj denarja za vožnjo z vlakom po večini niso imeli. Le otroci železničarjev smo imeli brezplačne celoletne vozovnice 'temporerke'. Včasih smo se nekateri iz solidarnosti do ostalih domov ali v šolo odpravili tudi peš. Takoj po vojni, ko so se morali tudi prvošolci voziti v šolo na Jesenicah, so na pritisk staršev, organizacij AFŽ in SZDL odprli leta 1946 šolo na Hrušici. Kot nadaljevanje modelarskega krožka v osnovni šoli na Hrušici je bil pri Ljudski tehniki leta 1963 ustanovljen Oddelek za modelarje. Sprva so imeli delovne prostore v kleti osnovne šole, nato pa so se zaradi večanja aktivnosti preselili v prostor pod odrom pri Ocepku. Izdelovali so različne modele čolnov in avionov in leta 1965 so z izdelki pripravili parado po Hrušici. V oddelek je bilo vključenih veliko šolarjev in učiteljica. Leta 1954 je bil ustanovljen Fotoklub Hrušica. Prvo razstavo fotografij so pripravili že naslednje leto pri Ocepku. Klub je deloval do leta 1964.

Že leta 1945 je bilo ustanovljeno Kulturno umetniško društvo Hrušica (KUD Ivana Krivca), ki je imelo dvorano, oder in nekaj stranskih prostorov pri Ocepku. Najbolj aktivna je bila dramska skupina. Igre so bile predstavljene na domačem odru in na gostovanjih po okoliških krajih. Kratek čas je v soteski Dobršnik delovalo tudi letno gledališče. Dolgoletni predsednik društva in predsednik gradbenega odbora je bil Franc Pintar, ki mu gre največ zaslug za izgradnjo doma in dobro delovanje društva. Dolgo je bila tajnica društva Mimica Klinar roj. Podlogar. Kasneje je vodenje društva prevzel Aleks Gusev, ki je bil gospodar in izdelovalec kulis, potem pa Stanko Hudeček. Vzdrževalca elektrotehničnih naprav sta bila Branko Ramuš in Viki Hudeček.

Leta 1946 je bilo ustanovljeno telovadno društvo Železničar, ki se je preimenovalo najprej v TVD Partizan in nato v 'TVD Partizan – Železničar Hrušica' iz praktičnega razloga, saj smo tako lahko dobili brezplačne vozovnice za prevoz z vlakom na različna tekmovanja. V društvu so delovale naslednje panoge: telovadba za vse kategorije in starosti, namizni tenis, odbojka, balinanje, nogomet ter zimski športi: smučarski tek za različne kategorije, alpske discipline in skoki. Čeprav smo imeli nekaj manjših skakalnic, od 10 do 15 metrov dolgih, smo se z lastnico Kurejeve kmetije dogovorili za ureditev še 50 in 25 metrov skakalnice na njenem zemljišču. Inž. Bloudek je izdelal načrt zanj in izmere na naravnem terenu ter v senčni legi. Izgradnje skakalnice smo se lotili sami leta 1950. Ker je bil teren skalnat, je bilo potrebno miniranje. Material smo nabavili v Smodnišnici Kamnik. Miniral sem sam, saj sem leto prej opravil izpit za minerja pri vojni pošti v Ljubljani. Delali smo prostovoljno in ročno. Pri udarniškem delu je sodeloval celoten odbor in drugi člani društva. Da pa bi bila skakalnica prej nared, smo honorarno zaposlili še Martina Gasarja s Hrušice. V dobrem letu dni je bila skakalnica gotova. Na otvoritveni tekmi so bili prisotni občinski športni in društveni funkcionarji in inž. Bloudek. Ob igranju godbe na pihala s Hrušice so bila podeljena priznanja. Nato se je zvrstilo več tekmovanj. Ko drugje ni bilo več snega, so prišli na našo skakalnico iz drugih krajev. 1952. leta smo izpeljali meddruštveno nočno tekmo, ki so se je udeležili tudi nekateri znani skakalci, med njimi Janez Polda. Za razsvetljavo je poskrbel Franc Peternel (nadzornik telekomunikacij Železniške postaje Jesenice) tako, da je napeljal električni kabel z železniške postaje na Hrušici, dva kilometra vzdolž proge Jesenice – Rateče-Planica, preko Save do skakalnic. To je bila senzacija, ki jo je objavil ves slovenski tisk. Naše društvo je bilo zelo uspešno tudi na smučarskem tekmovanju železničarjev Jugoslavije na Pohorju

leta 1951, kjer smo v vseh disciplinah dosegli najvišja mesta. Nogometno moštvo Hrušice, ki je bilo okrepljeno s tekmovalci iz Mojstrane, je tekmovalo v gorenjski ligi in vseskozi ostajalo med vodilnimi. Člani so bili: Berti Brun, Vinko Bergant, Pavel Lotrič, Janez Pavlič, Mirko Koren, Alojz Čop, Erko Razboršek, Janez Gaber, Kristl Lihteneger, Boris Jeglič, Janez Glavič in Bogdan Langus. Telovadci so vadili od ponedeljka do sobote popoldan in zvečer v dvorani pri Ocepku.

Telovadbo so vodili Slavka Gaser, Stane Jug in Frida Jeglič. Na izletu 'Partizana' v Kopru je bilo 17 nastopajočih. Ko so dvorano vrnili prvotnemu lastniku, je ta športna dejavnost zamrla. Kasneje je bila aktivna ekipa balinarjev, ki si je pripravila dvostezno balinišče 'na placu' pri domu in v zgornjegorenjski ligi dosegala vidnejše rezultate. Ekipo balinarjev so sestavljali: Janez in Tomaž Šušteršič, Egidij Glavič, Drago Filipaj, Stane Jereb, Srečo Tomažič, Edo Lamberger ter Aleš, Bojan in Jani Palčič. Po Antonu Gaserju se je imenovalo njihovo vsakoletno tekmovanje za Gaserjev memorial.

Pred leti je bilo ustanovljeno kinološko društvo Fido. Na svojem vadišču organizirajo vsakoletno tekmovanje posameznih pasem psov z mednarodno udeležbo.

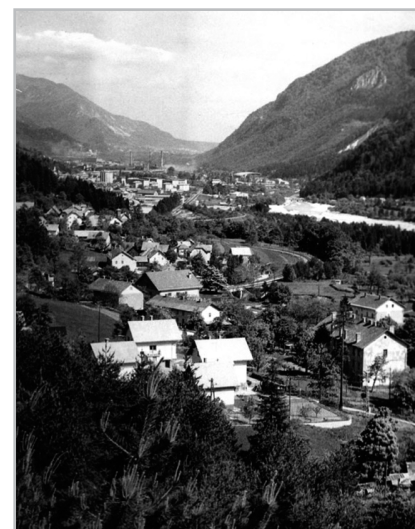
Krajevna organizacija združenja borcev NOV je bila ustanovljena takoj po osvoboditvi leta 1945 in delovala najprej v prostorih Krajevnega odbora oziroma Krajevne skupnosti Hrušica. Dala je pobudo in organizirala postavitve spomenika na Belem polju in njegove obnovitve. Uredila je še vrsto spominskih plošč in obeležij v sami vasi in okolici. Zanje skrbi v sodelovanju s krajevno skupnostjo, s katero organizira tudi vsakoletno spominsko komemoracijo 27. 7., na dan streljanja 45 talcev na Belem polju in pohod po poteh obkoljene Hrušice 17. 7., na dan obkolitve Hrušice leta 1942. Zborna mesto pohodnikov je pri kulturnem domu, od tam se krene v smeri hiše pri Kaplanu, nadaljuje proti Ambrožičevi hiši, po Kopavniku, preko ceste in po Klemenčevem travniku, čez glavno cesto skozi železniški predor v smeri bivše železniške postaje, proti Republiki, čez cesto v smeri Novakove hiše in po poti nazaj do doma. Prvi predsednik KO ZB NOV je bil Stane Mavser, pozneje Lado Dovžan in Alojz Mrvič, najdalje Maks Klinar, za njim Alojz Grzetič in potem Darja Radič.

Za Vilo in na Belem polju je v zadnjih desetletjih zraslo večje naselje zasebnih stanovanjskih hiš in nekaj stanovanjskih blokov. To gradnjo je omogočila Železarna Jesenice. Z novim naseljem se je število prebivalcev več kot podvojilo, Hrušica pa je dobila novo podobo. Zaradi gradnje cestnega predora so

bila porušena stanovanjska in gospodarska poslopja pod Mežaklo. Lastnikom so za odškodnino dodelili hiše v različnih okoliških krajih.

Od leta 1954 do 2004 je Hrušica praznovala svoj krajevni praznik na dan spomina, 27. julija, ko je bilo leta 1942 na Belem polju ustreljenih 45 talcev. Od leta 2005 dalje pa je praznik Hrušice na dan prebitja železniškega karavanskega predora, 21. junija.« (Janez Palčič: Hrušica in Hruščani nekoč, Kako so na Hrušici včasih živeli?)

V zadnjih desetletjih 20. stoletja se je Hrušica ponovna širila, saj je bilo zgrajenih 25 blokov z 275 stanovanji in do leta 1993 kar 84 stanovanjskih večinoma montažnih individualnih hiš. Z novimi gradnjami se je močno povečalo tudi prebivalstvo Hrušice in sicer s 778 leta 1985 na

Hrušica v sedemdesetih letih 20. stoletja
(last Janeza Tarma)

1720 v letu 1995 in konec leta 2004 na 1834. Tako je Hrušica v začetku 21. stoletja štela že 228 hišnih števil, med katerimi je kar 40 večjih stanovanjskih objektov. Gradnjo hiš v novem naselju Belo Polje je z ugodnimi posojili in organizacijo del omogočila stanovanjska zadruga Železarne Jesenice od leta 1982. Zadrugniki, predvsem Jeseničani, pa so z veliko lastnega dela in s skupnimi akcijami v nekaj letih prišli do lastnega doma ter dobrih sosedskih odnosov.

Tone Konobelj je o svoji zadrugi gradnji med drugim tudi zapisal: »Kmalu se je začelo zares. Izkop, temelje in betonsko ploščo naj bi izvedlo gradbeno podjetje, montažno hišo pa bi postavili sami. Radi smo pomagali pri ročnih gradbenih delih, saj smo se zavedali, da bo 1500 zadrugnih ur težko uresničiti. Skoraj vsak dan smo bili na gradbišču, pa naj je bilo vreme še tako slabo, in gradnja je hitro napredovala. Med seboj smo se spoznavali in drug drugemu pomagali. Zdelo se mi je, kot da smo se vrnili v leta po osvoboditvi, ko so se pri obnovi vrstile udarniške akcije. V nekaj mesecih smo zgradili temelje za vse hiše in čakalo nas je postavljanje montažnih hiš. Tovornjaki so začeli dovažati material, ki smo ga morali sami razložiti na določene lokacije. Kar nekajkrat

se je zgodilo, da zaradi službenih obveznosti nisem mogel sodelovati, zato sta me večkrat zamenjala moj oče Franc Konobelj in svak Poldi Brudar. Ker smo začeli postavljati hiše na zahodni strani gradbišča, sem nestrpno čakal, kdaj bomo prišli do naše, trinajste. Na srečo je delo hitro napredovalo, saj nas pa je bilo pri prvih hišah tudi po trideset. Bili smo tako zagreti za gradnjo, da včasih nismo izpustili niti enega dne in se z lokalnim avtobusom kar iz službe odpeljali na Hrušico in delovni dan potegnili pozno v noč. Družbo so nam delale tudi krave, ki so se nemoteno pasle na pašniku. Dočakal sem tudi to, da smo začeli postavljati našo hišo. Na začetku sva montažne stene postavljala kar z ženo sama. Ko nama je prišel pomagat še ženin brat Poldi, je modro ugotovil: 'Saj to hišo bo pa do jutra odneslo v Savo.' Ker je bilo na Belem polju vedno precej vetrovno, so se stene, dokler jih nismo zvezali z 'vencem', res kar sumljivo majale. Inštruktor z Jelovice, ki je nadzoroval gradnjo, me je ob tem 'potolažil' z besedami: 'Dobro, da ste naredili betonsko ploščo, da boste lahko na njej nekoč zgradili ornk hišo?!' Debelo sem ga gledal, on pa se je samo nagajivo smejal svoji domisljici. A takrat nas ni nič ustavilo. Kasneje je bilo za pomoč pri delu tudi sosedov dovolj. Vso zimo smo premraženi in v globokem snegu delali, kot da je naš zadnji dan. Hiša je kmalu dobila strešno konstrukcijo 'cimpr'. Ko smo na vrh pribili smrečico, se mi je zdelo, da je hiša visoka kot Eifflov stolp v Parizu.

Smrečica na vrhu naše hiše
(last Toneta Konoblja)

Najbolj uporabna orodja so bila kladiva, klešče, žage in seveda sekire. Večino strešne konstrukcije smo zbili z žebli različnih velikosti, ki smo jih kupovali v maloprodaji v železarni. Nekdo mi je nekoč dejal, da smo v hišo zabili okrog 400 kilogramov različnih žbljev. Med obema hišama, ki ju je streha povezala v dvojčka, je okrog 20 centimetrov prostora. Ko sva s sosedom zabijala deske

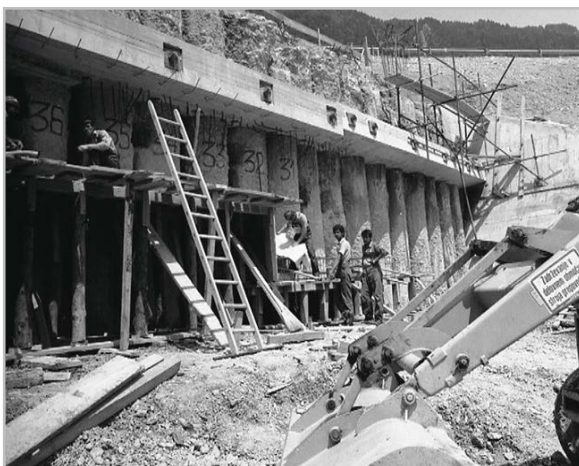
na podstrešju, nama je v nekem trenutku padla sekira v ta prostor. Oba sva se strinjala, da naj sekira kar ostane tam 'zakopana', saj se bova tako bolje razumela.

Da bi pocenili gradnjo, smo si pomagali z vsemi mogočimi gradbenimi materiali. Ko smo začeli ometavati kletne prostore, smo za malto uporabljali kar pesek s parcele in celo železarsko žlindro, ki smo jo mešali s cementom. Ker je bil sosed nekoliko hitrejši, mu je zidar dan pred nami ometal steno. Ko sva naslednji dan z zidarjem ometavala našo stran, je na drugi strani zaradi tresljajev premalo osušena malta padla s stene. Sosed tega ni bil pretirano vesel, in ko sem mu povedal, da je zidar ugotovil, da bo moral izboljšati malto, mi je nekoliko nejevoljno dejal, da bom moral za mnenje vprašati drugega zidarja. Kasneje je tudi on zamenjal pesek. Temelje pa smo zasipavali kar z železarsko žlindro, za katero smo šele po nekaj letih zvedeli, kako nezdrava je. A kljub prigradam in nezgodam smo z delom nadaljevali in leta 1984 je bil dvojček skoraj nared. Naselje je počasi dobivalo končno obliko, ljudje pa so ga zaradi načina gradnje kmalu poimenovali z različnimi imeni: Dachau, barakarsko naselje itd. Nas pa to ni motilo, veseli smo bili, da smo se v nekaj letih iz blokov in stolpnih preselili v svoje hiše. Kljub temu da je okrog nas na Belem Polju zraslo še nekaj blokov, pa je naselje ostalo prijetno tako kot takrat, ko smo prvič odšli na Belo Polje in se nam je zdel kraj najlepši na svetu. Okrog hiš je bilo vedno več urejenih vrtov, drevja in zelenic.

Danes je naselje že precej spremenjeno ter urejeno in kar težko si je predstavljati, kako je izgledalo na začetku gradnje. Vse poletje nam delajo družbo krave in konji na pašniku, tako kot nekdanji se združniki dobro razumemo in si pomagamo med seboj. Sekira v trinajsti hiši pa je še vedno lepo 'zakopana' in nič ne kaže, da jo bova s sosedom sploh kdaj izkopala.« (Tone Konobelj: Trinajsta hiša na Belem Polju, Kako so na Hrušici včasih živeli?)

Na Hrušici pa je od leta 1979 uradno in od 1986 dejansko potekal velik mednarodni projekt izgradnje 7864 metrov dolgega cestnega predora Karavanke, ki je bil prebit maja 1989 in z obsežno infrastrukturo mejnega prehoda z Avstrijo, uradno odprt 2. junija 1991.

Ker je predor od vasi nekoliko odmaknjen, njegova gradnja niti obstoj nista imela in nimata večjega vpliva na življenje Hrušičanov. Res pa je, da vas z novo avtocesto in predorom ni izgubila le nekaj boljših kmetijskih površin na desnem bregu Save, ampak tudi tamkajšnje štiri hiše. O tem delu Hrušice je Ada Preželj zapisala: »Ko smo že davno enkrat

Gradnja cestnega predora
leta 1986

(fototeka Gornjesavskega
muzeja Jesenice)

hodili po oni strani Save proti Mlakam, po tako imenovani Kurejevi plani, ki so konča s Pocarijo, nas je kolovozna pot vodila po eni strani mimo vrbovja in po drugi strani mimo velikih travnikov in le tu in tam je bila kaka njiva. Od daleč smo zagledali zidano, veliko in dolgo nadstropno stavbo – Kurejevo domačijo z velikim lesenim skednjem. Ta posest na osojevini pod Mežaklo je vzbujala radovednost s svojo velikostjo, tihoto in samotnostjo. In res se mi je takrat utrnila misel, da je bil to nekoč pravi kmečki dvor. Povedali so mi, to je od Kurejeve Ratije. Tu je šlo pravzaprav za pravo dinastijo žensk. Kurej Ratija, sama gospodarica na tej obsežni plani, pa Minca, por. Ocepek, njena hčerka in gostilničarka in spet hčerka Milica, ki je po Ratiji prevzela to posest, in nato še njena hčerka Neda. V Ratijinem času se je tam dogajalo še marsikaj. Kmetija brez pridnih rok ni mogla več uspevati. V velikem stanovanjskem delu domačije je bilo nastanjenih kar nekaj družin. Tako številna Zalokarjeva družina, Bergantovi, Omanovi in mogoče še kateri. Poznala sem prijazno, živahno Zalokarjevo Mileno in Bergantovo Majdo, ki sta od tam hodili v šolo in kasneje na delo v železarno. Tako se je zjutraj po 5. uri izvila iz megle nad Savo, pozimi pa iz teme ali novozapadlega snega kolona teh stanovalcev. Prišli so po tej dolgi poti iz Kurjevine na jutranji vlak. Vsi smo nato vstopali na vlak, ki je pripeljal od Rateč navzdol in se na vsaki postaji polnil s šolarji in delavci, ki so šli na delo v železarno na Jesenicah. Mislim, da na oni strani Save in pri Kureju zelo dolgo niso imeli elektrike.

Najraje ne bi napisala, da ni več tega vlaka, niti železarne z več tisoč delavci, ne Kurejeve domačije, ne travnikov, vrbovja, ne Pocarije s Krivčevim

senikom in potkami k malim domovanjem pod osojno stranjo Mežakle. Prekrila jih je avtocesta proti karavanškemu predoru. Nastala so obsežna območja in stavbe, ki ustrezajo mejnemu področju, prav tako plato, kjer je bilo tako dramatično ob nastajanju nove slovenske države in se je tam ustavila jugovojska. Pa tudi obmejna carinska ureditev ni več važna in potrebna, saj gremo v čas brez meja, v veliko Evropo. Ta mala domovanja, ki so izginila na senčni strani pod Mežaklo, so pripadala družinam Kovač, Grumerec, Jonke, Robič, Vovšovcevim, Vrban.» (Ada Mareš: Kurejevi, Kako so na Hrušici včasih živeli)

Kurejeva kmetija
(last Nede Kovačič)

O sami Kurejevi kmetiji je po svojih spominih in spominih Milice Klinar, Mirjane Hribovšek in Jožice Ocepek Neda Kovačič zapisala še: »Kadar me je kdo vprašal, kje sem doma in ni poznal okolja, sem vedno rekla, da je to tam, kjer je tista ravnina za Savo, pod Mežaklo, tam kjer je pol leta zima! Kurejevo kmetijo in posestvo, kot smo ga poznali po drugi svetovni vojni, je prigospodarila Doroteja Robič (rojena Kobentar ali Kobenter po starih zapisih) – Rogarjeva Ratija, ki se je rodila leta 1876. Bila je izjemno delovna in je imela v najemu nekaj njiv na Kurejevem posestvu, katerega lastnik je bil veletrgovec in posestnik Goli iz Idrije. Ta se je odločil, da bo kmetijo prodal in se odselil. Ker je bila Ratija dobro obdelovala njive, ji je lastnik kot prvi ponudil kmetijo v odkup. Tako sta leta 1922 sklenila kupno pogodbo, Ratija si je denar izposodila pri Hranilnici in Kurejeva kmetija je prešla v njeno last. Zgodovinski viri pravijo, da je bila Ratija od prve omembe kmetije dalje že njen sedmi lastnik. Ratija je po smrti svojega moža sama vodila veliko kmetijo. V hlevu je imela kar nekaj živine, krave in vola, ovce, prašiče, kokoši, race ... Kmetijo je obdelovala s pomočjo stanovalcev, ki jih je bilo v veliki hiši vedno polno. To

so bili večinoma delavci železarne, ki so radi pomagali pri kmečkih opravilih, saj sta Ratija in Minca poskrbeli za nepozabne malice, ki so med kosci slovele daleč naokoli. Ratija je slovela kot dobra, pravična in poštena ženska. Bila je izredno dobrega srca in je vedno skrbela tudi za reveže. S Cigani je imela prav poseben odnos: redno so jo obiskovali, kaj postorili (brusili nože, kaj popravili), lahko so prespali na seniku in vedno so dobili hrano in skromno plačilo. Zaradi gospodaričine dobrote in poštenosti ji nikoli niso ničesar ukradli ali ji delali škodo.

Kmetija pri Kureju je po drugi svetovni vojni preživljala boljše in slabše čase, kot so bili časi težki za vse. Po smrti babice Ratije leta 1954 je posestvo prevzela Milica in z njo je prišel v hišo tudi Mirko Klinar – Šmonov Mirko, ki je zaradi svojega partizanskega udejstvovanja (bil je železničar in vojni invalid) imel ugled in je uspel zaščititi kmetijo pred grozečo nacionalizacijo. Zaradi tega je kmetija ostala do konca v svojih prvotnih okvirih. Ves čas so imeli živino, krave in bike ter obvezno tudi konja, s katerim je Mirko fural les in drva. Hiša je bila ogromna, zraven nje je stalo veliko gospodarsko poslopje s hlevom in skedenjem, drvarnica, Joščova bajta (po hlapcu Jošci, ki je tam živel) s črno kuhinjo, vrt – ograjen pašnik, preko katerega je tekkel potok, ki je s kristalno čisto in mrzlo vodo napajal korito na kmetiji. Poleti so prihajali ljudje tudi z Jesenic po vodo iz Kurejevega korita. Delavske družine so v hiši v zelo skromnih razmerah, kuhinjo in spalnico, bivale do konca 60 let. Ko so na Jesenicah zgradili bloke in prve stolpnice, so dobili boljša stanovanja in so počasi odšli. Hiša se je izpraznila in ostala je samo družina Milice in Mirka Klinarja, ki sta imela hčerko Nedo.

Na desnem bregu Save je bilo poleg Kurejeve kmetije kar nekaj hiš. Čisto zadnja naseljena hiša je bila približno 500 metrov od kmetije in v njej sta nekaj časa živela Koširjeva Anton in Ančka (Anca) s štirimi otroki. Družina se je okrog leta 1960 odselila in v hišo je prišla gospa Pavla Habjan, ki je kasneje k sebi vzela dve dekleti, svoji nečakinji, Vesno in Marinko. Drugi najbližji sosedje so bili Jonketovi, tudi številna družina, kasneje razseljena po svetu, Žgajnarjevi (Klemen, Malka in Marica Robič), Kikeljnovi Ferdo, Marica in sin Ferdo, naprej na hribu sta živela Janko Robič – Vovšovcov in njegova sestra Milka, poročena s Cirilom Koširjem, in sin Ciril. Starejši Ciril je imel prvi televizor, ki so ga kot tehnološko čudo občudovali otroci. V bližini so bile tesno skupaj še tri hiše: Ajtnikova z mamo Minko, sinovoma Francem in Pepijem in hčerko Rozko, pisali so se Jelenič, v Žvagnovi hiši, katere lastnik je bil Drago Robič, ki je živel

v Kranjski Gori, so živeli Žagarjevi – dobra teta Ana, Jože in Mirjana. Ata Jože je bil znan daleč naokoli po izdelovanju copat, ki jih je do konca šival na stari Singerjev šivalni stroj. Pod Žvagnovo je stala novejša hiša Vovšovcevega, Robičevega Francka, kjer je živel z ženo Pavlo in sinom Iztokom. Pot, obrasla z vrbjem, borovci, češminom in divjim šipkom, je vodila do Grumerčevih, kjer sta ata Vito in mama Marica živela s tremi sinovi: Slavkom, Vitom in Tonijem. Sosedje Grumerčevih so bili Kovačevi, v hiši so živele ženske treh generacij: stara mama, mama Minka in hčerka Simona. Na samem pod gozdom je stala Vrbanova hiša. Hiše so bile precej vsaka k sebi, združevala jih je le kolovozna pot. Ko so otroci hodili v šolo, so poskrbeli tudi za luč na kandelabru ob poti. Sicer pa je bilo od Kureja do avtobusne postaje na Hrušici kar kakšne dobre pol ure hoda, pozimi pa več kot uro. Bila so leta, ko je bilo toliko snega, da je moral Mirko s konjem pregaziti pot, da so šli otroci lahko v šolo, vaščani pa v trgovino. Edina vez z drugim bregom je bil most čez Savo (kjer danes vozijo tovornjaki na deponijo Mala Mežakla). Most je bil lesen in že krepko načet, ko ga je visoka voda ob poplavih odnesla. Takrat so morali vaščani prečkati Savo čez Žvagnov most na Spodnjem Plavžu, v času gradnje pa so postavili brv. Uničeni most so kasneje obnovili, kar je bil velik praznik za celotno Hrušico. Ker so imeli Hruščani na desnem bregu Save naprej od Kurejevega posestva tudi polja, je bil most čez Savo življenjskega pomena za celotno skupnost. Narasla Sava je kar nekajkrat ogrozila Kurejevo hišo, saj je voda segala do notranjega dvorišča. Polja so se obdelovala, živine je bilo vedno približno od osem do deset v hlevu, vendar v tistih časih to ni zadostovalo za preživetje, tako da je družina živela predvsem od Mirkove invalidske pokojnine. Do izgradnje vodovoda Peričnik je bil edini vir pitne vode na posestvu potok iz Mežakle, ki je bil speljan v korito na dvorišču. Po izgradnji vodovoda pa je bil napeljan javni vodovod tudi na kmetijo, kar je prebivalcem zelo olajšalo življenje.

Kurejeva kmetija je živela svoje življenje; vaščani so radi prihajali pod mogočno lipo, prirejali so piknike, se družili, včasih tudi pomagali pri spravi sena; zima je bila vedno zelo dolga, saj je sonce zašlo za vrh Mežakle sredi novembra in spet pokukalo na hišo okrog 20. januarja. Po vojni so na pobočju Mežakle nedaleč od kmetije uredili dve skakalnici, ki sta bili takrat pravi 'športnoskakalni' hit; odvijale so se tekme, tudi državno prvenstvo v smučarskih skokih, na njih so se kalili taki asi, kot je bil Ludvik Zajc in še bi jih našli ... Organizirali so športne dneve šolske mladine, itd. Generacija 60 let se zagotovo spomni čudovitih brezskrbnih otroških let, ko so se otroci podili po gozdu, gmajnah ob Savi, se

lovili na hlevu, se vozili z lojtrnikom, na Pocariji nabirali lešnike, se igrali pod mogočno brezo sredi polja, kosili in grabili neskončno dolge travnike ...» (Neda Kovačič: Kurejeva kmetija, Ocepkova gostilna in življenje za Savo, Kako so na Hrušici včasih živeli?)

Pa tudi dramatičnim in ogrožujočim dogodkom v zadnjih dneh junija leta 1991, ko se je na mejnem platoju odvijala vojna za Slovenijo, so bili bolj izpostavljeni na Hrušici. O tem pa so podrobno objavljene leta 2020 v zadnji, 16. knjigi zbranih spominov z naslovom Kako smo na Jesenicah doživljali osamosvajanje Slovenije.

Na koncu pa naj zapišem še nekaj o znamenitostih in zanimivostih Hrušice. Stavba Vile s hišno št. 58 je bila vseljena leta 1900 in so jo menihi z Dunaja oziroma kartuzijani odkupili kot Šrajevo vilo Jasno selo leta 1912, pozneje pa se odselili v Francijo in Pleterje. V njej naj bi živele tudi nune, po letu 1920 je bila preurejena v stanovanja za 18 družin uslužbencev in delavcev pri železnici, leta 1987 pa podrt zaradi gradnje enega zadnjih blokov. Druga izgubljena znamenitost je bila vaška kapelica, ki se je starejši vaščani živo spominjajo, čeprav je bila namerno uničena (minirana) že okoli leta 1951.

Kapelica pred Ocepkovo hišo,
uničena okoli leta 1951
(last Janeza Tarmana)

O njej je domači pisatelj Ladislav Črnologar zapisal: »Naš bog, kot se je reklo malo večji kapelici sredi vasi, ki je bila kmalu po vojni razstreljena ... zakaj v naši vasi nikoli ni bilo cerkve in je bilo treba k maši hoditi v mesto. Verjetno bo držalo, da se glede plačila za gradnjo nikoli niso mogli pogoditi kmetje in delavci. Vas je bila od nekdaj na pol kmečka napol delavska, predvsem zaradi fužin in rude v hribih ... borna kapelica, pred katero so bile vedno sveže

rože – simbol neke tradicije, ki je vendarle povezovala ljudi ... zavedal sem se, da so bile takrat razstreljene neke vrednote, siromašne po videzu, a dragocene po bistvu ... Samo razpelo, naš bogec – je bilo že prej shranjeno in je samevalo v podstrešni sobici – simbol, kateremu je bilo nekdaj izrečeno toliko prošenj in predenj zloženo toliko poljskih rož.« (Črnologar, 1989, str. 26 in 31)

Poleg zanimive in zabavljive šege vlečenja ploha, s katero so se norčevali iz starejših in neporočenih, je spet živ pustni karneval, ki so ga Hruščani pripravljali desetletja. Kako izvirni in dobro pripravljeni so bili, nam kažejo že velikost uporabljenih rekvizitov in teme: Plovba z Dobršnika na Savo, Morski pes v Dobršniku, Novi tramvaj Hrušica – Jesenice, Nova pošta ...

Pustna povorka
pred gostilno Pri Krivcu
okoli leta 1935
(last J. Černeta)

Tanker Naftagas Hrušica
(last Janeza Palčiča)

Na Belem polju oziroma za Rigljem, nad vodnim zbiralnikom na pašniku, naj bi vsaj še do leta 1924 deloval rudnik gipsa (sadre). Ker so rov, ki je bil globlje vsekano v živo apnenčasto skalo, dolg okoli 100 metrov in visok kot odrasel človek, ob zaprtju zasuli, bi težko našli njegov vhod. Skozenj so izkopen kamen vozili s samokolnicami. Po prebiranju na haldi pred rudnikom so gips nalagali na vozove in ga s konjsko vprego vozili do cementarne v Mojstrani, ki je delovala od leta 1893 do 1931. Še prej pa so mleti gips s Hrušice uporabljali za gnojilo.

Leta 1910 se je tujskemu prometu s primerno slovesnostjo odprla soteska potoka Dobršnik s sedmimi slapovi, ki padajo z višine od 7 do 22 metrov. Da je bila dostopna obiskovalcem, so uredili stopnice, izklesali stezo in napravili male mostove. Pot skozi sotesko in njen ogled je takrat trajal uro in pol. Pot je danes težko prepoznavna in večkrat prečka potok, ki je ob večji vodi tudi večkrat neprehodna. Nekako na pol poti med Hrušico in Dovjem priteka izpod Karavank v dveh krakih v Savo Dolinko potok Prešušnik in na svoji poti skriva dva slapova, višine 8 in 12 metrov.

Ob vrtanju karavanškega cestnega predora so gradbeniki leta 1988 naleteli na izvirsko vodo odličnega okusa in z nizko vsebnostjo mineralov, ki jo strokovnjaki uvrščajo v sam vrh kakovostne lestvice evropskih vodnih virov. Kapljice vode skoraj šest mesecev pronicajo skozi dolomitske plasti do izvira, ki leži tisoč metrov globoko v osrčju pogorja in predstavlja eno najglobljih zajetij na svetu. Lahko bi rekli, da se je z Julijano (ime te vode) odkrilo legendarno zlato jezero, ki ga je Mirko Kunčič z Dovjega opisal v svojih Triglavskih pravljicah že leta 1944 kot: »Globoko pod zemljo leži Zlato jezero, ki ga varuje strašni sedemglavi zmaj. V tem jezeru je zlata, da ga z desetimi barkami ne bi mogli odpeljati.«

Hrušica leta 2004
(last Vladimirja Dolžana)

VIRI IN LITERATURA

TORKAR TAHIR, Zdenka: *Hrušica, zgodovinsko domoznanski oris naselja pri Jesenicah*, Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice 2006.

KLINAR, Miha: *Veliko gradbišče Jeklo in Ljudje*, Jeseniški zbornik II, 1969, str. 95.

ČRNOLOGAR, Ladislav: *Razstreljeni Bog*, Jesenice: Književna zadruga, 1989, str. 26 in 31.

Izbrani odlomki so iz zgodb, objavljenih v knjižici *Kako so na Hrušici včasih živeli?*, (ur. Nataša Kokošinek, Zdenka Torkar Tahir), Jesenice: Ljudska univerza, 2011.

O PROJEKTU

Za pripravo in izdajo knjige Naše Jesenice sta nas navdihnili dva dalj časa trajajoča projekta v občini Jesenice; študijski krožek Raziskovanje kulturne dediščine v lokalni skupnosti (Polona Knific, Ljudska univerza Jesenice) in Kviz: Iz zgodovine mesta Jesenice (Irena Lačen Benedičič, Gornjesavski muzej Jesenice)

Leta 2003 je Unesco sprejel Konvencijo o varovanju nesnovne kulturne dediščine, ki naj bi prispevala k boljšemu varovanju nesnovne kulturne dediščine, njenemu spoštovanju ter dvigu zavedanja o njeni pomembnosti, obenem pa zagotavljala mednarodno sodelovanje in pomoč. Konvencija nesnovno kulturno dediščino opredeljuje tudi kot ustna izročila in izraze, vključno z jezikom kot nosilcem nesnovne kulturne dediščine.

Na Ljudski univerzi Jesenice se zavedamo, da je nesnovna kulturna dediščina lahko bogat vir za razvoj lokalnih, regionalnih in nacionalnih identitet. Prav to zavedanje in prebujena občutljivost za ohranitev spominskega gradiva na lokalni ravni sta nas spodbudila k zbiranju ustnega gradiva. In tako smo na Ljudski univerzi Jesenice leta 2003 začeli s projektom Ohranjanje kulturne dediščine v lokalni skupnosti – Kako so na Jesenicah včasih živeli?, ki poteka v obliki študijskih krožkov. Prav ti namreč dajejo pomemben pečat naši občini, saj sistematično raziskujejo in ohranjajo kulturno dediščino lokalnega okolja, po drugi strani pa skozi spomine preteklih časov v izdanih knjižicah spodbujajo in širijo zavest o pomembnosti ohranjanja osebne in lokalne zgodovine, terjajo premislek o drugačnem načinu življenja ter spodbujajo medgeneracijsko učenje in sodelovanje.

Poiskali smo pričevalce, ki so bili pripravljeni povedati ali zapisati svoje zgodbe in spomine na preteklost, ki blede in se nam vse hitreje izmikata. Skoraj ni človeka, ki ga ne bi tako ali drugače zanimala preteklost. Nekateri jo raziskujejo po službeni dolžnosti, strokovno in na podlagi dejstev, drugim služijo pretekli dogodki kot ogrodje, ki ga napolnijo s svojo kritično mislijo ali domišljijo, udeleženci teh krožkov pa so z zapisovanjem spominov na pretekle dogodke poskrbeli, da ne bi brez

njih postalo preživeto življenje siva lisa v mozaiku zgodb tega sveta. Vsa leta smo v krožkih raziskovali zgodovino našega kraja, kulturno in športno življenje, šege, navade ter druge dogodke, ki so zaznamovali posamezne predele Jesenic. Ljudje so pripovedovali zgodbe o stvareh, ki so jih osrečevale in žalostile, o dosežkih in trudu, ki so ga vložili vanje, o ovirah, ki so jih premagali, ter o izkušnjah, ki so jih nabrali. Vse to smo zapisali.

Z izvedbo krožkov Ohranjanje kulturne dediščine v lokalni skupnosti spodbujamo vse, da se zavejo pomena kulturne dediščine, jo začnejo spoštovati, negovati, obenem pa jo obogateno izročijo v dar in hrambo prihodnjim rodovom. Zato zapisujemo spomine starejših o preteklem življenju na Jesenicah. Več kot 200 članov študijskih krožkov je v vseh letih raziskovanja poskrbelo za berljive drobce njihovega življenja. Vsako leto smo bili priča novim osebnim pričevanjem o nekdanjem življenju, novim spominom, novim prijateljstvom. Koliko različnih zgodb, čustvenih odzivov in nostalgije je bilo v članih krožkov, ko so zbirali spomine, jih tkali v zgodbe, ki so oživele zaraščene stezice, vaške posebneže, zapuščene hiše, domača opravila. Izvirne zgodbe posameznikov so se zlile skozi zgodovino posameznega kraja in povezale različne družine, krajane ter občane.

Do zdaj smo izdali 17 knjižic z zbranimi zgodbami, ki so dokaz, da je zgodovinski spomin Jesenic močan, živ in je še danes osnovna gonilna sila za številne dejavnosti. S temi knjižicami smo vsa leta razveseljevali prebivalce našega kraja in iztrgali pozabi marsikatero anekdoto, smešno, žalostno, poučno ali kakršno koli že.

Projekt traja že 17 let in izdaja knjige, ki je pred vami, je bila neke vrste samoumevna poteza, ki smo jo načrtovali kar nekaj časa, v letošnjem letu pa tudi uresničili. Pričujoča knjiga postavlja v smiseln okvir vse zgodbe, zapisane v knjižicah, ki se nanašajo na življenje v posameznem predelu Jesenic. Gre za povzetek naslednjih devetih knjižic, ki so objavljene na portalih jlib (<https://www.jlib.si>) in kamra (<https://www.kamra.si>):

1. Kako so na Jesenicah včasih živeli?

<https://www.jlib.si/pdfs/Kako%20so%20na%20Jesenicah%20vcasih%20ziveli.pdf>

2. Kako so v Planini pod Golico včasih živeli?

<https://www.jlib.si/pdfs/Kako%20so%20v%20Planini%20pod%20Golico%20vcasih%20ziveli.pdf>

3. Kako so v vaseh pod Golico včasih živeli?

[https://www.jlib.si/pdfs/Kako so v vaseh pod Golico vcasih ziveli.pdf](https://www.jlib.si/pdfs/Kako%20so%20v%20vaseh%20pod%20Golico%20vcasih%20ziveli.pdf)

4. Kako so na Blejski Dobravi včasih živeli?

<https://www.jlib.si/pdfs/Kako%20so%20na%20Blejski%20Dobravi%20vcasih%20ziveli.pdf>

5. Kako so na Murovi včasih živeli?

<https://www.jlib.si/pdfs/Kako%20so%20na%20Murovi%20vcasih%20ziveli.pdf>

6. Kako so na Hrušici včasih živeli?

<https://www.jlib.si/pdfs/Kako%20so%20na%20Hrusici%20vcasih%20ziveli.pdf>

7. Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?

<https://www.jlib.si/pdfs/Kako%20so%20na%20Slovenskem%20Javorniku%20vcasih%20ziveli.pdf>

8. Kako so na Koroški Beli včasih živeli?

<https://www.jlib.si/pdfs/Kako%20so%20na%20Koroski%20Beli%20vcasih%20ziveli.pdf>

9. Kako so v Javorniškem Rovtu včasih živeli?

<https://www.jlib.si/pdfs/Kako%20so%20v%20Javorniskem%20Rovtu%20vcasih%20ziveli.pdf>

Študijske krožke izpeljujemo v sodelovanju z Občinsko knjižnico Jesenice in Gornjesavskim muzejem Jesenice, ki se v projekt vključujeta s strokovnim mentorstvom, ter Občino Jesenice, ki je projekt finančno podprla.

Gornjesavski muzej Jesenice že od začetka v letu 2001 soustvarja tudi projekt Občine Jesenice tekmovanje »Iz zgodovine mesta Jesenice«. Tekmovanje je namenjeno tako mladim, da spoznajo zgodovino svojega kraja, kot občanom, da osvežijo poznavanje preteklosti mesta, za vse pa svojevrstna počastitev občinskega praznika 20. marca. Vse od takrat potekajo tekmovanja pod pokroviteljstvom Občine Jesenice, natančneje Oddelka za družbene dejavnosti. Prvih 11 let smo raziskovali železarsko mesto in krajevne skupnosti. V letu 2012 so začeli s ciklom tematskega raziskovanja našega kraja. V letu 2012 smo začeli s ciklom tematskega raziskovanja našega kraja. Od nogometa (ob stoletnici), košarke (gostitelji evropskega prvenstva 2013), gledališke in godbene dejavnosti

(2014), zgodovine zdravstva (2015) do predstavitve znanih Jeseničanov in področij, po katerih se imenujejo naše ulice (2016). Izpostavili smo železarsko dediščino (2017), zgodovino šolstva (2018), razvoj urbanizma in vpliva železarne na dejavnosti mesta ob 90-letnici mesta. Kviz o zgodovini mesta Jesenice lahko uvrstimo med projekte, ki sooblikujejo našo lastno identiteto, še posebej pomembno identiteto mladih. Dvajseti kviz (2020) smo namenili mavričnosti kulture in kulinarike Jesenic.

Leta 2015 je študijski krožek Ohranjanje kulturne dediščine v lokalni skupnosti prejel priznanje Andragoškega centra Slovenije za promocijo učenja in znanja, in sicer v kategoriji Priznanje skupini za izjemne učne uspehe in bogatitev lastnega znanja (<https://tvu.acs.si/priznanja/dobitniki/index.php?did=411&leto=2015>).

Vseh spominov se žal ne dá popisati. Marsikateri bi danes kdo napisal drugače, kaj dodal ali spremenil. Tako marsikaterih spominov kot tudi pričevalcev tistega časa ni več med nami. Da projekt s tem ni končan, je pred nami še veliko izzivov. Čaka nas še ogromno tem, ki bi jih radi spoznali, zgodb in spominov, ki jih je vredno zapisati. Opisan projekt je primer dobre prakse, kako se lahko s sodelovanjem strokovnih organizacij, podporo lokalne skupnosti, usposobljenimi mentorji in seveda s prizadevnimi ter zavzetimi krajanji na enkrat, izviren način predstavi kulturna dediščina nekega kraja, poskrbi za njeno prepoznavnost, nazadnje pa doseže, da so občani nanjo ponosni, jo spoštujejo in obogateno izročijo v dar naslednjim generacijam.

Upamo, da boste uživali v branju in spoznali pomen dediščine. S tem ko se stara, postaja vrednejša – seveda, če znamo v njej prepoznati vrednote, pomembne za sodobnost.

Seznam vseh avtorjev, ki so do sedaj sodelovali v projektu:

Alič Heda	Grilc, roj. Klinar Bernarda	Kristan Kos Leni
Ambrožič Vika	Gubanc Sonja	Kunšič Jože
Arh Franc	Hlede Severin	Lavtar, roj. Štefelin Urška
Arh Franci	Hribar Anton	Lazarov Todosja
Arh Stane	Hribar - Peredl Franc	Lukan Marko
Babič Janez	Ilenič Mili	Lužnik Marija
Babič, roj. Razinger Marija	Jakelj Cveto	Malej Anton
Baš Davorin	Jamnik Pavel	Malej Ivan
Bele Mojca	Janez Bregant Boris	Malenšek Andrej
Bernard Anda	Javorsky Betra	Malenšek Majda
Bernard Dana	Jelenc Franc	Marija Aleš Edita
Bernard Nikolaj	Jerala Franc	Markelj Janez
Bernard Pavla	Jezeršek Breda	Markeš Marija
Bertoncelj Albina	Katarina Prešern Nastja	Medič Davor
Borštnik Ivan	Kavalar Janko	Mencinger Avgust
Borštnik Marija	Kejžar Francka	Mencinger Majda
Brce Marija	Kerec, roj. Klinar Slavka	Mikula Davorin
Bric, roj. Perhaj Sonja	Kešina Niko	Minkov Vane
Brun Franci	Klemenc Peter	Muhar, roj. Jelovčan Štefanija
Burnik, roj. Baloh Adela	Klinar Jelka	Noč Anton
Cenc Mihael	Klinar Jože	Noč Bogomira
Cuznar, roj. Hribar Darinka	Klinar Marija	Noč Bogomira
Čeh Božidar	Klinar Marina	Noč Jože
Čeh, roj. Arnejc Jeka	Klinar Martina	Noč Martin
Černe Nada	Klinar Rina	Noč Sonja
Čop Ksenija	Klinar Tilka	Novak Janez
Črv Franci	Klinar Tomaž	Odar Inge
Čufer Andrej	Klinar - Burjovc Jože	Omerzel Boštjan
Debevec Ivan	Klinar - Primožev Andrej	Osredkar Olga
Dimitrov Pavel	Klinar, roj. Škoberne Tatjana	Otovič Vojko
Dolenc Ivko	Knafelj Štrukelj Ivanka	Ozebek Miran
Dolgan Milan	Kobentar Jože	Pajer Jože
Dolgan, roj. Stefanciosa	Kokalj Roza	Pajič Fanika
Zvonka	Kokošinek Ludvik	Palčič Janez
Erman Cveto	Kokošinek Nataša	Pekolj Marija
Eržen Ela	Kokošinek Vlasta	Pesjak Franc
Felc Vlasta	Končnik Anton	Petrovič, roj. Žerjav Zvonka
Ferjan, roj. Belec Angela	Končnik Peter	Piber Mirko
Fon Franci	Konič Anton	Pikon Andrej
Franc Marjeta	Konobelj Tone	Podlesnik Angelca
Gasar, roj. Muhič Iva	Koselj Janez	Podlipnik Mirko
Gašperšič, roj. Korošec Maria	Košir - Mokolič Lojzka	Podlogar Danica
Geršak Stanka	Kovačič Neda	Poljšak Janez
Gluhič Nusret	Kranjc Romana	Potočnik Mihaela
Golmajer Severin	Krejič Zoran	Praček Marjan
Gril Ivan	Kristan Karmen	Pretnar Vito
Grilc Boris	Kristan Marija	Preželj, roj. Mareš Ada

Pšenica Janez
Rabič Janko
Radinovič Rade
Ravnik Lojzka
Ravnikar Anton
Razingar Franci
Razingar Gašper
Razingar Helena
Razingar Ivan
Razingar Milka
Razingar, roj. Klinar Kristina
Razingar Lado
Razingar Meri
Razingar Peter
Razingar Simona
Rebernik Majda
Reichmann Rudi
Rekelj Marija
Richter Franci
Rihtaršič Franci
Robič, roj. Klinar Antonija
Rot Hubert
Ručigaj Anči
Skumavc Marija
Smole Branka

Smolej Franc
Smolej Franci
Smolej Pavel
Smolej Peter
Smolej Zdravko
Smolej, roj. Grilc Vijoleta
Smrekar Marija
Srpčič Tatjana
Sršen Albina
Starc Josip
Sterle Janez
Stopar Ana
Sušanj Robert
Svetina Andreja
Svetina Marjana
Svetina Miro
Svetina Miro
Svetina Rajko
Šapek Rudolf
Škrjanc Helena
Šranc Franci
Tarman Janez
Thaler Francka
Torkar Tomljanovič Vanda
Treven Silva

Treven Vlado
Trojar Izidor
Trojar Zmaga
Trojar, roj. Bizjak Ema
Tušar Stane
Udir Jernej
Urh Stanko
Vesek Janez
Vidic Zofija
Vindišar Jože
Višnar Florijan
Višnar Janez
Višnar Mihaela
Višnar Mlakar Majda
Voga France
Volčič Mitja
Zavelcina France
Zupančič Andrej
Zupančič Ivanka
Zupančič Jožica
Zupančič Peter
Žbogar, roj. Urh Darinka
Žvan Marija
Žvegelj Marijan

Občinska
knjižnica
Jesenice

GORNJEŠAVSKI
MUZEJ JESENICE

Ljudska univerza
Jesenice

